

FLUMINENSIA

ISSN 0353-4642 / ISSN 1848-9680, GOD. 35, BR. 2, 361-700, Rijeka, 2023.

FLUMINENSIA

Časopis za filološka istraživanja

Tiskana inačica: ISSN 0353-4642 / Mrežna inačica: ISSN 1848-9680

<https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/fluminensia/index>

fluminensia@ffri.uniri.hr

Časopis izlazi dvaput godišnje.

<https://doi.org/10.31820/f>

UDK 80(05)

God. 35, br. 2, 361–700, Rijeka, 2023.

Osniavač Filološki odjel Pedagoškog fakulteta u Rijeci, Rijeka, 1989.
Izdavač Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku, Sveučilišna avenija 4, Rijeka
Za izdavača Aleksandar Mijatović

Uredništvo

Lada Badurina, *Sveučilište u Rijeci*
Dejan Durić, *Sveučilište u Rijeci*
Marina Marinković, *Sveučilište u Rijeci*
Danijela Marot Kiš, *Sveučilište u Rijeci*
Aleksandar Mijatović, *Sveučilište u Rijeci*
Nikolina Palašić, *Sveučilište u Rijeci*
Ivo Pranjković, *Sveučilište u Zagrebu*

Ines Srdoč-Konestra, *Sveučilište u Rijeci*
Saša Stanić, *Sveučilište u Rijeci*
Diana Stolac, *Sveučilište u Rijeci*
Anastazija Vlastelić, *Sveučilište u Rijeci*
Silvana Vranić, *Sveučilište u Rijeci*
Sanja Zubčić, *Sveučilište u Rijeci*
Ivana Žužul, *Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku*

Međunarodno uredništvo

Maciej Czerwiński, *Uniwersytet Jagielloński*
Loreta Georgievska, *Univerzitet Sv. Kiril i Metodij*
Georg Holzer, *Universität Wien*
Janneke Kalsbeek, *Universiteit van Amsterdam*
Marina Katnić-Bakaršić, *Univerzitet u Sarajevu*
Leszek Małczak, *Uniwersytet Śląski, Katowice*

Svein Mønnesland, *Universitetet i Oslo*
Vladimír Patráš, *Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica*
Krystyna Pieniżek-Marković, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań*
Stijn Vervae, *Universitetet i Oslo*

Glavna i odgovorna urednica
Lada Badurina, *Sveučilište u Rijeci*

Izvršni urednici

Saša Stanić, *Sveučilište u Rijeci*

Marina Marinković, *Sveučilište u Rijeci*

Adresa uredništva

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku, Sveučilišna avenija 4, 51000 Rijeka
tel.: (051) 265-600 i 265-602; fax: 265-799

Jezična je redakcija autorska.
Lektura sažetaka na engleskom jeziku
Anita Memišević

Kategorizacija

a1

Idejno rješenje naslovne stranice
Zvonimir Pliskovac

Grafička priprema teksta
Tempora, Rijeka

Naklada
150 primjeraka

Tisak
Tiskara Studiograf, Rijeka

IBAN

HR9123600001101536455, Filozofski fakultet
u Rijeci, s naznakom „za Fluminensiju”

Ovaj je broj financijski poduprlo Ministarstvo
znanosti i obrazovanja.

UDK

Jelena Lanc, Filozofski fakultet u Rijeci

Indeksiranost časopisa i baze cjelovitih tekstova:

ESCI (WoS), CSA Linguistic and Language Behavior
Abstracts, MLA International Bibliography, Linguistic
Bibliography, Bibliography of Slavic Linguistics,
European Reference Index for the Humanities and the
Social Sciences (ERIH PLUS), SCOPUS, ULRICHSWEB,
Central and Eastern European Academic Source
(EBSCO), CARHUS Plus+2014, OpenDOAR, Directory
of Open Access Journals (DOAJ), HRCAK, HAW

Fluminensia je časopis u otvorenom pristupu Creative
Commons Imenovanje 4.0 međunarodna i u skladu s
definicijom Budimpeštanske inicijative o otvorenome
pristupu (BOAI).

KAZALO

I.

Davor Krsnik

OKOLNOSNI SEKUNDARNI PREDIKATI U DATIVU
(izvorni znanstveni članak) 367–384

Lucia Ráčková

MIRATIVITY IN THE SLOVAK LANGUAGE ON THE EXAMPLE
OF PREFIXAL VERBS IN THE DAILY NEWSPAPER SME
(izvorni znanstveni članak) 385–398

Neda Borić

KONTRASTIVNA ANALIZA STRUČNOJEZIČNIH KOLOKACIJA
S IMENICAMA *KUĆA* I *HOUSE* U DISKURSU ARHITEKTURE
(izvorni znanstveni članak) 399–436

Irena Bogunović

A CORPUS-BASED APPROACH TO ENGLISH LOANWORDS:
INTRODUCING THE DATABASE OF ENGLISH LOANWORDS
IN CROATIAN (izvorni znanstveni članak) 437–460

Leonard Pon

OBILJEŽJA UVODA U ARGUMENTACIJSKIM ESEJIMA
U NJEMAČKOM KAO STRANOM JEZIKU
(izvorni znanstveni članak) 461–480

Ismail Palić, Mirela Omerović, Elma Selmanagić-Lizde

POZDRAVI I ZAHVALE KAO VAŽNI GOVORNI ČINOVI U
ŠKOLSKOM I VANŠKOLSKOM OKRUŽENJU
(izvorni znanstveni članak) 481–505

Krešimir Mićanović, Luka Prkačin

OD DEKLARACIJE I PREDLOGA DO SIMPOZIJUMA
O književnom jeziku i politici u Bosni i Hercegovini (1967–1970)
(izvorni znanstveni članak) 507–522

Mirsad Turanović

KORELACIJA IZMEĐU AGENTIVNOSTI I ODGOVORNOSTI
U KEMALISTIČKOM DISKURSU (izvorni znanstveni članak) 523–548

II.

Andrijana Jusup Magazin

LIK KRSTE FRANKOPANA U ANONIMNOM TALIJANSKOM
EPU *SAVORGANIDE* (izvorni znanstveni članak) 551–564

- Марија Ѓорѓиева-Димова
ДА СЕ ГОВОРИ КАКО/НАМЕСТО ДРУГИОТ
(izvorni znanstveni članak) 565–583
- Marijana Jeleč, Iris Spajić, Katarina Žeravica
FAMILY AS A SYSTEM IN CRISIS IN CHRISTOPH RANSMAYR'S
ODYSSEUS, VERBRECHER. SCHAUSPIEL EINER HEIMKEHR
AND MARINA CARR'S PHAEDRA BACKWARDS
(izvorni znanstveni članak) 585–611
- Ivana Krpan
ŠPANJOLSKA DRAMA NA PRIJELAZU STOLJEĆA: KONCEPT
DRUGOGA U ANALIZI VLASTITOG IDENTITETA UNUTAR
GLOBALNIH MIGRACIJA (izvorni znanstveni članak) 613–637
- Ivo Fabijanić
EPITAFI NA GROBLJIMA OTOKA PAGA
(izvorni znanstveni članak) 639–675

III. PRIKAZI

- Bernardina Petrović
ŠIRINOM I DUBINOM DO VISINE (ŠIRINOM FILOLOŠKE MISLI:
Zbornik u čast Diani Stolac, ur. Borana Morić-Mohorovičić i
Anastazija Vlastelić, Hrvatska sveučilišna naklada – Sveučilište
u Rijeci, Filozofski fakultet, Zagreb – Rijeka, 2022) 679–684
- Vera Blažević Krezić
KUŽAN I POPRAVLJEN – BOGU HVALI – OFICIJ RIMSKI (1530. – 2023.)
(Sanja Zubčić, prir., OFICIJ RIMSKI. Šimun Kožičić Benja. Rijeka, 1530.
Pretisak i latinička transliteracija sa studijom i popratnim tekstovima,
Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu – Sveučilišna knjižnica
Rijeka, Zagreb – Rijeka, 2023) 685–690
- Sandra Marman
RIJEČ-DVIJE O HRVATSKIM FRAZEMIMA S BROJEVNOM
SASTAVNICOM (Željka Macan, U četiri oka: o hrvatskim frazemima
s brojevnom sastavnicom, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet,
Rijeka 2022) 691–697

I

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.35.2.5>

Davor Krsnik

OKOLNOSNI SEKUNDARNI PREDIKATI U DATIVU

dr. sc. Davor Krsnik, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
dkrsnik@ffzg.hr <https://orcid.org/0000-0001-7458-2507>

izvorni znanstveni članak

UDK 811.163.42'366.545
811.163.42'367.332.7

rukopis primljen: 1. rujna 2023; prihvaćen za tisak: 29. studenoga 2023.

Tema rada su sekundarni predikati obilježeni dativom. Svrha rada je pokazati da su konstrukcije sa sekundarnim predikatima u dativu relevantne za raspravu o kriterijima podjele između deskriptiva ili deskriptivnih sekundarnih predikata i restriktora, odnosno sekundarnih predikata s okolnosnim značenjima kao što su uzročnost, uvjetnost i dopusnost. Pokazuje se da se sekundarni predikati u dativu tipično rabe kao restriktori. U rečenici se ostvaruju kao parenteze s odjelitim propozicijskim sadržajem. Tipično se javljaju na preverbalnom položaju i gotovo se isključivo ostvaruju s pridjevima fizioloških, psihofizioloških i mentalnih stanja nad kojima referenti nemaju kontrolu ili ju gube. Oslanjanjem na korpusnu analizu i opis semantičkih okvira preispituje se gledište da su sekundarni predikati u dativu čimbenici u uzročno-posljedičnim obrascima, tipično čimbenici racionalizacije načina na koje referenti postupaju ili načina na koje doživljavaju stvari u situacijama nad kojima nemaju ili gube kontrolu. Dolazi se do zaključka da se ostvarenje restriktivne funkcije sekundarnih predikata u dativu može predvidjeti prema semantičkoj ulozi referenata o kojima se predičiraju. Restriktivna funkcija u pravilu će se uvijek ostvariti kada referent ima ulogu doživljavača.

Ključne riječi: dativ; restriktor; deskriptiv; doživljavač; primarni afektivni sustav

1. Uvod

Sekundarni predikati osobiti su po tome što se nalaze u odnosu adjunkcije s glagolom u funkciji primarnoga predikata i odnosu predikacije s nekim od njegovih argumenata. Budući da su adjunkti, njihov morfološki oblik nije determiniran glagolom, nego ovisi o argumentu o kojemu se prediciraju. Preciznije, njihov morfološki oblik određen je odnosom sročnosti s tim argumentom. Šarić (2008: 297–298) uočava da se sekundarni predikati u hrvatskome jeziku, slijedeći obrazac sročnosti, mogu pojaviti u svim padežima, pa i u dativu. Sekundarni predikati u dativu tema su ovoga rada.¹

Značenjski gledano, predikati u hrvatskome jeziku najčešće se ostvaruju kao deskriptivi.² Njima se opisuje stanje ili obilježje referenta u okviru radnje primarnoga predikata, usp. (1a). Osobitost konstrukcija sa sekundarnim predikatima u dativu u tome je što se njima izražavaju okolnosna značenja kao što su uzročnost, dopusnost i uvjetnost.

Musić (1934) se među prvima preko kategorije *apozitivnih pridjeva* posvetio sekundarnim predikatima koji izražavaju okolnosna značenja. Musić (*ibid.* 127) govori o trima funkcijama pridjeva: atributivnoj, predikativnoj i apozitivnoj. Predikativna i apozitivna u određenoj se mjeri podudaraju. Obje se odnose na sekundarnu predikaciju, ali je razlika u tome da obilježje ili stanje referenta označeno apozitivnim pridjevom može modificirati glagolsku radnju kao njezin uzrok, odnosno razlog ili uvjet, usp. (1a) nasuprot (1b).³

¹ Premda je u svojoj monografiji ponudio opis većine tipova sekundarnih predikata u hrvatskome jeziku, Peti (1979) se nije bavio sekundarnim predikatima u dativu.

² Termin *deskriptiv* predložio je Marković (2009: 223) kao prijevodnu varijantu za engleski termin *depictive* ‘opisni/slikovit’. Sekundarni predikati u hrvatskome jeziku mogu se ostvariti i kao rezultativi kojima se označavaju konačna stanja pretvorbi kroz koje referenti prolaze ili su kroz njih prošli, npr. *Odgojiti <koga> osjetljivim na pitanja okoliša* (v. Marković *ibid.*).

³ Musić govori o apozitivnom pridjevu polazeći od gledišta da pridjevi u apozitivnoj uporabi mogu alternirati s imenicama koje bi na njihovu položaju bile apozicije, npr. *Meni se naivnom činilo da ti je to najvažnije* ~ *Meni se naivcu činilo da ti je to najvažnije*. Premda pristajemo uz razloge na temelju kojih se predikativni i apozitivni pridjevi dijele, ne pristajemo uz Musićevu terminologiju. Budući da i apozitivni pridjevi s argumentima ulaze u odnos predikacije, također su predikativni. Ujedno je nezahvalno nazivati ih apozitivnima zato što se imenice s kojima alterniraju također ostvaruju kao sekundarni predikati, a ne apozicije. To je vidljivo po tome što se mogu premještati kao i pridjevi, usp. *Meni se činilo naivcu da ti je to najvažnije*, *Kao naivcu meni se činilo da ti je to najvažnije*. Napokon, alternacija je doista mo-

- (1) a. *Mladić_i je pijan_i došao kući (...).* (hrWaC, 24sata.hr)
b. *Pijanoj_i mi_i se ta odluka činila sasvim okej (...).* (hrWaC, mojblog.hr)

U rečenici (1a) obrazac sročnosti obilježen indeksima označava odnos predikacije između subjekta *mladić* i pridjeva *pijan*. Pridjevom *pijan* opisuje se psihofiziološko stanje referenta subjekta u trenutku njegova dolaska kući. To stanje ne stoji u uzročno-posljedičnom odnosu s radnjom primarnoga predikata. S druge strane, u primjeru (1b) obrazac sročnosti osim odnosa predikacije pretpostavlja i razlog prosudbe koju donosi referent u dativu. Musić (*ibid.* 132) je primijetio da se sekundarni predikati u takvim konstrukcijama mogu preoblikovati u uzročne surečenice, usp. *Budući da sam bila pijana, ta mi se odluka činila sasvim okej.*

Nichols (1981: 134) je sekundarne predikate koji modificiraju glagolsku radnju prema uzročno-posljedičnom obrascu (uzrok, razlog, uvjet, dopuštanje) nazvala cirkumstancijalnim ili okolnosnim sekundarnim predikatima. Taj se termin uvriježio (vidi npr. Hinterhölzl 2001, Himmelmann i Schultze-Berndt 2005, Hentschel 2008). Filip (2001: 206) usto predlaže pojam *restriktor*, odnosno sekundarni predikat s restriktivnom funkcijom koja može podrazumijevati uvjetnost, uzročnost ili dopusnost, usp. (2a–c).

- (2) a. *Gladnoj, goloj i bosoj baš ni jednoj ženi nije do ljubavi.* (hrWaC, vecernji.hr)
b. *Nama, gladnima i umornima, sve je to imalo neki inkvizicijski prizvuk.* (hrWaC, blog.hr)
c. *Okej vam je vozit pijanima.* (hrWaC, forum.hr)

U rečenici (2a) sekundarnim predikatima *gladnoj, goloj i bosoj* izražava se uvjetnost. To se vidi po njihovoj korelaciji s generičkim kvantifikatorom *ni jednoj* koji naznačuje da se radi o pravilu ili običaju. Sekundarnim predikatima *gladnoj, goloj i bosoj* preciziraju se okolnosti u kojima pravilo vrijedi, usp. *Ako je gladna gola i bosa, nijednoj ženi nije do ljubavi.* U (2b) sekundarni predikati *gladnima i umornima* objašnjavaju kako dolazi do doživljaja refere-

guća samo tamo gdje se apozitivnim pridjevima označavaju trajna stanja i obilježja referenata, npr. *lukav ~ lukavac, sebičan ~ sebičnjak, lijep ~ ljepotan*. No baš ćemo na primjeru sekundarnih predikata u dativu vidjeti da u uporabi prevladavaju situacijski ograničeni predikati stadija koji ne mogu alternirati s imenicama.

nata, usp. *Budući da smo bili gladni i umorni, sve nam je to imalo neki inkvizicijski prizvuk*. U primjeru (3c) dopusnost prepoznavamo po tome što se stanje referenta u dativu suprotstavlja radnji koju provodi, usp. *Okej vam je vozit i pored toga što ste pijani*.

Šarić (2008: 310) primjećuje da je deskriptive i restriktore u hrvatskoj teško razlikovati. Štoviše, čak i tipični primjeri deskriptiva, piše Šarić, mogu imati restriktivno tumačenje, usp. *Marko je došao kući gladan ~ Marko je došao kući zato što je bio gladan*. Značajno je da se Šarić oslanja na primjer s pridjevom *gladan* koji označava psihofiziološko stanje. U radu ćemo demonstrirati da se sekundarni predikati u dativu odnose na stanja koja pripadaju primarnome afektivnom sustavu koji obuhvaća senzorne, homeostatske i emocionalne afekte (Čorlukić i Krpan 2020: 51–52). U radu će u središtu pažnje biti homeostatski afekti povezani s fiziološkim funkcijama kao što su umor, glad i bolest te emocionalni afekti kao što su strah, bijes, tuga itd.

Pridjevi koji referiraju na takva stanja, npr. *pijan, umoran, bolestan, tužan, bijesan*, spadaju u predikate stadija (v. Carlson 1977) i označavaju prolazna stanja referenta. Ti se pridjevi rabe kao predikati koji odabiru doživljavače.⁴ U radu pristajemo uz Palićevu (2010: 198) definiciju doživljavača (Palić koristi termin *iskusilac*) prema kojoj je doživljavač „dativni referent u čijoj se osobnoj sferi odvijaju neki procesi ili pak elementi te sfere zapadaju u neka stanja, a da pritom on nad tim procesima i nad tim stanjima nema nikakvu kontrolu. Ti su procesi i ta stanja autonomni, nezavisni od volje dativnog referenta, a dativni referent trpi posljedice njihova odvijanja i trajanja.“ Tipičan primjer za to su psihofiziološka stanja umora, gladi i bolesti. Emocije kao što su bijes, tuga, strah i očaj pripadaju primarnome, nagonskom sloju psihe koji je potrebno kontrolirati.

Polazište koje u radu preispitujemo kaže da je scenarij u kojemu referent gubi kontrolu nad vlastitim emocijama scenarij koji evocira uporabu okolnosnih sekundarnih predikata u dativu podjednako kao što tu uporabu evociraju fiziološka i psihofiziološka stanja nad kojima referent inherentno nema kontrolu. Iz te perspektive sekundarni predikati u dativu ostvaruju se kao restriktori radnje primarnoga predikata.

⁴ To je gledište iznijela Temme (2014: 131) baveći se psihološkim pridjevima kao što su *tužan, ljut, nervozan, bijesan*. U radu ćemo pokazati da isto vrijedi za pridjeve psihofizioloških i fizioloških stanja.

Rad je organiziran tako da se u 2. poglavlju bavimo sintaktičko-semantičkim kriterijima razlikovanja deskriptivnih i okolnosnih sekundarnih predikata, dočim je 3. poglavlje posvećeno preispitivanju polazišta i opisanju konstrukcija sa sekundarnim predikatima u dativu. Opis se oslanja na korpusnu analizu i analizu semantičkih okvira pridjevskih klasa koje se ostvaruju kao sekundarni predikati u dativu. U 4. poglavlju slijedi zaključak.

2. Deskriptivi nasuprot okolnosnim sekundarnim predikatima

Musić (1931) se temi okolnosnih sekundarnih predikata prvotno posvetio opisujući funkcije adverbijaliziranoga participa glagola *biti* napominjući da konstrukcije s njime zamjenjuju surečenicice vremenskoga, uzročnog ili dopusnog značenja, npr. *Ja budući ubog ni sebi nijesam dobar ni drugu* (Musić *ibid.* 173). To što se particip *budući* rijetko pojavljuje uz predikativni pridjev *bit* će jedan od dvaju kriterija na kojima će Musić (1934: 131–132) u kasnijem radu temeljiti razgraničenje predikativnih od apozitivnih pridjeva. Drugi kriterij tiče se pak odnosa prema glagolskoj radnji. Musić smatra da apozitivni pridjevi pojmovno prethode radnji zato što na nju neposredno utječu nasuprot predikativnim pridjevima koji nude tek opis nekog člana radnje primarnoga predikata.

Nichols (1981) se nije bavila kriterijima podjele okolnosnih i deskriptivnih sekundarnih predikata, no baveći se razgraničenjem predikatnih komplemenata i adjunkata predložila je test negacijom na koji će se neki autori kasnije pozivati. Ukratko, ako negiranje glagola za sobom ne povlači negiranje predikatnog imena, radi se o predikatnom adjunkt. Niže je njezin primjer s predikatnim adjunktom *bolestan*, usp. (3a–b).

(3) a. *Nije došao na posao bolestan. Ostao je doma.*

b. *Nije došao na posao bolestan. Bio je posve zdrav.*

Rečenica *Ostao je doma* u (3a) naznačuje da je negiran predikat *nije došao*. Rečenica *Bio je posve zdrav* u (3b) naznačuje da se negacija odnosi na predikatni adjunkt *bolestan*.

Simpson (2005: 73), Hentschel (2008: 99–100) i Šarić (2008: 309) rabe test negacijom za razgraničenje deskriptivnih sekundarnih predikata od okolnosnih. Test je podjednako koristan i u slučaju sekundarnih predikata u dativu, usp. (4a–b) i (5a–b).

- (4) a. [S]lijedio je ručak koji nam je **umornima** i **gladnima** jako prijao. (hrWaC, zpg.hr)
- b. Slijedio je ručak koji nam umornima i gladnima **nije** jako prijao.
- (5) a. Čak mi se učinilo **onako mamurnoj od sna** da mi se lokva smijala u facu. (hrWaC, blog.hr)
- b. Čak mi se **nije** učinilo onako mamurnoj od sna da mi se lokva smijala u facu.

Iz varijanti rečenica (4b) i (5b) vidljivo je da negacija obuhvaća isključivo glagol, dočim se stanja koja denotiraju sekundarni predikati pretpostavljaju u objema varijantama rečenica. Na njima u primjerima (4a) i (5a) počiva racionalizacija, odnosno uzročno objašnjenje (Davidson 1963: 685), usp. *budući da smo bili umorni i gladni, ručak nam je prijao; budući da sam bila mamurna, učinilo mi se da mi se lokva smijala u facu*. U negiranim varijantama (4b) i (5b) uzročno objašnjenje zamjenjuje obrazac dopusnosti zato što se negiranjem razlog suprotstavlja stanju stvari do kojega bi u normalnim okolnostima doveo, usp. *uslijedio je ručak koji nam, iako smo bili umorni i gladni, nije jako prijao; iako sam bila onako mamurna od sna, čak mi se nije učinilo da mi se lokva smijala u facu*. Restriktivna funkcija sekundarnih predikata u obama se slučajevima pretpostavlja.

Drugo obilježje prema kojemu se deskriptivni sekundarni predikati običavaju razlikovati od okolnosnih jest njihov rečenični položaj. Simpson (2005: 72) bilježi da u engleskome jeziku deskriptivi, nasuprot okolnosnim sekundarnim predikatima koji se mogu ostvariti na početku rečenice i preverbalno, dolaze isključivo na postverbalnom položaju u neprijelaznih glagola ili pak nakon objekta kada se radi o prijelaznim glagolima. Deskriptivi se ne mogu ostvariti na preverbalnom položaju, npr. **He drunk ate the meat*. Himmelmann i Schultze-Berndt (2005: 18) to potvrđuju uz napomenu da se deskriptivi mogu pojaviti na početku rečenice kada se pojačavaju česticom, npr. *even dead* ‘čak i mrtav’. Izuzev toga na početku rečenice su u pravilu posve obilježeni.

Šarić (2008: 309) bilježi da u hrvatskome nema morfosintaktičkih, prozodijskih ni kriterija koji bi se odnosili na red riječi prema kojima bismo mogli razlikovati deskriptive i okolnosne sekundarne predikate. U hrvatskome jeziku deskriptivi se nerijetko javljaju na preverbalnom položaju. Tako se ujedno mogu pojaviti i na početku rečenice, usp. (6a–b).

- (6) a. *Milanović je pijan vozio Mercedes svoje punice (...).*
(hrWaC, pollitika.com)
- b. *Umoran dođem s posla, ručam, odmorim i onda plazit po kiši i hladnoći?* (hrWaC, forum.hr)

Međutim, postverbalni položaj deskriptiva je uobičajeniji. Primjerice, sintagma *pijan voziti* u hrWaC korpusu ima 190 pojavnica, dočim *voziti pijan* ima 492 pojavnice; sintagma *umoran doći* ima 63 pojavnice, a *doći umoran* 141; *zadovoljan otići* ima 127 pojavnica, dočim *otići zadovoljan* ima 231 pojavnicu.

Sekundarni predikati u dativu odstupaju od toga trenda. U okviru istraživanja sabrali smo ukupno 237 primjera sekundarnih predikata u dativu. U 211 primjera sekundarni predikati u dativu ostvarili su se na preverbalnom položaju. Nerijetko baš na početku rečenice, usp. (7).

- (7) *Zbrkanoj i uništenoj trebalo mi je dosta vremena da ponovno stanem na noge.* (hrWaC, vecernji.hr)

Treći kriterij ili obilježje prema kojemu se deskriptivi običavaju dijeliti od restriktivnih sekundarnih predikata jest fokus. Himmelmann i Schultze-Berndt (2005: 18) napominju da se deskriptivni sekundarni predikati nalaze u žarištu rečenične strukture u kojoj se pojavljuju, odnosno nose rečenični naglasak. Baš to što se mogu negirati i staviti u kontrastivni kontekst dokazuje da se deskriptivi nalaze u fokusu, npr. *Nije vozio pijan, autom je upravljao trijezan.* Takve preinake kod restriktivnih sekundarnih predikata nisu moguće, usp. (8) prema (7).

- (8) **Zbrkanoj i uništenoj nije mi trebalo mnogo vremena da stanem na noge. Bila sam sabrana i jaka.*

Kada bismo odstranili kontrastivni kontekst, rečenica bi poprimila smisao dopusnosti, usp. *Iako sam bila zbrkana i uništena, nije mi trebalo mnogo vremena da stanem na noge.* No to samo potvrđuje da je informacija izražena restriktorom kontekstualno pretpostavljena te nije u fokusu. Isto primjećuje i Šarić (2008: 309). To što nisu obuhvaćeni negacijom na razini rečenice sugerira da okolnosni sekundarni predikati u dativu izražavaju propozicijski sadržaj odjelit od rečenice u kojoj se nalaze. To potvrđuju i primjeri u kojima se odjeljuju zarezima kao parenteze, usp. (9).

- (9) *Pred jutro joj se, iscrpljenoj, u misli ipak nezadrživo uvukla demonska misao.* (hrWaC, blog.hr)

Sažimajući dosadašnje izlaganje možemo zaključiti da okolnosni sekundarni predikati u dativu nisu obuhvaćeni negacijom rečenične strukture u kojoj se pojavljuju, da se najtipičnije ostvaruju na preverbalnom položaju te da ne nose rečenični naglasak, odnosno ne nalaze se u fokusu premda se ostvaruju kao parenteze koje modificiraju propozicijski sadržaj rečenica tako što proširuju njihov kontekst.

3. Okolnosni sekundarni predikati u dativu

Pridjevi koji se u funkciji sekundarnih predikata obilježavaju dativom dijele se u tri klase: (i) pridjevi psihofizioloških stanja, npr. *pijan, trijezan, mamuran, umoran, iscrpljen, gladan, sit, odmoren, naspavan*; (ii) pridjevi mentalnih stanja, npr. *bijesan, uzrujan, zbunjen, sretan, žalostan, uplašen, razočaran, očajan, usamljen*; (iii) pridjevi fizioloških stanja, npr. *znoj, promrzao, pokisao, prehladen, bolestan, promukao, fibrozni*. U konstrukciji s dativom dolaze i pridjevi koji označavaju trajna, inherentna obilježja referenata, no takvi su primjeri rijetki.

Ne nalazimo primjere u kojima bi se opisivali pojavnost, osobine i sposobnosti referenata, npr. *visok, lijep, talentiran, koristan, bezvrijedan, pouzdan, inteligentan, lukav* i sl. Mnogo je važnije da se dativom nikada ne obilježavaju pridjevi koji su među najtipičnijim primjerima deskriptiva, npr. *sirov, kuhan, topao, hladan, svjež, pokvaren, prazan, pun, otvoren, zatvoren, čist, prljav, očuvan* i sl.⁵ U jedinome primjeru koji nalazimo pridjev *prazan* ne rabi se prema svojem temeljnom značenju 'koji nije ispunjen kakvim sadržajem, u kojemu nema nikoga ili ničega' (VRH 2015: 1148), nego prema značenju koje se odnosi na tupost, odnosno smanjenu osjetilnost (VRH *ibid.* 1588).⁶ Pridjev *prazan* u primjeru (10) označava mentalno stanje.

- (10) (...) *Olegu ništa od tog u glavu nije moglo uč, nit je htio o tom slušat jer praznom mu i mirnom sve to na isto išlo.* (hrWaC, zarez.hr)

Vrijedne temelje za opis konstrukcija sa sekundarnim predikatima u dativu nalazimo kod Dirvena (1997) i Raddena (1998). Oba se autora bave

⁵ Recenzent primjećuje da je razlog tome to što su prototipni dativni referenti živi, odnosno ljudski.

⁶ VRH ili *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika* (2015) pod uredništvom Jojić et al.

predočavanjem emocionalnih stanja kao uzroka pomoću prijedložnih spojeva, usp. *od straha* (11a), u *panici* (11b).

(11) a. *Tresao se od straha* (...). (hrWaC, snv.hr)

b. *Gledatelji su pobjegli u panici* (...). (hrWaC, prijatelji-zivotinja.hr)

Dirven (1997: 56–57) objašnjava da je uloga prijedložnih spojeva uokviriti uzročnu vezu između reakcija referenata i njihova unutarnjeg, psihičkog uzroka. Isto bismo mogli ustvrditi i za sekundarne predikate u dativu iako se dativom općenito uzročnost ne može izraziti tako neposredno kao prijedlozima. U konstrukcijama s dativom obrazac uzročnosti prepoznaje se holistički. Prije svega se u obzir uzimaju leksička obilježja predikata u dativu. To mora biti predikat stadija koji pretpostavlja referenta u ulozu doživljavača koji potpada pod utjecaj nekog unutarnjeg, psihičkog podražaja. Takav će se predikat stadija tipično pojaviti na preverbalnom položaju, usp. (12a–b). U primjeru (12a) stanje razočaranosti dovodi do pesimizma autorovih stihova, dočim u primjeru (12b) stanje šoka referenta ostavlja rastresenim i nespretnim.

(12) a. *Razočaranom, stihove mu obilježavaju pesimistični tonovi*
(*O grobovima*). (hrWaC, knjiznica-vz.hr)

b. *Onako šokiranom ispala mi je prva boca ribara, a za njom*
i druga. (hrWaC, blog.hr)

Emocije pripadaju primarnome afektivnom sustavu jednako kao i homeostatski afekti kao glad, umor i bol (Čorlukić i Krpan 2020: 51–52). Nad homeostatskim afektima referent nema kontrolu jer se radi o nagonskim funkcijama. Nad emocijama pak može održavati kontrolu. No što je emocija intenzivnija, teže ju je kontrolirati. Radden (1998: 278) objašnjava da se snažne emocije kao što su strah, ljutnja, panika i očaj mogu sukobljavati s našom slobodnom voljom. Nasuprot njima nalaze se manje intenzivna emocionalna stanja kao što su briga, tuga i sram. Za ta je stanja manje vjerojatno da će dovesti do nekontroliranih postupaka. Odatle bismo mogli pretpostaviti da je scenarij u kojemu gubimo kontrolu nad emocijom scenarij u kojemu se ta ista emocija može konceptualizirati kao faktor uzročnosti u obrascu doživljavanja ili ponašanja. Odlučili smo preispitati tu pretpostavku na primjeru sekundarnih predikata.

Proveli smo dvije odjelite analize. Prvo smo analizirali pridjeve emocionalnih stanja, a potom pridjeve koji se odnose na homeostatske afekte. Građu smo preuzimali iz inačice 2,2 (2014) *Hrvatskog mrežnog korpusa (hrWaC)*. Budući da restriktivni sekundarni predikati u dativu tipično dolaze na preverbalnom položaju, pretraživanje smo ograničili na preverbalni položaj. Tablica 1 prikazuje rezultate za pridjeve emocionalnih stanja.

Tablica 1. *Pridjevi emocionalnih stanja*

Pridjev	Σ xVP	Restriktor	Deskriptiv	Dativ
bijesan	949	75	35	3
zbunjen	573	14	51	10
sretan	20758	8	141	1
uplašen	173	20	10	1
zadovoljan	20299	3	446	1
razočaran	2896	27	114	1
očajan	1322	22	32	2
usamljen	552	4	48	2
zanesen	23	0	12	2
prestravljen	44	11	16	0
tužan	4422	2	133	2
šokiran	1221	21	32	3

Istraživanje je obuhvatilo 12 pridjeva. U prvom stupcu naveden je ukupan broj pojava pojedinačnih pridjeva, a u druga dva preispituje se njihova restriktivna i deskriptivna funkcija u kojoj su (najčešće) sročni sa subjektom te obilježeni nominativom. Pridjevi u dativu dolaze u jednom stupcu zato što u pravilu označavaju restriktivnu funkciju. Za određenje restriktivne funkcije kriterij je prije svega bio značenjski odnos u koji sekundarni predikat ulazi s glagolom i argumentima glagola. Primjerice, pridjev *bijesan* u kontekstu *bijesan zvati dežurnog doktora* ne znači restriktivnu funkciju. Njime se tek opisuje mentalno stanje referenta u vremenskom okviru glagolske radnje. S druge pak strane, sintagme *bijesan nasrnuti*, *bijesan srušiti* i *bijesan iščupati* predočavaju uzročno-posljedični obrazac utoliko što se mentalno stanje referenta može shvatiti kao razlog za provedbu radnje: *nasrnuti*, *srušiti*, *iščupati iz bijesa*. Podjednako bismo također zaključili kada bismo sintagmu *očajan gledati* suprotstavili sintagmi

očajan *briznuti u plač* ili sintagmu *prestravljen prilaziti* sintagmi *prestravljen zanijemjeti*.

Iz tablice je vidljivo da sekundarni predikati u dativu rijetko označavaju emocije, odnosno mentalna stanja. Iznimka je pridjev *zbunjen* čijih 10 pojavnica sugerira određenu dosljednost u uporabi. Gledajući sekundarne predikate obilježene nominativom, uočavamo da restriktivna funkcija prevladava kod pridjeva *bijesan*, dočim kod pridjeva *uplašen*, *očajan*, *prestravljen* i *šokiran* postoji značajan broj pojavnica kojima se može pripisati restriktivno značenje. Kod pridjeva *uplašen* restriktivna funkcija također prevladava, dok u drugih neznatno zaostaje za deskriptivnom funkcijom. To u određenoj mjeri potvrđuje pretpostavku da restriktivna funkcija emocionalnih stanja proizlazi iz scenarija gubitka kontrole nad emocijom. U svakom slučaju, rezultati sugeriraju da smo snažnije emocije skloniji konceptualizirati kao valjane razloge kada racionaliziramo vlastite ili tuđe postupke.

Pridjevi *bijesan*, *uplašen*, *prestravljen* i *šokiran* predočavaju semantički okvir USMJERENE EMOCIJE.⁷ Preciznije, predočavaju scenu u kojoj se neka emocija doživljavača ostvaruje kao unutarnja, psihička reakcija na okolnosti u kojima se nalazi. Ukoliko je emocionalna reakcija intenzivna i negativna, potrebno ju je kontrolirati. U suprotnom postaje pobuda koja dovodi do izvanjske reakcije. Recimo, u okviru primjera (13) sekundarnim predikatom *bijesna* predočava se uzročno objašnjenje za agresivnu reakciju referenta subjekta.

- (13) *To je sve vidjela i djevojka dotičnog mladića koja se **bijesna** zaletjela prema njima i svom snagom odgurnula Amy na pod.*
(hrWaC, index.hr)

Pridjev *očajan* odstupa od toga obrasca zato što ne pretpostavlja usmjerenost na izvanjski podražaj, nego na doživljaj koji taj podražaj stvara. Pridjev *zbunjen* blizak je pridjevu *očajan* zato što se temelji na semantičkom okviru POBUĐENE EMOCIJE u kojemu se u prednjem planu nalazi način na koji doživljavač proživljava emociju. Stanje *zbunjenosti* pretpostavlja gubitak jasnog zaključivanja i procesiranja informacija, što doživljavača ostavlja nesigurnim i inertnim. *Zbunjenost* je po tome usporediva s psihofiziološ-

⁷ Pod *semantičkim okvirom* u skladu s Fillmoreom (1982: 115) mislimo semantičke uloge koje pripadaju argumentnoj strukturi neke riječi te scenu koju značenje te riječi s takvom argumentnom strukturom evocira. Semantičke okvire u radu preuzimamo iz leksičke baze *FrameNet*. Vidi framenet.icsi.berkeley.edu

kim stanjima pijanstva, umora, iscrpljenosti, omamljenosti i bunovnosti. U tablici 2 iznosimo rezultate istraživanja psihofizioloških stanja.

Tablica 2. *Pridjevi psihofizioloških stanja*

Pridjev	Σ xVP	Restriktor	Deskriptiv	Dativ
pijan	3670	446	641	25
umoran	4154	115	139	21
gladan	2898	17	87	14
bolestan	3057	8	216	11
triježan	386	10	91	14
iscrpljen	342	49	25	12
žedan	852	17	47	4
mamuran	177	3	54	11
omamljen	31	3	28	5
naspavan	36	0	30	4
bunovan	49	4	29	7

U tablici se mogu uočiti dva značajna podataka. Prvo treba uzeti u obzir da su restriktivni sekundarni predikati u dativu u ovoj klasi pridjeva osjetno frekventniji. Drugi podatak odnosi se na činjenicu da među sekundarnim predikatima u nominativu restriktivna funkcija ovdje prevladava samo kod pridjeva *iscrpljen*, dok kod pridjeva *pijan* i *umoran* postoji značajan broj primjera koji se po načinu uporabe mogu tumačiti restriktivno. S obzirom na to da kod ostalih pridjeva sekundarni predikati u dativu s funkcijom restriktora brojem premašuju sekundarne predikate u nominativu i drugim padežima, bilo bi osnovano pretpostaviti da baš obilježavanje uzročno-posljedičnih obrazaca u okvirima psihofizioloških obrazaca motiva njihovu uporabu.

Kada uzmemo u obzir semantičke okvire pridjeva u tablici 2, nije teško istaknuti njihove uzajamnosti i pretpostaviti temelj cijele klase. Pridjevi *pijan*, *triježan*, *mamuran*, *omamljen* i *bunovan* označavaju izmijenjeno mentalno stanje doživljavača. To stanje može biti izmijenjeno opojnim sredstvom ili različitim tipovima poremećaja. U svim tipovima stanja pretpostavlja se povratak u neutralno, uravnoteženo stanje svijesti. Pridjevi *umoran*, *gladan*, *iscrpljen*, *žedan* i *naspavan* odnose se na biološke porive koji signaliziraju potrebu za oporavkom tijela i njegovim povratkom u neutral-

no, uravnoteženo fiziološko stanje odmorenosti, odnosno sitosti. Pridjev *bolestan* (kao i njemu bliski pridjevi *prehlađen*, *fibrozani* i slični) pretpostavljaju da je neutralno, uravnoteženo stanje organizma poremećeno dijelom ili pak u cijelosti tako da i tu nalazimo potrebu za oporavkom i povratkom u to početno stanje. Svi ti pridjevi označavaju stanja nad kojima doživljivač inherentno nema kontrolu.

Dąbrowska (1997: 37) bilježi da situacije u kojima referent nema ili gubi kontrolu nad vlastitim radnjama motiviraju uporabu konstrukcija s dativom. To će u pravilu biti scenariji u kojima referent nije u stanju djelovati, npr. *riječi su mu zapele u grlu*, kada radnju provodi bez voljnog poticaja, npr. *ruke su mu se tresle* te scenariji u kojima referent iz nekog razloga gubi kontrolu, npr. *čaj mu se prolio*. Opisujući konstrukcije s dativom doživljivača, Palić (2010) govori o konstrukcijama nekontroliranih psihofizioloških stanja koje dijeli na izdiferencirane, npr. *Sviđaju joj se kišni dani*, i neizdiferencirane, npr. *Pozlilo joj je*.

Naše je gledište da sekundarni predikati u dativu ostvaruju funkciju restriktora kada dođe do njihove integracije s konstrukcijama nekontroliranih psihofizioloških stanja. Točnije, kada dođe do integracije dviju konstrukcija čiji predikati u svojoj argumentnoj strukturi u prednjem planu imaju doživljivače, sekundarni predikat imat će restriktivnu funkciju, usp. (14a–b).

(14) a. *Vojnicima u koloni, iscrpljenima od žeđi – a žeđ je teže podnositi od gladi – i ta prljava voda bila je dobra.* (hrWaC, htnet.hr)

b. *Ne bi joj se dalo bolesnoj tipkati.* (hrWaC, net.hr)

U rečenici (14a) sekundarnim predikatom u dativu racionalizira se način na koji referent u dativu doživljava vodu. U (14b) racionalizira se pak nevoljnost referenta. U obama slučajevima referenti u dativu su doživljivači i prema primarnom i prema sekundarnom predikatu.

Od 237 primjera sekundarnih predikata u dativu koje smo sabrali, 132 primjera pokazuju integraciju dativnih sekundarnih predikata s konstrukcijama nekontroliranih psihofizioloških stanja. U svima sekundarni predikat dolazi na preverbalnom položaju. Od preostalih primjera, 92 primjera demonstriraju integraciju sekundarnih predikata s ditranzitivnom konstrukcijom, odnosno s konstrukcijama u kojima referent u dativu ima semantičku ulogu beneficijensa ili primatelja. U okviru te integracije i dalje

prevladava restriktivna funkcija koju nalazimo u 72 primjera.⁸ Najčešće je značenje dopusnosti, usp. (15a–c).

- (15) a. *Ma tko mi je **ovako pijanoj** išao dati nož?* (hrWaC, mojblog.hr)
- b. *Prvo će nas tužiti jer smo joj, **nevinnoj**, uvaljali otkaz (...).* (hrWaC, blog.hr)
- c. *Hvala lijepo na ovakvom “humanizmu” koji bi mi **bolesnom** uskratio krišku kruha i čašu vode.* (hrWaC, blog.hr)

U svim trima primjerima radnja primarnoga predikata provodi se unatoč tome što se nalazi u odnosu suprotnosti sa stanjem referenta u dativu, usp. *dati nož <kome> iako je pijan; dati otkaz <kome> iako je nevin; uskratiti okrijepu <kome> iako je bolestan.*

Od preostalih primjera u korpusu nalazimo 6 primjera integracije s konstrukcijom u kojoj referent u dativu označava posjedovatelja. Samo dva primjera imaju funkciju restriktora, usp. (12a) i (16).

- (16) ***Onako pospanom i gladnom** mi je razina želučane tekućne počela blago rasti.* (hrWaC, blog.hr)

Preostalih 7 primjera demonstrira integraciju s konstrukcijama s alativnim dativom (Palić 2010) čiji referenti imaju semantičku ulogu cilja. Među njima pronalazimo samo deskriptive, usp. (17).

- (17) *Prišao sam joj, **nepomičnoj**, i primijetio otvoren lom noge, posjekotine po glavi i ogromni trbuh.* (hrWaC, blog.hr)

Prevladavanje integracije s konstrukcijama nekontroliranih psihofizioloških stanja sugerira da govornici imaju običaj rabiti sekundarne predikate u dativu kada nastoje racionalizirati ili općenito na neki uzročno-posljedični način obrazložiti zašto netko u nekoj situaciji proživljava određen doživljaj ili postupa na određen način. Isto, premda ne u podjednako dosljednoj mjeri, vrijedi i za konstrukcije s dativom primatelja ili beneficijensa. Integraciju restriktora u dativu s beneficijensom najčešće motivira fokusiranje na iracionalnost radnje (v. 15a–c).

⁸ Od preostalih 20 primjera deskriptiva njih 11 dolazi na postverbalnom položaju.

4. Zaključak

Sekundarni predikati u dativu u značajnoj mjeri nadilaze alterniranje između deskriptivne i restriktivne funkcije karakteristično za ostale sekundarne predikate. U rečenici se ostvaruju kao parentetski elementi koji ne podliježu negaciji njezina propozicijskog sadržaja. Usto se tipično ostvaruju na početku rečenice ili na preverbalnom položaju.

Klase pridjeva koje obično dolaze u funkciji deskriptiva uopće ne nalazimo obilježenima dativom. Dativom gotovo isključivo bivaju obilježeni pridjevi psihofizioloških, fizioloških i mentalnih stanja. Kao sekundarni predikati pridjevi obilježeni dativom u pravilu su čimbenici u uzročno-posljedičnim obrascima. Najčešće su dijelom uzročnih objašnjenja za doživljaje ili postupke referenata u dativu, pri čemu označavaju stanja nad kojima referent u dativu nema ili je izgubio kontrolu. To što je konstrukcija ograničena na područje stanja lišenih utjecaja volje čini ju specijaliziranom i otvara joj mjesto u sustavu hrvatskoga jezika.

Daljnje istraživanje sekundarnih predikata u dativu vrijedilo bi povesti u barem dvama smjerovima. Prvo bi trebalo sustavnije preispitati utjecaj rečeničnog položaja na ostvarenje restriktivne funkcije dativnih sekundarnih predikata, ali i sekundarnih predikata u cjelini. To je, nažalost, nadišlo okvire ovoga rada. No vrijedi istaknuti da sekundarni predikati u dativu na postverbalnom položaju najčešće dolaze prilikom integracije s konstrukcijama u kojima se referenti u dativu ostvaruju kao beneficijensi i posjedovatelji. To svakako sugerira da sprega semantičke uloge referenta o kojemu se sekundarni predikat predicira i konstrukcije s kojom se integrira utječe na ostvaraj restriktivne funkcije.

Napokon, u skladu s Himmelmann i Schultze-Berndt (2005: 18) te Šarić (2008: 309) izveli smo da se restriktori u rečeničnoj strukturi ne nalaze u fokusu i ne nose rečenični naglasak zato što označavaju kontekstualno pretpostavljene informacije. Premda taj zaključak prihvaćamo, smatramo da bi temu fokusa i rečeničnoga naglaska u okviru sekundarne predikacije općenito vrijedilo detaljnije istražiti, kao i pragmatičku narav informacija koje se prenose deskriptivima i restriktorima.

Literatura

- Carlson, Gregory (1977) *Reference to kinds in English*, doktorska disertacija, Sveučilište u Massachusettsu, Amherst.
- Čorlukić, Mirko; Krpan, Jelena (2020) „Što su emocije? – Suvremene neuroznanstvene teorije“, *Socijalna psihijatrija*, 48/1, Zagreb, str. 50–71.
- Dąbrowska, Ewa (1997) *Cognitive Semantics and the Polish Dative*, Mouton de Gruyter, Berlin.
- Davidson, Donald (1963) „Actions, Reasons, and Causes“, *The Journal of Philosophy*, 60/23, New York, str. 685–700.
- Dirven, René (1997) „Emotions as cause and the cause of emotions“, *The language of emotions: conceptualization, expression, and theoretical foundation*, ur. Susanne Niemeier i René Dirven, John Benjamins, Amsterdam, str. 55–83.
- Filip, Hana (2001) „The Semantics of Case in Russian Secondary Predication“, *Proceedings of the 11th Semantics and Linguistic Theory Conference*, ur. Rachel Hastings, Brendan Jackson i Zsafia Zvolenszky, Cornell University, New York, str. 192–211.
- Fillmore, Charles (1982) „Frame Semantics“, *Linguistics in the Morning Calm*, ur. The Linguistic Society of Korea, Hanshin Publishing, Seoul, str. 111–137.
- Hentschel, Gerd (2008) „On the classification of (non-resultative) predicative adjuncts“, *Secondary predicates in Eastern European languages and beyond*, ur. Christoph Schroeder, Gerd Hentschel i Winifried Boeder, BIS-Verlag, Oldenburg, str. 97–124.
- Himmelman, Nikolaus; Schultze-Berndt, Eva (2005) „Issues in the syntax and semantics of participant-oriented adjuncts: an introduction“, *Secondary predication and adverbial modification. The typology of depictives*, ur. Nikolaus Himmelman i Eva Schultze-Berndt, Oxford University Press, Oxford, str. 1–67.
- Hinterhölzl, Roland (2001) „Semantic Constraints on Case Assignment in Secondary Adjectival Predicates in Russian“, *ZAS Papers in Linguistics* 22, Berlin, str. 99–112.
- Jojić, Ljiljana; Vajs Vinja, Nada; Zečević, Vesna; Nakić, Anuška; Cvitanušić Tvico, Jelena; Đurđević, Ranka; Gligorić, Igor Marko; Korajac, Aida; Korajac, Ines; Krajačić, Ivana; Peruško, Katja; Štriga, Nika; Vlatković,

- Dijana (2015) *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Marković, Ivan (2009) „Rezultativni sekundarni predikat u hrvatskome“, *Suvremena lingvistika*, 68, Zagreb, str. 221–246.
- Musić, August (1931) „Budući da“, *Južnoslavenski filolog* 11, Beograd, str. 173–178.
- Musić, August (1934) „Značenje i upotreba participa u srpskohrvatskom jeziku“, *Rad historičko-filološkog i filozofičko-juridičkog razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 250 (112), Zagreb, str. 127–157.
- Nichols, Johanna (1981) *Predicate Nominals: A Partial Surface Syntax of Russian*, University of California Press, Berkeley.
- Palić, Ismail (2010) *Dativ u bosanskome jeziku*, Naučna biblioteka „Slovo“, Sarajevo.
- Peti, Mirko (1979) *Predikatni proširak*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb.
- Radden, Günter (1998) „The conceptualisation of emotional causality by means of prepositional phrases“, *Speaking of Emotions – Conceptualisation and Expression*, ur. Angeliki Athanasiadou i Elżbieta Tabakowska, Mouton de Gruyter, Berlin, str. 273–294.
- Simpson, Jane (2005) „Depictives in English and Warlpiri“, *Secondary predication and adverbial modification. The typology of depictives*, ur. Nikolaus Himmelmann i Eva Schultze-Berndt, Oxford University Press, Oxford, str. 69–106.
- Šarić, Ljiljana (2008) „Secondary predicates in Croatian“, *Secondary predicates in Eastern European languages and beyond*, ur. Christoph Schroeder, Gerd Hentschel i Winifried Boeder, BIS-Verlag, Oldenburg, str. 295–325.
- Temme, Anne (2014) „German psych-adjectives“, *Zwischen Kern und Peripherie: Untersuchungen zu Randbereichen in Sprache und Grammatik*. ur. Antonio Machicao y Priemer, Andreas Nolda i Athina Sioupi, *Studia grammatica* 76, De Gruyter, Berlin, str. 131–156.

SUMMARY

Davor Krsnik

CIRCUMSTANTIAL SECONDARY PREDICATES MARKED
BY THE DATIVE CASE

The paper deals with secondary predicates marked by the dative case. The purpose of the paper is to demonstrate that constructions with secondary predicates in the dative case are relevant for the ongoing discussion about the criteria of differentiation between depictive and circumstantial secondary predicates. We demonstrate that secondary predicates in the dative case are predominately circumstantial. They are parenthetical and have a propositional content that is not subject to negation of the sentence they are used in. In addition, they show a strong tendency to be expressed in the clause-initial position or before the verb. They are almost exclusively used with adjectives of physiological, psychophysiological and mental states over which the referents either lose control or have no control at all. By relying on corpus analysis and the analysis of semantic frames, we examine the premise that secondary predicates marked by the dative case are factors in the cause-and-effect patterns, typically factors of rationalization of the way referents act or the way they experience things in situations over which they have no control. Finally, it is proposed that the realization of the circumstantial function of secondary predicates marked by the dative case can be predicted by the semantic role of their controllers. As a rule, secondary predicates in the dative case will have a circumstantial function when their controller is the experiencer.

Keywords: *dative; restrictor; depictive; experiencer; primary affective system*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.35.2.4>

Lucia Ráčková

MIRATIVITY IN THE SLOVAK LANGUAGE ON THE EXAMPLE OF PREFIXAL VERBS IN THE DAILY NEWSPAPER SME

Lucia Ráčková, PhD., Matej Bel University in Banská Bystrica, Slovakia, Faculty of Arts
lucia.rackova@yahoo.com orcid.org/0000-0002-1246-1889

izvorni znanstveni članak

UDC 811.162.4'42

811.162.4'367.625

rukopis primljen: 10. srpnja 2023; prihvaćen za tisak: 2. listopada 2023.

The phenomenon of mirativity, which is based on conveying information that is new or unexpected and causes surprise and counter-expectation, was observed and analysed in many languages; however, there is a lack of research on the topic in the Slovak language. The aim of this paper is to identify, analyse and compare mirative meanings based on Aikhenvald's range. We have applied Aikhenvald's approach to the set of collected prefixal verbs of sight perception in the past tense using journalistic texts selected from the daily newspaper SME that are listed in the Slovak National Corpus. We are particularly interested in showing how the grammatic and semantic categories of Aktionsart are intertwined with the concept of mirativity. The results demonstrate that the most frequently used types of Aktionsart in sentences with mirative overtones are inchoative, comitative, delimitative and resultative.

Keywords: *Aikhenvald's range of mirative meanings; lexical aspect; prefixal verbs; visual perception; Slovak National Corpus; journalistic text*

1. Introduction

The concept of mirativity, derived from the Latin word *mirum* – *surprise*, was introduced for the first time by S. DeLancey (1997: 35), who defined it as “the transmission of information that is new or unexpected to the speaker”. Mirativity can be defined as “an overtone of surprise that is often linked to the lack of previous knowledge of the speaker” (Aikhenvald 2021: 30). A rich amount of research on the topic has been conducted by Professor A. Aikhenvald from James Cook University, Australia, who is interested in this phenomenon that is researched mainly in exotic languages (e.g. from the Brazilian Amazon basin). Nevertheless, every language has its own means of expressing the overtones of mirativity, which is a general notion subsuming counter-expectation, unprepared mind, new information, etc. A. Aikhenvald (2012: 435), considers primarily verbal affixes, compound predicates and pronouns as linguistic devices for expressing mirative meanings.

Many other researchers were interested in the mirative overtones in different verbal systems, e.g. in the subjunctive in Romanian (Avram 2015), but also in the simple future tense in Spanish, which is not necessarily associated with the expression of the future (Escandell-Vidal; Leonetti-Jungl 2019). The possibilities of mirative meaning in non-genuine infinitive constructions in English (complex constructions with infinitive clauses) were investigated by G. Girard-Gillet (2020). “Verbs particularly susceptible to mirative extensions cover mental and physical states, or resulting states which the speaker cannot control” (Aikhenvald 2004: 208). This is also the case of verbs of sight perception that we are going to examine in this paper.

In our research, we observed the mirative overtones in a research sample where the literary work of M. Butor was excerpted. The sample consisted of verbs of perception in which we focused on nuancing the meaning by analysing prefixation and Aktionsart as crucial indicators (Ráčková 2023). Aktionsart includes shades of meaning resulting from the lexical-grammatical function of prefixes (Turočková 2012: 54–55) belonging to the framework of aspectuality (Sekaninová 1980: 33). Mirativity, as well as Aktionsart, is a grammatic-semantic category and it accompanies the meaning of many types of Aktionsart in Slovak prefixal verbs in the past tense. We chose the past tense because we observe that in the Slovak language different manners of action (Aktionsart) are best identifiable in the past tense, and these can result in mirative meanings despite the fact that in general, Slovak language is characterized by a strong evidential system.

Indeed, Aktionsart can be considered as one of the mirative strategies¹, e. g. the means by which the mirativity is expressed. A. Aikhenwald states that “a mirative extension may arise in the context of a particular choice of person, tense-aspect, or verb class” (2004: 208).

Regarding the literature review, we confirmed in the course of our research that among the Slavonic languages, the phenomenon of mirativity has probably received the most attention in the Bulgarian language / Bulgarian linguistics, even before S. DeLancey defined the concept (l-participium – Tsonev 1911, as cited in Yovkova-Shii 2004; Weigand 1923, as cited in Yovkova-Shii 2004). In Bulgarian research cases, the concept is associated a priori with state verbs (Bres; Levie 2018: 192). Completed actions are expressed by means of a participle in the aorist together with an auxiliary verb (Yovkova-Shii 2004: 30).² This concept is partially considered, together with evidentiality, in a contrastive Spanish-English-Czech perspective by D. Kratochvílová (2022: 18–19). Mention of the mirative function as a subjective modality can be found in *Syntax mluvené češtiny – Syntax of Spoken Czech* (Hoffmanová; Homoláč; Mrázková 2019). Further theoretical aspects are included directly into methodology and analysis in the next part of this paper.

2. Background

2.1. Data set

Our main focus was on the journalistic texts and verbs of visual perception used in the daily newspaper SME.³ We chose this daily newspaper for the research because SME newspaper’s digital platform (<https://www.sme.sk/>) has been the second most widely read of this type in Slovakia, after *Aktuality.sk*, since 1993, and it has been delivering credible news from the world, Slovakia and individual regions. For example, in May 2023, it recorded more than 19,000 reader visits (Similarweb 2023).

¹ Online consultation with A. Aikhenvald (20-02-2023).

² Some researchers of Bulgarian language speak about admirative instead of mirative (Gerdzikov 1984: 131; Guentchéva 2006: 136). Also in studies about the Albanian language, the term admirative has been used (Friedman 2003: 205–206).

³ In our previous research *Prefixálne slovesá percepcie ako výsledok prekladu* (Ráčková 2023), the literary research sample was examined. However, journalistic texts from SME include sometimes literary examples.

Anyway, we did not work with the archive of the periodical, but we searched the texts in the *Slovak National Corpus* (*Slovenský národný korpus – SNK*), where we manually selected sentences from this newspaper. It is defined as “a reference material source of knowledge about the Slovak language and its real usage, which is extracted from the corpus using specialised search tools”⁴

We worked with the five chosen prefixal verbs *uvidieť* (*to catch sight of*), *pozrieť* (*to take a look at*), *uzrieť* (*to behold*), *zazrieť* (*to spot*) and *zbadat'* (*to notice*⁵) as the majority of these verbs of sight perception express mirative meanings in the past tense. In general, the verb *to see* and its synonyms are among the most polysemous elements in the language (Viberg 1993: 347), which is the reason why we think the mirative overtones could be frequent. We further situated our reasoning of mirativity within the theoretical framework of lexical semantics, word formation and linguistic typology.

2.2. Research aim and methodology

Our main aim was to identify and analyse mirative overtones in the Slovak language with a special focus on Aktionsart, one of its mirative strategies. We observed the relation between the mirativity overtones and different predominant types of Aktionsart. In terms of the frequency, we were interested to find out which mirative meanings from Aikhenvald's range chart of mirative meanings are predominant and in what types of Aktionsart. We also investigated in which of the five verbs the mirative meanings are the most recurrent.

Our research sample consisted of 150 occurrences, i.e. 30 selected sentences united with each of the five selected prefixal perfective verbs of visual perception in the past tense. The authentic material was retrieved from the *Slovak National Corpus*, version *prim-10.0-public-all*, containing 1,688,211,881 tokens, by sorting out only the occurrences from the daily newspaper SME. In the qualitative analysis, we applied a semasiological approach which consisted of three steps or stages. At the initial stage, we

⁴ In original: „referenčný materiálový zdroj poznatkov o slovenčine a jej reálnom používaní, ktoré sa z korpusu získavajú pomocou špecializovaných vyhľadávacích nástrojov“ (<http://korpus.juls.savba.sk/>, 01-07-2023).

⁵ These translations are only for guidance, as everything depends on specific use and context. In the analysis, we can see that the selected Slovak verbs are quite often translated simply as “to see something” or “to look at something”.

focused on the form of the verbs and specified the meaning they denote. Specific aspects of meaning enabled us to identify the presence or absence of a mirative marker. Subsequently, at the second stage, we indicated the manner or manners of action viewed as one of the mirative strategies. At the final stage, we were interested in how these categories are intertwined.

For these purposes, we used Aikhenvald's range chart of mirative meanings compared to different modalities of Aktionsart which fall under mirative strategies⁶. Based on Aikhenvald (2012: 437), "mirative strategies are grammatical markers of other categories whose primary function is not mirative but can express mirative meanings in certain circumstances". The grammatical means of expressing mirativity in the Slovak language, one of the Slavonic fusional languages, therefore comprise the past tense, prefixes and Aktionsart. These categories only provide mirative markers in some contexts and are not grammaticalised as in some other (non-Slavonic) languages. We assumed that due to the perfectiveness of the analysed verbs, the most frequent forms of Aktionsart are inchoative and resultative. Therefore, we applied the "inverted pyramid" principle, proceeding by their arrangement from the core types of Aktionsart to the less significant ones. In our research question, we also asked whether the most mirative overtones in the Slovak research sample refer to the surprise mirative marker as the expression of surprise in the main semantic line.

3. Analysis and results of mirative meanings versus types of Aktionsart

The semantic nuances of prefixal verbs of visual perception primarily move on the axis of expected (non-mirative meaning) – unexpected (mirative meaning). In our research sample, 74 % (111) of the occurrences of the verbs *uvidieť* (to catch sight of), *pozrieť* (to take a look at), *uzrieť* (to behold), *zazrieť* (to spot) and *zbadáť* (to notice) in the past tense contain mirative meanings. In accordance with A. Aikhenvald's range chart of mirative meanings (2012: 437) that express the speaker's astonishment, we have identified all five mirative overtones, with a great predominance of a. sudden discovery, revelation or realisation – 63 occurrences (57 %), then b. surprise – 16 occurrences (14 %), c. unprepared mind – 14 occurrences (13 %), d. counter-expectation – 9 occurrences (8 %) and e. new information – 9 occurrences (8 %).

⁶ Online consultation with A. Aikhenvald (20-02-2023).

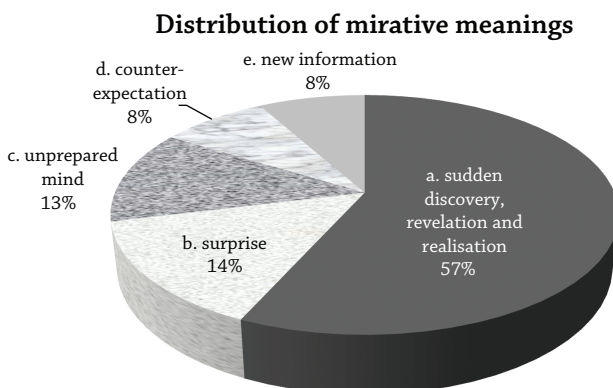

Fig. 1. Aikhenvald's range of mirative meanings in Slovak prefixal verbs of visual perception in the past tense

Source: Personal processing (2023)

To demonstrate these meanings in context, we give the following examples for the most represented categories. Sudden discovery, revelation and realisation is illustrated in the disclosure : *Po šiestej ráno ho uvidela z náprotivných dverí petržalského paneláka vychádzať osamelá dôchodkyňa.* 'After six o'clock in the morning, a lonely retired saw him coming out of the opposite door of the Petržalka apartment block'(09-10-1995). The presence of mirative marker of surprise was identified in the statement below : *„Pozri, tam je Miki,“ vykrikla od prekvapenia dáma v stredných rokoch, keď v hlúčiku mladých urastených mužov zazrela Mikuláša Dzurindu.* "Look, there's Miki," exclaimed a middle-aged lady in surprise when she spotted Mikulas Dzurinda in the crowd of young, handsome men' (05-09-2002).

In the next step, we focused on the question of intertwinement of mirativity and Aktionsart as its mirative strategy. First of all, we were looking at the number of kinds of action which were identified in our research sample. It was not rare for one verb to express more than one type of Aktionsart. In the analysis we applied the methodology and definitions introduced by Sekaninová (1980: 41–144), who analysed the verbs in terms of locality, temporality and modality of action⁷. In total, a variety of seman-

⁷ The names of types of Aktionsart are directly translated from Sekaninová (1980) terminology in Slovak: *inchoatívny, defínitny, delimitatívny, komitatívny, repetitívny, rezultatívny, semelfaktívny, simultánny*.

tic nuances were identified in the reaserch sample in mirative (121 occurrences) and non-mirative uses. In the mirative meanings, it was a question of inchoative (69⁸), comitative (26), delimitative (14), resultative (13), semelfactive (10), simultaneous (7) and definite (2) manners of action. In the non-mirative overtones, among dominant overtones, we can list definite (25), comitative (7), inchoative (6) and repetitive (5) types of Aktionsart. Resultative (4) and semelfactive (1) manners were also present. In the next part, we analysed specific mirative overtones from Aikhenvald's range in relation to individual types of Aktionsart.

The expression of astonishment also depends on the verb itself. For instance the verb *pozrieť* demonstrates significantly fewer mirative markers compared to other verbs – only 10 % of all occurrences present in our research sample. It can contain the overtone of sudden discovery, revelation or realisation intertwined with resultative and comitative manner of action, as illustrated in the following example 1:

- (1) *Cielene som s tým pracovala, až som sa jedného dňa **pozrela** do zrkadla a rozplakala som sa od šťastia.*

'I worked on it intently until one day, I **looked** in the mirror and cried with happiness' (07-06-2014).⁹

A resultative type of Aktionsart was identified because of the length of action, which lasted for some time. The comitative manner of action was referenced by three actions which succeeded each other – working on it, looking in the mirror and crying with happiness.

In contrast, *uvidieť*, another verb of perception, displayed 100 % mirative meanings. The meaning of unprepared mind is evident in the next occurrence of this verb in the past tense, third person of its plural:

- (2) *Vtom **uvideli** najkrajšie dievča na svete. Tak málo stačilo, aby na servítku vzápätí načmárali základ toho, čo sa neskôr stalo druhou najnahrávanejšou pesničkou sveta hneď po Yesterday od Beatles.*

⁸ Number of occurrences.

⁹ All the examples are, as indicated in the beginning of the study, from SME in the Slovak National Corpus. We only cite the date (day-month-year) when the statement appeared in a daily newspaper and translated them into English.

‘They suddenly **saw** the most beautiful girl in the world. It took very little to scribble on a napkin the basis of what would later become the world’s second most recorded song after the Beatles’ Yesterday’ (06-08-2016).

The grammatical means of expressing the overtones of unprepared mind were not only the presence of past tense, prefixal verb or specific person but also the types of Aktionsart, and therefore inchoative and comitative ones. The inchoative manner is united with the beginning of the action of seeing someone, and the comitative manner refers to subsequent actions; the action of seeing somebody is followed by the action of scribbling something. Depending on context, the verb *uvidieť* can express the meaning of counter-expectation, consider example 3 with a semelfactive (single-shot) type of Aktionsart:

- (3) *Tak opísala svoje pocity BRENDA McMULLENOVÁ, keď uvidela vyliezať z vody muža, ktorý prežil skok do Niagarských vodopádov.*

‘That’s how BRENDA McMULLEN described her feelings when she **saw** the man who survived the jump into Niagara Falls climb out of the water’ (25-10-2003).

More than two-thirds of the occurrences with the verb *uzrieť* were mirative. The overtone of new information is present in the next occurrence:

- (4) *V Japonsku nedávno uzrel svetlo sveta prototyp domu budúcnosti vybavený najnovšími technickými vymoženosťami.*

‘A prototype of a future house equipped with the latest technological advances **has** recently **seen** the light of day in Japan’ (15-01-1999).

The idiomatic meaning *uzrieť svetlo sveta / see the light of day* also contains in itself the expression of the beginning of the action, hence the inchoative manner of action. In 97 % of the occurrences of the verb *zazrieť*, mirative overtones appear. Surprise intertwined with inchoative and delimitative manners of action is observable in the next occurrence:

- (5) *Zazrel som v televízii priam chlapčensky rozhorčenú reakciu biskupov mojej cirkvi na možnosť výučby jogy v štátnych školách.*

‘I **saw** on television the boyishly indignant reaction of the bishops of my church to the possibility of teaching yoga in public schools’ (16-07-2001).

The delimitative manner of action distinguishes from the resultative one in the time duration of the action. Whereas the delimitative type of Aktionsart indicates a short action, the resultative manner of action is a result of some action which has lasted for a long time.

The occurrences of the verb *zbadat* in our research sample were 100 % mirative. The most prevalent overtones are with the meaning of sudden discovery, revelation or realisation, as is also characteristic for the whole research sample. The mirative strategies used are, inter alia, inchoative and comitative manners of action:

- (6) *„Aj keď som sa v noci zobudila na šuchotanie balíčkov a zbadala som tmavú siluetu pri okne, rýchlo som zaliezla pod paplón, aby ma náhodou Mikuláš nezbadal a nevezal mi všetky tie sladkosti,“ smeje sa na zážitkoch z detstva sympatická speváčka.*

‘Even when I woke up at night to the rustling of packages and **saw** a dark silhouette at the window, I quickly crawled under the covers so that St. Nicholas wouldn’t accidentally discover me and take all the sweets,’ laughs the likeable singer about her childhood memories’ (19-12-2017).

In the table below, we present more detailed results showing the relationship between Aikhenvald’s range overtones and the four most frequent types of Aktionsart, namely inchoative, comitative, delimitative and resultative. We created it by using a Pivot Table in the Microsoft Office Excel program.

Tab. 1. *Aikhenvald's range of mirative meanings versus the types of Aktionsart*

Range vs types	inchoative	comitative	delimitative	resultative	TOTAL
sudden discovery, revelation or realisation	39	15	8	6	68
surprise	15	6	3	0	24
unprepared mind	8	3	1	2	14
counter-expectation	1	2	2	2	7
new information	5	0	1	2	8
TOTAL	69	26	15	12	121

Source: Personal processing (2023)

As may be observed in Tab. 1., the distribution of mirative meanings is almost the same as in the whole research sample shown in Fig. 1. In the four most frequent types of Aktionsart, 68 (56 %) display the meaning of sudden discovery, revelation or realisation. In the whole research sample, the number is 63 (57 %). 24 (20 %) meanings carry the overtones of surprise, while in the whole research sample, the number is 16 (14 %). 14 (11 %) of the overtones are those of unprepared mind, nevertheless in the whole sample, the count is 14 (13 %). In terms of counter-expectation and new information, there are almost no differences. In the whole sample, the distribution of counter-expectation and new information is the same. In this selective sample of the most frequent manners of action, there is a very slight predominance of new information over counter-expectation, mainly in the inchoative type of Aktionsart, which is unquestionably the most frequent.

It should be noticed that the delimitative type of Aktionsart was more productive, and it indicated that for the visual verbs of perception with mirative overtones, short momentary actions or events are characteristic.

4. Conclusion

As we stated in our research plan and methodology, the majority of our selective research sample consisted of Slovak prefixal verbs, specifically focused on sight perception in the past tense, with 76 % expressing mirative overtones. However, it is important to note that mirativity is not a grammaticalised category in the Slovak language – neither prefix nor specific tense or person marks the category. Moreover, the Aktionsart does not indicate mirative overtones in every situation and context. This is what we consider unique and reasonable when we look back to our research aim. The analysed verbs of visual perception led us to identify trends, but they cannot be generalised. Following our research finding, we can confirm that the prefixes *z-* and *za-* express the majority of the mirative meanings. The verb *zazrieť* in the past tense was mirative in 97 % of the occurrences while the verb *zbadat'* was mirative in all 100 % of the occurrences. For the verb *pozrieť*, mirative overtones were identified in only 10 % of occurrences. In the midst of these findings lies the ambiguous prefix *u-*, which was reported in 100 % of the mirative overtones for the verb *uvidieť*, but only 63 % of the mirative overtones for the verb *uzrieť*. As shown by the complexity of the aspect of specific prefixes in relation to mirativity, this phenomenon deserves more profound and systematic research. Broadening the corpus sample by adding a variety of newspapers would be one possibility. The lexical means such as adverbs or expressive particles could provide more information about this complex and understudied phenomenon in the Slovak language situated at the crossroads of modality and evidentiality.

Based on our current findings, we can assume that in the Slovak language the overtone of surprise is predominant among Aikhenvald's five range meanings. Despite this assumption, the meaning of a sudden discovery, revelation or realisation was largely predominant in the whole research sample (57 %), containing mirative overtones, as well as in the selective research sample (56 %) containing the four most frequent types of Aktionsart, namely inchoative, comitative, delimitative and resultative, intertwined with mirativity. The overtone of surprise was present in only 20 % of occurrences in the selective research sample, and in only 14 % of the whole research sample with all the numerous types of Aktionsart. In summary, we found out that the most frequent mirative meaning in the five chosen Slovak prefixal verbs of visual perception was that of sudden discovery, revelation or realisation intertwined with inchoative Aktionsart.

The expression of surprise was then the second most frequent mirative overtone. The most frequent type of Aktionsart was without a doubt the inchoative, followed by the comitative, delimitative and resultative types. We also found that the delimitative Aktionsart was more productive than the resultative one because of the length of action, which was mostly brief in the mirative overtones. On the other hand, the resultative type of Aktionsart was the result of a longer-lasting event.

To conclude, our findings can be seen as results from the pilot research of mirativity in the Slovak language. We are convinced that the Slovak National Corpus impel much broader possibilities to examine mirativity overtones in the Slovak language.

Acknowledgements

This work was supported by the Scientific Grant Agency of the Ministry of Education, Science, Research and Sport of the Slovak Republic and the Slovak Academy of Sciences within contract No. VEGA 1/0748/21 *Lexicogenetic potential of media political discourse on the crisis*.

References

- Aikhenwald, Alexandra Yurievna (2021) *The Web of Knowledge. Evidentiality at the Cross-Roads*, Leiden/Boston: BRILL.
- Aikhenwald, Alexandra Yurievna (2012) “The essence of mirativity”, *Linguistic Typology*, 16, 435–485, DOI: 10.1515/lity-2012-0017.
- Aikhenwald, Alexandra Yurievna (2004) *Evidentiality*, New York: Oxford University Press.
- Avram, Larisa (2015) “A mirativity subjunctive in Romanian”, *Inspre și dinspre Cluj. Contribuții lingvistice. Omagiu profesorului G. G. Neamțu la 70 de ani*, Cluj-Napoca: Editura Scriptor-Argonaut, 62–74.
- Bres, Jacques; Levie, Yordanka (2018) “Miratif en bulgare et allure extraordinaire en français: comme ils se ressemblent!”, *Faits de Langues*, 50, 183–198.
- Delancey, Scott (1997) “Mirativity: The grammatical marking of unexpected information”, *Linguistic Typology*, 1, 33–52, DOI: 10.1515/lity.1997.1.1.33.
- Escandell Vidal, Victoria; Leonetti Jungl, Manuel (2019) “Futuro y miratividad. Anatomía de una relación”, *Estudios lingüísticos en*

- homenaje a Emilio Ridruejo*, Valencia: Publicacions de la Universitat de València, 385–402.
- Friedman, Victor (2003) “Evidentiality in the Balkans with special attention to Macedonian and Albanian”, *Studies in Evidentiality*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 189–218.
- Gerdžikov, Georgi. (1984) *Preizkazvaneto na glagolnoto dejstvie v balgarskija ezik*. Sofija: Nauka i Izkustvo.
- Girard-Gillet, Geneviève (2020) “Fausses infinitives de but et mirativité”, *Anglophonia* [Online], 29, URL: <http://journals.openedition.org/anglophonia/3268> [01.07.2023]; DOI: <https://doi.org/10.4000/anglophonia.3268>.
- Guentchéva, Zlatka (2006) “The Bulgarian admirative and the typology of mirativity”, *Grammatica: Festschrift in honour of Michael Herslund*, Bern: Peter Lang, 123–136.
- Hoffmannová, Jana; Homoláč, Jiří; Mrázková, Kamila (eds.) (2019) *SYNTAX MLUVENÉ ČEŠTINY*, Praha: Academia.
- Kratochvílová, Dana (2022) *The Spanish Conditional (with Reference to English and Czech): A Contrastive Cognitive Approach*, Praha: Karolinum.
- Ráčková, Lucia (2023) *Prefixálne slovesá percepcie ako výsledok prekladu*, Banská Bystrica: Belianum – Vydavateľstvo UMB.
- Sekaninová, Ella (1980) *Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine*. Bratislava: VEDA.
- Similarweb. URL: <https://www.similarweb.com/website/sme.sk/#traffic> [09-07-2023].
- SLOVENSKÝ NÁRODNÝ KORPUS [Slovak National Corpus] Corpus version prim-10.0-public.all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 2022. URL: <http://korpus.juls.savba.sk> [31-05-2023].
- Tsonev, Benyo (1911) Opredeľeni i neopredeľeni formi v bdlgarskija ezik. *Godisnik na Sofijskija universitet*, 3–18.
- Turočeková, Monika (2012). *Zmena intencnej hodnoty prefixáciou*. Martin: Matica slovenská.
- Viberg, Åke (1993) “Crosslinguistic perspectives on lexical organization and lexical progression”, *Progression & regression in language. Sociocultural, neuropsychological, & linguistic perspectives*, Cambridge/New York/Melbourne: Cambridge University Press, 340–385.

- Weigand, Gustav (1923 – 1924) “The admirative in Bulgarian” *The Slavonic review*, 2, 567–568.
- Yovkova-Shii, Eleonora (2004) “Evidentiality and Admirativity: Semantic-Functional Aspects of the Bulgarian I-Participle”, *Gengo Kenkyu*, 126, 1–38.

SAŽETAK

Lucia Ráčková

MIRATIVNOST U SLOVAČKOM JEZIKU NA PRIMJERU PREFIKSALNIH GLAGOLA U DNEVNOM LISTU SME

Fenomen mirativnosti, koji se temelji na prijenosu informacija koje su nove ili neočekivane, te uzrokuju iznenađenje i protivno očekivanje, opažen je i analiziran u mnogim jezicima. Međutim, nema mnogo istraživanja na ovu temu na slovačkom jeziku. Cilj ovog rada je identificirati, analizirati i usporediti značenja mirativnosti na temelju opsega A. Y. Aikhenvaldove. Primijenili smo pristup A. Y. Aikhenvaldove skupu prikupljenih glagola zapažanja s prefiksom u prošlom vremenu koristeći novinarske tekstove odabrane iz dnevnih novina SME koji su navedeni u Slovačkom nacionalnom korpusu. Posebno nas zanima prikazati kako su gramatičke i semantičke kategorije Aktionsarta isprepletene s konceptom mirativnosti. Rezultati pokazuju da su najčešće korišteni tipovi Aktionsarta u rečenicama s mirativnim značenjem inkohativni, komitativni, delimitativni i rezultativni.

Ključne riječi: *opseg značenja mirativnosti prema A. Y. Aikhenvaldovoj; leksički aspekt; glagoli s prefiksom; vizualna percepcija; Slovački nacionalni korpus; novinarski tekst*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.35.2.6>

Neda Borić

KONTRASTIVNA ANALIZA STRUČNOJEZIČNIH KOLOKACIJA S IMENICAMA KUĆA I HOUSE U DISKURSU ARHITEKTURE

dr. sc. Neda Borić, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet
nboric@arhitekt.hr *orcid.org/0000-0002-0546-5910*

izvorni znanstveni članak

UDK 811.111'373.7

811.163.42'373.7

72:81'373.7

rukopis primljen: 10. rujna 2023; prihvaćen za tisak: 11. prosinca 2023.

Rad je posvećen kvalitativnoj kontrastivnoj analizi stručnojezičnih kolokacija s imenicama kuća i house u diskursu arhitekture. Dvočlane kolokacije izlučene su iz specijaliziranih reprezentativnih usporedivih korpusa hrvatskih i engleskih stručnih arhitektonskih tekstova. Cilj je utvrditi sličnosti i razlike u kolokacijskom segmentu arhitektonskoga nazivlja u dvama jezicima s osobitim obzirom na ulogu makrokonteksta kao kognitivne mrežne konfiguracije stručnih znanja. Rezultati analize potvrđuju idiosinkratičku prirodu kolokacijskih odnosa čak i u jeziku struke, odnosno brojne nekongruentne varijabilnosti u pogledu konceptualizacije i leksičke realizacije. Stručnojezične kolokacije u ovome segmentu arhitektonskoga nazivlja najčešće nastaju sintagmatskim kombinacijama općejezičnih leksema. Ključnu ulogu u njihovu semantičkom profiliranju i transparentnosti ima makrokontekst koji djeluje kao kognitivni mehanizam koji upravlja procesima sintagmatizacije, leksikalizacije i terminologizacije. Analiza je teorijski utemeljena u suvremenom pristupu stručnim jezicima.

Ključne riječi: *stručnojezična (terminološka) kolokacija; kognitivni makrokontekst; kontrastivna analiza; arhitektonski diskurs; suvremene terminološke teorije; leksikalizacija*

1. Uvod

Razvoj znanosti i njihovih uže specijaliziranih područja dovodi do potrebe za imenovanjem novih pojmova. Novi nazivi najčešće nastaju sintagmatskim supojavljivanjem ili udruživanjem individualnih leksema u višečlane (višerječne) leksičke jedinice. Time se potvrđuju temeljna načela jezičnoga funkcioniranja koja su jasno uočljiva i u stručnim jezicima: kognitivna i jezična ekonomija (Martinet 1970), jezična sloboda i kreativnost (De Saussure, prema izdanju Sosir 1977: 200) te dinamika između stabilnosti jezičnoga sustava kao strukture i njegove varijabilnosti na razini individualnih komunikacijskih ostvaraja u različitim situacijskim kontekstima (De Saussure, prema izdanju Sosir 1977). Sintagmatski sklopovi u nazivlju arhitekture uglavnom obuhvaćaju stručnojezične (terminološke) kolokacije, složenice i višerječne terminologizirane sintagme između kojih su kolokacije odabrane kao tema ovoga rada.

Iako se duga i bogata povijest istraživanja kolokacija uglavnom veže za općejezična leksikološka, kontekstualna, frazeološka, leksikografska, diskursna, glotodidaktička, translatološka, kognitivna i računalna korpusna istraživanja, kolokacijska problematika podjednako je relevantna i aktualna i za područje stručnih jezika. Najčešće se radi o problemima pri izradi stručnih terminoloških rječnika koji proizlaze iz nemogućnosti jednoznačnoga definiranja stručnojezičnih kolokacija i njihova jasnoga razgraničenja od ostalih višečlanih leksičkih jedinica, a osobito od slobodnih kombinacija što predstavlja temeljan i do sada neriješen problem i u općejezičnom kontekstu. Drugi problematičan aspekt kolokacija odnosi se na prividnu neuočljivost kolokacijske veze kao čvršćega spoja određenih leksema: čvršćega od slobodnih leksičkih kombinacija, no slobodnijega od idiomatskih sklopova. Izvjestan (no do sada nedefiniran) stupanj sintaktičko-leksičko-semantičke kohezije koja se uspostavlja između kolokacijskih sastavnica proizlazi iz njihova uzajamnoga restriktivnoga i selektivnoga udruživanja (Nattinger-De Carrico 1992: 21) što Sinclair (1991: 115) naziva principom idioma (engl. *idiom principle*). Do takvoga udruživanja dolazi zbog uzajamnoga privlačenja i očekivanja određenih semantički kompatibilnih leksema (engl. *mutual expectancy of words*, Firth 1957, prema izdanju 1968: 181). Takvi leksemi stoga redovito pokazuju i tendenciju da se češće supojavljaju (engl. *repeated co-occurrence*, Firth 1957, prema izdanju 1968: 182; Benson (1985: 61); Carter (1987: 47); Gramley i Pätzold (1992: 64). Problematičan je i semantički aspekt kolokacijske veze pri čemu se generira kolokacijsko značenje koje je specifičnije od individualnih značenja kolokacijskih sastavnica. Ono je ponekad transparen-

tno, a ponekad i nije unatoč transparentnosti značenja sastavnica. Osim toga, značenje jednoga kolokacijskoga elementa mijenja se ili modificira pod utjecajem značenja onoga leksema s kojim ulazi u kolokacijsku vezu¹. Ne čudi stoga da ta ključna obilježja kolokacija i u općejezičnoj i u stručnojezičnoj domeni upotrebe uzrokuju probleme u stručnom prevođenju, stručnoj komunikaciji te u učenju stranih stručnih jezika².

Rad je strukturiran u nekoliko poglavlja. Iduće poglavlje donosi hipotezu rada te objašnjava njegove ciljeve kao i njegov potencijalan znanstveni i praktični doprinos. Treće poglavlje bavi se teorijskom pozadinom rada i pregledom literature pri čemu se osobita važnost pridaje onim ključnim aspektima koji su osobito relevantni za područje stručnih jezika pa su stoga i izabrani kako bi poslužili kao teorijska okosnica analize. To su suvremeni kognitivno utemeljeni pristup analizi, uloga i važnost makrokonteksta u interpretaciji i kreiranju značenja te procesi sintagmatizacije, leksikalizacije i terminologizacije kao ključnih leksičko-sintaktičkih i semantičkih procesa koji stoje na razmeđu općejezične i stručnojezične uporabe leksema. Četvrto poglavlje donosi metodologiju analize. Peto poglavlje posvećeno je rezultatima analize i diskusiji, dok šesto poglavlje donosi zaključni osvrt.

2. Hipoteza, ciljevi rada i potencijalan znanstveni i praktični doprinos

U ovome istraživanju polazi se od zapažanja da stručnojezične kolokacije pokazuju brojne varijabilnosti u načinima konceptualizacije i leksičke realizacije u dvama jezicima unatoč istovjetnosti konceptualne strukture stručnih znanja kao nadjezične kategorije.

Osnovni je cilj rada kontrastivno analizirati kolokacijski segment stručnoga nazivlja u području arhitekture na primjerima najfrekventnijega leksema u arhitekturi *kuća* i njegova kontrastivnoga koreponenta *house*³ u funkciji baze kolokacija s osobitim obzirom na prirodu i ulogu makrokon-

¹ Na primjer, očito je da je značenje leksema *stale* drugačije u kolokaciji *stale bread* nego u kolokaciji *stale air*. Ili značenje leksema *mlad* u kolokacijama *mlad mjesec*, *mlada janjetina*, *mlada demokracija*.

² Neizvorni govornici moraju kolokacije u stranom jeziku učiti kao cjeline. No, stručnojezična kolokacijska kompetencija dodatno ovisi o posjedovanju stručnoga pozadinskoga znanja. Stoga je ona problem i za izvornoga govornika nekoga jezika.

³ V. kvantitativne podatke o analizi korpusa u poglavlju 4, bilješki 17.

teksta (kognitivne mrežne konfiguracije stručnih znanja) u njihovu semantičkome profiliranju i transparentnosti. Stručnojezične kolokacije u ovome segmentu arhitektonskoga nazivlja nastaju uglavnom sintagmat-skim supojavljivanjima općejezičnih leksema. Kognitivni makrokontekst ima ključnu ulogu u njihovu nastanku procesima sintagmatizacije, leksikalizacije i terminologizacije te u njihovoj ispravnoj interpretaciji.

Kolokacijska problematika u arhitekturi u hrvatskoj stručnoj literaturi do sada nije obrađena, stoga je rad u teorijskome smislu zamišljen kao doprinos dosadašnjim istraživanjima stručnoga diskursa arhitekture i njegova nazivlja⁴, ali i kao doprinos postojećemu korpusu radova o kolokacijskoj problematici u raznim stručnim jezicima, no bez preambicioznih pretenzija da se u tako složenoj problematici dođe do konačnih odgovora. U praktičnome smislu, ovo istraživanje može biti od koristi u leksikografskome, odnosno terminografskome radu, stručnome prevođenju i poduci engleskoga jezika za potrebe arhitektonske struke.

3. Teorijski kontekst analize i pregled literature

3.1. Suvremene terminološke teorije

Ovaj rad svoje teorijsko uporište nalazi u suvremenim pristupima terminologiji kao disciplini koji su se razvili u posljednjih tridesetak godina pod utjecajem sociolingvistike i post-strukturalističke kognitivne paradigme u općejezičnim istraživanjima. U kontekstu novih idejnih strujanja jezik se percipira kao jedna od ljudskih kognitivnih sposobnosti, a značenje postaje središnja tema kognitivno inspiriranih općejezičnih istraživanja. Ono proizlazi iz neraskidive veze jezika i mišljenja, odnosno načina konceptualizacije i interpretacije izvanjezičnoga svijeta što jezik odražava. Klasične terminološke škole svojim redukcionističko-preskriptivnim pristupom, utemeljenim u onomasiološkome polazištu i imperativu za postizanjem jednoznačnosti pojma i naziva te terminološkom standardizacijom kao središnjom zadaćom, nisu mogle ponuditi odgovore na mnoga pitanja koja su prirodno proizišla iz zapažanja da stručna nazivlja pokazuju ista obilježja koja dominiraju i leksičkim inventarima općih jezika kao što su konceptualna metaforizacija i metonimizacija (kao kognitivni mehanizmi procesuiranja izvanjezičnoga svijeta), sinonimija, polisemija, dijakronijske promjene zna-

⁴ V. Borić (2011; 2012; 2014; 2020).

čenja itd. Postalo je jasno da nazivlja nisu samo nomenklatura i da su stručni jezici funkcionalne varijante općih jezika. Pod utjecajem sociolingvističkih i kognitivnolingvističkih istraživanja, pojavile su se nove terminološke teorije kao uvjerljiva alternativa tradicionalnom pristupu terminologiji kao disciplini koje su pomogle pri redefiniranju područja stručnih jezika i njihovu približavanju te konačnome pozicioniranju unutar općejezičnih istraživanja između kojih su najvažnije socioterminologija (Gaudin 2003), komunikacijska terminološka teorija (engl. *communicative theory of terminology* ili CTT, Cabré 1999, 2003), sociokognitivna terminološka teorija (engl. *sociocognitive theory of terminology* ili STT, Temmerman 2000) i terminologija okvira (engl. *frame-based terminology* ili FBT, Faber 2009). Unatoč nekim specifičnostima, one načelno ipak dijele veći broj sličnosti negoli razlika. Zastupaju deskriptivan, a ne preskriptivan pristup i odbacuju monosemičnost. Nazive promatraju kao i općejezične jedinice što znači da su sinonimija i polisemija prirodne pojave u nazivlju. Takav stav prirodno vodi prema uključivanju i dijakronijske dimenzije (a ne samo sinkronijske) u njihovim istraživanjima. S time je povezano i uvažavanje terminoloških varijacija. Naglasak je na sociokomunikacijskoj dimenziji jezika u uporabi što podrazumijeva potrebu za korpusnim tipom istraživanja kao i kognitivno utemeljeno shvaćanje jezika struke te uočavanje inherentne višedimenzionalne složenosti leksičko-semantičkih odnosa. Stručni nazivi (termini) nisu više samo puki simboli za označavanje koncepata, već kompleksni entiteti s jezičnom, semantičkom, kognitivnom i sociokulturološkom dimenzijom. Noviji pristupi kao što su STT i FBT preuzimaju neke ključne postavke iz kognitivnih općejezičnih istraživanja kao što su prototipna struktura koncepata i značenja, konceptualna metaforizacija i metonimizacija kao prirodni načini konceptualizacije u znanosti, idealizirani kognitivni modeli i Fillmoreova semantika okvira⁵.

Ovaj rad svoje teorijsko uporište nalazi u raznim elementima svih navedenih teorija što će rezultati analize potvrditi. Između njih osobito treba naglasiti neophodnost sagledavanja društvenoga konteksta unutar kojega se određeni stručni diskurs realizira, a koji ima ključnu ulogu u konceptualizaciji i stvaranju naziva (kako to naglašava socioterminologija). To osobito vrijedi za arhitekturu koja je duboko uronjena u društveni kontekst koji nerijetko postaje presudni element u formiranju koncepata i njihovih

⁵ Hitcheva (2014) te Luzer i Tominac Coslovich (2016: 521–525) daju koncizni, no informativni kronološki pregled spomenutih terminoloških teorija s najvažnijim obilježjima.

značenja što dolazi do izražaja u primjerima terminološkoga posuđivanja između dvaju jezika s posljedičnim semantičkim promjenama, ali i regionalno-specifičnim varijacijama unutar jednoga jezika (engleskoga) koje dovode do toga da jedan koncept može biti označen s više naziva ili pak jedan naziv može označavati više različitih koncepata. Nazivi (a ne pojmovi), odnosno semasiološki pristup, ishodište je analize (sukladno STT-u). Oni se ovdje promatraju u svojoj višedimenzionalnoj kognitivnoj, jezičnoj i socio-komunikacijskoj dimenziji te ih odlikuje prisutnost sinonimije, polisemije i konceptualne metaforizacije (sukladno CTT-u i STT-u). U radu se naglašava i važnost sagledavanja dijakronijske dimenzije razvoja značenja brojnih naziva (sukladno socioterminologiji). Temeljna okosnica ove analize je pojam makrokonteksta unutar kojega djeluju semantički ili konceptualni okviri kao nositelji pozadinskoga stručnoga znanja i iskustva povezanih s uporabom. Takva kognitivna ustrojstva postaju preduvjeti za ispravnu interpretaciju značenja (sukladno ključnim postavkama teorije okvira, odnosno FBT-u). O makrokontekstu će više riječi biti u idućemu poglavlju.

Istraživanja specifično kolokacijske problematike u stručnim jezicima novijega su datuma⁶. Ona se tematski, pojmovno i teorijsko-metodološki uglavnom oslanjaju na bogato nasljeđe teorijskih, a osobito primijenjenolingvističkih istraživanja kolokacija u općejezičnoj domeni uporabe⁷.

⁶ O nesrazmjeru između stručnojezičnih istraživanja kolokacija u odnosu na općejezična istraživanja v. Michta (2022).

⁷ Takva orijentacija u hrvatskim radovima ponekad nailazi na kritike jednako kao i činjenica da stručnojezičnim radovima nedostaje jasna definicija kolokacije i njezina statusa te terminološka neusklađenost (Ordulj 2016: 53–54). No, upravo su to oni dobro poznati problematični aspekti kolokacijske problematike koji u obimnoj svjetskoj općejezičnoj stručnoj literaturi do danas ostaju bez odgovora. Treba imati na umu da se radi o višedimenzionalnom, složenom i dinamičnom jezičnom fenomenu koji pripada jeziku kao sustavu (a ne komunikacijskoj kombinatornoj slobodi na razini govornih ostvaraja) dok ga istovremeno karakterizira idiosinkratična priroda na razini svakoga jezika koja postaje uočljiva tek pri kontrastiranju dvaju i više jezika (Hausmann 1989: 1010, prema Stojić 2012). Stoga mu treba pristupati parcijalno i fleksibilno, a u okviru stručnih jezika treba dodatno uzeti u obzir specifičnosti svakoga stručnoga jezika. Stoga je oslanjanje na općejezična istraživanja kao preduvjeta analize stručnojezičnih kolokacija nešto što se ne može i ne bi trebalo izbjeći, pogotovo zbog činjenice da se danas stručni jezici smatraju funkcionalnim varijantama prirodnoga jezika, ali i zbog činjenice da tek iz te perspektive razlikovna obilježja kolokacijske problematike u stručnim jezicima u odnosu na općejezičnu domenu dolaze jasnije do izražaja. Stoga knjiga Anete Stojić (2012) širinom svojega pristupa i dubinskim zahvatom u višedimenzionalnu složenu prirodu kolokacija predstavlja dragocjen izvor spoznaja i nezaobilazno polazište i za stručnojezična istraživanja.

Najčešće su to deskriptivne i kontrastivne / komparativne analize kolokacija u raznim strukama⁸. Druga veća grupa istraživanja odnosi se na analize kolokacija primjenom alata korpusne i računalne lingvistike za potrebe sastavljanja stručnojezičnih (katkada višejezičnih) rječnika⁹, stručnoga prevođenja¹⁰ ili poduke¹¹. Radovi koji se bave istraživanjem sličnosti i razlika između kolokacija u općejezičnome i stručnojezičnome kontekstu relativno su malobrojni. Različiti autori stavljaju naglasak na različite kriterije iz općejezične kolokacijske problematike, no oni mogu biti u različitoj mjeri izraženi u pojedinoj struci¹².

3.2. Makrokontekst i njegove uloge

Pojam makrokonteksta ključna je odrednica i prizma kroz koju treba promatrati cjelokupnu problematiku stručnojezičnih nazivljā. Naime, identitet svakoga stručnoga jezika gradi se na specifičnome makrokontekstu koji podrazumijeva ukupnost kognitivnoga i jezičnoga konteksta. Raffaelli (2009: 185–189) naglašava važnost situacijskoga makrokonteksta i nužnost njegove integracije s mikrokontekstualnom (sintagmatskom) razinom kao neophodnih temelja svake lingvističke analize (što ne zagovaraju apsolutno svi lingvisti). Makrokontekst proizlazi iz kognitivne dimenzije jezika struke i odnosi se na mrežnu konfiguraciju ili konceptualnu strukturu stručnih znanja, spoznaja i iskustava koju Croft i Cruse (2004: 18) ovako definiraju: „*This shared expertise is the conceptual structure that is found in the frame/domains of the concepts symbolized by the specialized vocabulary used by members of the community*“ Integralan dio tako definirane konceptualne strukture čini također povijesni i sociokulturološki specifičan kontekst

⁸ Npr. medicine (Bozděchová 2006, Miščin 2012), stomatologije (Štefć i sur. 2010), strojarstva (Cigan 2018), turizma (Blažević i Košuta 2017; Vuković Vojnović 2021), policijskoga nazivlja (Radek i Pešut 2016); prava (Husinec i Horvatić Bilić 2021; Michta 2022), zakonodavstva i prava – administrativnoga stila jezika državne uprave (Blagus Bartolec 2017), ekonomije (Duplančić Rogošić 2022), tehnike i tehnologije (Špiranec 2005; Giacomini 2022) i građevinarstva (Špiranec 2012).

⁹ Zagorska (2022); Miščin (2013) – medicina; Bratanić i Ostroški Anić (2012) – zrakoplovstvo.

¹⁰ Kos (2012) – naftno nazivlje; Grčić Simeunović i Frleta (2012) – pravna terminologija, Badziński (2019) – medicina.

¹¹ Molina-Plaza i Allani (2022) – pomorstvo; Demir (2018) – poduka pisanja za akademske potrebe.

¹² Usp. L’Homme i Bertrand (2000); Patiño Garcia (2014).

unutar kojega se određena struka razvija što ima osobitu važnost za područje arhitekture, a što jezik jasno odražava. Makrokontekst predstavlja konceptualne okvire koji uvjetuju načine specifične konceptualizacije u domeni arhitekture što se na jezičnome planu odražava procesima modifikacije značenja leksičkih jedinica u kolokacijskome sklopu i konstruiranja značenja kolokacije kao cjeline. Za kolokacijsko značenje općenito, a osobito u stručnojezičnome kontekstu, presudan je pojam (djelomične) kompozicionalnosti (engl. *partial compositionality*) kojim Langacker (2000: 94) objašnjava relativnu semantičku netransparentnost leksičke cjeline čija semantička vrijednost ne proizlazi iz zbroja značenja njenih sastavnica (unatoč njihovoj mogućoj transparentnosti), već je značenje cjeline specifičnije i za njegovo razumijevanje potreban je specifičan makrokontekst. Tako shvaćen kontekst nositelj je enciklopedijskoga tipa podataka i odgovoran je za ispravnu interpretaciju značenja kolokacija, ali i ispravnu jezičnu produkciju.

No, važnost makrokonteksta i to upravo u takvim moderno shvaćenim kognitivnim okvirima, kod nekih je lingvista odavno prepoznata. Već u svojim ranim radovima o važnosti istraživanja sintagmatskih relacija u leksiku (a ne samo paradigmatičkih u okviru teorije polja), Porzig (1934: 78) upozorava na utjecaj izvanjezičnoga konteksta situacije na značenje što je kasnije u Firthovoj semantičkoj teoriji, poznatoj kao kontekstualna teorija značenja, nedvosmisleno artikulirano. Firth sintagmatske kombinacije leksema (kolokacije) jasno razlikuje od pojma konteksta¹³. Kontekst situacije kao integralni dio značenja i dio izvanjezičnoga aspekta društvenih odnosa i kulture odnosi se na sveukupnost verbalnih i neverbalnih kategorija povezanih sa sudionicima i utemeljenih u iskustvu (Firth 1951, prema izdanju 1957: 195). Cruse (1986: 16) također naglašava važnost sagledavanja značenja u kontekstu smatrajući ga ključnim elementom samoga konstituiranja značenja: „(...) *the meaning of a word is constituted by its contextual relations*“, pri čemu pod kontekstualnim relacijama podrazumijeva odnose koje jedna leksička jedinica ostvaruje u svim svojim potencijalnim kontekstima. Cruse (1986: 52) kontekst smatra ključnim elementom u procesu modifikacije određenoga značenja ili selekciji različitih značenja čime se približava kognitivističkome konceptu o značenju koje se iznova konstruira u upotrebi (engl. *construal*)¹⁴:

¹³ Firth (1957, prema izdanju 1968: 180): „(...) *collocation is not to be interpreted as context* (...)“.

¹⁴ V. Langacker (1987).

„(...) a single sense can be modified in an unlimited number of ways by different contexts, each context emphasising certain semantic traits, and obscuring or suppressing others.“

Potrebno je dodati i da u stručnim jezicima svaki naziv svoju terminološku upotrebnost vrijednost nužno zadobiva unutar svojega makrokontekta (Borić 2020).

Domena specijaliziranoga znanja kao specifičan makrokontekst obilježena je neprestanom unutarnjom dinamikom promjene pri čemu se novo znanje i iskustvo nadograđuje na postojeće, produbljujući i proširujući sadržaj i strukturu konceptualnih kategorija što se odražava i u dinamičnosti promjena značenja leksičkih kategorija (Štambuk 2005: 175).

3.3. Sintagmatizacija, leksikalizacija, terminologizacija

Velik broj kolokacija u arhitekturi nastaje sintagmatskim supojavljanjem općejezičnih leksema. U tome procesu sudjeluje kognitivni makrokontekst koji upravlja procesom sintagmatizacije kao i semantičkim procesima leksikalizacije i terminologizacije. Tafra (2005: 120, 123) sintagmatizaciju definira kao sintaktičku i leksičku spojivost koja utječe na značenje, ali ne toliko da sastavnice sintagme izgube svoja leksička značenja. Leksikalizacija je u literaturi shvaćena u najširem smislu kao proces imenovanja pojmova. Za jezik struke relevantno je i određenje leksikalizacije u užemu smislu kao procesa stvaranja leksičke jedinice od izvjesne sintaktičke konstrukcije, odnosno sintagmatskoga sklopa pri čemu značenje leksičke jedinice kao cjeline više nije motivirano značenjima njezinih konstitutivnih dijelova, odnosno leksička jedinica kao cjelina zadobiva novo značenje.¹⁵ Drugim riječima, glavni kriterij prepoznavanja leksikalizacije je semantička preobrazba. Ta se definicija u kontekstu jezika arhitektonske struke i za potrebe ove analize može modificirati tako da se o semantičkoj preobrazbi govori u okvirima različitih stupnjeva takve preobrazbe. Kolokacija u kontekstu struke tako zadobiva specifično (terminologizirano) značenje, no neovisno o stupnju semantičke preobrazbe njezinih sastavnica. U tome smislu leksikalizacija je bliska terminologizaciji. Sam stručni makrokontekst stoga često postaje odlučujućim čimbenikom u tome procesu što znači da se određeni sintagmatski sklop u kontekstu struke percipira kao leksikaliziran, odnosno terminologiziran, što ne mora biti slučaj s tim istim sklopom izvan

¹⁵ V. Tafra (2005: 115–123), Zgusta (1991), Lipka (1990), Sager i sur. (1980).

stručnoga konteksta (npr. individualni stambeni objekt = obiteljska kuća). Takvo djelomično modificirano određenje leksikalizacije osobito je prikladno za stručni diskurs arhitekture što će doći do izražaja u analizi.¹⁶

Terminologizacija se u stručnoj literaturi definira kao proces kojim od jezičnoga znaka nastaje termin (Peti 1980), odnosno kojim se riječ općega jezika pretvara u naziv (Hrvatska enciklopedija 2021). Ova bi definicija vrijedila u tradiciji shvaćanja nazivlja kao nomenklature, odnosno na način klasičnih terminoloških škola. Danas je, međutim, potrebno revidirati tu definiciju u skladu sa sociokognitivnim pristupima stručnim jezicima i to osobito za domene kao što je arhitektura koja u najvećemu broju svojih registara svoje nazivlje crpi iz općega jezika i koja je snažno polarizirana između znanstvenoga (tehničkoga) i umjetničkoga aspekta. Stoga bi prikladnija definicija terminologizacije bila ona koja bi podrazumijevala samo sociokomunikacijsku upotrebnu vrijednost termina (naziva) u smislu nje-gove konvencionaliziranosti i udomaćenosti u stručnoj upotrebi, a ne ona koja bi podrazumijevala isključivo jednoznačnu korespondenciju između označenika i označitelja.

4. Metodologija analize

Analiza je utemeljena u korpusnome tipu istraživanja¹⁷ stručnoga jezika u uporabi. Leksički su primjeri ekscerpirani iz specijaliziranih usporedivih korpusa (*comparable corpora*) engleskih i hrvatskih stručnih tekstova u temeljnim žanrovima: stručnim i znanstvenim časopisima te knjigama i monografijama¹⁸. Tekstovi sadržajno pripadaju matičnomu području struke, tj. području arhitektonskoga projektiranja, a tematski pokrivaju područje moderne stambene arhitekture. Stoga se može opravdano tvrditi da sadrže reprezentativni presjek konceptualne strukture stručnih znanja s njegovom leksičko-terminološkom razinom kao konvencionalnim, reprezentativnim, tipičnim i prepoznatljivim obilježjem stručnoga diskursa

¹⁶ Tafra (2005) inače taj proces vidi kao jedan od načina popunjavanja leksičkoga fonda novim jedinicama što vrijedi i za stručni jezik.

¹⁷ Korpusi su formirani za potrebe doktorskoga rada Borić, Neda (2011). Hrvatski korpus sadrži 202.707 pojavnica od kojih je 33.586 različenica između kojih je najčešći leksem *kuća* koji se pojavljuje 2284 puta uključujući i njegov deminutiv *kućica* u 16 pojavnica. Engleski korpus sadrži 203.249 pojavnica od kojih je 14.238 različenica između kojih je najčešći leksem *house* koji se pojavljuje 2081 put.

¹⁸ V. popis izvora za korpusu u poglavlju Literatura, str. 27.

arhitekture i urbanizma. Tekstovi su namijenjeni stručnoj čitalačkoj publici što znači da su obilježeni ujednačenim stilom te konvencionalno prihvaćenim i udomaćenim nazivljem.

Tematska i konceptualna sličnost hrvatskih i engleskih tekstova analize proizlazi iz dostatne mjere univerzalnosti u konceptualnoj strukturiranosti stručnih znanja u području arhitekture u dvama jezicima pa stoga korpusi sadrže dovoljan broj ekvivalentnih i sličnih primjera što omogućava njihovo uspoređivanje. No, oni nisu posve identični, što je i očekivano. Za analize u području stručnih jezika osobito je važna dobra izbalansiranost korpusa jer se radi o omanjim specijaliziranim korpusima. Ti su korpusi pažljivo sastavljeni i izbalansirani u svim relevantnim aspektima: tematskoj i konceptualnoj sličnosti, obujmu, istovjetnosti žanrova i homogenosti čitalačke publike što sve čini metodološki valjani *tertium comparationis* analize¹⁹.

Predmet analize su dvočlane imeničke kolokacije kao prototipne kolokacije u užemu smislu²⁰. Kolokacijski su primjeri izlučeni dijelom pomoću računalnoga programa *Wordsmith 7*, a dijelom ručno.

Prvi korak u analizi je identifikacija takvih kolokacija u korpusu polazeći od najfrekventnijih imenica *kuća* i *house* koje pretpostavljeno čine bazu kolokacije nakon čega slijedi provjera njihove semantičke, terminološke i upotrebne vrijednosti u sintagmatskim okruženjima u korpusima pri čemu se osobita pažnja posvećuje otkrivanju semantičkih modifikacija i promjena jednoga člana kolokacije ili kolokacije kao cjeline te ulozi konteksta u tim procesima. Analiza je upotpunjena uvidom u stručne terminološke rječnike i pojmovnike kao i konzultacijama s matičnim stručnjacima s kojima se provjeravaju analizirani primjeri u pogledu ispravnosti njihovih značenja i ekvivalencije u dvama jezicima te njihove terminološke upotrebne vrijednosti i konvencionaliziranosti u upotrebi. Završni korak je sistematizacija dobivenih rezultata i izvođenje zaključaka. Ovo istraživanje pripada kvalitativnomu tipu korpusnih istraživanja kao najprikladnijemu za ciljeve ovoga istraživanja s potporom kvantitativnih podataka²¹.

¹⁹ Usp. Connor, Ulla M. i Moreno, Ana I. (2005) o elementu *tertium comparationis* u kontrastivnim analizama.

²⁰ Usp. Tutin i Grossmann (2002) o sve izraženijemu trendu u mnogim radovima kojima se zastupa postavka o dvočlanoj sintagmi kao prototipnoj kolokaciji.

²¹ V. Bartsch i Evert (2014) o manjkavostima isključivo kvantitativnoga pristupa kolokacijskoj problematici. Također Bratanić i Ostroški Anić (2012: 52) u pogledu nedovoljne pouzdanosti kriterija statističke pojavnosti kolokacija u stručnojezičnome diskursu.

5. Rezultati analize i diskusija

Rezultati analize prikazani su u tablicama zajedno sa sintaktičkim ustrojstvima kolokacijskih sastavnica i konceptualnim okvirima kao koherentno strukturiranim konfiguracijama stručnih znanja (Taylor 1989: 90-93) unutar kojih se njihovo značenje interpretira. Primjeri su u daljnjemu tekstu radi preglednosti razvrstani u skupine s pratećim komentarima iako je jasno da se kriteriji klasifikacije nerijetko preklapaju.

Iz tablica se vidi da leksemi *kuća* i *house* imaju visoki stupanj kolokabilnosti, odnosno široki kolokacijski raspon. To je zasigurno odraz činjenice da reprezentiraju centralni pojam u arhitekturi – pojam KUĆE kao ishodišnog koncepta oko kojega se strukturiraju konceptualne mreže stručnih znanja.

Tablica 1. *Primjeri hrvatskih kolokacija s leksemom kuća kao bazom*

Sintaktički obrazac	HRVATSKE KOLOKACIJE	Konceptualni okvir
PRIDJEV ili PRIDJEVSKA TVORENICA + IMENICA <i>kuća</i>	OBITELJSKE KUĆE: - <i>obiteljska kuća</i> - <i>individualna kuća</i> (<i>individualni stambeni objekt</i>) = <i>obiteljska kuća</i> - <i>jednoobiteljska kuća</i> - <i>jednostambena kuća</i> (<i>građevina</i>) - <i>individualna (stambena) kuća</i> (<i>građevina, gradnja, stanovanje, objekt</i>) Sociokulturološki i regionalno specifični kolokacijski sinonimi: - <i>cottage / ljetnikovac</i> (<i>obiteljska kuća poč. 20. st. u Zagrebu</i>)	TIPOLOGIJA STAMBENIH ZGRADA (s obzirom na broj stambenih jedinica i prostorni odnos prema susjednoj zgradi)
	VIŠESTAMBENE ZGRADE: - <i>višestambena zgrada</i> (<i>kuća, građevina</i>) - <i>višeobiteljska zgrada</i> (<i>kuća</i>) ²² - <i>samostojeća</i> (<i>slobodnostojeća</i>) <i>kuća</i>	

²² Iako se leksem *zgrada* u korpusu pojavljuje znatno rjeđe (801 put) nego leksem *kuća* (2284 puta), on dolazi u kolokaciji s leksemima *višestambena* / *višeobiteljska* znatno češće negoli *kuća* i *građevina*. No, korpus dokazuje i prisustvo kolokacije *višestambena kuća* / *građevina*. Prema Pegan (2007: 173), takva upotreba nije sasvim korektna, odnosno višestambeni objekt trebalo bi uvijek leksikalizirati kao *zgrada*, a jednostambeni kao *kuća* imajući u vidu stručne definicije tih leksema. Stoga su leksemi *kuća* i *građevina* navedeni u zgradama.

Sintaktički obrazac	HRVATSKE KOLOKACIJE	Konceptualni okvir
PRIDJEV ili PRIDJEVSKA TVORENICA + IMENICA <i>kuća</i>	DVOJNE, UGRAĐENE I POLUUGRAĐENE KUĆE: - <i>dvojna kuća (građevina)</i> (tip poluugrađene kuće, mora činiti oblikovnu cjelinu sa susjednom) - <i>ugrađena kuća / kuća u nizu</i> - <i>poluugrađena kuća</i> (ne mora činiti oblikovnu cjelinu sa susjednom)	TIPOLOGIJA STAMBENIH ZGRADA (s obzirom na prostorni odnos prema susjednoj zgradi)
	- <i>jednokatna kuća</i> (<i>jednokatnica</i>) - <i>uglovna (najamna) kuća</i> - <i>terasasta (kaskadna) kuća</i> (<i>zgrada, gradnja, stanovanje</i>) - <i>raščlanjena kuća</i> - <i>dvostrešna kuća</i> - <i>najamna kuća</i>	TIPOLOGIJA STAMBENIH ZGRADA (s obzirom na: katnost, prostornu konfiguraciju, oblik tlocrta, oblik krova, pravni tip posjeda)
	- <i>stambena kuća</i> - <i>vikend-kuća (izgradnja)</i> - <i>kuća za sekundarno stanovanje</i> - <i>kuća za odmor</i> - <i>robna kuća (= department store)</i>	NAMJENA / FUNKCIJA

Sintaktički obrazac	HRVATSKE KOLOKACIJE	Konceptualni okvir
PRIDJEV ili PRIDJEVSKA TVORENICA + IMENICA <i>kuća</i>	<ul style="list-style-type: none"> - <i>modularna kuća</i> - <i>tradicijska kuća</i> - <i>atrijska kuća</i> - <i>peristilna kuća</i> - <i>moderna kuća</i> - <i>modernistička kuća</i> - <i>o(O)krugla kuća</i> - <i>mobilna kuća (dom)</i> <p>Sociokulturološki i regionalno specifične kolokacije:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>kineska / japanska / slavonska / dalmatinska / alpska kuća</i> - <i>posavska (tradicijska drvena) kuća</i> - <i>prerijska kuća (= Prairie(-style) house)</i> 	STILSKE I PROJEKTANTSKE KARAKTERISTIKE
	<ul style="list-style-type: none"> - <i>drvena kuća</i> - <i>betonska kuća</i> - <i>zidana kuća</i> - <i>kamena kuća</i> 	MATERIJALI
	<ul style="list-style-type: none"> - <i>ekološka kuća</i> - <i>solarna (sunčana) kuća</i> - <i>niskoenergetska kuća</i> - <i>energetski-učinkovita (štedljiva) kuća</i> - <i>pasivna kuća</i> - <i>zdrava kuća</i> - <i>pametna kuća</i> - <i>inteligentna kuća</i> - <i>montažna kuća</i> 	TEHNOLOŠKI I EKOLOŠKI PRINCIPI GRADNJE
	<ul style="list-style-type: none"> - <i>gradska kuća</i> - <i>seoska kuća</i> 	MIKROLOKACIJA I SMJEŠTAJ

Sintaktički obrazac	HRVATSKE KOLOKACIJE	Konceptualni okvir
IMENICA + IMENICA <i>kuća</i> (gen.)	<i>mjerilo / koncept / projekt / pročelje / interijer / eksterijer / plan / tlocrt / presjek / položaj / orijentacija / smještaj / lokacija kuće</i>	ASPEKTI PROJEKTIRANJA I DEFINIRANJA KUĆE
GLAGOLSKA IMENICA + IMENICA <i>kuća</i> (gen.)	<i>projektiranje / izgradnja / uređenje / opremanje / prenamjena / obnova / sanacija / adaptacija / rekonstrukcija / rušenje / zaštita kuće</i>	PROCESI, AKTIVNOSTI I INTERVENCIJE NA KUĆI

Tablica 2. Primjeri engleskih kolokacija s leksemom house kao bazom

Sintaktički obrazac	ENGLJSKE KOLOKACIJE	Konceptualni okvir
PRIDJEV ili particip u funkciji pridjeva + IMENICA <i>house</i> ili IMENICA + IMENICA <i>house</i>	OBITELJSKE KUĆE: - <i>single (one)-family house</i> (<i>home</i>) - <i>individual house</i> (<i>housing</i>) VIŠESTAMBENE ZGRADE: - <i>apartment house</i> (<i>building, block</i>) - <i>multi-family house</i> - <i>multi-unit house</i> (<i>housing</i>) Sociokulturološki i regionalno specifične kolokacije: - <i>tenement house</i> (<i>building</i>) - (<i>South American</i>)(<i>adobe</i>) <i>round house</i>	TIPOLOGIJA STAMBENIH ZGRADA (s obzirom na broj stambenih jedinica, prostornu konfiguraciju, pravni tip posjeda)

Sintaktički obrazac	ENGLJSKE KOLOKACIJE	Konceptualni okvir
<p>PRIDJEV ili particip u funkciji pridjeva + IMENICA <i>house</i> ili IMENICA + IMENICA <i>house</i></p>	<p>UGRAĐENE KUĆE / KUĆE U NIZU - <i>row house</i> (US) - <i>attached house</i> (US – New York) - <i>town house</i> (US) (= a) <i>kuća u gradu; b) ugrađena kuća / kuća u nizu</i> - <i>brownstone house</i> (US) - <i>terraced house</i> (GB)</p> <p>POLUUGRAĐENE I DVOJNE KUĆE - <i>semi-detached house</i> (GB) (= <i>poluugađena kuća</i>) - <i>duplex house</i> / <i>side-by-side duplex</i> (US, Australia) (= <i>dvojna kuća</i> – 2 stambene jedinice jedna do druge, mora činiti oblikovnu cjelinu sa susjednom) - <i>duplex house</i> (US) (= kuća s 2 stambenim jedinicama, jedna iznad druge) - <i>duplex / split-level house</i> (US) (= <i>maisonette</i> (GB)) (= dvoetažni stan s vlastitim ulazom) - <i>detached house</i> - <i>terrace house</i> (US) / <i>stepped house</i> (= terasasta, kaskadna gradnja)</p>	<p>TIPOLOGIJA STAMBENIH ZGRADA (s obzirom na prostorni odnos prema susjednim kućama i prostornu konfiguraciju)</p>

Sintaktički obrazac	ENGLLESKE KOLOKACIJE	Konceptualni okvir
	<ul style="list-style-type: none"> - <i>second house (home)</i> (= kuća za sekundarno stanovanje) - <i>summer (holiday, weekend, vacation) house</i> - <i>country house (home, retreat, cottage, cabin, hut)</i> (= seoska kuća / kuća na selu) 	NAMJENA / FUNKCIJA
PRIDJEV ili particip u funkciji pridjeva + IMENICA <i>house</i> ili IMENICA + IMENICA <i>house</i>	<ul style="list-style-type: none"> - <i>vernacular house</i> - <i>Modern (Modernist) house</i> - <i>atrium house</i> - <i>courtyard house</i> - <i>patio house</i> - <i>modular house</i> <p>Sociokulturološki i regionalno specifične kolokacije:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>Prairie(-style) house</i> - <i>Victorian house</i> - <i>Usonian house</i> 	STILSKE I PROJEKTANTSKE KARAKTERISTIKE
	<ul style="list-style-type: none"> - <i>timber / concrete / masonry / stone / paper house</i> - <i>container house</i> 	MATERIJALI
	<ul style="list-style-type: none"> - <i>green (eco-friendly) house</i> - <i>solar house</i> - <i>low-energy house</i> - <i>energy-efficient house</i> - <i>passive house</i> - <i>healthy house</i> - <i>smart (intelligent) house (home)</i> - <i>prefabricated (prefab) house</i> 	TEHNOLOŠKI I EKOLOŠKI PRINCIPI GRADNJE

Sintaktički obrazac	ENGLLESKE KOLOKACIJE	Konceptualni okvir
PRIDJEV ili particip u funkciji pridjeva + IMENICA <i>house</i> ili IMENICA + IMENICA <i>house</i>	- <i>country house</i> - <i>suburban house</i> (= kuća u predgrađu) - <i>farm house</i> - <i>tree house</i> (= kuća na drvetu)	MIKROLOKACIJA I SMJEŠTAJ
IMENICA <i>house</i> kao prvi član kolokacije + IMENICA ili IMENICA + IMENICA <i>house</i> u „of“ frazi	- <i>house front / front of the house</i> - <i>house interior / interior of the house</i> - <i>house exterior / exterior of the house</i> - <i>house plan / plan of the house</i> - <i>house layout / layout of the house</i> - <i>house elevation / elevation of the house</i>	ASPEKTI PROJEKTIRANJA I DEFINIRANJA KUĆE
	- <i>house renovation / renovation of the house</i> - <i>house refurbishment / refurbishment of the house</i> - <i>house design / design of the house</i> - <i>house decoration / decoration of the house</i> - <i>house improvement / improvement of the house</i> - <i>house construction / construction of the house</i>	PROCESI, AKTIVNOSTI I INTERVENCIJE NA KUĆI

5.1. Sintaktički obrasci stručnojezičnih kolokacija s imenicama *kuća i house*

Imeničke su kolokacije najbrojnija skupina u obama jezicima zbog svoje funkcije imenovanja pojmova u struci. Ustrojstva njihovih sastavnica formiraju se u skladu sa sintaktičkim pravilima svakoga jezika što je jedna od prvih kontrastivnih razlika u analizi.

U obama jezicima najbrojnije su kolokacije u sintaktičkome obrascu pridjev + imenica. U hrvatskome korpusu najbrojniji su kolokati pridjevi (*zidana / drvena / stambena / najamna kuća*) i pridjevske tvorenice nastale slaganjem (*niskoenergetska kuća*) i složeno-sufiksalmom tvorbom pri čemu prva sastavnica može biti broj (*jednokatna / jednoobiteljska / dvostréna kuća*), prilog (*slobodnostojeća / višestambena / višeobiteljska kuća*) ili zamjenica (*samostojeća kuća*)²³. U engleskome korpusu pridjevi kao kolokati često su pridjevske složenice (za razliku od hrvatskoga), sastavljene od prefigiranih imenica (*multi-family house*) ili pridjeva (*eco-friendly*), pridjeva i imenice (*single-family house, brownstone house*), broja i imenice (*one-family house, two-storey house*), imenice i pridjeva (*energy-efficient house*) te dviju imenica (*courtyard house, patio house*)²⁴.

U hrvatskim kombinacijama dviju imenica odnos između njih iskazan je rekcijom ili upravljanjem, dakle druga imenica je u genitivu (*mjerilo kuće, projekt kuće, interijer kuće, plan kuće* itd.) u funkciji imeničkoga atributa. Istu funkciju može obnašati glagolska imenica (*projektiranje / izgradnja kuće*). Imenica *kuća* tako je premodificirana brojnim imenicama koje pobliže specificiraju (sužavaju) njezin semantički potencijal.

Za razliku od hrvatskoga, engleski korpus bilježi veći broj dvočlanih kombinacija koje se sastoje od dviju imenica. Imenica *house* pojavljuje se kao prvi element kolokacije (*house plan*) ili kao drugi element i tada je premodificirana prijedložnim izrazom ('of frazom') (*plan of the house*). Drugi

²³ I u ovome se radu potvrđuje teza o nepodudarnosti između plodnosti načina tvorbe i frekvencije te konvencionaliziranosti nazivlja u struci, barem što se tiče arhitekture, opisano u radu Borić (2020). Naime, načini koji su inače u općejezičnoj domaćoj literaturi opisani kao slabije plodni za hrvatski jezik (npr. slaganje i osobito složeno-sufiksalmna tvorba), u arhitekturi sudjeluju u tvorbi visokofrekventnih i konvencionaliziranih kolokata imenice *kuća* što kolokaciju čini tipičnom i prepoznatljivom s upotrebom vrijednošću naziva.

²⁴ Naglašena brojnost pridjeva i pridjevskih tvorenic i složenica u atributivnoj funkciji u obama jezicima vjerojatno je povezana s činjenicom da je temeljno sredstvo u arhitekturi upravo opis (planova, projekata, interijera, idejnih i tehničkih rješenja itd.).

slučaj je kada se imenica javlja u premodifikaciji imenice *house* (*row house*, *tenement house*) u atributivnoj funkciji kao tipičan produktivan način u engleskome.

Isto ustrojstvo (imenica + imenica), ali ponekad i ustrojstvo pridjev / broj + imenica u engleskim primjerima, u hrvatskome može imati svoj ekvivalent u prijedložnoj skupini u postmodifikaciji imenice *house* kao baze (*vacation house* = *kuća za odmor*; *row house* – *kuća u nizu*, *suburban house* – *kuća u predgrađu*, *second house* = *kuća za sekundarno stanovanje*). To potvrđuje da kolokacija u jednome jeziku svoj značenjski ekvivalent u drugome jeziku može imati u vidu sintagme s varijabilnim brojem članova (*vacation house* = *vikendica*; *individual house* = *individualni stambeni objekt*; *višestambena zgrada* = *block of flats*; *duplex house* = *kuća s dvjema stambenim jedinicama*) sve do opisnoga ekvivalenta (*tenement house* = *višestambena zgrada sa substandardnim jeftinim najamnim stanovima*). Osim sintaktičkih pravila svakoga jezika, razlog tome može biti u pojmovnoj i leksičkoj praznini u jednome jeziku (kao što je to u zadnjemu primjeru) zbog specifičnih sociokulturoloških i regionalno specifičnih razlika koje proizlaze iz povijesno specifičnoga razvoja graditeljstva u pojedinim zemljama svijeta²⁵.

5.2. Kontrastivni vidovi leksikalizacije kolokacija s posljedičnim semantičkim pomacima

Jedna od kontrastivnih razlika odnosi se na nepodudarnost između općejezične i stručnojezične domene na kolokacijskoj razini: leksemi koji su u općemu jeziku uzajamni kontrastivni korespondenti (npr. *kuća* = *house*) ne moraju to uvijek biti na razini kolokacijske veze u stručnojezičnome kontekstu: *višestambena zgrada* = *apartment house*. Znatno češći su slučajevi kada brojni leksemi koji izvan kolokacije nisu uzajamni kontrastivni korespondenti, to postaju na razini kolokacijske veze u stručnome kontekstu: *robna kuća* = *department store*; *attached house* / *town house* = *ugrađena kuća (kuća u nizu)*; *green house* = *ekološka kuća*; *summer* / *holiday* / *vacation house* = *vikend-kuća*. To dokazuje da ključnu ulogu u stvaranju kolokacija s terminološkom upotrebnom vrijednošću u arhitekturi imaju upravo procesi sintagmatizacije (*attached house* = *ugrađena kuća*) i leksika-

²⁵ Fleming (1999): Specifičan tip zgrade pod nazivom *tenement house* pripada graditeljskom nasljeđu Velike Britanije i SAD-a. Kolokat *tenement* prošao je reterminologizaciju u arhitekturi iz pravne domene (= tip posjeda / nekretnine) i on je nositelj značenja.

lizacije (*robna kuća* = *department store*; *town house* = *ugrađena kuća*) kao ključnih semantičkih procesa u formiranju novih naziva u struci iz općejezičnih leksema²⁶. Ti primjeri ujedno pokazuju idiosinkratičnost kolokacija na razini različitih jezičnih sustava (engleskoga i hrvatskoga), odnosno fenomen prividnoga neuočavanja kolokacijske veze riječi kao tipične i specifične forme supojavljivanja leksema i nastanka kolokacijskoga značenja.

Sljedeća kontrastivna razlika u dvama jezicima odnosi se na nepodudarnost u pojmovnome segmentiranju dijelova izvanjezičnoga svijeta i njegovu preslikavanju u leksički izraz. Leksičke jedinice koje su uzajamni semantički ekvivalenti u dvama jezicima ponekad ne leksikaliziraju iste dijelove konceptualnoga sadržaja: *ugrađena kuća* – *row house* / *attached house*. Hrvatska kolokacija u svojoj semantičkoj strukturi sadrži komponentu «odnos jedne kuće prema susjednima s kojima se dotiče, odnosno dijeli bočne zidove» (*ugrađena*), dok engleska leksička jedinica ističe komponentu «linearnoga niza» (*row*) ili komponentu «pridruženosti s bočne strane» (*attached*)²⁷. Način različite leksikalizacije ne mora uvijek proizlaziti iz različite pojmovne segmentacije izvanjezičnoga svijeta, već može imati korijen u sociokulturološki specifičnim okolnostima povijesnoga razvoja. Ilustrativan primjer je u tome smislu *town house*. Tim nazivom su se u prošlosti označavale gradske rezidencije aristokracije (za razliku od njihovih ladanjskih rezidencija izvan grada). Širenjem i razvojem gradova i sve većim priljevom stanovništva, takve samostojeće zgrade više nisu bile moguće, već su se, zbog uštede prostora, zgrade počele graditi jedna uz drugu tako da su se doticale i tada je nastala tipologija kuće u nizu ili ugrađene kuće. Tako je isti naziv, pod pritiskom izvanjezične stvarnosti, proširio svoje osnovno značenje označavajući novi tip zgrada koje su samo u početku i dalje bile rezervirane za isti društveni sloj. Tako je kolokacija *town house* zadobila svoju polisemnu strukturu jer je danas jedno značenje *town house* „kuća u gradu / gradska rezidencija“, a drugo „kuća u nizu / ugrađena

²⁶ Primjer *green house* = *ekološka kuća* na granici je sintagmatizacije i leksikalizacije. Pridjev *green* je tijekom nekoliko posljednjih desetljeća proširio svoje osnovno značenje u značenje 'ekološki'. Transparentnost ne ovisi samo o stručnome već i o općemu znanju o svijetu.

²⁷ Za razliku od naziva *ugrađena kuća*, njegov sinonim *kuća u nizu* pokazuje istovjetnu konceptualizaciju i leksikalizaciju kao i engleski naziv *row house*. No, iako sinonimni, oni nemaju istu upotrebnu vrijednost. Prema mišljenju stručnjaka arhitekata, *ugrađena kuća* trebala bi biti službeni konvencionalni naziv u struci, dok bi *kuća u nizu* trebala biti rezervirana za izvanstručnu uporabu.

kuća²⁸. Engleski je naziv u svojem drugome značenju u struci semantički neproziran, no dijakronijsko istraživanje njegova podrijetla razjašnjava motivaciju njegova nastanka.

Sljedeća kontrastivna razlika odnosi se na neobične slučajeve leksikalizacije u jednome jeziku s posljedičnim semantičkim pomakom. Primjerice, engleska kolokacija *single-(one) family house* ima, između ostalih, svoj neobičan pojmovni ekvivalent u hrvatskome u engleskoj posuđenici *cottage*²⁹ ili hrvatskome leksemu *ljetnikovac*, ali samo u specifičnome konceptualnome okviru vezanome za određeno povijesno razdoblje na specifičnoj lokaciji, kako to pokazuje primjer rečenice iz korpusa:

„*Obiteljska kuća, doduše, najčešće je nazivana vilom nerijetko i ljetnikovcem, premda je bila posrijedi stalna rezidencija. Upotrijebljavan je i izraz cottage, češće u izložbenim katalogima nego na urudžbenim nacrtima.*“ Laslo (1983–84) (tekst se odnosi na razdoblje između 1900–1940).

Samo kontekst stručnoga znanja osigurava ispravnu interpretaciju³⁰.

²⁸ Ipak, *town house* i *row house* nisu sinonimi. Prva ne mora činiti oblikovnu cjelinu sa susjednim kućama, dok druga mora. Osim toga, prva je obično veća, luksuznija i skuplja, druga je skromnija (odraz povijesnoga razvitka te tipologije).

²⁹ Uvid u stručni pojmovni rječnik (Fleming i sur. 1999) potvrđuje da je konceptualizacija ovoga općenjezičnoga leksema u kontekstu struke znatno složenija, pa tako taj leksem ima dijakronijsku povijest razvoja svojega značenja kao specifičan tip vernakularne gradnje u Engleskoj. Kao posuđenica u hrvatskome bi prvoj polovici 20. st., on ima drugačiju konceptualizaciju te se semantičkim pomakom u stručnome kontekstu udomaćio u značenju 'obiteljska kuća' što je kasnije iščezlo. Takvi slučajevi anizomorfnih kontrastivnih leksikalizacija uvjetovani su: kulturološki specifičnim uvjetima, procesom specijalizacije značenja (terminologizacije) kroz kognitivni kontekst stručnoga znanja kao bitnoga čimbenika složenije i drugačije konceptualizacije u odnosu na domenu općega jezika te semantičkim pomakom kroz proces posuđivanja u hrvatskome. Motivacija za izbor ove posuđenice u hrvatskome vjerojatno leži u popularnosti *cottage* tipologije u cijelome svijetu u to vrijeme, kako saznajemo iz rječnika.

³⁰ U svjetlu navedenoga, treba naglasiti izazove stručnoga prevođenja. U prijevodu teksta koji se odnosi na obiteljske kuće spomenutoga perioda u Zagrebu, ispravan prijevod s hrvatskoga na engleski za naziv *ljetnikovac* ne bi bio *summer house*, već *single-family house* / *villa*. Jednako tako naziv *cottage* trebalo bi u takvome kontekstu prevesti kao *obiteljska kuća* ili *vila* ili eventualno ostaviti kao posuđenicu s bilješkom u fusnoti o specifičnosti uporabe toga leksema u kontekstu hrvatskih obiteljskih kuća / vila u navedenome povijesnome periodu u Zagrebu.

5.3. Stupanj čvrstoće, uzajamno očekivanje, kolokabilnost i kolokacijski raspon te učestalost pojavljivanja

Stupanj čvrstoće u ispitivanome segmentu nazivlja nije toliko izražen što znači da neke kolokacije nisu osobito stabilne, no to ne znači da nemaju stabilnu terminološku upotrebnost vrijednost. Ta je pojava najčešća u konceptualnome okviru tipologije zgrada prema različitim kriterijima jer je, kako tablice pokazuju, mogućnost supstitucije blisko značnim leksemima ili dopunjavanje leksemima u svrhu dodatne specifikacije značenja³¹, dosta izražena (navedeno u zgradama u tablici). *Kuća* kao i *house* osobito se često zamjenjuju svojim hiperonimima *zgrada* i *građevina* te *building* i *structure*. U engleskome korpusu *house* se često zamjenjuje leksemom *home*³² što nije slučaj s leksemom *kuća* i njegovim kontrastivnim korespondentom *dom*. To je jedna od zanimljivih kontrastivnih razlika koja upućuje na činjenicu da se u engleskome jeziku u stručnome kontekstu *kuća* konceptualizira dvojako: kroz svoju fizičku strukturu (*house*) te ujedno i kroz svoju funkciju (mjesto boravka s pripadajućim asocijativnim sklopom značenja koji obuhvaća konotacije ugone, pripadnosti, tradicionalno shvaćene obiteljske povezanosti – *home*). Za razliku od toga, u hrvatskome se stručnome kontekstu *kuća* primarno konceptualizira kroz aspekt izgrađene strukture. Odsutnost imenice *dom* kao sinonima za *house* u analiziranim konceptualnim okvirima pokazuje da stručni kontekst može u jednom jeziku neutralizirati emocionalnu obojenost inače sadržanu u leksemu *dom*³³. To pokazuje da kontekst stručnih znanja kao kognitivni mehanizam u svakome jeziku može staviti u fokus ili pak potisnuti određene dimenzije značenja što govori o tome da takav kontekst, unatoč svojoj nadjezičnoj konceptualnoj univerzalnosti, ne djeluje kao kakav izvanjski mehanizam koji na preskriptivni način aktivira ili neutralizira određena značenja, već je on integralan dio čovjekova doživljavanja svijeta i razmišljanja o njemu čak i u istim znanstvenim zajednicama čiji pripadnici govore različitim jezicima.

³¹ Ova druga pojava ilustracija je kognitivne dimenzije kolokacija u jeziku struke. Naime, leksemi *kuća* i *house* sa svojim kolokatima ulaze u hiponimijske odnose čime kolokacija ostvaruje svoju kognitivnu funkciju potkategorizacije stručnih znanja: *round house* je tip kuće, *adobe round house* je tip okrugle kuće od nepečene opeke, a *South American adobe round house* je tip južnoameričke okrugle kuće od nepečene opeke.

³² Osim u kontekstu zakonske regulative.

³³ Leksem *house* u engleskome se korpusu pojavljuje 2081 puta, a *home* 355 puta. Leksem *kuća* se u hrvatskome korpusu pojavljuje 2284 puta, a *dom* 110 puta.

Stupanj čvrstoće usko je povezan s kolokabilnošću, odnosno kolokacijskim rasponom³⁴ leksema *kuća* i *house*. Zbog pritiska konceptualne uvjetovanosti u području arhitektonske struke, kolokacijski je raspon kvantitativno i kvalitativno ovisan o specifičnome konceptualnome okviru. Kvantitativno u smislu da leksemi *kuća* i *house* formiraju kolokacijsku vezu s leksemima koji primarno pripadaju toj semantičkoj domeni, odnosno koji su s njima kognitivno i semantički kompatibilni. Samim time njihov je broj potencijalno ograničen. Kvalitativna restriktivnost znači da je (u tom kontekstu) formiran kolokacijski odnos obilježen različitim stupnjem leksikaliziranosti, odnosno terminologiziranosti. Primjerice, kolokacija *individualna kuća / individual house* u općemu se jeziku ne percipira kao čvršća i frekventna. Čini se da između njezinih članova postoji multi stupanj uzajamnoga očekivanja i predvidivosti supojavljivanja. No, to je iznimno česta i udomaćena kolokacija u struci čiji jedan element (*individualna / individual*) snažno privlači drugi (*kuća / house*). Ona ima upotrebnu vrijednost naziva. Prošla je preobrazbu koja je na granici između sintagmatizacije i leksikalizacije. Naime, njezino je značenje prividno transparentno, no zapravo relativno netransparentno izvan struke, a potencijalno i dvosmisleno. Radi li se o samostojećoj kući ili obiteljskoj kući? Kontekst kao i posjedovanje pozadinskoga stručnoga znanja omogućava ispravnu interpretaciju te kolokacije kao „obiteljske kuće“ u obama jezicima³⁵. Analizirani primjeri jasno pokazuju da leksemi *kuća* i *house* ulaze u kolokacije samo svojim osnovnim semantičkim potencijalom koji se potom modificira, specificira ili mijenja pod utjecajem kolokata koji u kolokaciji postaje nositelj glavne semantičke informacije³⁶. Unatoč varijabilnome stupnju čvrstoće, analizirane se kolokacije među stručnjacima ipak prepoznaju kao čvrste i udomaćene u upotrebi te kao dio konvencionaliziranoga arhitektonskoga nazivlja³⁷.

³⁴ Što je stupanj čvrstoće manji, to je kolokabilnost veća, a kolokacijski raspon širi.

³⁵ U arhitekturi (i urbanizmu) postoje nebrojni primjeri koji se u općejezičnoj upotrebi ne bi činili čvrstima, no koji u struci čine visoko frekventne, čvrste kolokacije, jednoznačno definirane u pojmovnicima, udžbenicima, zakonskoj regulativi te urbanističkim i prostornim planovima. Oni imaju (u klasično-terminološkome smislu) status i upotrebnu vrijednost naziva: *pomoćna građevina, postojeća građevina, jednostavna građevina, najamna zgrada, gradski projekt, niska građevina, prirodni teren, zelena površina* itd.

³⁶ To dokazuje prikladnost i praktičnu primjenjivost pristupa kolokacijama kako ga je razradio Vladimir Ivir (1992-93), barem za neke dijelove leksika i nazivlja.

³⁷ Takav zaključak proizlazi iz dugogodišnjega iskustva i rada na autentičnim arhitektonskim tekstovima u nastavi sa studentima arhitekture, prevoditeljskoga iskustva u području

Uobičajeno je da se u općejezičnoj domeni statističkim računalnim mjerenjem učestalosti neke kombinacije u korpusu dokazuje da se radi o kolokaciji. No, u stručnojezičnome kontekstu taj kriterij nije pouzdan. Naime, učestalost kolokacijskoga sklopa u stručnome jeziku izravno ovisi o tematskome izboru tekstova. Tako se u određenome kontekstu (određenome konceptualnome okviru) neka inače rijetka kolokacija može činiti vrlo česta³⁸, no u ukupnoj učestalosti u većemu korpusu ona to ne mora biti ili ne mora biti osobito važna u ukupnosti strukovnoga vokabulara. Stoga je od osobite važnosti kontrolirana tematska izbalansiranost i reprezentativnost korpusa.

5.4. Semantička (ne)transparentnost i kolokacijsko značenje

U pogledu djelomične kompozicionalnosti (engl. *partial compositionality*), odnosno semantičke transparentnosti, korpus sadrži:

- a) transparentne i motivirane kolokacije (*obiteljska / zidana / jednokatna / drvena kuća; projektiranje / rušenje / zidanje kuće*)
- b) prividno transparentne i prividno nemotivirane – najčešće u slučajevima dijakronijskoga razvoja značenja ili semantičkoga pomaka u procesu posuđivanja (već opisani primjeri *ljetnikovac; town house*)
- c) djelomično i/ili prividno transparentne do potpuno netransparentne (često unatoč transparentnosti svake pojedine sastavnice) zbog:
 - nedostatka stručnoga znanja (*pasivna kuća, najamna kuća, individualna kuća, tradicijska kuća, moderna kuća; passive house; prefabricated house, modular house, vernacular house*)
 - nepoznavanja specifičnoga sociokulturološki uvjetovanoga konteksta što je često (no ne uvijek) povezano i s nedostatkom stručnoga znanja (*brown house, prerijska kuća*).

Čak i potpuno transparentne kolokacije u struci moguće je samo površinski razumjeti. Drugim riječima, nemoguće ih je stvarno razumjeti bez posjedovanja pozadinskoga stručnoga znanja u odnosu na određeni konceptualni okvir.

arhitekture, uvida u stručnu literaturu te razgovora i konzultacija s matičnim stručnjacima, arhitektima i profesorima Arhitektonskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu koji su potvrdili ispravnost ovih zaključaka i svojim konstruktivnim komentarima pridonijeli ispravnomu interpretiranju terminoloških pitanja i nedoumica na čemu im iskreno zahvaljujem.

³⁸ Npr. *prerijska kuća / Prairie-style house* u tekstovima o arhitekturi Franka Lloyd Wrighta.

Korpus pokazuje postojanje vrlo velikoga broja onih koje su samo prividno, čak varljivo transparentne. Primjerice, kolokacija *moderna kuća* u općemu se jeziku ne doima čvrstom. No, u kontekstu struke to je vrlo čvrsta kombinacija dvojakoga značenja: u širemu značenju moderna kuća odnosi se na kuću suvremenoga doba, a u užemu značenju radi se o modernističkoj kući, nastaloj u doba moderne kao stilskoga pravca u arhitekturi 20. st. i vrlo precizno definiranim karakteristikama³⁹.

Kontekst stručnih znanja osigurava čitav spektar informacija koje grade cjelovitu semantičku strukturu pojedine kolokacije (npr. *dvojna kuća* – osim ostalih uvjeta, mora činiti oblikovnu i funkcionalnu cjelinu sa susjednom, dok *poluugrađena* ne mora).

Rezultati pokazuju da se kolokacijsko značenje ovdje tvori promjenama na jednom članu kolokacije. Kolokat svojim značenjem specificira značenja imenice *kuća / house* u procesima sintagmatizacije. No, budući da i baza svojim značenjem utječe na značenje kolokata, njegovo se značenje također modificira. Osobito je zanimljiva grupa rezultata u kojoj se događa metaforičko preslikavanje njihovih prototipnih značenja koja su u općejezičnoj domeni vezana za ljudska bića (*pasivan – passive, zdrava – healthy, pametna – smart, inteligentna – intelligent*) u domenu neživoga (kuće)⁴⁰. U stručnojezičnome kontekstu ona proširuju ta svoja značenja u kolokaciji s imenicom *kuća / house* tako da ih objedinjuje istaknuta značenjska komponenta «tehnološke performanse zgrade» koja postaje prototipna za određeni konceptualni okvir unutar kojega se interpretira, odnosno u stručnojezičnome kontekstu. Ovaj rezultat potvrđuje da je metaforizacija jedan od mehanizama ekstenzija značenja kako je to opisano u literaturi (npr. Raffaelli 2009).

³⁹ Takvi primjeri osobito su zahtjevni za prevodjenje jer prevoditelj mora dobro razabrati o kakvome se kontekstu radi (širemu ili užemu) te prema tome odabrati leksem *moderna / modern* za šire značenje i *modernistička / Modernist* za uže značenje. U praksi se često nailazi na pogrešno poistovjećivanje tih dvaju značenja i pogrešan izbor uvijek jednoga te istoga leksema *moderna / modern*.

⁴⁰ Iako se leksem *kuća / house* u analiziranim kolokacijama ne konceptualizira kao živo biće, treba naglasiti da je na razini cjelokupnoga diskursa dominantno prisutna konceptualna metaforizacija u sklopu koje se kuća konceptualizira kao ljudsko biće s pratećom leksikalizacijom, ali samo u stručnojezičnome kontekstu, ne i u općejezičnome (V. Borić 2014).

Semantičke promjene na obama članovima kolokacije kao posljedica visokoga stupnja leksikalizacije u analizi ovoga segmenta stručnoga nazivlja nisu nađene.

5.5. Sociokulturološki specifične kolokacije

U ovoj grupi rezultata nalazi se veći broj kolokacija koje su vezane za specifični mikrolokacijski kontekst te specifične okolnosti povijesnoga nasljeđa i sociokulturoloških uvjeta razvoja graditeljstva u raznim dijelovima svijeta. Pojavni arhitektonski oblici, iako obilježeni brojnim univerzalnim karakteristikama, također manifestiraju individualne varijabilnosti koje proizlaze iz lokalno-specifičnih i sociokulturološki-specifičnih uvjeta u raznim jezičnim zajednicama (*panonska kuća, dalmatinska kuća, Usonian house, Victorian house*)⁴¹. Takve čvrste kolokacije u jednome jeziku imaju pojmovne i leksičke / terminološke praznine u drugome jeziku. Na razini usporedbe dviju anglofonih zemalja i njihovih specifičnih graditeljskih tradicija, nalazimo također pojmovno i terminološki nekongruentne obrasce⁴².

Ponekad može doći do dvosmislenosti. Zanimljiv je primjer *prerijska kuća – Prairie (-style) house*. Izvan stručnoga konteksta, značenje te kolokacije moglo bi se razumjeti kao „kuća smještena u preriji“, tj. u specifičnome tipu prirodnoga okoliša i doimala bi se kao slobodna kombinacija. No, semantička struktura toga koncepta znatno je složenija od značenja „kuća u preriji“. Ona sadrži mrežu enciklopedijskoga tipa podataka koji čine konceptualne okvire koji su odgovorni za ispravnu interpretaciju i upotrebu te kolokacije u raznim kontekstima. Stoga i semantička struktura te kolokacije sadrži istaknute značenjske komponente koje obuhvaćaju: a) arhitektonski stil određenoga tipa kuća kakve je projektirao Frank Lloyd Wright, b) karakteristična obilježja toga stila, c) kuće smještene u preriji kao tip krajolika

⁴¹ S obzirom na široku geografsku rasprostranjenost engleskoga jezika danas u svijetu, formiranje arhitektonskoga nazivlja obilježeno je vrlo velikom varijabilnošću unatoč univerzalnosti konceptualne strukture stručnih znanja kao nadjezične kategorije. Stoga su u raznim zemljama engleskoga govornoga područja i u njihovim zakonodavstvima, raznim regijama unutar jedne zemlje, pa čak i unutar različitih gradova u upotrebi razni nazivi za isti tip kuća ili je isti naziv u različitim državama doživio ekstenziju značenja ili pak poprimio novo lokalno-specifično značenje. Tablica 2. engleskih kolokacija sadrži neke primjere kolokacija za tipologiju ugrađenih i poluugađenih kuća koji se terminološki i konceptualno razlikuju u raznim zemljama, regijama i gradovima engleskoga govornoga područja.

⁴² Tako, primjerice, *terrace* u Velikoj Britaniji znači „stambeni niz“, no u SAD-u u kolokaciji s *house* „terasastu, kaskadnu gradnju“ (Ching 1995).

u kojemu ih je W. L. Wright gradio i d) plodonosnu stvaralačku fazu u Wrightovoj karijeri.

Drugi zanimljiv primjer je kolokacija *okrugla kuća ili Okrugla kuća*. Sam naziv koji bi se u općemu jeziku zasigurno smatrao slobodnom kombinacijom, ovdje postaje terminologizirana kolokacija s čvrsto uvjetovanim „uzajamnim očekivanjem“ između njezinih članova, ali samo u stručnome kontekstu i to osobito u konceptualnome okviru Planićeve arhitekture. Njezina ispravna interpretacija izlazi izvan okvira jezičnoga konteksta, ona ulazi u kognitivni okvir znanja o povijesti zagrebačke arhitekture. Okrugla je kuća tako nazvana zbog svoje forme, ali to nije bilo koja okrugla kuća, već u danome kontekstu znatno više od toga: svojevrsni *landmark* zagrebačke arhitekture što implicira cjelovito znanje (uključujući i prateće asocijativne sklopove) o njezinoj važnosti u povijesti arhitekture grada Zagreba. Sama kuća stoga više nije predstavnik jedne kategorije, već konkretan primjer, jedna određena građevina, a naziv postaje ime i piše se velikim početnim slovom (*Okrugla kuća*).

6. Zaključak

Provedena kontrastivna analiza potvrdila je početnu hipotezu o postojanju brojnih varijabilnosti u načinima konceptualizacije i leksičke realizacije stručnojezičnih kolokacija u arhitektonskome diskursu u hrvatskome i engleskome jeziku unatoč istovjetnosti konceptualne strukture stručnih znanja kao nadjezične kategorije. Stručnojezične kolokacije u ovome segmentu arhitektonskoga nazivlja najčešće nastaju sintagmatskim kombinacijama općejezičnih leksema. Ključnu ulogu u njihovu semantičkome profiliranju i transparentnosti kao i modifikaciji značenja leksema u kolokaciji ili nastanku kolokacijskoga značenja ima makrokontekst (kognitivna mrežna konfiguracija stručnih znanja) koji djeluje kao kognitivni mehanizam koji upravlja procesima sintagmatizacije, leksikalizacije i terminologizacije. U arhitekturi velik broj kolokacija nastaje sintagmatizacijom pri čemu one zadobivaju terminološku upotrebnu vrijednost.

Rezultati analize potvrđuju ključnu ulogu makrokonteksta u ispravnoj interpretaciji, ali i produkciji stručnojezičnih kolokacija kao i njegov utjecaj na kolokacijske raspone leksema *kuća* i *house*. Budući da se radi o najfrekventnijim leksemima u arhitektonskim tekstovima, oni pokazuju širok kolokacijski raspon, no leksemi koji ulaze s njima u kolokacijske sklopove „propisani“ su konceptualnim okvirima unutar kognitivnoga makrokontek-

sta te se stoga razlikuju od kolokacijskoga raspona istih leksema u općejezičnoj upotrebi što može biti tema kakvoga budućega istraživanja.

Rezultati analize pokazuju varijabilnosti u sintaktičkim obrascima kolokacijskih sastavnica u dvama jezicima što ovisi o sintaktičkim karakteristikama i mogućnostima izričaja svakoga jezika kao i različite modalitete leksičke realizacije semantički ekvivalentnih kolokacija u dvama jezicima s posljedičnim semantičkim pomacima u značenjima. U ispitivanome segmentu nazivlja kolokacije ne pokazuju visok stupanj čvrstoće, već postoji mogućnost supstitucije kolokata ili dodavanja leksema u kolokacijski sklop čime kolokacija vrši svoju kognitivnu funkciju potkategorizacije stručnih znanja. Nadalje, sintagmatske kombinacije koje bi se u općemu jeziku smatrale slobodnim kombinacijama, u stručnome diskursu tvore iznimno čvrste i frekventne kolokacije s visokim stupnjem predvidivosti njihova supostojanja i s terminološkom upotrebnom vrijednošću. Rezultati analize također su ukazali na različite modalitete ostvarivanja djelomične kompozicionalnosti kolokacija. One nerijetko pokazuju varljivu transparentnost i za njihovo ispravno razumijevanje presudan je makrokontekst, odnosno posjedovanje pozadinskoga stručnoga znanja. Korpus također bilježi i brojne zanimljive sociokulturološki i regionalno specifične kolokacije unutar jednoga jezika (osobito engleskoga), dok u kontrastivnome smislu one rezultiraju pojmovnim i leksičkim prazninama.

Analiza je potvrdila prikladnost kontrastivnoga pristupa istraživanju stručnojezičnih kolokacija jer njihova idiosinkratična priroda tada najjasnije dolazi do izražaja. Analizirani kolokacijski primjeri dokazali su također i opravdanost sociokognitivnoga pristupa analizi kojim ih se promatra kao višedimenzionalne jezične entitete u isprepletenosti njihovih leksičko-semantičkih, kontekstualnih i kognitivnih dimenzija, a ne samo kao nomenklaturu.

Ovo bi istraživanje moglo biti poticaj novim istraživanjima radi stjecanja uvida u sličnosti i razlike između kolokacija u općejezičnoj i stručnojezičnoj domeni upotrebe ili pak sličnosti i razlike između stručnojezičnih kolokacija u raznim jezicima struka.

Kratice: US = The United States of America; GB = Great Britain.

Literatura

- Badziński, Arkadiusz (2019) „Problems in medical translation among professional and non-professional translators: Collocations as a key issue“, *Beyond Philology*, 16/4, str. 157–177. URL: <https://doi.org/10.26881/bp.2019.4.06> (30. 8. 2023.).
- Bartsch, Sabine; Evert, Stefan (2014) „Towards a Firthian Notion of Collocation“, *Časopis OPAL* 2, str. 48–61. URL: <https://stephanie-evert.de/PUB/BartschEvert2014> (4. 9. 2023.).
- Benson, Morton (1985) „Collocations and Idioms“. *ELT Documents 120: Dictionaries, Lexicography and Language Learning*, ur. R. F. Ison, Oxford Pergamon, str. 61–68.
- Benson, Morton (1989) „The Structure of the Collocational Dictionary“, *International Journal of Lexicography* 1, Vol. 2, Oxford University Press, str. 1–14.
- Blažević, Nevenka; Košuta, Nataša (2017) „Kolokacije u opisu turističke destinacije“, *Foreign Languages and Tourism*, ur. Brigita Bosnar-Valković i Dolores Miškulin, Opatija: Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Sveučilišta u Rijeci, str. 19–24.
- Blagus Bartolec, Goranka (2017) „Glagolske kolokacije u administrativnome funkcionalnom stilu“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 43 (2), str. 285–309.
- Borić, Neda (2011) *Analiza leksičkih skupova u stručnom diskursu arhitekture u hrvatskom i engleskom jeziku*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Borić, Neda (2012) „Modaliteti utjecaja na prototipnu strukturu hrvatskih i engleskih leksičkih jedinica u diskursu arhitekture“, *Aktualna istraživanja u primijenjenoj lingvistici*, ur. Leonard Pon; Vladimir Karabalić i Sanja Cimer, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Osijek, str. 545–564.
- Borić, Neda (2014) „KUĆA (HOUSE) as a Conceptual and Lexical Category in the Semantic Space of Specialist Architecture Discourse in Croatian“, *Language as Information*, ur. Anita Peti-Stantić i Mateusz Milan Stanojević, Peter Lang Edition, str. 107–129.
- Borić, Neda (2020) „Analiza tvorbenih načina u hrvatskome nazivlju arhitekture i urbanizma s osobitim osvrtom na značenje“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Vol. 46, No. 1, str. 29–48.

- Borucinsky, Mirjana; Kegalj Jana (2015) „Collocations in Marine Engineering English“, *Scripta Manent* 10 (2), str. 36–51.
- Bozděchová, Ivana (2006) „Terminological Collocations in Czech Medical Texts“. *Hermēneus. Revista de Traducción e Interpretación*, Núm. 8, str. 1–13.
- Bratanić, Maja; Ostroški Anić, Ana (2012) „Pedagoški pristup korpusno utemeljenoj izradbi kolokacijskoga rječnika strukovnog nazivlja“, *Filologija*, 58, str. 39–54.
- Cabré, Maria Teresa (1999) *Terminology. Theory, Methods and Application*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Cabré Castellví, Maria Teresa (2000) „Elements for a theory of terminology: Towards an alternative paradigm“, *Terminology* 6, 1, str. 35–57.
- Cabré, Maria Theresa (2003) „Theories of terminology: Their description, prescription and Explanation“, *Terminology* 9 (2), str. 163–199.
- Carter, Ronald (1987) *Vocabulary – Applied Linguistic Perspectives*, Allen & Unwin, London.
- Ching, Francis D.K. (1995) *A Visual Dictionary of Architecture*, John Wiley & Sons, Inc. USA.
- Cigan, Vesna (2018) „Terminological collocations and term variation in mechanical engineering discourse“, *Fluminensia*, god. 30, br. 2, str. 91–120.
- Connor, Ulla M.; Moreno, Ana I. (2005) „Tertium Comparationis: A vital component in contrastive research methodology“, *Directions in Applied Linguistics: Essays in Honor of Robert B. Kaplan*, ur. Paul Bruthiaux; Dwight Atkinson; William Eggington; William Grabe i Vaidehi Ramanathan, Multilingual Matters, Clevedon, England, str. 153–164. URL: <https://doi.org/10.21832/9781853598500> (20. 7. 2023.)
- Cowie, Anthony Paul (1978) „The Place of Illustrative Material and Collocations in the Design of a Learner’s Dictionary“, *In Honour of A. S. Hornby*, ur. Peter Strevens, Oxford University Press, London, str. 127–139.
- Croft, William; Cruse, David Alan (2004) *Cognitive Linguistics*, Cambridge University Press. Cambridge.
- Cruse, David Alan (1986) *Lexical Semantics*, Cambridge University Press.
- Demir, Cüneyt (2018) „Word combinations of English in academic writing“, *Journal of Language and Linguistic Studies*, 14 (1), str. 293–327.

- Duplančić Rogošić, Gorana (2022) „Imeničke kolokacije u engleskom jeziku ekonomske struke i model njihove leksikografske obrade“, doktorska disertacija, URL: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:874578> (29. 7. 2023.).
- Faber, Pamela (2009) „The cognitive shift in terminology and specialized translation“, *Monografias de Traducción e Interpretación* 1(1), str. 107–134.
- Firth, John Rupert (1951) „Modes of Meaning“, u: John Rupert Firth (1957) *Papers in Linguistics 1934-51*, Oxford University Press, London, str. 190–215.
- Firth, John Rupert (1957) „A Synopsis of Linguistic Theory, 1930-55“, *Selected Papers of J.R.Firth 1952-59* (1968), ur. Frank Robert Palmer, Longman, London, str. 168–205.
- Fleming, John; Honour, Hugh; Pevsner, Nikolaus (1999) *The Penguin Dictionary of Architecture and Landscape Architecture*. Penguin Books Ltd, London.
- Gaudin, François (1993) *Socioterminologie: Une approche sociolinguistique de la terminologie*, Duculot De Boeck, Brussels.
- Giacomini, Laura (2022) „The contextual behaviour of specialised collocations: typology and lexicographic treatment“ *Yearbook of Phraseology*, Vol. 13, No. 1, str. 55–80.
- Gramley, Stephan; Pätzold, Kurt-Michael (1992) *A Survey of Modern English*, Routledge, London.
- Grčić Simeunović, Larisa; Frleta, Tomislav (2012) „Kriteriji za prevođenje složenih naziva i kolokacija na hrvatski jezik (pravna terminologija EU-a)“, *Aktualna istraživanja u primijenjenoj lingvistici*, ur. Leonard Pon; Vladimir Karabalić i Sanja Cimer, Osijek: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku (HDPL), str. 231–244.
- Hitcheva, Dobromira (2014) „A Combined Taxonomic-Frames Approach to Terminological Verb Collocations. Terminology and Knowledge Engineering“, Berlin, Germany, str. 1–9. URL: <https://hal.science/hal-01005880> (30. 8. 2023.).
- Hrvatska enciklopedija (2021) *mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60954> (31. 8. 2023.).

- Husinec, Snježana; Horvatić Bilić, Irena (2021) „A Comparative Analysis of Collocations in UK and Croatian Company Law“, *ESP Today*, Vol. 9(2), str. 251–271.
- Kos, Ivana Marija (2012) *Kolokacijske strukture u hrvatskome naftnom nazivlju*, magistarski rad.
- Ivir, Vladimir (1992-1993) “Kolokacije i leksičko značenje”, *Filologija*, 20-21, str. 181–189.
- Langacker, Ronald W. (1987) *Foundations of Cognitive Grammar*, Vol. I, Stanford: Stanford University Press.
- Laslo, Aleksander (1983-84) “Arhitektonski vodič. Individualno stanovanje u Zagrebu od 1900 do 1940”, *Arhitektura* br. 186, 187, 188. God. XXXVI-XXXVII, str. 120–133.
- L’Homme, Marie-Claude; Bertrand, Claudine (2000) “Specialized Lexical Combinations: Should they be Described as Collocations or in Terms of Selectional Restrictions?”, *Proceedings Ninth EURALEX International Congress*, Stuttgart. Stuttgart University. str. 497–506.
- Lipka, Leonhard (1990) *An Outline of English Lexicology. Lexical Structure, Word Semantics and Word-Formation*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Luzer, Josip; Tominac Coslovich, Sandra (2016) „Leksikografska obrada glagola, glagolskih kolokacija i sintagmi u dvojezičnim tehničkim rječnicima“, *Jezikoslovlje*, 17, 3, str. 519–556.
- Mackin, Ronald (1987) „On Collocations: Words Shall Be Known by the Company They Keep“, *In Honour of A.S. Hornby*, ur. Peter Strevens, Oxford University Press, London, str. 149–165.
- Martinet, André (1970) *Éléments de linguistique générale*, Armand Colin, Paris.
- Michta, Tomasz (2022) „You shall know a term by the company it keeps: Collocations of the term evidence in general and legal corpora“, *Beyond Philology* No. 19/1. URL: <https://doi.org/10.26881/bp.2022.1.03> (30. 8. 2023.).
- Miščin, Evelina (2012) *Glagolske kolokacije u engleskome jeziku medicinske struke*, doktorska disertacija, Sveučilište u Osijeku.
- Miščin, Evelina (2013) „Use of Corpus Analysis Tools in Medical Corpus Processing“, *INFUTURE2013: “Information Governance”*, str. 187–196.
- Molina-Plaza, Silvia; Allani, Samira (2022) „Teaching Keywords and Their Collocational Profiles in Marine Engineering English: A Qualitative

- and Quantitative Approach“, *Lidil*, 65. URL: <https://doi.org/10.4000/lidil.10695> (30. 8. 2023.).
- Nattinger, James R.; DeCarrico, Jeanette (1992) *Lexical Phrases and Language Teaching*, Oxford University Press, Oxford.
- Nida, Eugene A. (1975) *Componential Analysis of Meaning – An Introduction to Semantic Structures*, Mouton, The Hague, Paris.
- Ordulj, Antonia (2016) „Kolokacije kao sastavnica leksičke kompetencije u hrvatskom kao inom jeziku“, doktorska disertacija. URL: http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/7358/1/Ordulj_Kolokacije%20kao%20sastavnica%20leksicke%20kompetencije%20u%20HIJ-u_doktorski%20rad_2016.pdf (29. 7. 2023.).
- Patiño Garcia Pedro (2014) „Towards a Definition of Specialized Collocation“, *LSP in Colombia: advances and challenges*, ur. Gabriel Quiroz i Pedro Patiño, Bern: Peter Lang, str. 119–133.
- Pegan, Srećko (2007) *Urbanizam. Uvod u detaljno urbanističko planiranje*. Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet.
- Peti, Mirko (1980) „Terminologizacija“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Vol. 6-7, No. 1, str. 227–238.
- Porzig, Walter (1934) „Intrinsic meaning relations“ [= Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen], *Lexicology*, Vol. II, ur. Patrick Hanks, Routledge, London i New York, str. 3–21.
- Radek, Izidora; Pešut, Ivana (2016) „Kolokacije u engleskome jeziku policijske struke“, *Policija i sigurnost*, Vol. 25, No. 4, str. 370–396.
- Raffaelli, Ida (2009) *Značenje kroz vrijeme. Poglavlja iz dijakronijske semantike*, Disput, Zagreb.
- Sager, Juan C.; Dungworth, David; McDonald, Peter F. (1980) *English Special Languages. Principles and practice in science and technology*, Oscar Brandstetter Verlag KG. Wiesbaden.
- Sinclair, John (1991) *Corpus, Concordance, Collocation*, Oxford University Press. Oxford.
- Sosir [Saussure], Ferdinand, de (1977) *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd.
- Stojić, Aneta (2012) *Kolokacije. Prilog teoriji i praksi*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka.
- Špiranec, Ivana (2005) „Priroda i upotreba kolokacija: primjeri iz tehničkoga engleskog Jezika, *Strani jezici* 3 (3), str. 219–227.

- Špiranec, Ivana (2012) „Terminološke složenice, kolokabilnost i norma“, *Strani jezici* 41, 2, str. 141–152.
- Štambuk, Anuška (2005) *Jezik struke i spoznaja*, Književni krug, Split.
- Štefić, Lidija; Mravak-Stipetić, Marinka; Borić, Vesna (2010) „Kolokacije u jeziku stomatologije: primjeri iz oralne medicine“, *Acta Stomatologica Croatica* 44 (3), str. 176–187.
- Tafra, Branka (2005) *Od riječi do rječnika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Taylor, John, R. (1989) *Linguistic Categorization*, Oxford University Press, Oxford.
- Temmerman, Rita (2000) *Towards New Ways of Terminology Description: The sociocognitive approach*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Tutin, Agnès; Grossmann, Francis (2002) „Collocations régulières et irrégulières: esquisse de typologie du phénomène collocatif“, *Revue française de linguistique appliquée*, 1, Vol. VII, str. 7–25.
- Vuković Vojnović, Dragana (2021) „Key Noun + Noun Collocations in the Language of Tourism: A Corpus-Based Study of English and Serbian“, *Elope*, Vol. 18, No. 2. URL: <https://doi.org/10.4312/elope.18.2.51-68> (10. 7. 2023.).
- Zagórska, Anna (2022) „Defining Collocations or the Purposes of LSP Lexicography“, *Kwartalnik Neofilologiczny*, LXIX, 1/2022., str. 90–103.
- Zgusta, Ladislav (1991) *Priručnik leksikografije*, Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.

Izvori za korpus

Hrvatski korpus: knjige i monografije

- Biondić, Ljerka (2011) *Uvod u projektiranje stambenih zgrada*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb.
- Galijašević, Teufik; Jošić, Mladen; Vlahović, Dragomir (2006) *Zgrade društveno poticane stanogradnje, realizacije 2003/2004*, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Zagreb.
- Grimmer, Vera (2008) „Arhitektura / Kazimir Ostrogović“, *Arhitektura*: br. 1 (218), god. LV, Udruženje hrvatskih arhitekata (UHA), Zagreb.
- Knežević, Grozdan; Kordiš, Ivo (1976) *Stambene i javne zgrade*, Tehnička knjiga, Zagreb.

Pegan, Srećko (2007) *Urbanizam, Uvod u detaljno urbanističko planiranje*, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski Fakultet, Zagreb.

Premerl, Nada (2000) *Stan arhitekta Viktora Kovačića*, Muzej grada Zagreba, Zagreb.

Radović-Mahečić, Darja (2007), *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*, Školska knjiga, Zagreb.

Stručni i znanstveni časopisi za arhitekturu

ARHITEKTURA – godišnji znanstveni i stručni časopis Udruženja hrvatskih arhitekata, Zagreb.

ČIP – Čovjek i prostor – mjesečnik Udruženja hrvatskih arhitekata, Zagreb.

ORIS – časopis za arhitekturu i kulturu, Zagreb.

PROSTOR – znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, Zagreb.

Engleski korpus: knjige i monografije

Barreneche, Raul, A. (2005) *Modern House three*, Phaidon Press Ltd., London.

Cerver, Francisco, A. (2005) *The World of Contemporary Architecture*, Könneman Verlagsgesellschaft mbH, Germany.

Correa, Charles (2000) *Housing and Urbanisation*, Thames and Hudson, London.

Frampton, Kenneth (2002) *American Masterworks. The twentieth-century House*, Thames & Hudson, London.

French, Hilary (2008) *Key Urban Housing of the Twentieth Century. Plans, Sections and Elevations*, Laurence King Publishing, London.

Furneaux, Jordan, R. (1969) *Western Architecture*, Thames and Hudson Ltd., London.

Jodidio, Philip (2004) *Architecture Now! 3*, Taschen GmbH, Cologne.

LeBlanc, Jude (1992) *18 Houses*, Princeton Architectural Press, New York.

Peel, Lucy; Powell, Polly; Garret, Alexander (1996) *An Introduction to 20th Century Architecture*, Grange Books, London.

Pfeifer, Gunter; Brauneck, Per (2008) *Row Houses, A Housing Typology*, Birkhäuser Verlag AG. Basel-Boston-Berlin.

Schittich, Christian (2000) *Single Family Houses. Concepts-Planning-Construction*. Edition DETAIL – Institut für internationale Architektur-Dokumentation GmbH München / Birkhäuser – Publishers for Architecture, Basel-Boston-Berlin.

Sherwood, Roger (1978) *Modern Housing Prototypes*, Harvard University Press, USA.

Wines, James (2000) *Green Architecture*, Taschen, Köln.

Britanski i američki stručni i znanstveni časopisi za arhitekturu:

The ARCHITECTURAL REVIEW – Emap Construct, London.

ARCHITECTURE – the magazine of the American Institute of Architects, Billboard Publications Inc., N.Y. ASSEMBLAGE – a critical journal of architecture and design culture, MIT Press Journals, Cambridge, Mass.

SUMMARY

Neda Borić

CONTRASTIVE ANALYSIS OF SPECIALIZED COLLOCATIONS WITH THE NOUNS *KUĆA* AND *HOUSE* IN ARCHITECTURAL DISCOURSE

This paper is dedicated to a qualitative contrastive analysis of specialized collocations with the nouns *kuća* and *house* in architectural discourse. Binary collocations were extracted from specialized representative comparable corpora of Croatian and English architectural texts. The goal is to analyse similarities and differences in collocational patterning in architecture in these two languages with special emphasis on the role of the macrocontext as a cognitive configuration of professional knowledge networks. The analysis confirms the idiosyncratic nature of collocational patterning even in the professional language context, i.e., incongruent ways of conceptualization and lexical realization. Specialized collocations in this segment of architectural terminology are mainly created by syntagmatic co-occurrences of general language lexemes. Their semantic profiling and transparency primarily result from the macrocontext. It acts as a cognitive mechanism that governs the processes of syntagmatisation, lexicalisation and terminologisation. The analysis is theoretically grounded in the contemporary approach to specialist languages.

Keywords: *specialized (terminological) collocation; cognitive macrocontext; contrastive analysis; architectural discourse; contemporary theories of terminology; lexicalisation*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.35.2.1>

Irena Bogunović

A CORPUS-BASED APPROACH TO ENGLISH LOANWORDS: INTRODUCING THE DATABASE OF ENGLISH LOANWORDS IN CROATIAN

Irena Bogunović, University of Rijeka, Faculty of Maritime Studies
irena.bogunovic@pfri.uniri.hr orcid.org/0000-0002-2956-7014

izvorni znanstveni članak

UDC 811.163.42'373.45:811.111

rukopis primljen: 20. ožujka 2023; prihvaćen za tisak: 2. listopada 2023.

Unadapted English loanwords have become part of informal communication in many languages, including Croatian. Their use is often motivated by the lack of adequate native equivalents, exposure to English through the media, but also by the prestigious status of the English language. A vast body of research has been dedicated to lexical borrowing, especially from English. At the same time, corpus analyses have mostly been conducted on smaller, ad hoc corpora. Therefore, the goal of this paper is to present the database of English loanwords in Croatian. The database was developed by algorithmic and manual classification of words from the Corpus of Croatian news portals, ENGRI, and provides a list of 9,452 unadapted English loanwords together with the data on their absolute and relative frequencies. The analysis showed that most loanwords (75.85%) appear less than 50 times, while a total of 44.78% of words appear 10 times or less. The biggest drop in the number of loanwords is observed in the categories of occurrence above 500, while only 27 words appear 5,000 times or more. The most frequent English loanword in the corpus is 'show' with 80,805 occurrences, which is 0.0122% of all words in the corpus. The analysis of loanwords that occur more than 5,000 times showed that most of them have Croatian translation equivalents, which confirms the role of the media in the introduction of new words.

In addition to providing an insight into the occurrence of English loanwords in Croatian, this database also represents a valuable contribution to Croatian computational linguistics resources and enables future experimental research by providing the data on word frequency.

Keywords: *English loanwords; Croatian; lexical borrowing; database; corpus*

1. Introduction

Globalization and the development of new forms of communication have enabled constant information exchange. As a result, new concepts are constantly being introduced. Many languages do not have adequate words for these concepts, so speakers sometimes borrow foreign words. As the global language, English has become the dominant donor language for many languages, including Croatian (Drljača Margić 2011). The influence of English has been observed in many languages worldwide (e.g., Greenall 2015; Kay 1995; Pulcini et al. 2012) and in different functional styles (e.g., Alvarez-Mellado 2020; Čepon 2017; Mihaljević 2003) and domains (e.g., Matic 2017; Mykytka 2017), especially the media (e.g., Alvarez-Mellado 2020; Brdar 2010; Núñez Nogueroles 2016). The media has been recognized as an important factor in the shaping of a language and introducing new words (e.g., Drljača Margić 2009; Muhvić-Dimanovski and Skelin Horvat 2008). This is especially true for digital media, given that it has almost completely replaced print media (e.g., Twenge et al. 2019).

The media also plays an important role in language exposure (e.g., Drljača Margić 2011). English has become the dominant language across different aspects of our life such as business, education, and entertainment (e.g., Brannen et al. 2014; Drljača Margić 2011; Gluszek and Hansen 2013). Research has shown that Croatian speakers are daily exposed to English through various informal activities, such as surfing the internet or gaming (e.g., Bogunović and Jelčić Čolakovac 2019). Moreover, it is perceived as prestigious (e.g., Crystal 2003; Rüdiger 2018), and prestige has been recognized as one of the most important reasons for borrowing (e.g., Field 2002). Due to the prestigious status of English, knowledge of English is associated with a better social status and a better life (e.g., McKenzie 2010). Research has also shown that Croatian students generally have positive attitudes toward English loanwords (e.g., Drljača Margić 2012, 2014) and

that the use of unadapted English loanwords positively correlates with social attractiveness (Ćoso and Bogunović 2017).

Because of its prestigious status, the tendency of words borrowed from English to adapt to the recipient language is reduced (e.g., McKenzie 2010). As a result, many English loanwords are used in their unadapted form. Typically, borrowed words are categorized depending on their inclusion into the recipient language (e.g., Kay 1995; Mederal 2016) or the degree of their adaptation to the language's orthographic, phonological, and morphological rules (e.g., Görlach 2002; Entlová and Mala 2020). For example, Görlach (2002) describes three categories of borrowed words: fully adapted words, words of limited use, and new words (calques or loanwords). Mederal (2016) divides borrowed words into five groups. The first group includes foreign words, i.e., words that retain original orthographic features (e.g., 'snowboard', n., sg.) and, in the process of morphological adaptation, take native affixes (e.g., *snowboardi*, n., pl.). The second group includes orthographically adapted words with atypical phonological features (e.g., *čips*, 'chips'). The fourth group consists of words that have completely adapted to the recipient language (e.g., *tenis*, 'tennis'). Finally, the fifth group are adapted words that are no longer perceived as foreign (e.g., *klub*, 'club') and calques (e.g., *neboder*, 'skyscraper'). Sometimes the words borrowed from English are not English in origin (e.g., 'television'), but can still be considered anglicisms (Filipović 1990) because they were borrowed from English.

Borrowed words have long been a subject of discussion among Croatian linguists, who generally recommend the use of native words (e.g., Halonja and Hudeček 2014; Hudeček and Mihaljević 2005; Institute of Croatian language and linguistics 2015). Croatian solutions for English loanwords usually include multi-word expressions and descriptions, existing words with new meanings, new words and calques. However, it seems that some of these solutions are not well accepted among Croatian speakers (e.g., Patekar 2019). This is especially evident in certain domains, like show business and information technology (e.g., Drljača Margić 2012, 2014). Multi-word expressions and descriptions are often complex to use (e.g., Drljača 2006; Škifić and Mustapić, 2012), as exemplified by *programska podrška* 'software' and *razvojni inženjer* 'developer' (Institute of Croatian language and linguistics 2015). Using an existing word and giving it a new meaning can result in insufficient precision (Drljača 2006), as in *spravica* (eng. small device) for 'gadget' (Institute of Croatian language and linguistics 2015). Finally, the process of introducing a new word or calque is

usually too slow (e.g., Muhvić-Dimanovski and Skelin Horvat 2008). These reasons show that English loanwords are also used because, in some cases, they are more economical compared to native alternatives.

2. Tools and resources for English loanwords

English loanwords have been investigated from the perspective of contact linguistics (e.g., Filipović 1990), descriptive linguistics (e.g., Mykytka 2017), sociolinguistics (e.g., Ćoso and Bogunović 2017; Drljača Margić 2012; Greenall 2005), psycholinguistics (e.g., Bogunović 2017; Pavlinušić Vilus, Bogunović and Ćoso 2022), and computational linguistics (e.g., Alvarez-Mellado 2020; Serigos 2017). To gain an in-depth understanding of the phenomenon, all of these approaches need to be taken into consideration. Most Croatian studies rely on selectively chosen English loanwords (e.g., Drljača 2006; Ćoso and Bogunović 2017; Patekar 2019) or small-scale, domain-specific corpora (e.g., Brdar 2010; Hudeček and Mihaljević 2005). One of the reasons behind that is the fact that Croatian computational linguistic tools and resources are still relatively underdeveloped (e.g., Tadić 2003; Tadić et al. 2012). Only a few resources for English words are available in Croatian. Aside from traditional dictionaries of anglicisms (e.g., Filipović 1990; Görlach 2002), some new resources have been developed. For example, new words, including some English words, are listed in an online dictionary of neologisms (Muhvić-Dimanovski et al. 2016). The website *Bolje je hrvatski!* (Institute for Croatian language and linguistics 2015) selectively records the intake of foreign words into Croatian and proposes Croatian equivalents, while *Kontekst.io* (Kontekst.io n.d) searches the Croatian Web Corpus, *hrWaC* (Ljubešić and Erjavec 2011; Ljubešić and Klubička 2014) to provide the information about word frequency.

None of the above-mentioned sources offers a systematic and detailed insight into which English words are used in Croatian and how frequently. To answer that question, research in other languages has mainly relied on corpus-based searches. Currently, there are several corpora available for Croatian, some of which are The Croatian National Corpus (Tadić 2009), The Croatian Language Repository (Brozović Rončević and Ćavar 2008), The Croatian Web Corpus, *hrWaC* (Ljubešić and Erjavec 2011; Ljubešić and Klubička 2014) and The Corpus of Croatian News Portals, *ENGRI* (Bognović et al., 2021; Bogunović and Kučić 2021; Kučić, 2021). The Croatian Web Corpus, *hrWaC*, is considered the most comprehensive corpus of the

Croatian language. It includes texts representative of the standard language (e.g., official websites) as well as texts from blogs, advertisements, user comments, discussions, etc. Its greatest advantage is its size and the variety of texts, and the main disadvantage is that it has not been updated since 2014. The Corpus of Croatian News Portals, ENGRI (Bogunović et al., 2021; Bogunović and Kučić 2021; Kučić 2021) consists of 2,395,735 texts collected from the 12 most popular Croatian news portals (Reuters Institute for the Study of Journalism 2021) published between 2014 and 2020. Its advantage resides in the newer data, but it is smaller than hrWaC, with texts mostly from informal and publicist style.

To extract English loanwords from corpora, researchers have used different methods: some authors relied on manual search (e.g., Luján García 2017; Núñez Nogueroles 2016), while others used some of the existing computational linguistic tools or developed new ones (e.g., Alex 2005, 2008; Andersen 2012; Losnegaard and Lyse 2012). For example, assuming that the number of results obtained by a Google search can indicate language membership, an unsupervised system for recognition of English loanwords in German was developed using lexical databases and data available on the Internet (Alex 2005). One disadvantage of this approach is that it may not be suitable for languages which are, like Croatian, under-represented on the Internet. Another approach could be to use lexicon lookup in combination with character N-grams (e.g., Furiassi and Hofland 2007). However, this could be problematic for languages with underdeveloped computational linguistic resources, such as Croatian (e.g., Tadić 2003; Tadić et al. 2012).

To avoid the above-mentioned problems, supervised machine learning methods can be used in combination with N-grams (e.g., Alvarez-Mellado 2020; Andersen 2012; Castro et al. 2016; Serigos 2017). One disadvantage of this approach is ground truth data that needs to be collected for algorithm training. In Croatian, such a dataset cannot be obtained from a list of English words, because English loanwords sometimes occur with Croatian affixes (e.g., *snowboardi*), and some words occur in both languages as interlingual homographs (e.g., *more* 'sea'; *love* 'chase', v. 3rd person pl.; *car* 'emperor').

3. The present study

This study focuses on words borrowed from English and used in orthographically unadapted form. Literature search yielded several different

terms for such words: raw anglicisms (e.g., Kavgić 2013), English loanwords (e.g., Görlach 2002), foreign words (e.g., Međeral 2016). This paper does not aim at resolving terminological issues, so the term English loanwords will be used for such words.

As shown above, English loanwords have been thoroughly explored from various perspectives using different approaches, methods, and theoretical frameworks. At the same time, the data on which English loanwords occur in Croatian and how frequently has only recently become available. Such data enable a better understanding of the reasons behind the use of English loanwords (e.g., the lack or inadequacy of native equivalents). Additionally, word frequency seems to be the most potent of all factors that affect the word recognition process (Murray and Forster 2004), so the data on the frequency of English loanwords represents a valuable resource in psycholinguistic research. Such data should also be taken into consideration in language policy and planning because it offers an insight into speakers' communication needs and preferences. Thus, the main goal of this study is to present a corpus-based database of unadapted English loanwords in Croatian with their frequencies.

4. Methodology

The ENCRI corpus (Bogunović et al., 2021; Bogunović and Kučić 2021; Kučić 2021) was chosen because it contains the most recent data, and the texts are representative of the language of the media, which has been recognized as an important factor in introducing new words (e.g., Drljača Margić 2009, 2011; Muhvić-Dimanovski and Skelin Horvat 2008).

The classification algorithm was trained and tested on a manually labeled dataset, built from 60,000 randomly selected words from the ENCRI corpus. The words were then manually classified by three independent evaluators, all anglicists, as 'Croatian', 'Croatian and English', 'English' and 'non-Croatian and non-English'. A total of 55,395 words were unanimously evaluated and included in the final dataset.

The initial algorithmic classification resulted in 1,373,309 words. All words occurring less than twice were excluded due to low frequency. Furthermore, words with less than two letters (e.g., 'I', 'a') were also excluded as the focus was on content words, which are considered more 'borrowable' compared to function words (e.g., Tadmor et al. 2010). This reduced the number of words to 616,672. The word list was further cross-checked with the

Croatian morphological lexicon, CML (Institute of Croatian language and linguistics and Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb 2005), and the manually labeled dataset to eliminate Croatian words classified as English by the algorithm. After eliminating all words containing three or more of the same letters in a row, the number of words was reduced to 326,838. Using the classifier, all words classified as non-English, unless manually labeled as English, were excluded. This resulted in a list of 47,080 words.

The following step was to obtain standard and non-standard lemmas for each word using *A CLASSLA Fork of Stanza for Processing Slovenian, Croatian, Serbian, Macedonian, and Bulgarian* (Common Language Resources and Technology Infrastructure, Slovenia, CLARIN.SI n.d.). The lemmas were again cross-checked with the CML, to exclude any remaining Croatian lemmas. The classifier was used for standard and non-standard lemmas to eliminate all words classified as non-English unless labeled as English in the manually labeled dataset. All words with standard lemmas beginning with ‘al-’ (e.g., *al-shamal*) or ending with ‘-hr/-com’ (webpages) were also removed. Next, words starting with double letters, with the exception of ‘aardvark’, ‘eerie’, ‘eek’, ‘eel’, ‘llama’, ‘ooh’, ‘oops’, ‘ooze’, and ‘oozing’ (Gormandy White n.d.), were filtered out. As already mentioned, this study focuses on content words, so stop words (e.g., articles, pronouns, conjunctions, prepositions) were also excluded.

The remaining words were then reduced to the automated lemmas, which resulted in a total of 34,728 words. The next step included manual classification and cleansing, resulting in 15,751 words. Finally, the words were manually reduced to their lemmas and cross-checked with Google Dictionary.

5. Results

The final database of English loanwords contains 9,452 unadapted English loanwords as well as their absolute and relative frequencies obtained from the ENGRI corpus. The whole database is publicly available at https://figshare.com/articles/dataset/The_database_of_English_words_in_Croatian_xlsx/20014364. The words are listed according to their frequency as well as alphabetically.

The absolute frequency of 4,233 words is equal to or less than 10, meaning that 44,78% of all English loanwords from the database fall into this category. Most of them (1,197) occur only three times in the corpus,

while words whose absolute frequency is 10 occur 241 times. The number of words in each frequency category with 3-10 occurrences in the ENGRI corpus is shown in Table 1.

Table 1. *Number of words per frequency category (3-10)*

Frequency category	Number of words	Examples
3	1,197	dislike, outwear, leap, multiplay, bliss
4	808	jukebox, hillbilly, hairy, eyelash, eternity
5	559	jacket, inner, handsome, gunpoint, dusk
6	452	waterproof, upbeat, totally, sunlight, sharp
7	371	toxic, sweat, rename, outstanding, onset
8	325	unfair, timeline, seafood, poison, oldie
9	280	wildlife, spammer, relay, perk, incredibly
10	241	underwater, renew, lifespan, overboost

The distribution of categories of words from the frequency category 3-10 are illustrated in Figure 1.

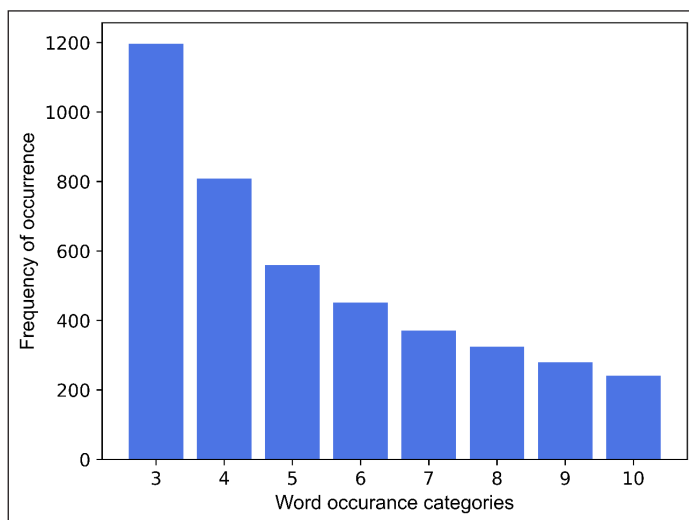

Figure 1. *Distribution of word frequency categories 3-10*

Most of the remaining English loanwords (31,07%) occur between 11 and 50 times. The words that occur between 51 and 20,000 are divided into the following frequency categories: 51-100, 101-500, 501-1,000, 1,001-5,000, 5,001-10,000, and 10,001-20,000. Only three words occur between 20,001 and 30,000 times: ‘rock’ (22,958), ‘web’ (27,045) and ‘online’ (28,246), while the most frequent English loanword in Croatian is ‘show’, with 80,805 examples found in the ENGRI corpus, which makes 0.0122% of all words from the corpus. The described word categories (11-80,805) are shown in Table 2.

Table 2. *Number of words per frequency category (11-80,805)*

Frequency category	Number of words	Examples
11-50	2,937	spotlight, duckface, gamepad, boring
51-100	807	prank, soon, jeep, hack, bypass, boyfriend
101-500	1,071	backhand, holiday, fight, swap, guy, workout
501-1,000	193	bike, outdoor, developer, friendly, jackpot
1,001-5,000	184	snowboard, grill, story, catering, beach
5,000-10,000	15	start-up, fitness, blog, selfie, event
10,000-20,000	8	e-mail, reality, shop
20,001 and 30,000	3	rock, web, online
80,805	1	show

The distribution of the above-described frequency categories is presented in Figure 2.

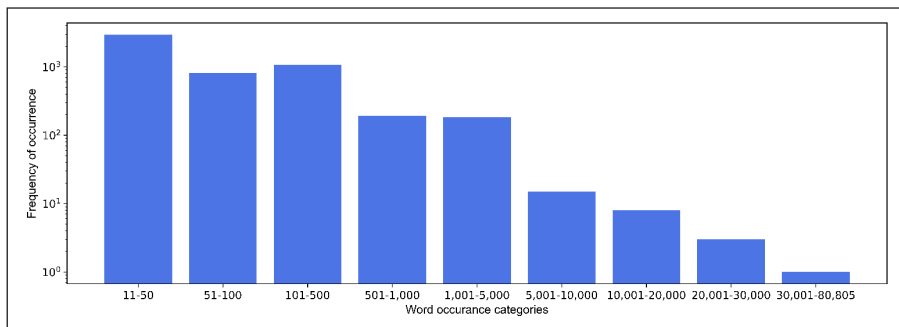

Figure 2. *Distribution of word frequency categories 11-80,805*

The list of 100 most frequent English loanwords with their absolute frequencies is given in the Appendix. Most of these words could be categorized as domain-nonspecific or general. Based on their use in Croatian, other loanwords could be categorized as follows: lifestyle, music, sports, technology, showbusiness, information technology, business, social media/gaming, media, politics, and medicine. Of course, the words can have multiple meanings, or they could be used across different domains (e.g., ‘club’ as a nightclub or a football club). The domain categories of 100 most frequent English loanwords from the ENGRI corpus are shown in Table 3.

Table 3. *The domains of 100 most frequent English loanwords*

Domain category	Examples
general	gay, live, medium, play, face, street, art, stand, multiple, open
lifestyle	party, style, wellness, make-up, vintage
music	rock, jazz, blues
sports	play-off, tiebreaker, fitness, football, team, triple-double
showbusiness	show, reality, celebrity, trailer, blockbuster, stage
IT	online, web, e-mail, file, link
technology	smartphone, tablet, laptop, gadget
business	start-up, outsource, offshore, lease
social media/ gaming	stream, selfie, post, blog, tweet
media	mainstream, news
politics	summit, spin
medicine	tumour

Considering a significant drop in the number of loanwords with an absolute frequency above 5,000, Croatian equivalents for these loanwords were searched in various sources (Croatian language portal 2006; Google translator; Glosbe, hr; Institute of Croatian language and linguistics 2015). The results are presented in Table 4.

Table 4. *English loanwords with a frequency higher than 5,000 with Croatian equivalents*

English word	Croatian equivalent	English word	Croatian equivalent
show	emisija, šou	gay	homoseksualna osoba
online	mrežni	selfie	sebić
web	mreža	summit	sastanak na vrhu
rock	-	post	objava
mail	pošta	play-off	doigravanje
break, n.	pauza	live	uživo
party	zabava	blog	mrežni dnevnik
e-mail	e-pošta	tie-breaker	-
reality	stvarnost	medium	srednji
jazz	džez	fitness	-
shop	trgovina	blues	-
press	tisak	start-up	-
event	dogaćanje	bin	kanta, kutija
ring	ring		

6. Discussion

Some loanwords from the database (e.g., ‘summit’, ‘vintage’, ‘benefit’) originate from other languages. Some authors (e.g., Filipović 1990) argue that even words that are not English in origin, but were borrowed from English (proximal etymology) can be termed anglicisms. However, such issues were not in the focus of study as it presents the results obtained from algorithmic classification, and is intended for further analyses and research. Also, the database by no means represents a final product and is not a definite representation of data on English words in Croatian. Further efforts will be made to update the database and incorporate new data.

The total word count in the database is 9,452, with 44,78% of words occurring 10 or fewer times in the ENGRI corpus, while 31,07% of the words occur between 11 and 50 times. Despite their low frequency of occurrence, some of these words do not have adequate native equivalents

(e.g., ‘multiplay’, ‘gamepad’). One possible explanation could be that they occur in very specific contexts (e.g., gaming), which are not expected to be broadly represented in the ENGRI corpus, given that it contains texts from most popular Croatian news portals. On the other hand, not all words from this frequency category are domain specific. Words like ‘satisfaction’ and ‘boring’ have well-established native equivalents, so their low frequency of occurrence is not surprising. However, the fact that they are still used could be related to prestige (e.g., Čoso and Bogunović 2017; Field 2002).

The most significant decline in the number of loanwords can be observed after 500 occurrences, when the number of words per category drops under 200 (e.g., ‘bike’, ‘outdoor’, ‘developer’), similarly as in the group of loanwords between 1,001 and 5,000 (e.g., ‘snowboard’, ‘catering’, ‘beach’). Again, both frequency categories contain loanwords with (e.g., ‘bike’, ‘beach’) and without single-word native translations (e.g., ‘developer’, ‘snowboard’). On the one hand, the more frequent use of loanwords which do not have single-word Croatian equivalents may reflect the problem of economy (e.g., Drljača 2011), indicating the need for less complex native solutions. On the other hand, English loanwords are used even when single-word Croatian words exist and are widely used (e.g., ‘bike’, ‘beach’). While this could in part be attributed to the prestigious status of English (Crystal 2003) and/or exposure through the media (e.g., Drljača 2011), it is also possible that these loanwords are used as parts of multiword units (e.g., ‘bike sharing’, ‘after beach party’), which cannot be directly translated into Croatian. Another option would be to use descriptions, which can be very complex to use in practice (e.g., Drljača 2006; Škifić and Mustapić 2012).

Only 27 loanwords occur more than 5,000 times. One explanation could be that these loanwords are used to fill in lexical gaps in cases when native words either do not exist or if they do, the speakers might not be fully satisfied with them (e.g., Patekar 2019). The data on native equivalents shows that five English loanwords from this group (‘rock’, ‘tie-breaker’, ‘fitness’, ‘blues’, ‘start-up’) do not have Croatian translations. Interestingly, the Institute of Croatian language and linguistics (2015) offers a translation for ‘start-up company’ (*razvojna tvrtka*), where *razvojna* is an adjective and cannot be used as a translation when ‘start-up’ is used as a noun. This is due to the fact that English allows nouns to modify other nouns, which is not the case in Croatian. The fact that these 27 words are most frequent English loanwords in the ENGRI corpus clearly shows there is a need for Croatian equivalents.

Multiword expressions are proposed as equivalents for three English loanwords (*homoseksualna osoba* ‘gay’, *sastanak na vrhu* ‘summit’, *mrežni dnevnik* ‘blog’). The complexity of such solutions might justify the use of English words in some cases (e.g., Škifić and Mustapić 2012). The complexity of these expressions is also reflected in their (in)ability to form other word categories. For example, an adjective can be derived from ‘summit’ but not from its Croatian equivalent *sastanak na vrhu* (Drljača Margić 2011).

The remaining 19 words have single-word Croatian translations. Equivalents for three English loanwords are adapted forms of English words: *šou* ‘show’, *džez* ‘jazz’, and *ring* ‘ring’. Hereby it should be emphasized that the word ‘ring’ is used in the domain of sports (e.g., ‘boxing ring’). When English words enter the Croatian media, they might eventually adapt to Croatian as a result of the influence of the media on the intake of new words (e.g., Drljača Margić 2009; Muhvić-Dimanovski and Skelin Horvat 2008). Some authors advocate a more flexible approach, according to which the Croatian language should be more open to English loanwords, if they can easily adapt to its rules (e.g., Peti-Stantić 2013).

One example of creating a calque is *sebić* ‘selfie’. While in many cases, the process of introducing new words is too slow can take years (e.g., Muhvić-Dimanovski and Skelin Horvat 2008), in this case *sebić* (Halonja and Hudeček 2014) was proposed only a year after ‘selfie’ was selected word of the year by Oxford Dictionaries (Reuters 2013) based on the spike in popularity. Given the role of the media in shaping of a language (Drljača 2009; 2011), it seems that the fact that the English loanword is still widely used in the Croatian media could have reduced the likelihood of the proposed Croatian equivalent to be accepted by Croatian speakers.

Croatian word *e-pošta* ‘e-mail’ illustrates the adaptation of an existing word to convey a new meaning. Although borrowed from English, the prefix ‘e-’ has been recognized as a very productive way of word formation in Croatian (e.g., Halonja and Mihaljević 2012). The results show that the English word ‘e-mail’ is still frequently used in the Croatian media. One possible explanation is that even though Croatian speakers prefer native words in formal contexts, they seem to have positive attitudes towards English loanwords in informal contexts, especially in Information technology and internet-related domains (e.g., Matic 2017; Rüdiger 2018).

Native translations of the remaining 14 English loanwords are the existing Croatian words, whose meaning has been broadened to include new

meanings (semantic borrowing). Thus, it can be observed that these English loanwords are used in a different or a narrower sense compared to their Croatian equivalents. In other words, they are examples of restriction of meaning (Filipović 1986). Aside from the adapted form *šou*, another Croatian equivalent for ‘show’ is *emisija*, and it is used for any type of TV or radio show, while ‘show’ and its adapted form *šou* are used for artistic and entertainment performances (Croatian Language Portal 2006). These definitions indicate that there was a need for a new word. Due to the fact that the word occurs frequently in the media, it was eventually adapted to Croatian. While the use of the English form could partly be attributed to prestige, it should also be noted that ‘show’ occurs in multiword units which describe a specific type of show (e.g., ‘talk show’, ‘reality show’). Similarly, the native equivalent for the word ‘reality’ is *stvarnost*, but the English word is typically used to refer to a ‘reality show’. The described example, where an element of an original English phrase is omitted, is termed ellipsis (Filipović 1986; Fabijanić 2010). As described above, such multiword units often cannot be directly translated into Croatian, which might explain why English words are used instead.

The word ‘shop’ is another example of an ellipsis, as it is commonly used to refer to a ‘webshop’. Since ‘web’ and ‘online’ also have native translations, it can be assumed that these words are frequently used on the internet, where English is the dominant language (e.g., Gluszek and Hansen 2013). The use of the internet has been recognized as one of the main informal activities which enable spontaneous vocabulary acquisition (e.g., Godwin-Jones 2019; Peters 2018). In other words, the speakers could be more exposed to English words like ‘web’ and ‘online’ than their Croatian equivalents, which could explain the frequent use of these loanwords in the corpus. The use of English loanwords that have native equivalents could also be related to the prestigious status of English and language attitudes, as research has shown that more frequent use of English loanwords is related to higher scores on the social attractiveness dimension (Ćoso and Bogunović 2017).

Even though show business (e.g., Drljača Margić 2014) and information technology (e.g., Matić 2017; Rüdiger 2018) have often been emphasized as domains with a lot of English loanwords, most frequent loanwords found in this study can be categorized as domain-nonspecific. As the loanwords were analyzed independently and out of context, it is also possible that these words were parts of multiword units. However, the context could reveal more about how these words are used in Croatian.

Taken together the results of this study support previous findings about the influence of English on Croatian, especially on the lexical level (e.g., Brdar 2010; Matic 2017). The use of English loanwords can in part be attributed to the prestigious status of English (e.g., Čoso and Bogunović 2017; Field 2002), and the lack of adequate native equivalents (e.g., Drljača 2006; Patekar 2019). The analysis of most frequent English loanwords with respect to the availability and form of Croatian translation equivalents highlights the role of the media in introduction of new words and shaping of a language in general (e.g., Drljača Margić 2009; Muhvić-Dimanovski and Skelin Horvat 2008).

Finally, it is necessary to emphasize that the current database represents the starting point for further analyses and development. Some of the limitations of this study include the possibility of human error in the process of manual classification and cleansing. The questions raised in this paper, such as etymological issues, also deserve future attention. More detailed elaboration regarding the availability of native equivalents would certainly give interesting results. Also, an analysis of context, including occurrence in multiword units, would help in understanding some of the findings of this study.

7. Conclusions

This study presents the corpus-based database of English loanwords in Croatian. The database contains 9,452 unadapted English loanwords as well as their absolute and relative frequencies. The majority of English loanwords, 75,85%, occur less than 50 times. This could imply that these loanwords are used in very specific contexts, or that they have well-established native equivalents.

The most significant decline in the number of loanwords is observed after 500 occurrences, when the number of loanwords per category drops under 200, while only 27 loanwords occur more than 5,000 times. The most frequent English loanword is 'show' with 80,805 occurrences, which makes 0.0122% of all words from the corpus. The analysis of loanwords that occur more than 5,000 times shows that most of them have native equivalents. Their use could be motivated by the inadequacy of Croatian translation equivalents to fulfill the speakers' communication needs, exposure to the English language, and prestige. Moreover, it is necessary to emphasize the role of the media in shaping of a language.

The database provides an insight into which unadapted English loanwords are used in Croatian, which can lead to a better understanding of the reasons behind the use of such words. Additionally, the data on the frequency of English loanwords represents a valuable resource in an interdisciplinary study of English loanwords.

Funding

This work was funded by the Croatian Science Foundation [UIP-2019-04-1576].

References

- Alex, Beatrice (2005) “An unsupervised system for identifying English inclusions in German text”, 43. *Proceedings of the Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*, eds. Chris Callison-Burch and Stephen Wan, Michigan, pp. 133–138.
- Alex, Beatrice (2008) “Comparing Corpus-based to Web-based Lookup Techniques for Automatic English Inclusion Detection”, *Proceedings of the 6th International Conference on Language Resources and Evaluation*, eds. Nicoletta Calzolari, Khalid Choukri, Bente Maegaard, Joseph Mariani, Jan Odijk, Stelios Piperidis and Daniel Tapias, Marrakech, pp. 2693–2697.
- Alvarez-Mellado, Elena (2020) “An Annotated Corpus of Emerging Anglicisms in Spanish Newspaper Headlines”, *Proceedings of the 4th Workshop on Computational Approaches to Code Switching*, Marseille, pp. 1–8.
- Andersen, Gisle (2012) “Semi-automatic approaches to Anglicism detection in Norwegian corpus data”, *The Anglicization of European Lexis*, eds. Cristiano Furiassi, Virginia Pulcini and Félix Rodríguez González, Amsterdam-Philadelphia, pp. 111–130.
- Bogunović, Irena (2017) *Cross-language priming: Evidence from Croatian-English bilinguals with different second language proficiency levels*, doctoral thesis, University of Zagreb.
- Bogunović, Irena, Kučić, Mario (2021) *Corpus of Croatian news portals ENGRI (2014-2021)*, available at <https://repository.pfri.uniri.hr/islandora/object/pfri%3A2156>, accessed 20 December 2021.
- Bogunović Irena, Kučić Mario, Ljubešić Nikola and Erjavec Tomaž (2021) *Corpus of Croatian News Portals ENGRI (2014-2018)*. Slovenian lan-

- guage resource repository CLARIN.SI, available at <https://www.clarin.si/repository/xmlui/handle/11356/1416>. accessed 20 December 2021.
- Brannen, Mary Y., Rebecca Piekkari, Rebecca, Tietze, Susanne (2014) “The multifaceted role of language in international business: Unpacking the forms, functions, and features of a critical challenge to MNC theory and performance”, *Journal of International Business Studies*, 45, pp. 495–507.
- Brdar, Irena (2010) “Engleske riječi u jeziku hrvatskih medija”, *Lahor*, 10, Zagreb, pp. 217–232.
- Brozović Rončević, Dunja and Ćavar, Damir (2008) “Hrvatska jezična riznica kao podloga jezičnim i jezično povijesnim istraživanjima hrvatskoga jezika”, *Ohrid: XIV. međunarodni slavistički kongres*, eds. Berdnardina Petrović and Marko Samardžija, Hrvatsko filološko društvo/Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, pp. 173–186.
- Common Language Resources and Technology Infrastructure, Slovenia (n.d.) *A CLASSLA Fork of Stanza for Processing Slovenian, Croatian, Serbian, Macedonian, and Bulgarian*, available at <https://pypi.org/project/classla>, accessed 11 February 2021.
- Castro, Dayvid, Souza, Ellen, De Oliveira, Adriano L. I. (2016) “Discriminating between Brazilian and European Portuguese National Varieties on Twitter Texts”, *5th Brazilian Conference on Intelligent Systems*, Recife, pp. 265–270.
- Croatian Language Portal (2006) *Show*, available at <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, accessed 15 December 2021.
- Crystal, David (2003) *English as a global language*. Cambridge University Press, New York.
- Čepon, Slavica (2017) “Anglicizmi v poslovni nomenklaturi turistinih podjetij v Sloveniji”, *Revija za ekonomske in poslovne vede*, 2, Novo Mesto, pp. 35–49.
- Ćoso, Bojana, Bogunović, Irena (2017) “Person perception and language: A case of English words in Croatian”, *Language and Communication*, 53, pp. 25–34.
- Drljača, Branka (2006) “Anglizmi u ekonomskome nazivlju hrvatskoga jezika i standardnojezična norma”, *Fluminensia*, 18, 1, Rijeka, pp. 65–85.

- Drljača Margić, Branka (2009) “Latentno posuđivanje u hrvatskome i drugim jezicima – posljedice i otpori”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 35, Zagreb, pp. 53–71.
- Drljača Margić, Branka (2011) “Leksički paralelizam: Je li opravdano govoriti o nepotrebnim posuđenicama (engleskoga podrijetla)?” *Fluminensia*, 23, 1, Rijeka, pp. 53–66.
- Drljača Margić, Branka (2012) “Croatian university students’ perception of stylistic and domain-based differences between Anglicisms and their native equivalents”, *Languages, Literatures and Cultures in Contact: English and American Studies in the Age of Global Communication, Volume 2: Language and Culture*, eds. Marta Dąbrowska, Justyna Leśniewska and Beata Piątek, Tertium, Krakow, pp. 109–126.
- Drljača Margić, Branka (2014) “Contemporary English influence on Croatian: A university students’ perspective”, *Language Contact Around the Globe, Proceedings of the LCTG3 Conference*, eds. Amei Koll-Stobbe and Sebastian Knospe, Peter Lang, Wien, pp. 73–92.
- Entlová, Gabriela, Mala, Eva (2020) “The occurrence of anglicisms in the Czech and Slovak lexicons”, *Xlinguae*, 13, 2, Nitra, pp. 140–148.
- Fabijanić, Ivo (2010) “Reinterpretacija elipse u formiranju anglizama”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 36, 2, Zagreb, pp. 251–273.
- Field, Fredrich W. (2002) *Linguistic borrowing in bilingual contexts*, Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- Filipović, Rudolf (1986) *Teorija jezika u kontaktu*, Školska knjiga, Zagreb
- Filipović, Rudolf (1990) *Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku: porijeklo – razvoj – značenje*, Jazu – Školska knjiga, Zagreb.
- Furiassi, Cristiano, Hofland, Knut (2007) “The retrieval of false anglicisms in newspaper texts”, *Corpus Linguistics 25 Years On*, ed. Roberta Facchinetti, Brill / Rodopi, Amsterdam-New York, pp. 347–363.
- Gluszek, Agata, Hansen, Karolina (2013) “Language attitudes in the Americas”, *The Social Meanings of Languages, Dialects, and Accents: An International Perspective*, eds. Marko Dragojevic, Howard Giles and Bernadette M., Peter Lang, New York, pp. 26–44.
- Godwin-Jones Robert (2019) “Contributing, Creating, Curating: Digital Literacies for Language Learners”, *Language Learning and Technology*, 19, 3, Honolulu, pp. 8–20.

- Gormandy White, Mary (n.d.) *Words with double letters*, available at <https://grammar.yourdictionary.com/word-lists/words-with-double-letters.html>, accessed 11 February 2021.
- Görlach, Manfred (2002) *An Annotated Bibliography of European Anglicisms*, Oxford: Oxford University Press.
- Greenall, Annjo K (2005) “To translate or not to translate: Attitudes to English loanwords in Norwegian”, *The Consequences of Mobility*, eds. Bent Preisler, Anne Fabricius, Hartmut Haberland, Sussane Kjærbeck and Karen Risager, Roskilde University, Roskilde, pp. 212–226.
- Halonja, Antun, Hudeček, Lana (2014) “Pokloni mi svoj *selfie*”, *Hrvatski jezik*, 2, Zagreb, pp. 26–27.
- Halonja, Antun, Mihaljević, Milica (2012) “Nazivi sa sastavnicom e- u hrvatskome jeziku”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 38, 1, Zagreb, pp. 55–86.
- Hudeček, Lana, Mihaljević, Milica (2005) “Nacrt za višerazinsku kontrastivnu englesko-hrvatsku analizu”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 31, 1, Zagreb, pp. 107–151.
- Institute of Croatian language and linguistics (2015) *Bolje je hrvatski!*, available at <http://bolje.hr/>, accessed 30 January 2022.
- Institute of Croatian language and linguistics, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb (2005) *Croatian morphological lexicon*, available at <http://hml.ffzg.hr/hml/>, accessed 23 February 2021.
- Kavgić, Aleksandar (2013) “Intended communicative effects of using borrowed English vocabulary from the point of view of the addressor: Corpus-based pragmatic analysis of a magazine column”, *Jezikoslovlje* 14, 2-3, Osijek, pp. 487–499. <https://hrcak.srce.hr/112204>.
- Kay, Gillian (1995) “English loanwords in Japanese”, *World Englishes*, 14, 1, pp. 67–76.
- Kontkst.io. (n.d.) available at <https://kontkst.io/>, accessed 11 February 2021.
- Kučić, Mario (2021) “Creating a Web Corpus Using GO”. 44. *Proceedings of the International Convention MIPRO 2021*, ed. Karolj Skala, Institute of Electrical and Electronics Engineers, Rijeka, pp. 1931–1934.
- Losnegaard, Gyri S., Lyse, Gunn Inger (2012) “A data-driven approach to anglicism identification in Norwegian”, *Exploring Newspaper Lan-*

- guage: Using the Web to Create and Investigate a Large Corpus of Modern Norwegian*, ed. Gisle Andersen, John Benjamins, Amsterdam, pp. 131–154.
- Luján García, Carmen (2017) “Analysis of the presence of Anglicisms in a Spanish internet forum: some terms from the fields of fashion, beauty, and leisure”, *Alicante Journal of English Studies*, 30, Alicante, pp. 281–305.
- Ljubešić, Nikola, Tomaž Erjavec (2011) “hrWaC and slWac: Compiling Web Corpora for Croatian and Slovene”, *Text, Speech and Dialogue, Lecture Notes in Computer Science*, eds. Ivan Habernal and Vaclav Matousek, Springer, Berlin/ Heidelberg, pp. 395–402.
- Ljubešić, Nikola, Klubička, Filip (2014) “{bs,hr,sr}WaC – Web corpora of Bosnian, Croatian and Serbian”, *Proceedings of the 9th Web as Corpus Workshop*, eds. Felix Bildhauer and Roland Schäfer, Association for Computational Linguistics, Gothenburg, pp. 29–35.
- Matić, Daniela (2017) “Perception of the English element in the scientific register of Croatian ICT university educational material with graduate ICT students”, *Jezikoslovlje*, 18, 2, Osijek, pp. 319–345.
- McKenzie, Robert M (2010) *The Social Psychology of English as a Global Language: Attitudes, Awareness, and Identity in the Japanese Context*, Springer, New York.
- Međeral, Krešimir (2016) “Jezične bakterije – pomagači ili štetočine u jezičnome organizmu?”, *Hrvatski jezik*, 3, Zagreb, pp. 1–10.
- Mihaljević, Milica (2003) *Kako se na hrvatskome kaže WWW? Kroatistički pogled na svijet računala*. Hrvatska Sveučilišna naklada, Zagreb.
- Muhvić-Dimanovski, Vesna, Skelin Horvat, Anita (2008) “Contests and nominations for new words – why are they interesting and what do they show”, *Suvremena lingvistika*, 65, Zagreb, pp. 1–26. <https://hr-cak.srce.hr/25183>.
- Muhvić-Dimanovski, Vesna, Skelin Horvat, Anita, Hriberski, Diana (2016) *Rječnik neologizama u hrvatskome jeziku*, available at www.rjecnik.neologizam.ffzg.unizg.hr, accessed 12 November 2020.
- Murray, Wayne S., Forster, Kenneth I. (2004) “Serial mechanisms in lexical access: The rank hypothesis”, *Psychological Review*, 111, 3, pp. 721–756.
- Mykyatka, Iryna (2017) “The Influence of English on the Spanish Register of Photography: An Empirical Study”, *ESP Today*, 5, 1, Belgrade, pp. 68–90.

- Núñez Nogueroles, Eugenia (2016) “Anglicisms in CREA: A Quantitative Analysis in Spanish Newspapers”, *Language Design*, 18, Barcelona, pp. 215–242.
- Patekar, Jakob (2019) “Prihvatljivost prevedenica kao zamjena za anglizme”, *Fluminensia*, 31, 2, Rijeka, pp. 143–179.
- Pavlinušić Vilus, Eva, Bogunović, Irena, Ćoso Bojana (2022) “Lexical access to unadapted English loanwords in Croatian: Evidence from translation priming”, *ExLing 2022 Paris: Proceedings of 13th International Conference of Experimental Linguistics*, ed. Botinis A., ExLing Society, Paris, pp. 125–128.
- Peters, Elke (2018) “The effect of out-of-class exposure to English language media on learners’ vocabulary knowledge”, *International Journal of Applied Linguistics*, 169, 1, pp. 142–168.
- Peti-Stantić, Anita (2013) “Domaće je (naj)bolje”, *Javni jezik kao poligon jezičnih eksperimenata*, ed. Barbara Kryžan-Stanojević, Srednja Europa, Zagreb, pp. 39–51.
- Pulcini, Virginia, Furiassi, Cristiano, Gonzales, Felix R. (2012) “The lexical influence of English on European languages: From words to phraseology”. *Anglicization of European Lexis*. eds. Virginia Pulcini, Cristiano Furiassi and Felix R. Rodrigues, John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia, pp. 1–27.
- Rüdiger, Sofia (2018) “Mixed Feelings: Attitudes towards English loanwords and their use in South Korea”, *Open Linguistics*, 4, pp. 184–198.
- Reuters (2013) “*Selfie* beats “*twerk*” as word of the year”, available at <https://www.reuters.com/article/books-oxford-selfie-id-USL5N0J343520131119>, accessed 15 March 2022.
- Reuters Institute for the Study of Journalism (2021) *Reuters Institute Digital News Report*, available at <https://www.digitalnewsreport.org/>, accessed 28 January 2021.
- Serigos, Jacqueline. R. L (2017) *Applying corpus and computational methods to loanword research: new approaches to Anglicisms in Spanish*, doctoral thesis, University of Texas at Austin.
- Škifić, Sanja, Mustapić, Emilija (2012) “Anglizmi i hrvatsko računalno nazivlje kroz prizmu jezičnog konflikta i jezične ideologije”, *Jezikoslovlje*, 13, 2, Osijek, pp. 809–839.
- Tadić, Marko (2003) *Jezične tehnologije i hrvatski jezik*, Exlibris, Zagreb.

- Tadić, Marko (2009) “New version of the Croatian National Corpus”, *After Half a Century of Slavonic Natural Language Processing*, eds. Dana Hlaváčková, Aleš Horák, Klara Osolsobě and Pavel Rychlý, Brno, pp. 199–205.
- Tadić, Marko, Brozović-Rončević, Dunja, Kapetanović, Amir (2012) *Hrvatski jezik u digitalnom dobu*, Springer, Heidelberg.
- Tadmor, Uri, Haspelmath, Martin, Taylor, Bradley (2010) “Borrowability and the notion of basic vocabulary”, *Diachronica*, 27, 2, pp. 226–246.
- Twenge, Jean M., Martin, Gabrielle N., Spitzberg, Brian H. (2019) “Trends in U.S. Adolescents’ media use 1976-2016: The rise of the digital media, the decline of TV and the (near) demise of print”, *Psychology of Popular Media*, 8, 4, pp. 329–345.

Appendix

Table A.1 100 most frequent English loanwords in the ENGRI corpus.

Lemma	Freq.	Lemma	Freq.	Lemma	Freq.
show	80805	wellness	4322	grand	2609
online	28246	band	4297	make-up	2594
web	27045	brand	4265	laptop	2570
rock	22958	match	4265	news	2523
mail	14846	art	4176	blockbuster	2403
break	14545	beauty	3914	techno	2400
party	14260	gem	3914	smoothie	2397
e-mail	12727	hat-trick	3875	monitor	2368
reality	12048	stream	3874	crossover	2347
jazz	11545	look	3817	screenshot	2285
shop	11181	smart-phone	3779	open	2279
press	10435	football	3726	ecstasy	2224
event	9113	street	3595	file	2203
ring	8193	cool	3506	roll-up	2195
gay	7951	style	3487	master	2184
selfie	7740	house	3370	vintage	2153
summit	7718	roll	3345	outsource	2140
post	6799	tweet	3235	fast	2133
play-off	6779	dance	3156	offshore	2125
live	6532	game	3109	ten	2098
blog	6503	stand	3103	benefit	2086
tiebreaker	5841	punk	3089	gadget	2085
medium	5568	pizza	2996	link	2060
fitness	5497	spin	2935	lease	2052
blues	5300	triple-double	2914	stage	2046
start-up	5231	team	2911	line	2044
bin	5081	celebrity	2880	miss	2031
tumour	4782	trailer	2850	roam	2005
outfit	4765	tablet	2713	business	1961
mainstream	4760	craft	2688	fair	1951
fan	4718	soul	2667	funk	1946
food	4677	country	2626	club	1913
play	4509	multiple	2614	use	1869
face	4478				

SAŽETAK

Irena Bogunović

KORPUSNI PRISTUP ENGLESKIM POSUĐENICAMA: BAZA ENGLESKIH RIJEČI U HRVATSKOME

Neprilagođene engleske posuđenice postale su dio neformalne komunikacije u mnogim jezicima, uključujući i hrvatski. Njihova je uporaba često motivirana nedostatkom odgovarajućih domaćih riječi, izloženošću engleskom jeziku kroz medije, ali i prestižnim statusom engleskog jezika. Jezično je posuđivanje česta tema jezikoslovnih istraživanja, posebice posuđivanje iz engleskog. Dosadašnji su rezultati uglavnom temeljeni na analizama manjih, *ad hoc* korpusa. Stoga je cilj ovoga rada predstaviti Bazu engleskih riječi u hrvatskome. Baza je nastala kao rezultat algoritamske i ručne klasifikacije posuđenica iz Korpusa novinskih portala ENGRI te donosi popis 9,452 neprilagođenih engleskih posuđenica i podatke o njihovoj pojavnosti u korpusu. Analiza dobivenih podataka pokazala je da se većina riječi (75,85%) pojavljuje manje od 50 puta, dok se ukupno 44,78% posuđenica pojavljuje 10 ili manje puta. Najveći pad u broju posuđenica primjećuje se u kategorijama pojavnosti iznad 500, dok se samo 27 posuđenica pojavljuje 5,000 puta ili više. Najčešća engleska posuđenica u navedenom korpusu je *show*, a pojavljuje se 80,805 puta, što je 0.0122% svih posuđenica u korpusu. Analiza posuđenica koje se pojavljuju više od 5,000 puta pokazala je da većina njih ima domaće prijevodne istovrijednice, što potvrđuje ulogu medija u uvođenju novih riječi. Osim što pruža uvid u pojavnost engleskih posuđenica u hrvatskome, ova baza predstavlja i doprinos hrvatskim računalno-jezikoslovnim resursima te omogućuje podatke potrebne za eksperimentalna istraživanja.

Ključne riječi: *engleske posuđenice; leksičko posuđivanje; baza; korpus*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.35.2.3>

Leonard Pon

OBILJEŽJA UVODA U ARGUMENTACIJSKIM ESEJIMA U NJEMAČKOM KAO STRANOM JEZIKU

dr. sc. Leonard Pon, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet
lpon@ffos.hr orcid.org/0000-0002-2905-5828

izvorni znanstveni članak

UDK 811.112.2'243

811.112.2'42

rukopis primljen: 24. svibnja 2023; prihvaćen za tisak: 2. listopada 2023.

Uloga diskursne kompetencije u ovladavanju stranim jezikom postaje važn(ij)a na višim razinama komunikacijske jezične kompetencije. Sadržaj diskursne kompetencije, koja predstavlja sposobnost proizvodnje, ali i razumijevanja tekstova, vrlo je složen. No kako je smisao ovladavanja jezikom upravo razvijanje sposobnosti sporazumijevanja na tom jeziku, opis njezinih obilježja i njezinog razvoja kod inojezičnog govornika od ogromnog je znanstvenog interesa.

Cilj je ovoga rada ispitati obilježja uvoda u argumentacijskim esejima na njemačkom kao stranom jeziku primjenom metode analize tematske progresije s osobitim osvrtom na nedostatke koji se mogu uočiti u tim tekstovima. Analizom korpusa 50 tekstova na njemačkom kao stranom jeziku na razini B2 utvrđeno je da slabije procijenjeni tekstovi imaju relativno mali broj riječi, t-jedinica te različitih tematskih elemenata. Uočeni su problemi u odabiru referenata i izraza koji se koriste kao tematski element iskaza, te u redosljedu kojim se tematski elementi pojavljuju u uvodu teksta. Uočene se nedostatke može povezati s lingvističkom kompetencijom u njemačkom jeziku, ali i s općim kognitivnim sposobnostima koje nisu jezično specifične. Provedena je analiza omogućila uvid u doseg i ograničenja primjene metode analize tematske progresije. Uz osvrt na potonje, naznačene su i pedagoške implikacije rezultata ovoga istraživanja.

Ključne riječi: *diskursna kompetencija; koherencija; tematska progresija; uvod teksta; argumentacijski esej; njemački kao strani jezik*

1. Uvod

Jezična komunikacijska kompetencija u stranome jeziku uključuje sporazumijevanje pisanim tekstovima. Za uspješno sporazumijevanje pisanim tekstovima važno je da svi dijelovi teksta uključujući uvod tvore koherentnu cjelinu. To proizlazi iz definicije koherencije teksta u okviru lingvistike teksta (de Beaugrande i Dressler 1981: 88–89, 2.), ali i iz opisa diskursne kompetencije u području ovladavanja stranim jezikom (ZEROJ 2020: 137–142). U pojedinim tekstovima uvod može biti više ili manje koherentan te može u većoj ili manjoj mjeri doprinositi koherenciji čitavoga teksta. Postavlja se pitanje koliko su učenici stranog jezika uspješni u pisanju uvoda te koja su obilježja dobrog uvoda s obzirom na koherenciju. Odgovor na to pitanje važan je za dopunu spoznaja o diskursnoj kompetenciji učenika, a rezultati istraživanja mogli bi poslužiti i za unaprjeđivanje nastave stranog jezika u području razvijanja sposobnosti pismenog izražavanja.

Cilj je ovoga rada opisati obilježja uvoda u argumentacijskim esejima na njemačkom kao stranom jeziku na razini B2 primjenom metode analize tematske progresije. Motivacija za istraživanje crpi se iz želje za ispitivanjem mogućnosti primjene navedene metode za opis obilježja uvoda. Provedeno istraživanje obuhvaća tekstove 50 ispitanika učenika njemačkog kao stranog jezika, a rezultati omogućuju utvrđivanje čimbenika važnih za oblikovanje uvoda teksta inojezičnih govornika.

2. Koherencija inojezičnog teksta i kako joj pristupiti

Među komponentama komunikacijske jezične kompetencije važno mjesto zauzima diskursna kompetencija čije su najistaknutije sastavnice kohezija i koherencija (Bagarić Medve 2013: 55–97; ZEROJ 2020: 137). Najjednostavnije rečeno, kohezija bi se mogla opisati kao gramatičko-formalna, a koherencija kao sadržajna (Rickheit i Schade 2000: 275; Adamzik 2016: 102) odnosno semantičko-kognitivna povezanost dijelova teksta (Thurmair 2010).¹ Poznata je misao kako se analizom kohezije ne može

¹ Odnos je kohezije i koherencije sve samo ne jednostavan (usp. Stark 2001). To se vidi po tome što neki autori ne prihvaćaju da se tu radi o dvije odvojene pojave te kao i Brinker radije koriste obuhvatniji koncept koherencije kod kojega se može razlikovati gramatičke, tematske, pragmatičke i druge aspekte (2010: 18). Sukladno ustaljenoj praksi u području u koje se smješta ovaj rad, ipak ćemo razlikovati koheziju i koherenciju, pa bile one ponekad i samo dvije strane iste pojave.

obuhvatiti kvaliteta ili uspješnost teksta, nego da za to treba istražiti koherentnost (Witte i Faigley 1981: 199). Koherentnost odnosno sadržajna povezanost dijelova teksta složena je pojava te ju npr. ZEROJ (2020: 139–142) obuhvaća trima skalama: *Kohezija i koherencija*, *Tematski razvoj* te *Preciznost propozicija*. Thurmair (2010) tvrdi kako se koherencija između ostaloga očituje u određenoj makrostrukturi ili u posebnom načinu razvoja teme, a ciriški raster za analizu teksta razlikuje tri aspekta koherencije: (1) integrativni aspekt, po kojemu svi dijelovi teksta stvaraju jednu funkcionalnu cjelinu, (2) analitički aspekt, po kojemu se tema teksta razlaže na manje dijelove, te (3) derivacijski aspekt, po kojemu se tema teksta postupno razvija preko pojedinačnih rečenica (Sieber 2008: 277).

Analizi koherencije može se pristupiti holistički i analitički. No za razliku od analitičkog pristupa, holistički pristup poput onog koji se koristi u procjeni eseja na državnoj maturi² ne pruža detaljne povratne informacije o promatranim tekstovima. Bagarić Medve i Čelebić (2012) statističkim postupcima dokazuju veću pouzdanost analitičkog pristupa kod procjene diskursne kompetencije. Analitički pristup koherenciji može se ostvariti tematski usmjerenom analizom strukture teksta koja proučava semantičko-kognitivne veze među propozicijama u tekstu. Kao moguće načine operacionalizacije takve vrste analize Brinker izdvaja analizu teme i reme, model makro i superstruktura, te koncept razvoja teme (Brinker 2000: 168). U ovome se radu koristi pristup temeljen na analizi teme i reme.

Daneš (1970) pristupa koherenciji analizirajući teme i reme u pojedinim rečenicama teksta te opisujući uspostavljanje niza tema kroz tekst i određujući na temelju toga tematske progresije. U kontekstu tematskih progresija govori o modelima odnosno apstraktnim konstruktima, a razlikuje pet vrsta tematskih progresija: linearnu i konstantnu progresiju, izvedenu temu, razdijeljenu remu i tematski skok. Lautamatti (1987) taj pristup primjenjuje uz određene preinake tako da umjesto Danešovih pet vrsta razlikuje slijednu, paralelnu i proširenu paralelnu progresiju, čemu Simpson (2000) naknadno dodaje i proširenu slijednu progresiju. Primjenom te metode, koja se pokazuje plodnom u analizi učeničkih tekstova, Lautamatti opisuje razlike između boljih i slabijih tekstova. Skupina istraživača koristi pristup nazvan *topic-based analysis* (Wattson Todd et al. 2004) u kojemu se ključne koncepte u tekstu prikazuje grafički te se pomoću grafa

² Usp. str. 18–21 *Ispitnog kataloga za Državnu maturu za ispit iz njemačkog jezika* (<https://www.ncvvo.hr/wp-content/uploads/2022/09/NJEM-2023.pdf>).

izračunava ukupan broj pokreta od koncepta do koncepta, prosječna udaljenost pokreta i postotak prekida u koherenciji. Iako pristup izgleda privlačno zato što, doslovno rečeno, mjeri koherentnost teksta, zbog nedorečenosti uputa za izradu spomenutog grafa toj analizi nedostaje objektivnosti.

3. Tematska progresija i tekst

Mnogi su autori primijenili pristup analize teme i reme i tematske progresije, najčešće u kontekstu ovladavanja engleskim kao stranim jezikom, u pokušaju objektivnog opisa koherentnosti (inojezičnog) teksta. Ukratko rečeno, takva analiza počinje razlaganjem teksta na manje jedinice (tzv. t-jedinice)³ i određivanjem tematskog i rematskog dijela svake jedinice. Potom se promatra na koji je način tematski element pojedine t-jedinice izveden iz prethodnog dijela teksta te se sukladno tome govori o različitim vrstama tematske progresije, s tim da se vrste i poimanje pojedinih tematskih progresija razlikuju od autora do autora. Pri tome se pokazalo kako je najvažnije pitanje što točno o analiziranim tekstovima govori zastupljenost pojedinih vrsta progresija.

Schneider i Connor (1990) utvrdili su da bolje ocijenjeni inojezični tekstovi na engleskom sadrže više slijednih progresija. No kako su ti rezultati proturječni nalazima prijašnjih istraživanja prema kojima bolje ocijenjeni tekstovi sadrže veći udio paralelnih progresija (Witte 1983), Schneider i Connor su kao mogući uzrok te razlike u rezultatima naveli razlike u poimanju paralelne i slijedne progresije.⁴

³ Kako te manje jedinice katkad ne odgovaraju razini rečenice, u literaturi se za njih koristi naziv t-jedinica, izvedeno iz engl. *t-unit* prema *minimal terminable unit*. Termin *t-jedinica* prvi put upotrijebio je Hunt (1965), a t-jedinica sintaktički odgovara jednostavnoj rečenici ili glavnoj rečenici, s tim da uz potonju mogu stajati zavisne klauze (usp. Lautamatti 1987; Schneider i Connor 1990).

⁴ Ako dvije susljedne t-jedinice odnosno rečenice imaju isti izraz odnosno referent kao tematski element, govorimo o *paralelnoj (konstantnoj) progresiji*. Ako je tematski element rečenice izraz odnosno referent koji je u prethodnoj rečenici bio rematskim dijelom iskaza, govorimo o *slijednoj (linearnoj) progresiji*. Dakle paralelna progresija znači da se za jedno te isti referent izriče dvije ili više predikacija, dok slijedna progresija znači da se u dvije ili više uzastopnih rečenica predikacije uvijek odnose na neki drugi referent. Uporaba tih progresija važna je za tekst zato što paralelne progresije stvaraju dojam nabiranja, a slijednim se progresijama obrazlaže i oprimjeruje što je zapravo od presudne važnosti za raspravljачke tekstove.

Bagarić Medve i Čelebić (2012) analizom 155 argumentacijskih eseja na njemačkom kao stranom jeziku na razini B2 utvrdili su udio pojedinih vrsta tematske progresije: slijedna (50,6%), paralelna (29%), proširena paralelna (15,4%), proširena slijedna (4,9%).⁵ Iako je slijedna progresija najzastupljenija, autori tvrde da je njezin udio u usporedbi s paralelnom progresijom prenizak zato što paralelna progresija znači višestruku aktivaciju već uvedenog referenta kao tematskog dijela t-jedinice i nedovoljnu tematsku razrađenost teksta što nije u skladu s tekstnom vrstom. Takvo razmišljanje potvrđuju i Sari i Agustina (2022: 170) koji tvrde da slijedne progresije osiguravaju kumulativni razvoj dok paralelne progresije osiguravaju usredotočenost čitatelja, no ne omogućuju razvoj sadržaja. Rečeno potvrđuje i Leong (2015: 301) koji slijedne progresije navodi kao važno obilježje uvodnog dijela znanstvenih članaka te ističe kako pogled na raspored tematskih elemenata otkriva obrazac „od općeg prema specifičnom“.

Čini se da se inojezični govornici na nižim razinama oslanjaju na paralelne progresije. To potvrđuju rezultati istraživanja u kojemu su Ebrahimi i Ebrahimi (2012) analizom 180 tekstova na engleskom kao stranom jeziku utvrdili da udio slijednih progresija raste kako se povećava razina ovladanoosti engleskim jezikom. Analizom 68 argumentacijskih eseja studenata Saengsang i Raksasat (2021) uočavaju dominaciju paralelne progresije zbog čega se kao osnovno obilježje tih tekstova pokazuje nedostatak detaljne razrade. Učestalije korištenje slijedne progresije na višim razinama može dovesti do uklanjanja navedenog nedostatka.

Pojedina se istraživanja usredotočuju na razlike među jezicima. Tako je Simpson (2000) primjenom metode analize tematske strukture usporedila znanstvene članke nekoliko različitih disciplina izvornih govornika na engleskom i španjolskom i utvrdila da se španjolski tekstovi ističu većim udjelom rečenica s novim tematskim elementom koji se nije pojavio u prethodnom dijelu teksta odnosno s prekidom u koherenciji. U engleskim tekstovima, kojima je važno obilježje ponavljanje ključnih riječi i izraza, značajnije mjesto zauzima slijedna progresija. Skupina je autora provela kontrastivno istraživanje s ciljem usporedbe proceduralnih tekstova u engleskom, njemačkom i talijanskom jeziku (Downing, Lavid, Belmonte,

⁵ Kod proširene paralelne progresije dvije rečenice imaju isti tematski element, no one ne slijede izravno jedna drugu. Proširena slijedna progresija nastaje kad se tematski dio jedne rečenice preuzima iz rematskog dijela neke druge rečenice pod uvjetom da te dvije rečenice ne slijede izravno jedna drugu.

Taboada 1995 prema Downing 2001) i utvrdila veću zastupljenost izvedene teme⁶ u engleskim tekstovima. Taj se rezultat između ostaloga tumači jezičnospecifičnim obilježjima strukture teksta pojedine tekstne vrste. Proučavajući engleske tekstove triju skupina koje se razlikuju s obzirom na status engleskog jezika u njihovoj zemlji, Dita (2009) je analizirala 39 tekstova tekstne vrste pismo uredniku i utvrdila da u tekstovima prevladavaju paralelne progresije te da ne postoje razlike u distribuciji vrsta progresija među skupinama. Iz rezultata jedino proizlazi to da veći stupanj ovladano-sti jezikom podrazumijeva manji broj prekida u koherenciji.

Pojedini autori koji koriste neku od inačica modela tematske progresije ili barem neke od ondje zastupljenih kategorija pokušavaju utvrditi probleme inojezičnog govornika u području diskursne kompetencije. Tako Wikborg zaključuje da tekstovi govornika stranog jezika imaju nedostatke s obzirom na razvoj teme i koheziju (1990), navodeći kao probleme u razvoju teme nejasno određenu temu, promjenu teme ili odmak od teme. Leong je pregledom prethodnih istraživanja koja kvaliteti teksta pristupaju analizom tematske strukture zaključio da učenici engleskog kao stranog jezika imaju poteškoća s organizacijom tematskih elemenata u svome tekstu (Leong 2007: 102). U vlastitom je istraživanju pokazao da je tematska struktura boljih tekstova grozdasta. To znači da se autor teksta pomoću paralelne progresije sustavno vraća na prethodno uvedene koncepte te potom razrađuje jedan po jedan koncept. Do tog je nalaza došao na temelju analize sadržaja tematskih elemenata i njihovog rasporeda odnosno redoslijeda u tekstu. Pregled istraživanja objavljenih u razdoblju između 2013. i 2020. (Fitriati i Gayatri 2021: 261) pokazuje kako su problemi s kohezijom i koherencijom tekstova inojezičnih govornika na engleskom jeziku zapravo odraz problema s tematskom progresijom odnosno činjenicom da inojezični govornici ne uočavaju koji obrasci tematske progresije imaju koju funkciju. Jusoh et al. (2022) probleme s tematskom progresijom objašnjavaju između ostaloga uvođenjem potpuno novih tematskih elemenata te pretjeranom uporabom paralelne progresije. Iz navedenoga je jasno da pojedine vrste progresije same po sebi nisu dobre ili loše nego da imaju određene funkcije. Isto tako jasno je da veliku važnost ima i sadržaj pojedinih tematskih elemenata i raspored tematskih elemenata u tekstu (usp. Leong 2007, 2015). S obzirom na spomenuti raspored tematskih elemenata bitno je što kojem tematskom

⁶ Izvedenu temu shvaćaju kao i Daneš (1970).

elementu prethodi i što stoji nakon njega, ali bitno je i nalazi li se taj tematski element na početku ili na kraju odlomka.

4. Rezultati analize obilježja uvoda u argumentacijskim esejima na njemačkom kao stranom jeziku

Cilj je istraživanja opisati obilježja uvoda u argumentacijskim esejima na njemačkom kao stranom jeziku s posebnim osvrtom na obilježja slabije procijenjenih uvoda. Analizom će se korpusa odgovoriti na sljedeća istraživačka pitanja:

1. Koja su obilježja uvoda argumentacijskih eseja na njemačkom kao stranom jeziku s obzirom na opseg, tematsku strukturu i procjenu primjerenosti uvoda?

2. Postoji li povezanost između procjene uvoda te opsega uvoda i rezultata analize tematske progresije uvoda?

3. Koji se problemi u tematskoj strukturi uvoda mogu uočiti primjenom metode analize tematske progresije uvoda i uzimanjem u obzir sadržaja tematskih elemenata?

Ispitanici su inojezični govornici njemačkog jezika na razini B2 prema ZEROJ-u. Korpus tekstova za analizu sadrži 50 argumentacijskih eseja navedenih ispitanika koji su prikupljeni zadatkom pisanja.⁷ U nastavku se navodi primjer zadatka pisanja.

Für einige Menschen hat das Leben in der Stadt viele Vorteile.
Andere sehen darin viele Nachteile.

Schreiben Sie einen Aufsatz zum Thema *Das Leben in der Stadt*.
Besprechen Sie dabei sowohl die Vorteile als auch die Nachteile.
Schreiben Sie Ihre eigene Meinung und begründen Sie sie.

Der Aufsatz soll **200 bis 230 Wörter** umfassen.

Svi su tekstovi procijenjeni primjenom ljestvica za procjenjivanje 15 različitih elemenata kvalitete teksta, a za potrebe ovoga rada koriste se

⁷ Zadatak pisanja, ljestvice za procjenjivanje sastavaka te metoda analize tematske progresije razvijeni su u okviru projekta IP-2016-06-5736 – Koherencija pisanoga teksta u inome jeziku: hrvatski, njemački, engleski, francuski i mađarski jezik u usporedbi (KohPi-Tekst) (Bagarić Medve, Vesna, HRZZ – 2016-06).

rezultati procjene za element *uvod*. Procjenjivači su procijenili u kojoj mjeri za pojedini uvod vrijedi tvrdnja *Uvod je prikladan oblikovan*. Pritom su vodili računa o tome koliko je uvod prikladan kao najava teme glavnoga dijela teksta kao i o tome je li uvod primjerenog opsega s obzirom na opseg cijelog teksta. Za procjenu su koristili skalu od 0 do 5, pri čemu 0 znači da uvod nije u skladu s opisivačem kriterija, a 5 da je uvod u potpunosti u skladu s opisivačem kriterija. Tekstove su procijenila dva procjenjivača te je utvrđeno da pouzdanost slaganja procjenjivača iznosi 0,970 (Cronbach's Alpha).

Uz spomenutu procjenu primjenom ljestvica za procjenjivanje tekstovi su analizirani i primjenom metode za analizu tematske progresije. Ta je metoda izvedena iz metode F. Daneša (1970) i L. Lautamatti (1987) (usp. Eroms 2000). Prvi je korak analize razlaganje teksta na t-jedinice, drugi je korak određivanje tematskog elementa svake pojedine t-jedinice, a u trećem se koraku promatra u kojem je odnosu pojedini tematski element prema prethodno ostvarenom jezičnom materijalu te se sukladno tome određuje vrsta tematske progresije.

T-jedinica definira se sintaktički kao jednostavna rečenica, zavisnosložena rečenica ili glavna rečenica (Fries 1994; usp. poglavlje i bilješku 3), a pragmatički kao iskaz koji se sastoji iz tematskog i rematskog dijela.

Tematski se element odnosi na sudionika, okolnost ili proces (Halliday 2014: 91ff.), a u konkretnoj t-jedinici to je funkcionalno gledano početni odnosno polazni element iskaza, koji je često prethodno već spomenut (Engel 1996: 72ff.).

Razlikuju se sljedeće vrste progresije: slijedna (SP), proširena slijedna (PSP), paralelna (PP) te proširena paralelna progresija (PPP), potom izvedena tema 1 (IT1) i izvedena tema 2 (IT2), te diskursna tema (DT).⁸ Ako je tematski element izraz odnosno referent koji se nije pojavio u prethodnom dijelu teksta odnosno koji se ne može izvesti iz prethodnog dijela teksta, utvrđuje se prekid koherencije.⁹

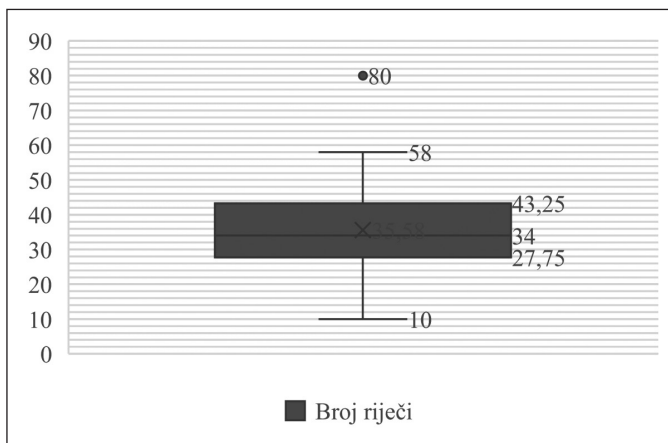
⁸ Prve su četiri vrste tematske progresije protumačene u prethodnim bilješkama. *Izvedena tema 1* može se opisati kao značenjski izvedena tema, a *izvedena tema 2* kao kontekstualno izvedena tema. *Diskursna tema* odnosi se na ponovnu aktivaciju referenta koji se već pojavio kao tematski element u nekom istaknutom dijelu teksta (npr. u naslovu).

⁹ Dodatno o tematskim progresijama, vidi Pon/Bagarić Medve (2021). One se ovdje ne tumače detaljnije zato što razlikovanje vrsta progresija nije neophodno za razumijevanje ovog istraživanja.

Podaci dobiveni kvalitativnom analizom kvantificirani su i obrađeni u programu SPSS 20 (deskriptivna i inferencijalna statistika).

5. Rezultati istraživanja i rasprava

Prosječan je broj riječi uvoda 35,58, a donji prikaz donosi distribuciju broja riječi u uvodu tekstova. Radi boljeg shvaćanja ovog rezultata navodimo da je prosječan broj riječi u tekstu 257 te da tekst u pravilu osim uvoda sadrži dva odlomka glavnoga dijela i jedan zaključni odlomak.

Slika 1. Prikaz distribucije broja riječi u analiziranim uvodima (N = 50)

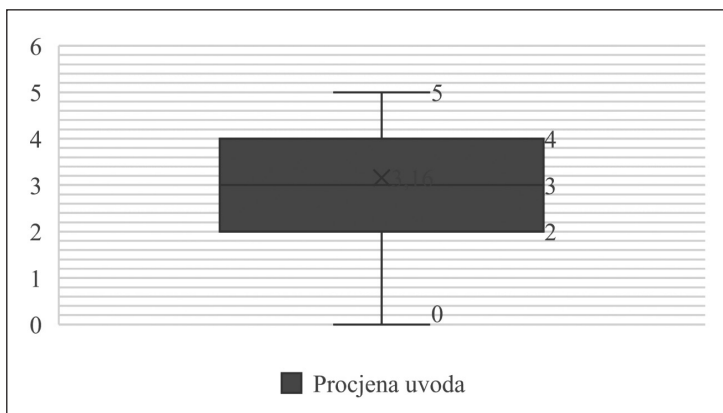
Rezultati analize tematske strukture nalaze se u tablici 1.

Tablica 1. Prikaz rezultata analize tematske strukture uvoda teksta (N = 50)

	T-jedinice	Tematski elementi	SP	PP	PSP	PPP	IT1	IT2	DT	Prekid
M	3,34	2,86	0,40	0,42	0,14	0,10	0,66	0,42	0,06	0,12
SD	1,08	0,97	0,61	0,70	0,35	0,30	0,75	0,61	0,24	0,39
Min	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Max	6	5	2	2	1	1	3	2	1	2
Σ	167	143	20	21	7	5	33	21	3	6

Iz tablice je razvidno da se tematska struktura uvoda ostvaruje prije svega sljedećim vrstama tematske progresije: izvedenom temom 1, zatim paralelnom progresijom i izvedenom temom 2 te slijednim progresijama. Ostale vrste progresija, kao i prekidi, slabije su zastupljeni. Ovaj je nalaz djelomično u skladu s Almaden (2006) koja je analizirala 60 ulomaka tekstova filipinskih studenata na engleskom jeziku te ustanovila da su najviše zastupljene paralelna (51,8%) i proširena paralelna progresija (28,5%) budući da se njezino shvaćanje tih progresija konceptualno podudara s oba tipa paralelne progresije i izvedenom temom 1 u ovome radu. Isto tako naš se nalaz djelomično podudara i s rezultatima u Saengsang i Raksasat (2021) s obzirom na to da ondje udio paralelnih progresija prelazi 70%, a ovdje paralelne i njima slične progresije čine 42% svih progresija – postotni udio nije isti, no rezultati su podudarni s obzirom na to da su paralelne i njima slične progresije dominantne. S obzirom na tekstnu vrstu i na rezultate prethodnih istraživanja (Bagarić Medve i Čelebić 2012; Leong 2015; Sari i Agustina 2022) ovaj udio paralelnih progresija upućuje na slabiju kvalitetu teksta.

Prosječan je rezultat procjene uvoda 3,16, a dolje se prikazuje distribucija tih podatka.

Slika 2. Prikaz distribucije rezultata procjene uvoda (N = 50)

Provjerom povezanosti rezultata procjene uvoda te broja riječi i rezultata analize tematske progresije ustanovljene su statistički značajne, pozitivne korelacije koje se navode u sljedećoj tablici.¹⁰

Tablica 2. *Povezanost između varijabli procjena uvoda, opseg, tematski elementi i t-jedinice (Spearman)*

		Opseg uvoda	Tematski elementi	T-jedinice
Procjena uvoda	<i>r</i>	0,376**	0,439**	0,339*
	<i>p</i>	0,007	0,001	0,016

Bolje procijenjeni uvodi imaju veći broj riječi, veći broj tematskih elemenata i veći broj t-jedinica. Iz utvrđenih korelacija zaključujemo da su bolje ocijenjeni uvodi sadržajno razrađeniji. Takav je zaključak u skladu s činjenicom da je najsnažnija korelacija ustanovljena između procjene uvoda i broja tematskih elemenata u uvodu, a upravo veći broj različitih tematskih elemenata – ukoliko su oni dobro odabrani i raspoređeni – preduvjet je za dobru sadržajnu razrađenost teksta (uvoda), što je u skladu i s prethodnim nalazima. Tako je i Leong (2007: 109) utvrdio istu povezanost između kvalitete teksta i opsega, dok su Witte i Faigley analizom studentskih eseja utvrdili manji broj različitih tematskih elemenata u slabije procijenjenim tekstovima (1981: 197).

Promatrajući tematsku progresiju tekstova uz poseban osvrt na sadržaj tematskog elementa može se uočiti koja su obilježja slabije procijenjenih uvoda.

Detaljan pregled pojedinih uvoda procijenjenih s 4 boda¹¹ pokazuje da su ti uvodi sami po sebi koherentni, no da se zbog sadržaja tematskih elemenata ne uklapaju u ostatak teksta. Tako se uvod jednoga teksta s temom *Život u gradu* sastoji od tri t-jedinice, s tim da se u sve tri pojavljuje isti tematski element, *Stadtleben oder Landleben*¹² (*gradski ili seoski život*). Time navedeni uvod nije prikladan ni s obzirom na naslov teksta ni s obzirom na

¹⁰ S obzirom na to da je ustanovljeno nepostojanje normalnosti distribucije podataka, za izračun korelacija koristio se neparametrijski postupak (Spearman).

¹¹ Za procjenjivanje prikladnosti uvoda koristila se skala od 0 do 5, pri čemu 4 boda znači da je uvod uglavnom u skladu s opisivačem kriterija.

¹² U ovome dijelu rada svi primjeri iz korpusa – i pojedine sintagme i čitave rečenice – navode se u izvornom obliku, greške nisu ispravljene.

razradu u glavnome dijelu teksta. Inače, ulogu naslova u kontekstu koherentnosti teksta spominjala je još Lautamatti ističući potrebu da se u analizi pažnja usmjeri i na to pojavljuje li se naslov u ulozi tematskog elementa u tekstu (1987: 92). U jednom se drugom tekstu u uvodu javljaju sljedeći tematski elementi: *Menschen (ljudi) – einige (neki) – die anderen (drugi) – Menschen (ljudi)*.

Primjer 1

Am Anfang möchte ich sagen, dass **eine menge Menschen** in verschiedenen Orten leben. **Einige** wohnen in den Städten und **die anderen** in Dörfern. Natürlich haben deswegen **viele Menschen** verschiedene Meinungen über das Stadtleben.¹³

Taj uvod nije primjeren zbog odabira tematskih elemenata budući da iz uvoda proizlazi da je tema predstavljanje razmišljanja ljudi o zadanoj temi, a ne rasprava o prednostima i nedostacima života u gradu.

Slična se pojava može uočiti i u uvodima procijenjenim s tri ili manje bodova. Tako je tematska struktura sljedećeg uvoda takva da tematski elementi smješteni u drugom dijelu uvoda odvođe od teme teksta te sugeriraju da se u tekstu radi o mladima.

Primjer 2

Für Jugendliche ist **das Leben in der Stadt** sehr interessant. **Das Leben in der Stadt** gibt viele Möglichkeiten, besonders für die Jugendlichen. **Die Stadt** hat viele Kinos, Museums, Cafés usw. Und **Jugendliche** können ausgehen wo sie wollten. **Viele Jugendliche** gehen in die Stadt zu studieren, weil es nur in großen Städte Studiums gibt.¹⁴

To, dakako, nije u skladu ni s naslovom (*život u gradu*) ni s glavnim dijelom teksta. Ovaj primjer pokazuje da nije važno samo koji se tematski

¹³ 'Na početku bih želio reći da **puno ljudi** živi na različitim mjestima. **Neki** žive u gradovima, a **drugi** na selima. Naravno, zato **mnogi ljudi** imaju različita mišljenja o životu u gradu.' (prijevod autora)

¹⁴ '**Život u gradu** jako je zanimljiv mladim ljudima. **Život u gradu** nudi brojne mogućnosti, posebice za mlade. **Grad** ima mnogo kina, muzeja, kafića itd. A **mladi** mogu izlaziti gdje god žele. **Mnogi mladi** ljudi odlaze u grad studirati zato što studija ima samo u većim gradovima.' (prijevod autora)

elementi javljaju u uvodu, nego da je važan i njihov redosljed. Izbor tematskog elementa u drugome dijelu uvoda, a posebno u posljednjoj rečenici uvoda, mogao bi popraviti tematsku strukturu. To je u skladu s prethodnim nalazom prema kojemu uvodni dio članka ima raspored tema prema obrascu „od općeg prema specifičnom“ (Leong 2015: 301). Naši slabije procijenjeni uvodi nisu oblikovani prema tome obrascu – posebno se uočava izostanak drugog dijela tog obrasca: „prema specifičnom“.¹⁵ Prethodno spomenuto odvratanje od teme kao jedan od uzroka nekoherentnosti inojezičnog teksta spominje i Wikborg (1990). Koristeći Shakirove (1991: 403) riječi, moglo bi se reći da tematski razvoj u navedenim slučajevima ne odražava svjesnost autora o tome koja očekivanja ima čitatelj s obzirom na to kako se ovakav tekst – u ovom slučaju: uvodni dio teksta – treba razvijati.

U pojedinim se tekstovima kao tematski element u uvodu javlja zamjenica, uglavnom *es/das (ono/to)*, za koju se ne može jasno odrediti referent zato što u prethodnom dijelu teksta ili nema nijednog izraza ili ima više od jednog izraza na koji bi ta zamjenica mogla upućivati. Tako u jednom primjeru nakon eksplicitnog navođenja izraza *das Leben in der Stadt (život u gradu)* i *das Leben auf einem Dorf (život na selu)* slijedi tvrdnja *Natürlich wie alles hat das auch Vorteile und Nachteile (Naravno, kao sve i to ima prednosti i nedostatke)*. Tematski element *das (to)* može se odnositi na oba prethodno navedena izraza, no da je umjesto *das (to)* navedeno *das Leben in der Stadt (život u gradu)* ili *beides (oboje)*, odnosi bi bili jasni. Naravno, s obzirom na temu teksta dobro oblikovan uvod na tome bi mjestu trebao sadržavati prvi navedeni izraz.

Neki tekstovi sadrže prekratke uvode s obzirom na broj t-jedinica od kojih se sastoje. Uvodi koji se sastoje od manje od tri t-jedinice slabije su procijenjeni. Takvi su uvodi slabije procijenjeni čak i kad su tematski elementi relevantni za temu teksta. Jedan od kratkih uvoda s dvije t-jedinice sadrži tematske elemente *das Leben in der Stadt (život u gradu)* i *es (ono, to)*, no ta je sekvenca isključivo nabrājačkog karaktera. Jasno je da uvod koji ima samo jednu t-jedinicu i samo jedan tematski element ne može ispuniti funkciju uvoda čak i kad je tematski element potpuno u skladu s naslovom teksta i s glavnim dijelom, poput *das Leben in der Stadt (život u gradu)* ili *Nachteile und Vorteile (nedostaci i prednosti)*. Ovaj je rezultat u skladu s

¹⁵ U našem slučaju primjena obrasca „od općeg prema specifičnom“ znači da u drugome dijelu uvoda odabir tematskih elemenata usmjerava na ono što se obrađuje u glavnome dijelu teksta, a to su prednosti i nedostaci života u gradu.

prijašnjim istraživanjem u kojemu je Leong (2007: 115) utvrdio povezanost kvalitete teksta i stupnja tematske razrađenosti.

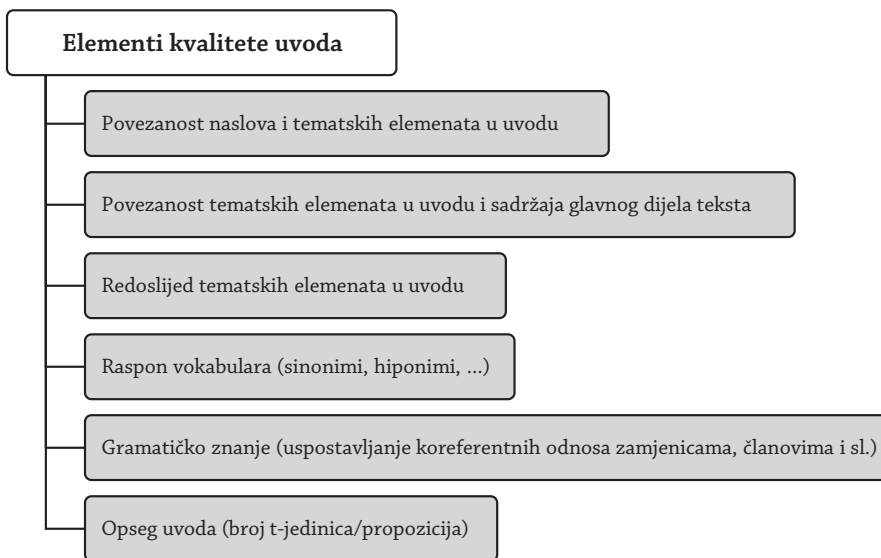
Sažeto rečeno, pregled tekstova čiji su uvodi procijenjeni s 3 ili manje bodova otkriva kako slabije procijenjene uvode opisuju sljedeća obilježja: (1) tematski elementi koji odvrću od teme/naslova teksta i od sadržaja glavnoga dijela teksta, (2) tematski elementi izraženi zamjenicama za koje se ne može jednoznačno odrediti koreferentni izraz, (3) manji/mali broj t-jedinica, a posljedično i tematskih elemenata što ne dopušta razradu primjerenu uvodu teksta.

Postavlja se pitanje treba li uzroke ovih problema tražiti u nižoj razini komunikacijske jezične kompetencije u njemačkom jeziku ili u jezično neovisnim obilježjima o kojima govori Marx (2020: 18) i koja između ostaloga uključuju znanje o tekstovima, opće kognitivne sposobnosti i strategije pisanja. Vjerojatno su problemi u uporabi zamjenica uzrokovani više jezičnim znanjem budući da zamjenice u njemačkom kao stranom i zamjenice u hrvatskom kao materinskom jeziku nemaju istovjetan način uporabe. No nije jasno što dovodi do odabira neprimjerenih imenica za ulogu tematskog elementa. Moguće je da je posrijedi nedovoljno jezično znanje odnosno nedovoljan raspon vokabulara, no moguće je da se radi isključivo o organizaciji sadržaja i redosljedu referenata koji se pojavljuju u ulozi tematskih elemenata.

Jedan je smjer istraživanja aspekata diskursne kompetencije u kontekstu ovladavanja stranim jezikom kontrastivna retorika koja polazi od toga da se organizacija teksta razlikuje od jezika do jezika (ili kako Kaplan kaže: od kulture do kulture) te da to može dovesti do problema u tekstu na stranom jeziku (Kaplan 1966). Tako je analiza prijevoda filozofskih tekstova s njemačkog na engleski pokazala da u procesu prevođenja dolazi do promjene obrazaca tematskih elemenata što može dovesti do poteškoća u čitanju prijevoda (Ventola 1995). Jedan od problema leži u činjenici da tematski element izražen imenskom sintagmom u njemačkom jeziku može biti vrlo složen te je njegov doslovni prijevod na engleski nezgrapnan i teže razumljiv. Wan (2022) pokazuje da kineski učenici prenose tradiciju pisanja svog materinskog jezika u tekstove na engleskom i njemačkom kao stranom jeziku. Postavlja se pitanje jesu li problemi s uvodom koje je pokazala naša analiza posljedica razlika u organizaciji teksta među jezicima o kojima pišu Kaplan, Ventola, Wan i neki drugi autori. Problemi s redosljedom tematskih elemenata mogli bi se objasniti razlikama među jezicima, no za to je potrebna dodatna analiza tekstova izvornih govornika na hrvatskom i njemačkom je-

ziku. Čini se da nespretno odabrani tematski elementi te uvodi neprikladni zbog opsega koji ne omogućuje minimalnu razradu nisu objašnjivi razlikama u organizaciji teksta u raznim jezicima. Uvjerljiviji je zaključak da je ovdje riječ o jezično neovisnim obilježjima i o znanju vokabulara i gramatike.

S obzirom na rezultate provedene analize može se govoriti o nekoliko elemenata koji utječu na kvalitetu uvoda teksta, što vrlo pojednostavljeno prikazuje donja slika.

Slika 3. Čimbenici prikladnosti uvodnog dijela teksta

6. Zaključak i implikacije

Detaljnim pregledom tematskih progresija i tematskih elemenata u uvodu argumentacijskih eseja inojezičnih govornika njemačkog jezika uočeno je nekoliko nedostataka slabije procijenjenih uvoda koji su protumačeni u poglavlju 5. Otvoreno je pitanje uzrokuje li ove probleme loš odabir referenta koji se pojavljuje u ulozi tematskog elementa ili nedovoljno jezično znanje govornika zbog kojega je jezični ostvaraj tematskoga elementa neprikladan za kontekst. Odgovor na to pitanje moglo bi se dobiti prikupljanjem detaljnih podataka o razini komunikacijske jezične kompetencije ispitanika i povezivanjem tih podataka s rezultatima ovog istraživanja, ali i

provedbom dodatnih psiholingvističkih istraživanja kojima bi se rasvijetlio sam proces pisanja teksta.

Ovo istraživanje pokazuje da se doseg analize tematske progresije povećava uzimanjem u obzir sadržaja tematskog elementa te rasporeda tematskih elemenata odnosno obrazaca njihove uporabe.

Skala ZEROJ-a (2020: 139) koja se odnosi na tematski razvoj obuhvaća dva aspekta: „This scale is concerned with the way in which ideas are logically presented in a text and related to each other in a clear rhetorical structure. It also involves following relevant discourse conventions.“ Čini se da je prvi aspekt, logičnost u načinu predstavljanja ideja u tekstu i njihov međusobni odnos, opisan općenitije budući da se temelji na nedefiniranom konceptu logičnosti u predstavljanju ideja. ZEROJ ili barem modeliranje komunikacijske jezične kompetencije mogli bi se upotrijebiti detaljnijim uzimanjem u obzir tematske strukture pisanih tekstova kod opisa diskursne kompetencije.

Uzimajući u obzir istraživanja prema kojima bi informacijsku strukturu odnosno organizaciju tematskih elemenata u pojedinim tekstnim vrstama trebalo poučavati (usp. npr. Hawes i Thomas 2012), rezultati ovog istraživanja imaju važne pedagoške implikacije te mogu poslužiti kao izvor informacija i poticaj za izradu uputa i vježbi za poboljšanje kvalitete uvoda kakve je za autore medicinskih članaka izradio Gray (2018).

Popis literature

- Adamzik, Kirsten (2016) *Textlinguistik. Grundlagen, Kontroversen, Perspektiven*, 2. izdanje, De Gruyter, Berlin/Boston.
- Almaden, Daisy O. (2006) „An Analysis of the topical structure of paragraphs written by Filipino students“, *The Asia-Pacific Education Researcher*, 15, 2, Manila, str. 127–153.
- Bagarić Medve, Vesna (2012) *Komunikacijska kompetencija. Uvod u teorijske, empirijske i primijenjene aspekte komunikacijske kompetencije u stranome jeziku*, Filozofski fakultet, Osijek.
- Bagarić Medve, Vesna; Čelebić, Ivan (2012) „Bewertung der Diskurskompetenz: holistischer vs. analytischer Ansatz“, *Applied Linguistics Today: Research and Perspectives – Angewandte Linguistik heute: Forschung und Perspektiven*, ur. Leonard Pon, Vladimir Karablić i Sanja Cimer, Frankfurt am Main, str. 33–49.

- Beaugrande, Robert-Alain de; Dressler, Wolfgang Ulrich (1981) *Einführung in die Textlinguistik*, Max Niemeyer, Tübingen.
- Brinker, Klaus (2000) „Textstrukturanalyse“, *Text- und Gesprächslinguistik*. 1. sv., ur. Klaus Brinker, Gerd Antos, Wolfgang Heinemann i Sven Frederik Sager, Berlin/New York, str. 164–175.
- Brinker, Klaus (2010) *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*, 7. izdanje, Erich Schmidt, Berlin.
- Daneš, František (1970) „Zur linguistischen Analyse der Textstruktur“, *Folia Linguistica* 4, 1–2, Berlin, str. 72–78.
- Dita, Shirley (2009) „Physical and Topical Structure Analysis of Professional Writing in Inner, Outer, and Expanding Circles of English“, *TESOL Journal* 1, Dandong, str. 95–118.
- Downing, Angela (2001) „Thematic Progression as a Functional Resource in Analysing Texts“, *Círculo de lingüística aplicada a la comunicación* 5, Madrid, str. 1–16.
- Ebrahimi, Seyed Foad; Ebrahimi, Seyed Jamal (2012) „Information Development in EFL Students Composition Writing“, *Advances in Asian Social Science*, 1, 2, str. 212–217.
- Eroms, Hans-Werner (2000) „Der Beitrag der Prager Schule zur Textlinguistik“, *Text- und Gesprächslinguistik*, 1. sv., ur. Klaus Brinker, Gerd Antos, Wolfgang Heinemann i Sven Frederik Sager, Berlin/New York, str. 36–43.
- Fitriati, Wuli; Gayatri, Nurjannah Mutiara (2021) „Thematic progression in EFL learners’ writing: a literature review“, *Lingua Cultura*, 15, 2, West Jakarta, str. 257–262.
- Fries, Peter H. (1994) „On theme, rheme and discourse goals“, *Advances in written text analysis*, ur. Malcolm Coulthard, London, str. 229–249.
- Gray, John Ayric (2018) „Introduction sections: where are we going and why should I care?“, *AME Medical Journal*, 2018, 3, 112, Hong Kong, str. 1–13.
- Hawes, Thomas; Thomas, Sarah (2012) „Theme choice in EAP and media language“, *Journal of English for Academic Purposes*, 11, 3, St. Louis i dr., str. 175–183.
- Hunt, Kellogg (1965) *Grammatical structures written at three grade levels*, National Council of Teachers of English, Champaign (IL).

- Jusoh, Wan Nur Aida Sakinah Wan, Norfaizah Abdul Jobar, Md Zahril (2022) „What is Thematic Progression in Students' Essay? Revision of Systematic Literature Review“, *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development*, 11, 4, Bahawalpur, str. 1142–1164.
- Kaplan, Robert (1966) „Cultural thought patterns in inter-cultural education“, *Language Learning*, 16, 2, Michigan, str. 11–25.
- Lautamatti, Liisa (1982) „Discourse coherence in English matriculation essays written by Finnish students: some preliminaries“, *AFinLAN vuosikirja*, 12, Jyväskylä, str. 89–96.
- Lautamatti, Liisa (1987) „Observations on the development of the topic of simplified discourse“, *Writing across Languages: Analysis of L2 Texts*, ur. Ulla Connor, Robert Kaplan. Addison-Wesley Publishing Co., Reading, MA, str. 87–114.
- Leong, Ping Alvin (2007) „Developing the Message: Thematic Progression and Student Writing“, *The Journal of Asia TEFL*, 4, 3, Asia TEFL, str. 93–127.
- Leong, Ping Alvin (2015) „Topical themes and thematic progression: the 'picture' of research articles“, *Text&Talk*, 35, 3, Mouton de Gruyter, str. 289–315.
- Marx, Nicole (2020) „Transfer oder Transversalität? – Designs zur Erforschung der Mehrschriftlichkeit“, *Bulletin VALS-ASLA spécial*, Neuchâtel, str. 15–33.
- Pon, Leonard; Bagarić Medve, Vesna (2021) „Kohärenzherstellung in schriftlichen Texten von DaF-Studierenden“, *Zagreber Germanistische Beiträge*, 30, 1, Zagreb, str. 153–172.
- Rickheit, Gert; Schade, Ulrich (2000) „Kohärenz und Kohäsion“. *Text- und Gesprächslinguistik*. Bd. 1., ur. Klaus Brinker, Gerd Antos, Wolfgang Heinemann i Sven Frederik Sager, Berlin/New York, str. 275–283.
- Saengsang, Apornchanit; Raksasat, Kittiporn (2021) „An Analysis of the Topical Structure of Essays Written by Fourth-Year English Majors at Naresuan University“, *GTHJ* 27, 1, Phitsanulok, str. 32–45.
- Sari, Eka Dyah Puspita; Agustina, Mia Fitria (2022) „Thematic Development in Students' Argumentative Essay“, *IDEAS, Journal of Language Teaching and Learning, Linguistics and Literature*, 10, 1, Palopo, str. 166–174.

- Schneider, Melanie; Connor, Ulla (1990) „Analysing topical structure in ESL essays: Not all topics are equal“, *Studies in Second Language Acquisition*, 12, 4, Cambridge, str. 411–427.
- Shakir, Abdullah (1991) „Coherence in EFL Student-Written Texts: Two Perspectives“, *Foreign Language Annals*, 24, 5, Wiley, str. 399–411.
- Sieber, Peter (2008) „Kriterien der Textbewertung am Beispiel Parlando“, *Textlinguistik. 15 Einführungen*, ur. Nina Janich, Narr, Tübingen, str. 271–290.
- Simpson, Joellen M. (2000) „Topical Structure Analysis of Academic Paragraphs in English and Spanish“, *Journal of Second Language Writing*, 9, 3, Elsevier, str. 293–309.
- Stark, Elisabeth (2001) „Textkohäsion und Textkohärenz“, *Language Typology and Language Universals / Sprachtypologie und sprachliche Universalien / La typologie des langues et les universaux linguistiques. An International Handbook / Ein internationales Handbuch / Manuel international*, ur. Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher i Wolfgang Raible, Berlin/New York, str. 634–656.
- Thurmair, Maria (2010) „Kohärenz“, *Fachlexikon. Deutsch als Fremd- und Zweitsprache*, ur. Hans Barkowski i Hans-Jürgen Krumm, Tübingen – Basel, str. 154–155.
- Ventola, Eija (1995) „Thematic Development and Translation“, *Thematic Development in English Text*, ur. Mohsen Ghadessy, London, str. 85–104.
- Wan, Shujun (2022) „Positionierung der eigenen Meinung und der Verwendung von Appellen in argumentativen Texten: Chinesische DaF-Lerner/-innen, L1-Sprecher/-innen des Deutschen und chinesische EFL-Lerner/-innen im Vergleich“, *Deutsch als Fremdsprache*, 3, 59, Leipzig, str. 165–177.
- Watson Todd, Richard; Thienpermpool, Patteera; Keyuravong, Sonthida (2004) „Measuring the coherence of writing using topic-based analysis“, *Assessing Writing*, 9, Elsevier, str. 85–104.
- Wikborg, Eleanor (1990) „Types of coherence breaks in Swedish student writing: Misleading paragraph division“, *Coherence in Writing. Research and Pedagogical Perspectives*, ur. Ulla Connor i Ann M. Johns, Alexandria, str. 131–149.
- Witte, Stephen P. (1983) „Topical structure and revision: An exploratory study“, *College Composition and Communication*, 34, 3, Urbana, str. 313–341.

Witte, Stephen P.; Faigley, Lester (1981) „Coherence, Cohesion, and Writing Quality“, *College Composition and Communication*, 32, 2, Urbana, str. 189–204.

ZEROJ (2020) = Council of Europe (2020), *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment – Companion volume*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, available at www.coe.int/lang-cefr.

SUMMARY

Leonard Pon

FEATURES OF INTRODUCTORY PARAGRAPHS IN ARGUMENTATIVE TEXTS BY LEARNERS OF GERMAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Discourse competence in a foreign language rises in importance as a learner develops and approaches higher levels of communicative language competence. Roughly defined as the ability to produce and understand texts, discourse competence is a very complex component of communicative language competence. Since the goal of learning a foreign language is not the ability to produce grammatically and semantically correct sentences, but the ability to communicate in an FL, the description of the features and the development of FL learner's discourse competence is of utmost importance.

The aim of this paper is to examine the features of introductions in argumentative essays in German texts by FL learners. The method employed is thematic progression analysis and the most important goal is to identify the shortcomings that can be observed in these texts. The corpus for the present study includes 50 texts in German written by foreign language learners at the B2 level. The analysis has revealed that poorly evaluated texts are relatively short, consisting of very few t-units and a small number of different thematic elements. The selection of referents and expressions functioning as the thematic element of a t-unit and the order in which thematic elements appear in an introduction pose great difficulties for FL learners of German. It is assumed that these shortcomings partially stem from low linguistic competence in German, but they are also associated with general cognitive abilities that are not language specific. The analysis has also revealed the scope and limitations of the application of the thematic progression analysis method. Finally, it is concluded that the results of the study can be used as a starting point to derive pedagogical implications relevant for FL learning contexts.

Keywords: *discourse competence; coherence; thematic progression; text introduction; argumentative essay; German as a foreign language*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.35.2.8>

Ismail Palić, Mirela Omerović, Elma Selmanagić-Lizde

POZDRAVI I ZAHVALE KAO VAŽNI GOVORNI ČINOVI U ŠKOLSKOM I VANŠKOLSKOM OKRUŽENJU¹

dr. sc. Ismail Palić, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet
ismail.palic.ba@gmail.com orcid.org/0000-0002-9128-236X

dr. sc. Mirela Omerović, Univerzitet u Sarajevu, Pedagoški fakultet
mirelamuftic@yahoo.com orcid.org/0000-0003-1157-2744

dr. sc. Elma Selmanagić-Lizde, Univerzitet u Sarajevu, Pedagoški fakultet
eslizde@gmail.com orcid.org/0000-0002-7100-7926

izvorni znanstveni članak

UDK 811.163.4'27

rukopis primljen: 2. studenoga 2023; prihvaćen za tisak: 11. prosinca 2023.

U članku se raspravlja o upotrebi govornih činova pozdravljanja i zahvaljivanja kod učenika srednjoškolskog uzrasta i važnosti ovih komunikacijskih jedinica u svakodnevnom ophođenju u školskom i vanškolskom okruženju. Poznato je da ljudi govornim činovima obavljaju specifične društvene aktivnosti. Pozdravljanje i zahvaljivanje predstavljaju jednostavne govorne činove iz područja fatičke komunikacije koji se odlikuju visokim stupnjem konvencionaliziranosti, ritualnosti i stereotipnosti i pokazatelji su kulturno preporučenog i prihvatljivog ponašanja u društvu. Mnogi govorni činovi u određenoj zajednici obuhvaćaju ustaljene, često formulaične obrasce koji su kolektivno usvojeni od njezinih pripadnika. Tu svakako spadaju i pozdravi i zahvale kao visoko

¹ Članak je pripremljen u okviru naučnoistraživačkog projekta *Poticanje kulturnih vrijednosti i unapređenje pedagoških kompetencija kroz komunikacijsko-funkcionalnu pismenost u poučavanju bosanskoga jezika*, koji je realiziran na Univerzitetu u Sarajevu – Pedagoškom fakultetu, a odobren i finansijski podržan od Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke (BiH) za 2022. god. (br. Ugovora: 05-35-2170-1/22).

tipizirani fatički iskazi koji se ubrajaju u skupinu predstrukturiranih jezičkih obrazaca u okviru institucionaliziranih govornih činova. Govorni činovi pozdravljanja i zahvaljivanja imaju značajne pedagoške vrijednosti jer igraju ključnu ulogu u razvoju komunikacijskih i socijalnih vještina kod djece i mladih. Cilj je rada pokazati načine jezičkoga ostvarivanja navedenih govornih činova kod srednjoškolaca te utvrditi i analizirati njihove stavove o važnosti takve vrste jezičkog ponašanja i djelovanja s aspekta iskazivanja ljubaznosti i zauzimanja odgovarajućeg stava prema drugim ljudima i u odgojno-obrazovnoj praksi i u svakodnevnoj komunikaciji izvan školskog okruženja. Posebno je značajno ukazati i na obrazovnu potrebu za poučavanjem o važnosti pozdravljanja i zahvaljivanja u nastavnoj praksi u kontekstu kulture izražavanja i jezičkog bontona. Istraživanje je provedeno anketiranjem srednjoškolaca triju sarajevskih gimnazija, s pretpostavkom da općenito postoje razlike u izvođenju ispitivanih govornih činova u školskom okruženju i izvan njega. Također se očekuje da su navedene nepodudarnosti uvjetovane društvenim statusom komunikatora, stupnjem bliskosti odnosno distanciranosti, dobnim ili spolnim razlikama te porodičnim i drugim vrijednostima i običajima.

Ključne riječi: govorni činovi; ljubaznost; fatička komunikacija; društvene konvencije; školsko i vanškolsko okruženje; svakodnevna komunikacija

1. Uvod

Komunikacija je svrhovita djelatnost koja predstavlja instrument kojim ljudi djeluju u društvenom okruženju i u međusobnim relacijama zadovoljavaju različite društvene potrebe. Verbalna je komunikacija najčešći, najprecizniji i najuspješniji oblik sporazumijevanja među ljudima, a konkretna upotreba jezika događa se uvijek u određenom kontekstu. U komunikaciji ljudi ostvaruju zajedničke namjere i koordinirano djeluju (de Saussure–Rocci 2016: 10), a jezik je multifunkcionalno sredstvo koje prilagođavamo vlastitim ciljevima i potrebama. Uspješna je komunikacija određena brojnim činiocima kao što su: uzrast, spol, jezičko predznanje, društveni položaj, relacija sa sagovornikom, bliskost teme komunikacije, kontekst, komunikacijsko iskustvo itd. Komunikacijsko se djelovanje odvija u socijalnim situacijama u određenom vremenu i na određenom mjestu, a jezički djelujemo na specifičan način u skladu s namjeravanim ciljem, procjenom situacije, sagovornikovom reakcijom, te uzimajući u obzir interakcijsko-komunikacijski kontekst primjenjujemo različite jezičke odnosno komunikacijske strategije. U produktivnoj komunikaciji kao govornici uvijek razmišljamo ne samo o tome šta ćemo reći nego i kako ćemo to kazati – koliko ćemo biti jasni, izravni, konkretni, ljubazni. Pritom smo normalno

svjesni da su svi naši izbori koji čine i definiraju naše komunikacijsko ponašanje i u konačnici izvođenje konkretnog govornog čina uvjetovani brojnim činiocima, a najviše ukupnim relacijama prema sagovorniku, temom, komunikacijskim ciljem i sviješću o mogućim i očekivanim posljedicama. „Komunikacijski smisao iskaza proizlazi iz su-djelovanja jezičnih i kontekstualnih datosti i konvencija razgovornih situacija“ (Ivanetić 1995: 57). Poznato je da govornim činovima ljudi na specifičan način obavljaju različite društvene aktivnosti. Zato govorni čini tipično uključuju kolektivno prihvaćene ustaljene obrasce koji u pojedinim slučajevima dobivaju fizionomiju i obilježja jezičkih formula. Razlikuju se prema vrsti društvene aktivnosti koja se njima obavlja. Svaka konkretna realizacija govornog čina kao vjerovatno najvažniji parametar koji je definira uključuje izbor iz skupa mogućih jezičkih formi, a uz to i druge izbore koji se tiču komunikatora, ukupnoga konteksta i svih njegovih elemenata. Govorni je čin očitovanje jezičke odnosno komunikacijske prakse te predstavlja konvencionalan vid interakcije, poveznicu između forme i njene upotrebe.²

Pozdravljanje i zahvaljivanje ubrajaju se u jednostavne govorne čine iz područja fatičke komunikacije koji se odlikuju visokim stupnjem konvencionaliziranosti, ritualnosti i stereotipnosti i pokazatelji su kulturno preporučenog i prihvatljivog ponašanja u društvu. Predstavljaju visoko tipizirane iskaze s ciljem ostvarivanja fatičke komunikacije te spadaju u skupinu predstrukturiranih jezičkih obrazaca u okviru institucionaliziranih govornih činova. Imaju predvidivu strukturu i sadržaj, formalizirani su i stereotipizirani, informativno prazni i performativni (Ivanetić 1995, 2003; Palašić 2020).

2. Teorijski okvir

Teorija govornih činova počiva na uvjerenju da je naše jezičko djelovanje intencionalno i da se odvija po određenim pravilima. Utemeljitelj ove teorije John Austin (1962, 2014) prije svega raspravlja o tome šta činimo kazujući nešto, te, kako je poznato, u osnovi razlikuje tri vrste govornih činova: lokucijski, ilokucijski i perlokucijski. Lokucijski čin podrazumijeva izricanje riječi s njihovim značenjem i u skladu s gramatičkim pravilima, ilokucijski se odnosi na izricanje riječi s nekom ilokucijskom snagom, npr. postavljanje pitanja, davanje komentara, upućivanje molbe ili obavijesti i sl.

² Više o tome v. Palić–Omerović (2023: 137–142).

Drugi dio govornikova intencionalnog djelovanja podrazumijeva njegovu namjeru da govornim činom izvrši utjecaj na sagovornika, što Austin naziva perlokucijom, odnosno „posljedičnim učinkom koji određeni govorni čin ima na recipijenta“ (Palašić 2020: 30), npr. nagovor, odvracanje, uzbuđivanje i sl. Austin (1962, 2014) ističe da te tri vrste govornih činova predstavljaju vrste upotrebe jezika te da se stvarni govorni činovi, budući da su višeslojni, trebaju proučavati u cjelovitim govornim situacijama, s obzirom na ilokucijsku snagu, situacijske okolnosti, društvene konvencije, stupanj njihove istinitosti i „posrećenosti“ te s obzirom na namjere, prethodno znanje i iskustvo učesnika u komunikacijskom procesu.

Svakodnevna komunikacijsko-interakcijska praksa kompleksna je djelatnost budući da u njoj pored razmjene informacija šaljemo i niz signala o međusobnom odnosu i procjeni učesnika u njoj. Takvi odnosi uvjetovani su društvenim statusom i ulogom, stupnjem bliskosti i vrstom afektivnih odnosa među učesnicima. Jezičke su zajednice stvorile niz iskaza vezanih za isti tip komunikacijske situacije, iste povode ili dijelove interakcije koji svojom strukturom pridonose njenoj ritualizaciji, te su tako nastali ritualni govorni činovi kojima se reducira kompleksnost komunikacije upotrebom obrazaca za njeno savladavanje (Ivanetić 1999: 329). Često su obavezni, predvidivi, formalizirani i u službi su ostvarivanja fatičke komunikacije. Tipični govorni činovi iz ove karakteristične skupine jesu pozdravi i zahvale.

2.1. Prema Austinovoj klasifikaciji govornih činova razvrstanoj s obzirom na ilokucijsku snagu pozdravi i zahvale spadaju u razred *behaviora*, koji se odnose na šaroliku skupinu govornih činova što su u vezi sa stavovima i društvenim ophođenjem, a uključuju reakciju na ponašanje drugih, životne okolnosti i izražavanje stavova prema nečijem prošlom ili budućem ponašanju (Austin 1962, 2014: 105–116). Austin naglašava da su kod *behaviora* očigledne veze s opisivanjem i izražavanjem naših osjećaja, dok Searle (1969) takve govorne čine određuje pojmom *ekspresiva*. Naime Searle smatra da se ilokucijski činovi iz klase *ekspresiva* temelje na društvenim konvencijama, da se njihovim izricanjem presuponira istinitost izrečene propozicije (zajedničkog sadržaja kao dijela izvođenja nekog ilokucijskog čina) i da služe ispunjavanju stanovite forme. Njima se iskazuje određeno psihološko stanje, pri čemu je istinitost propozicije pretpostavljena, ali nije nužan uvjet za njegovo uspješno izricanje (Searle 1969, Palašić 2020: 55–57, Ivanetić 1995, 2003). S obzirom na svoju usmjerenost *ekspresivi* imaju funkciju uspostavljanja ili održavanja kontakta (te je riječ o tzv.

kontaktivima, kao što su npr. pozdrav, čestitka, izvinjenje, kompliment, pohvala i sl.), zatim iskazivanja negativnog stava prema nekome/nečemu (npr. prigovor, protest, ukor, zamjerka i sl.) te davanja oduška osjećajima (npr. žalovanje, tugovanje, jadikovka i sl.) (Ivanetić 2003: 73–74). Zajednička obilježja svih ekspresivnih govornih izvedbi sastoje se u sljedećemu: (1) sredstvo su reagiranja na verbalne ili neverbalne radnje, stanja i događaje; (2) njihov propozicijski sadržaj povezan je s radnjama ili osobinama govornika ili sagovornika; (3) tematiziraju odnos govornika prema sagovorniku, odnosno iskazuju emocionalno stanje govornika i stoga su iznimno važni za neposrednu interakciju (Ivanetić 1995: 44–45).

2.2. Pozdravi predstavljaju ritualne oblike izražavanja ljubaznosti i pozitivnog stava prema drugim ljudima i tipični su govorni činovi s fatičkim interakcijskim sredstvima. Igraju esencijalnu ulogu u svakodnevnoj komunikaciji, a koriste se za uspostavljanje, održavanje ili ojačavanje društvenih veza s drugim ljudima te za započinjanje razgovora s njima. Sastoje se od kratkih konvencionaliziranih izraza koji se ne interpretiraju u doslovnom smislu, jer im funkcija nije prenijeti obavijest, nego najčešće otpočeti komunikaciju. Fatička je komunikacija općenito važna odlika ljudskih bića, nit koja ih povezuje, i utemeljena je na općeljudskoj potrebi za kontaktom i razgovorom (Malinowski 1999, Katnić-Bakaršić 2001). Vezana je za situacije u kojima se ponavljaju iste riječi, konstrukcije, geste i sl., a na njoj počivaju obredi, ceremonije, svečanosti, porodični ili koji drugi razgovori itd.

Pozdravi se smatraju univerzalijama u jezičkoj upotrebi i spadaju u skupinu institucionaliziranih govornih činova s naglašenom fatičkom jezičkom funkcijom. Odlikuju se visokim stupnjem konvencionaliziranosti, ritualnosti i stereotipnosti. Njima se najprije započinje ili završava komunikacija, ali najčešće imaju i druge implicitne i eksplicitne funkcije. Repertoar jezičkih obrazaca prilikom pozdravljanja razlikuje se od jezika do jezika i uvjetovan je različitim kulturalnim činiocima, društvenim kontekstom, pa i ideološkim aspektima društvenog ponašanja (Bratanić 1999: 103). Za kojim će konverzacijskim sredstvima posegnuti učesnici u komunikaciji, ovisi o nizu kriterija: društvenom statusu govornika i sagovornika, dobi, spolu, okolnostima razgovora i sl. U Bosni i Hercegovini kao višekonfesionalnoj sredini interkulturalni kontekst uveliko određuje izbor pozdrava i upotrebu specifičnih jezičkih obrazaca u funkciji pozdravljanja. Budući da je jezička praksa normalno uvjetovana kulturalnim odrednicama, izbor pozdravnog rituala u značajnoj mjeri pokazuje brojne socijalne i kulturalne specifičnosti.

Opisujući glavna pragmatička obilježja pozdrava, Palić–Omerović (2023: 156–158) navode da se oni uobičajeno sastoje od govornikove inicijacije i sagovornikova odgovora. Za inicijaciju se koriste tipizirani pozdravni izrazi – *zdravo, dobar dan, poštovanje* itd. te tipizirana pitanja – *kako si/ste?, šta ima?, kako ide?* i sl. Na pozdrave se normalno odgovara ili ponavljanjem istoga odnosno sličnog pozdravnog izraza (npr. A: *Zdravo*, B: *Zdravo*; A: *Dobar dan!*, B: *Dobar dan!*) ili davanjem odgovora na pitanje i uzvratanjem istog pitanja (npr. A: *Kako si?*, B: *Dobro. Kako si ti?/A ti?*). Ponekad se (ob. s ciljem pojačavanja) tipizirani pozdravni izrazi i pitanja objedinjuju u jednu inicijaciju (npr. *Zdravo! Kako si?*) i jedan odgovor (npr. *Zdravo! Dobro sam. Kako si ti?/A ti?*). Pozdravi pokazuju vrlo jaku osjetljivost na parametre kao što su društveni status, stupanj bliskosti ili distanciranosti, uzrast, spol i dr. Zato će se npr. razlikovati pozdravi društveno jednakih i nejednakih osoba, pozdravi prijatelja, kolega i osoba koje se međusobno ne družu ili ne poznaju, pozdravi mlađih i starijih itd. Pozdravljanje uključuje najmanje pet posebnih strategija: (1) pokretanje razgovora umjesto konvencionalnog pozdrava, ob. u okolnostima kakve hitnosti, žurbe i sl. (npr. A: *Tu si?*, B: *Da, hajdemo!*); (2) nenametljiv pozdrav s ciljem zaštite ličnosti sagovornika (npr. A: *Oprostite, mogu li Vas pozdraviti?*, B: *Naravno*, A: *Dobar dan!*, B: *Dobar dan!*); (3) nametljiv pozdrav s ciljem ugađanja ili laskanja sagovorniku (npr. A: *Čast mi je pozdraviti Vas! Dobar dan!*, B: *I meni Vas! Dobar dan!*); (4) šaljiv ili prividno provokativan pozdrav s ciljem iskazivanja solidarnosti i podrške (npr. A: *Još se držiš?*, B: *Itekako!*); (5) izbjegavanje otvorenog pozdrava s ciljem zaštite vlastite ličnosti kad postoji procjena da je ona na neki način ugrožena (različite geste i pokreti kao što su klimanje glavom, podizanje ruke, kašljanje, osmijeh i dr.)³

2.3. U temeljnom opisu zahvala Palić–Omerović (2023: 163–164) navode da ova vrsta govornog čina načelno ima jedan od tri glavna cilja: pokazivanje poštovanja za nečiji postupak (npr. *Hvala ti na pomoći*), pohvalu nekome (npr. *Hvala ti na odlično obavljenom poslu*) i signaliziranje kraja razgovora (npr. *Hvala što ste i večeras bili s nama*). Zahvale su u osnovi mnogo manje varijabilne od pozdrava, što znači da su tipizirane i uglavnom svedene na varijacije povezane sa samom riječju *hvala* odnosno glagolom *zahvaljivati (se)* (usp. *Hvala (ti, Vam)*; *Zahvaljujem (ti, Vam) (se)*). Osim kad se koristi ironično, zahvala je uvijek obilježena iskazivanjem ljubaznosti koja se još povećava upotrebom intenzifikatora kao pratećih elemenata

³ Usp. Palić–Omerović (2023: 156–158).

(npr. *Hvala ti puno; Zahvaljujem ti se od srca* i sl.). Pored toga zahvala se često proširuje elementima koji imaju i druge pragmatičke funkcije kao što su komplimentiranje (npr. *Hvala ti, najbolji si!*), potvrda ispunjenog očekivanja (npr. *Hvala ti, nisam drugo ni očekivao od tebe*), isticanje važnosti čina na kojem se zahvaljuje (npr. *Hvala ti, bez tvoje pomoći nikad ne bih uspio*), obećanje ekvivalentnog odgovora (npr. *Hvala ti, i ti jednako možeš računati na mene*), iznenađenost ili ushićenost (npr. *Jao, hvala ti!*), oslobođenje od potrebe/obaveze (npr. *Hvala ti, zaista nisi trebao/morao*), preuveličavanje izvedenog čina, pretjerivanje (npr. *Hvala ti, dužnik sam ti do smrti!*) i dr. Odgovori na zahvale također su tipizirani, ali nešto šireg repertoara. Osnovni je odgovor *molim (lijepo)*; njime se jednostavno prihvća zahvala. Izbor drukčijeg odgovora uvjetovan je posebnim pragmatičkim ciljem, a to može biti umanjivanje značaja čina (npr. *Nema na čemu*), isticanje nepotrebnosti zahvale (*Ma ništa*), pokazivanje spremnosti za novi sličan čin (npr. *I drugi put*).⁴

2.4. Pozdravi i zahvale naglašeno su obilježeni iskazivanjem *ljubaznosti*. Pragmalingvistika taj pojam općenito razumije kao pokazivanje obzira prema drugome upotrebom posebne komunikacijske strategije. Za Leecha (1983) to je „strateško izbjegavanje konflikta“, dok Brown–Levinson (1987) u tome vide racionalno ublažavanje činova koji ugrožavaju obraz sagovornika.⁵ Kulturalno, ljubaznost u najširem podrazumijeva stečeni način izražavanja obzira prema drugima (ili prema sebi) u širem društvenom kontekstu, i u privatnim i u javnim situacijama; ljubaznost uvijek uključuje namjeru govornika i njegova očekivanja u vezi s reakcijama sagovornika te upućuje na različite stupnjeve njihove (ne)solidarnosti (Marot 2005: 54–56).⁶ Ljubaznost se smatra neodredivim kvalitetom interakcije koji je podložan vremenskim i kulturnim promjenama. Watts–Ide–Ehlich (2005: xiii) ističu da ne postoji stabilan referent indeksiran leksemom *ljubazan*, te da je ljubaznost „sklisko“ područje komunikacije.

⁴ Usp. Palić–Omerović (2023: 163–164).

⁵ Usp. Bakšić–Bulić (2019: 189), Marot (2005).

⁶ U anglosaksonske lingvistike, gdje je i utemeljena pragmatička teorija ljubaznosti, koristi se odgovarajući termin *politeness*. On uključuje i ponašanje i govorenje u nekoj situaciji, što predstavlja bitnu razliku u odnosu na sociolingvističke pojmove *pristojnosti* (skup pravila ponašanja), *uglađenosti*, *otmjnosti* i *profinjenosti* (sociolingvistička ponašanja u određenim prilikama – javna društvena zbivanja, događaji s ustaljenim društvenim obrascima i sl.). Iako je ljubaznost normalno uvjetovana spomenutim faktorima, ona nije isključivo njihov rezultat, što znači da ju „može izraziti i osoba koja nije privedena tekovinama kulture i civilizacije, nije profinjena, galantna itd.“ (Marot 2005: 55).

Ljubaznost je sa sociopsihološkog gledišta dinamična međuljudska aktivnost određena funkcionalno-interakcijskim okvirima. Ona se najprije promatra s društvenog aspekta kao uglađenost, društvena pristojnost u skladu s kontekstualnim znanjem (Spencer-Oatey 2008) i društvenim konvencijama, a cilj joj je uspostaviti okvir standardiziranih strategija za „elegantno“ započinjanje i završavanje tipizirane socijalne situacije. U interpersonalnom pogledu uljudnost je utemeljena na ljudskoj potrebi za međusobnom saradnjom s ciljem iskazivanja poštovanja i očuvanja obraza drugih. Jedno od osnovnih pragmatičkih načela jeste biti taktičan, što podrazumijeva izbjegavanje sukoba, poštivanje društvenih konvencija u interakciji i ponašanja koje podupire interpersonalne odnose, a to uključuje empatičnost i izbjegavanje djelovanja koje će povrijediti druge (Watts-Ide-Ehlich 2005: 22–24). Ljubaznost u govornoj interakciji pokazujemo na različite načine, uključujući i upotrebu pozdrava i zahvala. Oni pripadaju skupini konsenznih govornih činova koji podrazumijevaju „partnerstvo i respektiranje“ sagovornika i uključuju opće kooperativne ciljeve komunikacije (Ivanetić 1995: 74).

2.5. U odgojno-obrazovnoj praksi pozdravljanje i zahvaljivanje imaju značajne pedagoške vrijednosti jer igraju važnu ulogu u razvoju komunikacijskih i socijalnih vještina kod djece i mladih. Odraz su poštivanja društvenih konvencija, „općenitih kulturnih standarda“ (Marot 2005: 62), pristojnog, profinjenog i kulturnog ponašanja, a njihova primjerena realizacija u određenim situacijskim kontekstima očituje razinu komunikacijske kompetencije govornika, posebno njene pragmatičke komponente.⁷ Školsko okruženje naročito potiče primjerenu upotrebu govornih činova, uključujući i pozdrave i zahvale kao eksplicitne pokazatelje kultiviranoga govornog ponašanja i razvijene socijalne inteligencije koja cilja na bliže povezivanje s drugima i razvoj empatije. Da bi se empatija djeteta manifestirala na primjeren način, potrebno ga je poučavati tome i poticati na vježbanje. Za to je posebno pogodno iskustveno učenje kroz pozdravljanje, zahvaljivanje, čestitanje i sl. Potrebna je razumska refleksija nastavnika i učenika koja će empatijskoj intuiciji omogućiti da iziđe iz dubine ljudske prirode (Slatina 2023).

⁷ Usp. Bagarić Medve (2012). *Pragmatička kompetencija* stječe se od početka procesa usvajanja jezika i kontinuirano se razvija u procesu konkretne jezičke upotrebe. U osnovi se definira kao sposobnost svjesnog analiziranja jezika, a odnosi se na vještinu kreiranja i interpretacije iskaza u stvarnom kontekstu (Palić–Omerović 2023: 35).

Komunikacija između učenika i nastavnika kroz upotrebu određenih jezičkih obrazaca naglašava iskazivanje društvenog statusa komunikatora (nadređeni – podređeni), njihovu dob (stariji – mlađi), stupanj distanciranosti, službenost i poštivanje određenih društvenih konvencija. Tako je npr. pozdravljanje općim pozdravima *dobar dan*, *dobro jutro*, *doviđenja* i sl. poželjno u svakoj vrsti službene komunikacije, pa tako i u školskom okruženju. Svaki otklon od ustanovljenih konvencija prepoznaje se kao strategija za kojom se poseže kako bi se utjecalo na društvenu distancu i uspostavljanje bliskosti (Bratanić 1999: 104), što se uglavnom određuje kao neprimjereno ponašanje, naročito na relaciji učenik – nastavnik.

Usvajanjem znanja o pravilima pozdravljanja i zahvaljivanja učenici istovremeno uče o tome kako poštovati druge, kako razvijati odnose saradnje s drugima i prepoznati vrijednosti međuljudskih odnosa. Izvođenje ovih govornih činova razvija učeničko samopouzdanje jer se osjećaju bolje kad znaju kako pristojno komunicirati s drugima i na taj način razvijati svoje osjećaje i način njihova iskazivanja.

Pozdravi u školskom okruženju pružaju odličnu osnovu za uspostavljanje dobrih odnosa između nastavnika, učenika i drugih koji su uključeni u odgojno-obrazovni proces. Međusobno pozdravljanje može doprinijeti kreiranju ugodnog okruženja te stvoriti osjećaj dobrodošlice i sigurnosti, što je važno za socijalni razvoj i učenje. Osim što su značajni za jačanje odnosa između nastavnika i učenika, pozdravi igraju važnu ulogu i u komunikaciji među samim učenicima jer predstavljaju osnovnu komponentu uspješnog učenja i rješavanja problema. Izvođenjem ovih govornih činova ne određuju se samo socijalne uloge u razgovoru, nego na taj način učesnici konstruiraju i vlastiti identitet (Bratanić 1997: 403, Glovacki-Bernardi 2010). Samim činom pozdravljanja djeca i mladi uče o pristojnosti, pravilnom ponašanju u društvenim situacijama, izražavanju poštovanja prema drugima kao i obazrivosti u komunikaciji. Prilikom pozdravljanja i nastavnici i učenici, bez obzira na statusne razlike, osjećaju se u punini dijelom odgojno-obrazovnog procesa te razumiju da su prihvaćeni i važni. Pozdravljanje predstavlja i dio dnevne rutine u učionici, što doprinosi boljoj organizaciji i upravljanju vremenom u odgojno-obrazovnom okruženju. Stoga ovaj čin nije samo formalnost već jedna od ključnih karika kvalitetne odgojno-obrazovne prakse kroz koju učenici mogu bolje učiti i razvijati se u psihosocijalnom, kognitivnom i komunikacijskom smislu.

Izvođenjem govornih činova zahvaljivanja postiže se „ravnoteža ljubavnosti“, izražava poštovanje prema drugome i njeguju međuljudski odnosi, što najčešće izaziva osjećaje topline i solidarnosti među učesnicima u komunikaciji (Díaz Pérez 2005: 91–93). Odgojno-obrazovna praksa općenito, a pogotovo ona koja se tiče komunikacije, naročitu pažnju poklanja upravo navedenim vrijednostima. Govoreći o nenasilnoj komunikaciji i zahvaljivanju, Rosenberg (2006: 172) razgraničava tri komponente u iskazivanju zahvalnosti: (1) postupke koji su doprinijeli našem blagostanju, (2) specifične potrebe koje su time zadovoljene i (3) osjećaje zadovoljstva potaknute ispunjavanjem tih potreba. Autor ističe da se u ovome slučaju zahvalnost iskazuje da bismo nešto proslavili, a ne da bismo dobili nešto zauzvrat. „Primamo u svoja srca radosnu stvarnost da možemo jedni drugima podići kvalitetu života“, naglašava Rosenberg (2006: 173), te zaključuje da je iznimno važno zahvalnost primiti bez osjećaja superiornosti i lažne skromnosti, a uvijek imati na umu, koliko god nekim osobama bilo neprijatno primiti zahvalnost, da ljudi vole i žele čuti riječi zahvalnosti.

3. Metodološki dio

Izvođenje govornih činova pozdravljanja i zahvaljivanja uvjetovano je pripadnošću određenoj dobnoj skupini, stupnjem bliskosti/distanciranosti, društvenim položajem, dnevnim vremenskim okvirima, okolnostima susreta, kulturalnim specifičnostima i dr. To je osobito naglašeno u školskom okruženju, gdje se jezičkim obrascima u određenom komunikacijskom činu jasno iskazuju statusne razlike između učenika i nastavnika te očituje njihova distanciranost zasnovana na odgovarajućoj društvenoj konvenciji.

3.1. Opis istraživanja

Imajući na umu navedene bitne činioce koji upravljaju izvođenjem govornih činova, za potrebe istraživačkog dijela rada proveli smo anketiranje učenika srednjoškolskog uzrasta. Cilj je bio utvrditi načine pozdravljanja i zahvaljivanja koji se očituju kroz upotrebu specifičnih govornih strategija čiji je izbor motiviran različitim parametrima, uključujući i onaj najvažniji – društveni profil sagovornika, te ispitati njihove stavove o važnosti takvih komunikacijskih jedinica s obzirom na navedene parametre u školskom i vanškolskom okruženju. Očekivali smo da će učenici vrlo jasno pokazati razlike u pozdravljanju s vršnjacima i onima koji im nisu vršnjaci te da će spomenuta glavna razdjelnica jednako upravljati izborom strategija zahvalji-

vanya. Također je pretpostavljeno da su odgovarajući jezički obrasci pozdrava i zahvala najprije određeni stupnjem bliskosti (formalnosti), društvenim statusom govornika i sagovornika, kontekstualnom situacijom, porodičnim i kulturnim vrijednostima, običajima i dr. Srednjoškolski uzrast odabran je zbog toga što se normalno očekuje da učenici u toj dobi posjeduju viši stupanj pragmatičke kompetencije u odnosu na osnovnoškolski uzrast, te da će, posljedično, demonstrirati raznolikije obrasce kojim se nijansiraju doživljaji društvene ili lične bliskosti/udaljenosti s drugom osobom. Posebno smo smatrali značajnim ukazati i na obrazovnu potrebu za poučavanjem o pozdravljanju i zahvaljivanju u odgojno-obrazovnoj praksi u kontekstu kulture izražavanja, jezičkog bontona i unapređenja komunikacijsko-funkcionalne pismenosti učenika, te ispitati koliko se o sadržajima govornih činova poučavalo u okviru osnovnoškolske nastave maternjeg jezika budući da govorni činovi pozdravljanja i zahvaljivanja imaju značajne pedagoške vrijednosti zbog svoje ključne uloge u razvoju komunikacijskih i socijalnih vještina kod djece i mladih. Upotrebom određenih strategija pozdravljanja i zahvaljivanja mladi komunikatori u velikoj mjeri pokazuju razinu razvijenosti svoje pragmatičke kompetencije, ali i razinu razvoja psihosocijalnih osobenosti u svom ukupnom društvenom ponašanju.

U istraživanju su učestvovali učenici prvog, drugog, trećeg i četvrtog razreda triju sarajevskih gimnazija.⁸ Uzorak obuhvaća 122 ispitanika, pri čemu tri četvrtine uzorka čine učenice, a jednu četvrtinu učenici budući da većina odjeljenja u svom sastavu ima veći broj djevojaka. S obzirom na spolni disbalans uzorka nisu ispitivani parametri određeni spolom, no svakako je uočljivo da je kod muških ispitanika zastupljenija leksika određene (karakteristične) vrste. Odabrane su škole tipa gimnazija⁹ budući da njih uglavnom pohađaju učenici koji su pokazali najbolje rezultate u osnovnoj školi, pa se osnovano pretpostavlja da takve osobe posjeduju razvijeniju komunikacijsku odnosno pragmatičku kompetenciju.

⁸ Anketiranje je provedeno u septembru 2023. god. u formi upitnika u printanom obliku na časovima nastave bosanskoga jezika i književnosti. Anketni upitnici s odgovorima nalaze se u arhivi autorā, a analiza istraživanja utemeljena je na rezultatima sistematizacije odgovora koje su dali ispitanici (učenici).

⁹ Navedene škole – Prva i Druga gimnazija, te Prva bošnjačka gimnazija među najboljim su srednjim školama na području Kantona Sarajevo po ostvarenim rezultatima na brojnim domaćim i međunarodnim takmičenjima srednjoškolaca iz različitih oblasti, ali i na području cijele BiH. Druga gimnazija Sarajevo npr. uveliko je ispred drugih srednjih škola u BiH po osvojenim međunarodnim priznanjima iz mnogih disciplina.

Tabela 1. *Struktura uzorka – razredi i škola*

		Ukupan broj	Ženski	Muški	%
I razred	Prva gimnazija	26	15	11	21,3%
	Prva bošnjačka gimnazija	22	14	8	18%
	Ukupno (I razred)	48	29	19	39,3%
II razred	Prva gimnazija	20	20	-	16,4%
	Ukupno (II razred)	20	20	-	16,4%
III razred	Prva bošnjačka gimnazija	28	23	5	23%
	Ukupno (III razred)	28	23	5	23%
IV razred	Druga gimnazija	26	21	5	21,3%
	Ukupno (IV razred)	26	21	5	21,3%
	Ukupan uzorak u sva četiri razreda	122	93	29	100%

Ispitanici su u najvećem postotku iz urbanih područja i kad je riječ o mjestu odrastanja i kad je riječ o osnovnoj školi koju su pohađali. Svima im je maternji bosanski jezik (100%). Anketni upitnik sadržavao je 64 pitanja vezana za izvođenje govornih činova pozdravljanja i zahvaljivanja. Sastojao se od dvije cjeline: (1) 33 pitanja odnosila su se na govorni čin pozdravljanja, (2) 31 pitanje bilo je vezano za govorni čin zahvaljivanja. Od toga je 36 pitanja formulirano tako da se odgovori kategoriziraju prema Likertovoj ljestvici za mjerenje stavova, dok su ostala pitanja bila otvorenog tipa ili s ponuđenim opcijama kad je riječ o pozdravu ili načinu zahvale, s tim da su u posljednjoj opciji imali mogućnost otvorenog odgovora.

Pitanja o govornom činu pozdravljanja odnosila su se na načine, strategije i okolnosti pozdravljanja srednjoškolaca s određenim osobama (drugovima/drugaricama, profesorima/profesoricama, starijim osobama, članovima porodice, nepoznatim osobama u pojedinim prilikama, npr. prilikom ulaska u dom zdravlja, općinu, poštu i sl., s nepoznatim osobama prilikom susreta u prirodi, na sportskom terenu itd.), te na njihove stavove o tome da li pozdravljanje predstavlja dio tradicije i kulture općenito, da li je važno za razvoj komunikacije i šta misle o načinu pozdravljanja u BiH kao višekonfesionalnoj sredini. Nekoliko pitanja odnosilo se i na izjašnjavanje o tome da

li su o načinima pozdravljanja učili na nastavi maternjeg jezika i književnosti u osnovnoj školi, te da li smatraju potrebnim dopuniti znanja o tome u okviru srednjoškolske nastave.

Pitanja o govornom činu zahvaljivanja uključivala su načine i strategije zahvaljivanja ispitanika određenim osobama, npr. vršnjacima, članovima porodice, profesorima/profesoricama, zatim okolnosti i razloge zahvaljivanja (za pomoć u rješavanju zadataka, ponudu za jelo, upućivanje komplimenta, pohvale, primanje rođendanskog poklona, čestitke za uspjehe, praznike itd.), o tome da li ponekad zanemaruju zahvaliti se nekome zato što se to podrazumijeva i u kojim to okolnostima čine, da li se loše osjećaju kad im se drugi ne zahvale za učinjenu uslugu, te njihove stavove o tome da li se ljudi zahvaljuju samo zbog društvenih pravila i normi, da li je zahvaljivanje segment kulture komunikacije, da li činom zahvaljivanja osobi pokazujemo poštovanje i da li ljudi općenito vole kad im se na nečemu zahvaljuje. Također se nekoliko pitanja odnosilo i na izjašnjavanje o tome da li su o načinima zahvaljivanja učili u okviru osnovnoškolske nastave maternjeg jezika i književnosti, te da li smatraju potrebnim dopuniti znanja o tome u srednjoj školi.

S obzirom na to da je istraživanje uglavnom bilo kvalitativnog tipa, za potrebe ovoga rada iskorištena su ona pitanja koja nude odgovore na postavljene ciljeve istraživanja. Stoga smo u analizi rezultata opisno predstavili odgovore na postavljena pitanja, a iz njihovih se formulacija jasno uočava o kojim je pitanjima bilo riječi.¹⁰

¹⁰ Budući da je anketa obuhvaćala veći broj pitanja otvorenog tipa, za potrebe pisanja ovoga rada nisu tabelarno izneseni rezultati istraživanja jer bi to znatno premašilo kvantitativne okvire jednog članka, a fokus je bio na kvalitativnoj analizi rezultata. Posebno je to značajno istaknuti s obzirom na to da su postavljena ciljevi istraživanja utemeljeni i na pragmatičkom i na pedagoškom aspektu upotrebe govornih činova pozdrava i zahvala, te je interpretacija rezultata usmjerena ka sintetiziranju navedenih aspekata funkcioniranja ovih komunikacijskih jedinica u srednjoškolskoj odgojno-obrazovnoj praksi. Izvođenje govornih činova u velikoj mjeri pokazuje razinu razvijenosti komunikacijske odnosno pragmatičke kompetencije svakog pojedinca, tako da način njihove realizacije kod navedene ciljne skupine može biti dobar indikator za kreiranje smjernica o poučavanju pragmatičkih sadržaja u osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj nastavi bosanskoga jezika naročito kad je riječ o govornim činovima i dobro odabranim komunikacijskim strategijama za postizanje poželjnih komunikacijskih učinaka. Stoga je i opredjeljenje u ovome radu na opisnom predstavljanju rezultata ispitivanja budući da se mogu izvesti relevantni zaključci na temelju kojih se može unapređivati komunikacijsko-funkcionalna pismenost u procesu poučavanja bosanskoga jezika.

3.2. Analiza rezultata

3.2.1. Kad je riječ o pozdravljanju, ispitanici su se u najvećem procentu izjasnili da pozdravljaju drugove/drugarice (84% njih) i profesore/profesorice (86%) svaki put kad ih sretnu. U ponuđenim odgovorima za pozdravljanje drugova/drugarica imali su mogućnost zaokružiti više opcija (najčešće su birali 2–3 ponuđene opcije ili su još nešto dodali), te su se izjasnili da se međusobno pozdravljaju najčešće sa – *gdje si?/đe si?* (59%), *ćao* (42%), *šta ima?* (38,5%), *haj* (13%), a ostali su pozdravi: *selam* (13%)¹¹, *hej/ej/ooo/eee* (8%), rjeđe *hello/halo*, *vozdra/vozdrica*, *šta mai*, *siđe?*, *kako si?* i sl., a naveli su i da se pozdravljaju zagrljajem. Professore/profesorice najčešće pozdravljaju sa *dobar dan* (88%) i *kako ste?* (19,7%), te *selam/eselamu alejkum* (26%)¹², *zdravo* (4%), *poštovanje* (2,5%) i *ćao* (1,6%). 41% učenika kaže da različito pozdravlja profesore koji su im draži ili koje više cijene, a njih 57% profesore pozdravlja na isti način bez obzira na stupanj bliskosti s njima. Oni koji su se izjasnili da profesore ne pozdravljaju na isti način naveli su da uz formalni pozdrav najčešće dodaju *kako ste?* i *šta ima?*, čine to ljubaznije, s osmijehom, s više entuzijazma, slobodnije, jasno i glasno, te da ih uz to često oslove etiketom *profesore/profesorice*. Zanimljivo je da je isti postotak ispitanika rekao da ima i da nema nedoumice kako će pozdraviti profesore ili neku stariju osobu (u oba slučaja po 47,5%), a samo neki to imaju ponekad ili rijetko. Razlog njihovih nedoumica najčešće je to što nisu sigurni hoće li sagovornik odgovoriti na pozdrav, zatim strah da ih se profesori ne sjećaju/ne prepoznaju ih, to da oni profesore ne žele ometati ili dovesti u neugodnu situaciju (uglavnom zbog eventualnog neprepoznavanja), to što nisu sigurni hoće li upotrijebiti primjeren pozdrav, što su u žurbi, na velikoj udaljenosti, što procjenjuju da mjesto ili vrijeme susreta nije primjereno itd. Neki su se izjasnili da profesore obično pozdravljaju, a druge starije osobe samo ako su im bliske. Na pitanje je li neprikladno profesora pozdraviti sa *ćao*, *haj*, *zdravo* ili samo klimnuti glavom njih 80% smatra da jeste neprikladno, 15,6% smatra da nije, neki izdvajaju da je samo *zdravo* prikladno, a neki da to ovisi o situaciji.¹³

¹¹ Pozdravljanje *selamom* u najvećem broju slučajeva potvrđeno je kod učenika Prve bošnjačke gimnazije, a u jednom od popunjenih upitnika navedeno je da je to jedan od zvaničnih pozdrava ove škole, što je svakako zanimljivo s aspekta sociodemografskih i kulturoloških obilježja.

¹² Uglavnom kod učenika Prve bošnjačke gimnazije.

¹³ Uglavnom su učenici četvrtih razreda slobodniji u pozdravljanju sa *ćao*, *haj* i *zdravo* s obzirom na to da su stariji i rasterećeniji u komunikaciji s profesorima, što je u određenoj mjeri i očekivano.

92,6% ispitanika kazalo je da se pozdravljaju s članovima porodice pri ulasku u stan/kuću, a najčešći su pozdravi *selam* (47,5%), *ćao* (38,5%), *kako ste?* (13%), *zdravo* (7%), *gdje si/ste?/đe si/ste?* (6,6%), zatim *šta ima?/šta se radi?* (4%), *hej/haj/heeej* (6,6%), *ja došla/evo me (mene)/stigla sam* (4%), *hello/halo* (2,5%), *zagrljajem* itd. U ovome pitanju također su mogli birati više opcija. 93% ispitanika kazalo je da se i članovi njihovih porodica pozdravljaju pri ulasku u kuću/stan, a neki da to uglavnom čine ili da ovisi o situaciji. Na pitanje kako najčešće pozdravljaju starije osobe 60% ih je odabralo pozdrav *kako ste?*, 47,5% *dobar dan*, zatim *zdravo* (12,3%), *selam alejkum* (5%) (s napomenom da to čine samo ako znaju da su muslimani), *poštovanje* (2,5%). U ovom pitanju također su mogli odabrati više opcija, a najčešća je kombinacija pozdrava za starije osobe *dobar dan* i *kako ste*.

Kad ulaze u neku instituciju (općinu, dom zdravlja, poštu...), srednjoškolci se najčešće pozdravljaju sa *dobar dan* (91%), *zdravo* (15,6%), *kako ste* (2,5%) i *poštovanje* (4%). Uglavnom su birali po jednu opciju, a ako je bilo više njih, onda su to najčešće pozdravi *dobar dan* i *zdravo*. Na pitanje izbjegavaju li namjerno neki pozdrav 47,5% njih kaže da ne izbjegava, 36% da izbjegava, 11,5% ponekad izbjegava, a ostali rijetko. Oni koji to čine naveli su da pozdrave uglavnom izbjegavaju s osobama s kojima nisu više bliski, ako su neraspoloženi ili se žure, kad žele izbjeći interakciju, s ljudima koji ih nerviraju ili su se posvađali s njima, zatim sa starijim osobama zbog sramežljivosti (s njima izbjegavaju i pozdrav *ćao*) ili čak s komšijama i daljom rodbinom, te da izbjegavaju vjerske pozdrave u određenim situacijama, neformalne pozdrave u institucijama, vulgarne pozdrave ili pak pozdrave *ćao* i *hej* (smatraju ih nekulturnim).

63% ispitanika dodaje pozdravu neke druge riječi, dok njih 31% tvrdi da ne dodaje ili to čini ponekad (4%). Pozdravu najčešće dodaju: *šta ima?*, *kako si/ste?*, *gdje si?/đe si?/đe si*, *ba?*, *what's up*, *brate*, *šta ima*, *kume?*, *kako si mi?*, *ljubavi/živote*, *kako familija?*, *otkad se nismo vidjeli*, *prošlo je dugo od našeg posljednjeg susreta*, zatim nadimak ili neku „internu foru“ ili pak spajaju pozdrave. To čine uglavnom kad se pozdravljaju s bliskim osobama i prijateljima, sa starijim osobama i komšijama (uglavnom *kako ste?*), kad su opušteniji, raspoloženiji, kad žele biti naročito ljubazni ili saznati kako se sagovornik osjeća, kakav mu je bio dan, kad nekog nisu vidjeli duže vrijeme, kako bi razbili neugodnu tišinu i započeli konverzaciju, kad misle da sam pozdrav nije dovoljan, kad osjete potrebu i misle da je prikladno.

Na pitanje odgovaraju li na pozdrav uvijek konvencionalno odnosno ponavljanjem pozdrava (npr. *dobar dan – dobar dan*) njih 71% odgovorilo je potvrdno, 16,4% odrično, 5% to čini ponekad, a 3% ovisno o situaciji. Oni koji ne odgovaraju konvencionalno izjasnili su se da najčešće odgovaraju: na *selam – alejkumu selam*; na *ćao* ili *zdravo* (starija osoba) odzdravljaju sa *dobar dan, kako ste?* (iz poštovanja) ili *zdravo, kako ste?* (s komšijama); na *ćao – hej, hej/e, gdje si/vidimo se*; na *merhaba i selam – dobar dan ili zdravo*; na *dobar dan – selam*; na *ćao – selam/gdje si, šta ima, kako si?*; na *ćao, kako si? – e, gdje si, šta ima?/hej, šta ima novo?*; na *đe si, ćao – šta ima, kako je/oooo*; na *ćao – ćao, ćao* itd. Neki su isticali da pri pozdravljanju ignoriraju osobu ako ona njih ignorira, zatim da na vjerske pozdrave odgovaraju sa *dobar dan* ako se nađu u državnoj instituciji ili ih uopće ne koriste, da ne odzdravljaju konvencionalno ako su s prijateljima ili da starije osobe pozdrave bez obzira na njihov izostavljeni pozdrav. Indikativno je da 60,6% ispitanika nije sigurno ili uglavnom nije sigurno (5%) kako pozdraviti drugu osobu, a najčešći su razlozi strah da sagovornika ne pozdrave krivim pozdravom (uglavnom iz religijskih razloga) i tako ga uvrijede, zbog nesigurnosti kako pozdraviti osobe s kojima nisu bliski, zbog nedovoljnog poznavanja društvenih normi, zbog nesigurnosti koga će persirati, zbog razlike u godinama, iz straha od govorenja i zbog sramežljivosti ili stoga što se boje da sagovornik neće odgovoriti ili ih ne vidi ako je zauzet. Također su naveli da nisu sigurni kako će sagovornik shvatiti pozdrav ili da ne znaju kako pozdraviti nekoga kad mu pišu email.

67% ispitanika koristi i posebne pozdrave za vrlo drage osobe ili se općenito drukčije pozdravljaju s njima, a najčešće uz uobičajeni pozdrav dodaju nadimak, pozdravljaju prijateljskim tonom, često se zagrlje, rukuju, nabace „pet“, umeću interne šale te dodaju: *kako si, šta ima?*; *đe si, kume/jarane/brate?* (muški ispitanici); *gdje si/đe si, draga/ljepotice?*; *ćao, gdje si ti?*; *haj, kako si mi?*; *hej; ćao, ljubavi; vozdra; aaaa; gdje si, mačko/ženo?*; *selamčić; selam, jarane; kako si, srce?*; *šta radiš?*; *hej, mnogo/baš sam te poželjela; ćao, živote/ljubavi; đe si, okano/legendo/oko moje/pupice/drugarice/bebo moja?* (ženske osobe); *kakav si mi?*; *holla; hello; haj; hajić; ooo, šefe!; ooo, čimpanza; jo, halo, momak.*

Vrlo su interesantni podaci da se 52,5% ispitanika ne pozdravlja s nepoznatim osobama u zatvorenom prostoru ili to čini ovisno o situaciji (njih 6,6%), zatim da se 75% njih ne pozdravlja s nepoznatim osobama kad se sretnu u šetnji u prirodi ili to čini samo ponekad (4%), da ne pozdravljaju nepoznate osobe na sportskom terenu (56%) i sl., ali njih 84,4% kaže da im

smeta kad neko drugi ne odgovori na njihov pozdrav. Ipak 93% njih smatra kako je pozdravljanje dio tradicije i kulture, te u istom postotku kažu da je važno za razvoj komunikacije, no samo 43,4% smatra da o pozdravljanju treba dodatno učiti u okviru srednjoškolske nastave.¹⁴ U tom slučaju navode kako je potrebno učiti o pravilnom pozdravljanju i odzdravljanju u određenim situacijskim kontekstima, o općoj kulturi, pravilima ponašanja i bontonu, o načinima iskazivanja ljubaznosti i poštivanja drugih u skladu s uzrastom ili stupnjem bliskosti/formalnosti, o ciljevima iskazivanja određenih govornih činova, o načinima pozdravljanja u različitim kulturalnim ili geografskim okvirima, o razvoju komunikacijskih vještina i jezičkim strategijama s ciljem kvalitetnije komunikacije i unapređenja socijalnih kompetencija i jačanja samopouzdanja.

Na pitanje da komentiraju načine pozdravljanja u Bosni i Hercegovini kao višekonfesionalnoj društvenoj zajednici isticali su kako je uočljivo da je pozdravljanje često uvjetovano konfesionalnim razlikama, društvenom sredinom i karakterom ljudi, religijskim i kućnim odgojem, zatim da se često koriste neprimjereni pozdravi, ne poštuju se starije osobe, ljudi se sve manje pozdravljaju s komšijama i poznanicima; s druge strane kažu da su Bosanci vrlo otvoreni i sa svima se pozdravljaju s naglašenom bliskošću, da često pri pozdravu koriste žargonizme, vulgarne riječi ili posuđenice, da se pozdravljaju „seljački“ i glasno, da često pri pozdravljanju koriste *selam* i *prijatno*, a da se gubi tradicionalni pozdrav *merhaba*, da ima dosta tradicionalnih/religijskih pozdrava i mnogo dodataka uz pozdrave,¹⁵ da je potrebno više se osmjehivati pri pozdravljanju ili rukovati itd. Neki su naglasili da je nužno dodatno se educirati o različitim kulturama i nacijama i njihovim običajima te da se trebamo više pozdravljati tzv. općim pozdravima.

3.2.2. Kad je riječ o govornom činu zahvaljivanja, svi su ispitanici odgovorili da se zahvaljuju kad im neko pomogne u određenoj situaciji, a najčešće je to uobičajenim tipiziranim jezičkim obrascem – *hvala (Vam, ti); hvala (Vam, ti) puno/mnogo/lijepo*, zatim zagrljajem, rukovanjem, upućivanjem komplimenta, često uzvraćanjem nekim „lijepim činom“ (nerijetko poklanjanjem čokolade). Uz to su navodili i sljedeće tipizirane iskaze: *hvala ti*,

¹⁴ Uglavnom su se učenici prvih i drugih razreda izjasnili kako je potrebno o pozdravljanju dodatno učiti u okviru srednjoškolske nastave.

¹⁵ Pozdrav *merhaba* još se čuva kod starijih generacija, ali sve više iščezava u upotrebi kod mlađe populacije, dok su pozdravi koji potječu iz religijske sfere upotrebe, npr. *selam*, dosta frekventniji u općoj populaciji islamske vjeroispovijesti.

bio/bila si od pomoći; hvala ti na pruženoj pomoći; hvala ti, olakšala si mi; hvala ti do neba; hvala ti, Bog ti dao svako dobro; Allah te nagradio; iskrena zahvala; joj, hvala ti!; thank you; hvala, brate itd. Također su se svi izjasnili da se zahvaljuju svojim vršnjacima kad im oni ponude nešto za jelo i to najčešće već navedenim tipiziranim jezičkim obrascem – *hvala (ti); hvala (ti) puno/mnogo/lijepo/baš; zatim – e hvala, brate (moj); hvala, ljubavi moja/najbolja si/volim te/ljubim te; jesi najjači/najjača; thanks; hvala ti, uzet ću; jaooo/joj, hvala; hvala ti do neba; hvala ti, baš si slatka/duša si; hvala ti na ponudi; zahvaljujem; hvala ti, samo uživaj/ne treba; hvala, brate, nisi trebao/trebala; hvala, ejvallah; neka te Allah nagradi; e može, hvala ti (puno); hvala, može malo; mogu, hvala; ne/neću/ne mogu, hvala; neki se zahvale uz zagrljaj ili uzvraćanjem drugom prilikom.*

Srednjoškolci se u velikoj većini zahvaljuju drugovima/drugaricama za pomoć u rješavanju zadataka i to čine najčešće uobičajenim – *hvala (ti); hvala ti na pomoći; hvala (ti) puno/mnogo/tona/osevapila si se/spasila si me/znači mi/i gdje čuo i gdje ne čuo.* Navode kako često uzvraćaju na pomoći sličnim činom, kupovinom poklona, zahvaljivanjem s osmijehom, komplimentom (čest odgovor) ili pohvalom, a nerijetko kažu: *hvala ti, ljubavi moja/baš si duša/ljubim te; hvala ti, treba li tebi nešto pomoći?; too, legendo!* (kod muških ispitanika); *Allah te nagradio; thank you so much; hvala, brate moj; hvala, sad mi je jasno; oj, hvala, sad kontam; zahvaljujem.* Također se uglavnom zahvaljuju (96%) na upućenom komplimentu tipičnim – *hvala (ti), najčešće uz uzvraćanje komplimenta ili uz pohvalu; zatim – hvala (ti) puno/mnogo/na komplimentu; hvala, i ti si/ne, ne, ti si; zahvaljujem; da, hvala; hvala ti, puno mi znači/ljubavi moja.* Naglasili su da muškim osobama najčešće kažu samo *hvala* ili *hvala, također*, a ženskim s više emocionalnog naboja – *jao, hvala ti; hvala ti (vam), divna si (divni ste); ajoooj/joj/daj, hvala ti punooo; omg, thank you!; e baš ti hvala; ljubim te...* Oni koji se nisu potvrdno izjasnili naveli su da se samo nasmiju, da im je ponekad neugodno ili ne znaju primiti kompliment. Obično ponekad kažu – *hvala, mašalah; hvala, i ti isto.* Svi se također zahvaljuju na primljenom poklonu, a uz već navedene uobičajene obrasce za zahvaljivanje dodali su još: *poklon je divan; jako cijenim tvoj poklon/baš (mnogo, previše) mi se sviđa/dopada; omg, you didn't have to; hvala, brate moj; mnogo ti hvala, (stvarno) nisi se trebala/trebao mučiti; hvala puno na poklonu; hvala ti, srce si/duša si; baš ti hvala; hvala ti, da ti Allah vrati 100 puta/Bog ti namirio mnogo puta; a daj, nisi trebao/trebala, fakat ti hvala previše; wow, hvala, baš je lijepo, nisi trebao/trebala; stvarno?.* Uz tipičnu zahvalu česti su zagrljaji, poljupci, uzvraćanje poklonom, komplimentom, osmjehivanje i sl.

Na pitanje zahvaljuju li se na čestitkama uglavnom su odgovorili potvrdno i to najčešće *hvala* i *hvala ti puno* (uz osmijeh). Uz to su navodili različite načine zahvaljivanja: (1) za postignute uspjehe – *hvala, baš sam se trudila/trudim se/bez tebe ne bih uspjela/nisam sve sam uradio/cijenim što dijelite sreću sa mnom, što ste uz mene/jedva sam*; (2) za rođendanske čestitke – *hvala (ti) puno/mnogo/za lijepe želje/od srca/mnogo mi znači/ljubim te/za sve/amin* (često uz zagrljaj); *hvala ti što si se sjetila*; (3) za Novu godinu – *hvala, također/i tebi i tvojoj porodici/i tebi sretna Nova godina*; (4) za Bajram – *Allah razi olsun; Allah raziola i tebi bajrambarećula; Allah razi olsun i tebi BŠMO; hvala, Allah raziola; hvala*. Na pitanje dodaju li uz riječi zahvalnosti neke druge riječi ili konstrukcije uglavnom su navodili sljedeće: *baš si srce; prava si duša; divna/divan si; ljubim te/volim te; puno si mi pomogao/pomogla; a jooj; thanks, man; too, brate moj!, tenk ju veri mač/tenk juri veliku mačku; nisi trebao; super; sevap; s vršnjacima – oko (moje), paša, lutka, lave, kralju, kingu, srce, kraljice, prijatelju, mačko...; bilo je teško, trudila sam se; sve najbolje; jako ste/si ljubazni/ljubazan; živ bio/bila; jako fino od tebe; baš si mi drag/draga; Allah te nagradio; baš si mi uljepšao dan; ruke ti se pozlatile; sretna sam što vas imam; vaše riječi mi mnogo znače; hvala vam na pažnji koju mi pružate; često dodaju nadimke ili neke interne šale.*

Na isti se način zahvaljuju i profesorima na nekoj vrsti pomoći, dakle – *hvala (Vam); hvala Vam što ste mi pomogli (objasnili)/na pomoći/na izdvojenom vremenu/na dodatnoj pažnji/na motivaciji*, uglavnom uz oslovljavanje *profesore/profesoricе*, te uz dodatke bez mnogo emocionalnog naboja i formalnije – *puno mi znači/mnogo ste mi pomogli/napokon sam ovo shvatila/ne bih znao bez Vas* i sl. Članovima porodice uglavnom se zahvaljuju (njih 94%) na isti način, s tim da ima dosta različitih dodataka s naglašenim emocionalnim nabojem ili zagrljajima, poljupcima i uzvraćanjem: *hvala, mama, babo/tata, sestro, brate; super je; kako si znala šta mi se sviđa?; baš si pogodila; niste morali; srce si; da te Allah nagradi; ruke ti se pozlatile; baš je ukusno; hvala na (preukusnom) ručku; na savjetu; na pažnji; za sve; ljubim te; najbolji si/najbolja si; da te Allah nagradi još ljepše nego ti mene* itd. Na pitanje zanemaruju li ponekad iskazivanje zahvale većina ih je (75%) odgovorila da ne zanemaruju, 12% da zanemaruju, a neki to čine ponekad. Uglavnom to rade s roditeljima i bliskim osobama jer smatraju da se njima ne moraju zahvaljivati zato što se to podrazumijeva, ili ako je riječ o nekim sitnicama, ako se kompliment čini ispraznim, neiskrenim i izrečenim samo iz pristojnosti ili ako se često ponavlja.

Kao svoje odgovore na zahvale uz uobičajeno – *nema na čemu, ništa* (često uz ponavljanje), *molim, nema problema, ne brini, u redu* je navodili su i

odatke: *i drugi put/ma svaki put; možeš mi se uvijek obratiti; tu sam ako ti išta treba/kad god ti treba/uvijek sam tu za tebe; ma ništa (brate); ne sekiraj se; don't worry; uvijek; always; naravno; šta ti je, logično; nema potrebe za zahvaljivanjem/ne moraš se zahvaljivati; ma šta ti je, ba; hajd' šuti; hvala Allahu; opušteno/sve opušteno; ma sve pet; uživaj u današnjem danu; hvala ti što mi uljepšavaš svaki dan; nadam se da ti se sviđa/da će ti pomoći; samo govorim istinu; bez brige; uvijek u životu* itd. Evidentna je pritom česta upotreba pojačajne čestice *ma*, a kao odgovor na zahvalu navode i osmjehivanje ili šutnju kad je riječ o komplimentima.

Srednjoškolci uglavnom smatraju da trebamo zahvaljivati drugima i za „male“ usluge (njih 93%), kao i da ljudi općenito vole kad im se zahvaljujemo (također 93% ispitanika). Na pitanje osjećaju li se loše kad im se neko ne zahvali za učinjenu uslugu njih 57% kaže da se osjeća loše, 8% ponekad, a ostali ne ili ovisno o situaciji. 43% ispitanika smatra da se ljudi ne zahvaljuju samo zbog društvenih normi i pravila, nego to čine zbog iskrene zahvalnosti, poštovanja, pokazivanja ljubaznosti, radi uspostavljanja boljih međuljudskih odnosa, iz empatije, iz milosti, radi vlastite ispunjenosti i sl., dok neki smatraju da to ljudi čine radi podilaženja drugima, pretvaranja ili iz materijalne koristi. Većinom smatraju da činom zahvaljivanja drugima pokazujemo da ih cijenimo te da je zahvaljivanje važan segment kulture komunikacije.

Zanimljivo je da su na pitanje jesu li o načinima zahvaljivanja učili u osnovnoj školi na nastavi maternjeg jezika odgovorili da u većem procentu nisu (njih 59%) ili nisu sigurni, ne sjećaju se, a kad i jesu, uglavnom su to bile tzv. „magične riječi“ – *izvoli, hvala, molim*, poslovice (npr. *Lijepa riječ i gvozdена vrata otvara*) i sl. Naveli su da su to uglavnom bila pravila bontona i pristojnog ponašanja, persiranje i pozdravljanje starijih osoba, zatim upućivanje komplimenata ili zahvaljivanje u određenim situacijama (za kompliment, pohvalu ili uslugu), kako se rukovati i čvrsto stisnuti ruku i sl. Pritom gimnazijalci smatraju (njih 58%) da o načinima zahvaljivanja ne trebaju dodatno učiti u srednjoj školi (uglavnom najstariji, četvrti razredi, što je i razumljivo s obzirom da su pri kraju školovanja na ovome ciklusu), dok njih 38% smatra da je potrebno učiti dodatne sadržaje o zahvaljivanju (u najvećem procentu prvi i drugi razredi). Uglavnom se to odnosi na razvoj komunikacijskih vještina i pravila kvalitetne i efikasne komunikacije, na lijepo izražavanje, kulturu i jezički bonton, na situacijske kontekste ostvarenja govornog čina zahvaljivanja i precizna pravila za iskazivanje višeg stupnja ljubaznosti kao i na važnost govornih činova u svakodnevnim

aktivnostima, načine iskazivanja poštovanja prema starijima, porodičnu kulturu, načine prevladavanja egoizma itd.

4. Zaključak

Govorni činovi pozdravljanja i zahvaljivanja važne su komunikacijske jedinice i u svakodnevnoj govornoj praksi i u odgojno-obrazovnom okruženju. Ostvaruju se upotrebom jezičkih obrazaca kojima upravljaju sociokulturni činioци komunikacijske situacije, psihoemocionalna obilježja govornika i sagovornika, njihovi komunikacijski ciljevi te općenito elementi interakcijsko-komunikacijskoga konteksta. U skladu s postavljenim ciljevima koristimo različite komunikacijske strategije i tako društveno djelujemo mijenjajući svijet koji nas okružuje. U školskom okruženju pozdravljanje i zahvaljivanje kao govorni činovi naglašeno obilježeni očitovanjem ljubaznosti prema sagovorniku važan su segment opće i jezičke kulture te jezičkog bontona. Primjereno pozdravljanje i zahvaljivanje vrlo je važan pokazatelj u procjeni stupnja razvoja komunikacijske, a posebno pragmatičke kompetencije govornika, što je za učenički uzrast iznimno važno. U odgoju i obrazovanju djece i mladih posebna se pažnja poklanja poštivanju društvenih konvencija, pristojnom i profinjenom ponašanju, jačanju povezanosti među članovima zajednice, te su u tom smislu pozdravljanje i zahvaljivanje kao govorni činovi u kojima se očituju navedene pedagoške vrijednosti iznimno značajni. Stoga su upravo ovi govorni činovi odabrani za analizu u ispitivanoj skupini jer se mogu posmatrati kao prototipi za prepoznavanje razine razvoja pragmatičke kompetencije i to u sprezi njihovih specifičnih jezičkih formula.

Istražujući upotrebu pozdrava i zahvala kod učeničke populacije srednjoškolskog uzrasta u školskom i vanškolskom okruženju, ustanovili smo da se navedeni govorni činovi u većoj mjeri ostvaruju prema ustaljenim obrascima i u skladu s važećim parametrima. To znači da njihovom upotrebom u osnovi (ključno) upravljaju razlike određene društvenim položajem/statusom komunikatora (odnosno stupnjem formalnosti i bliskosti), dob komunikatora, porodične i kulturalne vrijednosti i običaji i dr. Navedene varijable oblikuju odgovarajuće upotrebne obrasce i kad su posrijedi osnovne tipizirane forme pozdrava i zahvala i kad je riječ o dodacima koji nose emocionalno-ekspresivne naboje. Srednjoškolci se u školskom okruženju u komunikaciji s profesorima pozdravljaju i zahvaljuju birajući ritualizirane obrasce utemeljene na hijerarhiji sociokulturnih odnosa, ali je zanimljivo da pritom sporadično i ograničeno dodaju određene komunikacijske elemente kako bi ostvarili po-

treban stupanj bliskosti i uspostavili kvalitetnije socijalne odnose, tj. ostvarili simetričnu komunikaciju u onoj mjeri koliko to dopuštaju društvene norme. O tome svjedoče i njihovi odgovori da su u komunikaciji s profesorima pored upotrebe formalnog pozdrava *dobar dan* prihvatljivi i pozdravi *ćao*, *haj* i *zdravo*, uglavnom kod starijih učenika. Njihovi stavovi o važnosti ovih govornih činova u kulturi komunikacije u osnovi potkrepljuju pretpostavke o razini razvijenosti komunikacijske kompetencije srednjoškolaca, no pojedini odgovori ipak ukazuju na to da socijalni odnosi u svakodnevnim aktivnostima nisu razvijeni u potrebnoj mjeri, te da je neophodno raditi na razvoju i jačanju njihovih psihosocijalnih sposobnosti. Uočljiva je naglašena upotreba jezičkih struktura s jakim emocionalnim nabojem, osobito u komunikaciji s vršnjacima i članovima porodice, što je vrlo jasan pokazatelj ne samo psihosocijalnog razvoja mladih i razvijenih sposobnosti izražavanja emocija nego i svijesti o značaju i ulozi koje emocije igraju općenito u intersocijalnom općenju, a posebno u komunikaciji, uključujući i njezine tipizirane forme kakvi su pozdravi i zahvale. Istaknuto mjesto koje zauzimaju emocije samo je dodatno utvrđeno posezanjem za različitim oblicima neverbalne i nevakalne komunikacije kao što su tapšanje, zagrljaji, poljupci, osmijesi i sl. Odgovarajući prostor za pragmalingvističko i pedagoško djelovanje i poučavanje u okviru nastavnog procesa svakako pruža spoznaja do koje smo došli u ovom istraživanju, a to je da neočekivano visok postotak mladih izbjegava čak i najformalnije pozdravljanje s nepoznatim osobama u različitim situacijama (kad ih sretnu na otvorenom prostoru, pa čak i kad se s njima susretnu u zatvorenom prostoru). To je jasan pokazatelj još uvijek nedovoljno izgrađenih vještina primjerenog društvenog ponašanja. Značajan postotak srednjoškolaca, uglavnom u početnim razredima, ukazao je na potrebu da se o važnosti govornih činova poučava u srednjoj školi. S druge strane spoznaja da velik broj učenika koji su podvrgnuti ispitivanju u osnovnoj školi nisu imali odgovarajuće nastavne sadržaje koji su bili posvećeni pozdravljanju i zahvaljivanju daje nam za pravo da pretpostavimo kako su vjerovatno i drugi nastavni sadržaji koji imaju cilj razvoj i usavršavanje pragmatičke kompetencije u maternjem jeziku slabo ili čak nikako nisu zastupljeni.

Napokon u Bosni i Hercegovini kao višekonfesionalnoj sredini upotreba vjerskih pozdrava vrlo je osjetljivo pitanje. Ispitivanje je pokazalo da su srednjoškolci toga itekako svjesni. Oni ne samo da uočavaju problem koji se pojavljuje kad konfesionalno obilježen pozdrav biva upotrijebljen izvan odgovarajućeg okruženja nego uglavnom primjerenoreagiraju uzvraćajući na takav pozdrav nekim od neutralnih pozdrava. Kao karakterističan slučaj na-

vedena je upotreba *selama* kao muslimanskog pozdrava u okruženju koje ne mora biti strogo definirano kao muslimansko. S tim u vezi istaknuta je i suprotna pojava – upotreba neutralnog pozdrava u situacijskom kontekstu u kojem sagovornik očekuje vjerski pozdrav, te odzdravlja tim (vjerskim) pozdravom. To su svakako zanimljive pojave koje bi valjalo dodatno istražiti iz različitih aspekata, što zahtijeva širi metodološki okvir od onoga što su potrebe jednoga članka.

Literatura

- Alić, A. (2018) *Kulturalni modeli odgajanja – uvod u antropologiju porodice*, Sarajevo: Perfecta.
- Austin, J. L. (1962) *How to Do Things with Words*, Oxford: At the Clarendon Press, Oxford University Press, London. (Austin, John L. (2014), *Kako djelovati riječima: Predavanja William James održana na Sveučilištu Harvard 1955*, prev. Andrea Milanko, Zagreb: Disput).
- Badurina, L. (2021) *Od gramatike prema komunikaciji*, Rijeka – Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Sveučilište u Rijeci – Filozofski fakultet.
- Bagarić Medve, V. (2012) *Komunikacijska kompetencija: Uvod u teorijske, empirijske i primijenjene aspekte komunikacijske kompetencije u stranome jeziku*, Osijek: Filozofski fakultet.
- Bakšić, S. i H. Bulić (2019) *Pragmatika*, Sarajevo: Bookline.
- Bratanić, M. (1997) *Susreti u nastavi*, Zagreb: Školska knjiga.
- Bratanić, M. (1999) „Bok, gospodo profesor! (O nesigurnosti u porabi pozdravnih formula u suvremenom hrvatskom jeziku“, u: Badurina, L., N. Ivanetić, B. Pritchard i D. Stolac, D. (ur.), *Teorija i mogućnosti pragmatolingvistike*, Zagreb – Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 103–114.
- de Saussure, L. i A. Rocci (2016) „Verbal communication: An introduction“, u: Rocci, A. i L. de Saussure (ur.), *Verbal Communication*, Berlin/ Boston: De Gruyter Mouton, 3–20.
- Díaz Pérez, F. J. (2005) „The speech act thanking in English: Differences between native and nonnative speakers' behaviour“, *Revista de filología inglesa*, 26, 91–102.
- Glovacki-Bernardi, Z. (2010) „Pozdravljanje i oslovljavanje u svakodnevnom razgovoru“, *Proizvodnja i percepcija govora*, Zagreb: FF Press, 396–405.

- Ivanetić, N. (1995) *Govorni činovi*, Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Ivanetić, N. (1999) „Komplimenti naši svagdašnji“, u: Badurina, L., N. Ivanetić, B. Pritchard i D. Stolac, (ur.), *Teorija i mogućnosti pragmatolingvistike*, Zagreb – Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 329–338.
- Ivanetić, N. (2003) *Uporabni tekstovi*, Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Jocić, M. (2011) „Oslovljavanje i obraćanje“, *Lingvističke sveske*, 9, 297–346.
- Katnić-Bakaršić, M. (2001) *Stilistika*, Sarajevo: Ljiljan.
- Malinowski, B. (1999) „On phatic communion“, u: Jaworski, A. i N. Coupland (ur.), *The Discourse Reader*, London – New York: Routledge.
- Marot, D. (2005) „Uljudnost u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji“, *Fluminnesia*, 17/1, 53–70.
- Palasić, N. (2020) *Pragmatolingvistika – lingvistički pravac ili petlja?*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Sveučilište u Rijeci – Filozofski fakultet.
- Palić, I. i M. Omerović (2023) *Bosanski jezik i komunikacija u nastavnoj praksi*, Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Petrović, D. S. (2019) *Umešnost komuniciranja*, Beograd: Clio.
- Piz, A. i B. Piz (2013) *Definitivni vodič kroz govor tijela*, prev. T. Milosavljević, Podgorica: Nova knjiga.
- Reardon, K. K. (1998) *Interpersonalna komunikacija: Gdje se misli susreću*, prev. P. Novosel, Zagreb: Alinea.
- Rosenberg, M. B. (2006) *Nenasilna komunikacija: Jezik života*, prev. S. Stanić, Osijek: Centar za mir, nenasilje i ljudska prava.
- Rot, N. (2008) *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Searle, J. (1969) *Speech Acts*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Slatina, M. (2023) *O pedagogiji čovjeka – od čovjeka kao bića učenja do učećeg društva*, Bužim: Ilum d.o.o.
- Smajić, D. i I. Vodopija (2016) „Pozdrav i odzdrav kao elementarni pragmemi jezičnoga bontona“, *Pannoniana: Časopis za humanističke znanosti*, 1/1, 82–90.
- Spencer-Oatey, H. (ur.) (2008) *Culturally Speaking Culture, Communication and Politeness Theory*, 2nd ed., New York – London: Routledge.

- Šipka, M. (2009) *Zašto se kaže?*, Novi Sad: Prometej.
- Šipka, M. (2014) *Kultura govora*, Sarajevo: Institut za jezik.
- Vigotski, L. (1983) *Mišljenje i govor*, Beograd: Nolit.
- Žibreg, I. i S. Savić (1982) „Neki aspekti oslovljavanja u govoru dece predškolskog uzrasta“, *Prilozi proučavanju jezika*, 18, 5–26.
- Watts, R. J., S. Ide i K. Ehlich (ur.) (2005) *Politeness in Language: Studies in its History, Theory and Practice*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

SUMMARY

Ismail Palić, Mirela Omerović, Elma Selmanagić-Lizde GREETINGS AND THANKING AS IMPORTANT SPEECH ACTS IN SCHOOL AND EXTRACURRICULAR ENVIRONMENTS

In this article we discuss the use of speech acts of greeting and thanking among high school students and the importance of this communication unit in everyday dealings with others in school and extracurricular situations. With speech acts, people perform specific social activities by speaking in a certain way. Greeting and thanking represent simple speech acts from the field of phatic communication that is characterized by a high degree of conventionalisation, ritualism and stereotyping and are indicators of real cultural and emancipated behaviour in society. Many speech acts in a certain community include established patterns collectively accepted by its members as a language formula of sorts. In this regard, greetings and thanking are highly typified statements with the aim of achieving phatic communication and they belong to the group of pre-structured language patterns within institutionalised speech acts.

The aim of the paper is to determine the ways of realizing the mentioned speech acts on the language level among high school students and their attitudes regarding the importance of such language behaviour and actions from the aspect of politeness, kindness, and a positive attitude towards other people in educational practice and in everyday communication outside the school environment. It is very important to point out the educational need for teaching about the importance of greeting and thanking in teaching practice in the context of speech culture and language etiquette. The research has been carried out by surveying first, second, third and fourth grade high school students, and differences in the implementation of the mentioned speech acts on the linguistic level when they are used in the school environment and outside of educational practice are expected. It is also expected that the differences will be determined by the gender of the respondents, the social status of the communicator, i.e. the degree of formality, closeness, etc., as well as family and cultural values and customs.

Keywords: *speech acts; politeness; phatic communication; social conventions; school and extracurricular environment; everyday communication*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.35.2.7>

Krešimir Mićanović, Luka Prkačin

OD DEKLARACIJE I PREDLOGA DO SIMPOZIJUMA

O književnom jeziku i politici u Bosni i Hercegovini (1967–1970)

dr. sc. Krešimir Mićanović, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
kresimir.micanovic@ffzg.unizg.hr *orcid.org/0000-0001-6563-0925*

Luka Prkačin

luka.prkacin7@gmail.com *orcid.org/0009-0002-3461-5719*

izvorni znanstveni članak

UDK 81'272(497.15)“1967/1970“

rukopis primljen: 11. listopada 2023; prihvaćen za tisak: 3. studenoga 2023.

U radu se raspravlja o jezičnoj politici u Bosni i Hercegovini, koja je tada jedna od šest socijalističkih republika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, u razdoblju od ožujka 1967. godine, kada je objavljena Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, do sarajevskog Simpozijuma o jezičkoj toleranciji održanog u travnju 1970. Podrobno se raščlanjuju simpozijijski zaključci te polemičke rasprave prouzročene njihovim različitim tumačenjem i vrednovanjem. Uzimajući u obzir cjelinu jezičnopolitičkih procesa u Bosni i Hercegovini, na koncu se ustvrđuje da se Simpozijum može uzeti kao međaš nove, autonomne bosansko-hercegovačke jezične politike u socijalističkom razdoblju.

Ključne riječi: *Simpozijum o jezičkoj toleranciji; Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika; Predlog za razmišljanje; jezična politika u Bosni i Hercegovini; varijante književnog jezika; srpskohrvatski/hrvatskosrpski*

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, sročena kao amandmanski prijedlog i objavljena 17. ožujka 1967. na naslovnici *Telegrama*, naišla je na oštru osudu Saveza komunista. Izvršni komitet CK SK Hrvatske utvrdio je 21. ožujka, na samu početku kampanje protiv njezinih sastavljača i potpisnika, da je Deklaracija naišla na opravdanu osudu javnosti. Istoga dana u Beogradu Izvršni komitet CK SK Srbije pozdravio je i primio s odobravanjem „principijelno i odlučno reagovanje javnosti i političkih faktora u Hrvatskoj“. U izvještaju sa sjednice, koji se u *Politici* 22. ožujka objavljuje pod naslovom „Šovinizam jedne hrani se šovinizmom druge strane“, ne spominje se izričito tekst napisan povodom objave Deklaracije i pročitan na redovitoj skupštini Udruženja književnika Srbije 19. ožujka, što će ubrzo javnosti biti poznat kao Predlog za razmišljanje. Ipak, nesumnjivo je da upravo u vezi s Predlogom – „nacionalistički elementi u Srbiji“ Deklaraciju su dočekali „sa ciničnim zadovoljstvom, uzeli je kao paravan za svoje nacionalističke protivakcije“, „nacionalistički krugovi u Srbiji prihvataju legitimnost ideja iznesenih u deklaraciji, uzimajući sebi pravo da se izjašnjavaju u ime srpske nacije i njene kulture“ – srpsko partijsko vodstvo najavljuje vlastitu akciju. Izvršni komitet CK SK BIH na proširenoj sjednici 27. ožujka raspravlja o „idejno-političkoj sadržini i karakteru“ Deklaracije i Predloga, o „političkim posljedicama i reagovanjima u vezi s njihovim donošenjem“. U *Oslobođenju*, glavnom bosansko-hercegovačkom političkom dnevniku, priopćenje sa sjednice donosi se 29. ožujka na naslovnici pod naslovom „Smišljena politička akcija protiv bratstva i jedinstva“, a u nastavku na 4. stranici „Protiv oživljavanja nacionalnih antagonizama prikrivenih naučnim ruhom“. Na istoj toj stranici objavljeno je i otvoreno pismo nastavnika i suradnika Filozofskog fakulteta u Sarajevu u kojemu se iznosi „neslaganje sa sadržajem i načinom donošenja“ Deklaracije „kao i sa reagovanjem grupe srpskih književnika u Beogradu“, prenosi se priopćenje JAZU povodom „objavljivanja takozvane ‚deklaracije o hrvatskom jeziku‘“, kratko obavještava da su sudionici konferencije SK „opštine Kreševo“ u „najoštrijoj formi osudili“ Deklaraciju „kao akt male grupe ljudi koji je usmjeren u pravcu narušavanja bratstva i jedinstva naših naroda“, da je u Lištici [danas Široki Brijeg] istaknuto „da Deklaracija narušava temelje naše socijalističke zajednice i njene najveće – tekovine – bratstvo i jedinstvo naših naroda“, obavještava da u Zagrebu nije održan sastanak aktiva SK Društva književnika Hrvatske, među „zagrebačkim književnicima protesti protiv Deklaracije još uvijek su samo pojedinačni“.

Partijsko vodstvo u Sarajevu ustvrdilo je 27. ožujka da su „Deklaracija i Predlog ne samo izraz nacionalističkih i šovinističkih gledanja i opredjeljenja njihovih potpisnika, nego i pokušaj otvorene političke diverzije protiv bratstva i jedinstva, ravnopravnosti i socijalističkog patriotizma naroda Jugoslavije“. Takvi su diskvalifikativi – nacionalizam, šovinizam, politička diverzija protiv bratstva i jedinstva – uporište brojnih komentara, osuda i zaključaka u cijeloj Jugoslaviji.¹ Specifičnost reakcije komunističkog vodstva u BiH jest u tome da se u donošenju Deklaracije i Predloga vidi „nastavak hegemonističkih aspiracija prema Bosni i Hercegovini koje su u prošlosti dolazile s jedne i s druge strane“. Nije izričito rečeno da su Deklaracija i Predlog prijetnja SR BiH, no to se može dobro iščitati iz riječi da je njezino stvaranje u okviru SFRJ „istorijska osuda ovih aspiracija“, da oživljavanje „svakog nacionalizma i hegemonizma podsjeća“ u BiH „na takvu mračnu prošlost i njene posljedice“. U priopćenju se posve općenito i zakučljivo navodi – cilja se po svemu sudeći na Peti kongres jugoslavenskih slavista održan upravo u Sarajevu 1965. godine i postkongresne polemike – da su sličnog karaktera [poput Deklaracije i Predloga] bile „i neke rasprave povodom pitanja jezika vođene i prije“, da su se one „neposredno, sa samozvanom i nametljivom paternalističkom zabrinutošću, odnosile na jezičku i kulturnu praksu u našoj Republici“, no da je na „uočavane političke tendencije i kalkulacije“ u tim raspravama „nedovoljno odlučno reagovano i u našoj i u drugim republikama“. Ubrzo nakon sjednice partijskog vodstva održana je 6. sjednica GO SSRN BiH na kojoj je izričito rečeno da su Deklaracija i Predlog „napad na bratstvo i jedinstvo, na temelje naše socijalističke zajednice i posebno kao prijetnja jedinstvu naroda Bosne i Hercegovine, kao prijetnja ravnopravnosti naše Republike u zajednici jugoslovenskih naroda i narodnosti“ (*Oslobođenje*, 1. 4. 1967, 3).

Početak prosinca 1967. godine održan je u Beogradu sastanak predstavnika izvršnih komiteta centralnih komiteta SK BiH, Crne Gore, Hrvatske i Srbije. Nakon toga, po svemu sudeći u skladu s rečenim na tom sastanku, u CK SKH održan je interni sastanak s hrvatskim jezikoslovcima i književnicima, a u CK SKS sa srpskim jezikoslovcima i kulturnim radnicima. Potom je javnost obaviještena o rezultatima rasprava o suvremenoj jezičnoj problematici na sjednici IK CK SKH 21. prosinca te sjednici IK CK SKS 29. prosinca 1967. Zatim se i u Sarajevu u organizaciji republičkog partijskog vodstva raspravlja o jezičnoj politici. Na sastanku Komisije za

¹ Vidi: Duranović (2011), Samardžija (2017), Novaković (2020).

idejno-politička pitanja iz oblasti obrazovanja, nauke i kulture CK SK BiH 10. siječnja 1968. predstavnici republičkog vodstva naglašavali su da Deklaracijom i Predlogom „stvorenja situacija zahtijeva intervenciju komunista kao progresivnih društveno-političkih snaga, jer su jezični problemi u BiH političke prirode“. Tada je odbačen „pokušaj bilo kakve *patronaže* iz susjednih republika i naglašena potreba afirmacije samostalne republičke politike na vlastitom teritoriju“. Izričito je rečeno da „Srbi Bosne i Hercegovine ne mogu se smatrati područjem na koje bi Srbija mogla imati neke pretenzije i na kome bi mogla imati ma kakve ingerencije, kao što se ni Hrvati ne mogu smatrati područjem Hrvatske, njenom sferom uticaja“ (Veladžić 2021: 999). Poput hrvatskog i srpskog izvršnog komiteta i bosansko-hercegovački nakon internih razgovora održao je sjednicu o čemu je obaviještena javnost. Na njoj je 15. ožujka 1968. Izvršni komitet „konstatovao da je pitanje jezika u našoj republici osjetljivo i zbog toga što je u Bosni i Hercegovini malo područja koja su nastanjena stanovništvom isključivo jedne nacionalnosti. Narodi Bosne i Hercegovine, Srbi, Hrvati i Muslimani, ravnopravno se i slobodno služe i jednom i drugom varijantom hrvatskosrpskog, odnosno srpskohrvatskog jezika, miješajući njihova varijantna obilježja“ („Najveća tolerancija u upotrebi jezičkih varijanti“, *Oslobođenje*, 20. 3. 1968, 3). Izvršni komitet u tom je dokumentu prvi put spomenuo dvije varijante (Baotić 2005: 443), ali pritom nije terminološki precizirao – to nisu učinili ni hrvatski ni srpski izvršni komitet u svojim priopćenjima – da je jedna od tih varijanata, kako ih se tada uobičajilo nazivati (v. Mićanović 2013), zapadna, zagrebačka, hrvatska, a druga istočna, beogradska, srpska. Razvoj događaja pokazat će da su Deklaracija i Predlog postali „detonatori“ (Džaja 2004: 279) procesa oblikovanja samostalne bosansko-hercegovačke jezične politike, odnosno da su se njezina „idejno-politička načela“ (Veladžić 2021: 997) počela uobličavati u prvim reakcijama „republičkoga političkog i društvenog vrha“ na Deklaraciju i Predlog. U tom procesu, koji je u osnovi dovršen 1971. godine, važna uloga pripada skupu o jezičnoj toleranciji održanom u travnju 1970.

Milan Šipka (1969–70) otvorio je u časopisu *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti* anketu o jezičnoj toleranciji u nastavi te pritom izdvojio pet područja „u kojima nam se nude varijantna rješenja“: pismo, izgovor, terminologiju, naziv jezika te ortografsko-gramatička alternativna rješenja i leksičke dublete. U idućem broju objavljeni su anketni odgovori J. Vukovića i S. Markovića, dvojice profesora s Katedre za srpskohrvatski je-

zik Filozofskog fakulteta u Sarajevu.² Potom je na inicijativu i u organizaciji uredništva časopisa, kojemu su se pridružili i Društvo nastavnika srpskohrvatskog jezika i Republički prosvjetno-pedagoški zavod, održan skup od 23. do 25. travnja 1970. u Sarajevu – organizatori ga nazivaju Simpozijum o jezičkoj toleranciji – na kojemu se raspravljalo o temi naslovljenoj „Jezička tolerancija u nastavi (u školama SRBiH)“.

Na osnovi devet održanih referata i velikog broja izlaganja „u iscrpnoj i dugoj diskusiji“ sudionici „naučnog skupa“, kako se navodi u *Oslobođenju* (26. 4. 1970, 8), usvojili su tekst naslovljen Zaključci Simpozijuma o jezičkoj toleranciji.³ U prvom se dijelu toga teksta utvrđuje da je književnojezična stvarnost u SR Bosni i Hercegovini specifična kao što je specifičan i njezin „društenopolitički položaj“, u njoj „žive pripadnici više nacija (Srbi, Hrvati, Muslimani)“, uz to se i književni jezik „razvijao u posebnim uslovima“, u njemu se ogleda „kako naše autohtono bosanskohercegovačko kulturno nasljeđe tako i uticaji nacionalnih kultura narodâ srpskohrvatskog jezičkog područja“. ⁴ Književni jezik u BiH „veoma je široko jedinstvo raznolikosti u književnojezičkoj praksi na cijelom srpskohrvatskom području“, stoga „mi u Bosni u Hercegovini, polazeći od osnovnih principa i pozitivnih tekovina Novosadskog dogovora, prihvatamo sve ono što egzistira na cjelokupnom hrvatskosrpskom jezičkom području u granicama zajedničke književnojezičke norme“. Izričito se navodi da narodima Bosne i Hercegovine i njihovoj kulturi „ne odgovara usmjeravanje književnog jezika u pravcu dvovarijantske (ili dvojezičke) polarizacije niti formiranje treće, bosanskohercegovačke varijante“. Utvrđuje se da svaki građanin Bosne i Hercegovine „ima puno individualno pravo na vlastiti izbor izražajnih mogućnosti našeg književnog jezika u cjelini“, da ta sloboda izbora znači „pravo na izbor svih mogućnosti koje pruža naša standardna hrvatskosrpska – srpskohrvatska jezička norma, pa i pravo opredjeljenja za jednu od postojećih književnojezičkih normi zapadne i istočne varijante u njihovom čistom obliku“. Sukladno tomu „pravo na potpuno slobodan izbor imaju i učenici osnovnih, srednjih i visokih škola u SRBiH“, a nastavnikova sloboda u nastavi „nužno

² J. Vuković, „Prilog ankete o jezičkoj toleranciji u nastavi“, S. Marković, „O jezičkoj toleranciji u našim školama“, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, br. 2, 1969–70.

³ Svi su referati objavljeni u *Prilozima* (3, 1969–70), a odlomci nekih referata i u dnevnim novinama (npr. u *Oslobođenju* u prazničkom trobroju 30. travnja – 1. i 2. svibnja, u *Vjesniku* 5. svibnja).

⁴ Zaključci Simpozijuma o jezičkoj toleranciji, *Odjek*, 11–12, 1970, 31.

je ograničena njegovom funkcijom vaspitača“, on ne smije učeniku „name-tati svoja lična stanovišta i opredjeljenja“, nego je dužan, „kad god je to potrebno, ukazivati na sva izražajna sredstva koja pruža naša standardna jezička norma“. U pet su točaka – naziv jezika, pismo, izgovor, terminologija te leksik i pravopis – uobličeni zaključci. U prvoj od njih stoji: „Zvaničan naziv našeg jezika u SRBiH obavezno je dvočlan: srpskohrvatski – hrvatskosrpski. Izbor jednog od ovih naziva potpuno je slobodan, kako za nastavnika tako i za učenika.“ U drugoj se utvrđuje da su oba pisma, ćirilica i latinica, potpuno ravnopravna. Učenici osnovnih škola trebaju ovladati i jednim i drugim pismom, a učenici srednjih škola mogu „potpuno slobodno u nastavi upotrebljavati jedno od dva pisma – po svome izboru“. Treća točka: „Nastava u školama u SRBiH izvodi se na ijekavskom književnom izgovoru. Svi učitelji i nastavnici osnovne škole, kao i nastavnici srpskohrvatskog jezika u srednjim školama, treba da se u nastavi služe ijekavskim izgovorom.“ Na tome izgovoru „treba da se štampaju svi udžbenici“, a učenik „ima pravo na izbor izgovora našeg književnog jezika, ali je dužan da savlada pravila standardnog ijekavskog govora“. S obzirom na potrebu, zaključuje se u četvrtoj točki, da se učenicima „učine dostupnim sva kulturna dobra narodâ srpskohrvatskog jezičkog područja“, škola i sve druge prosvjetne institucije dužne su učenike upoznati „sa cjelokupnom stručnom terminologijom u granicama nastavnog gradiva“ i omogućiti im „potpuno slobodno individualno opredjeljivanje u toj oblasti“. Peta točka: „Polazeći od toga da je sve što živi na teritoriji srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog jezika, a prihvaćeno je standardnim jezičkim normama, naše zajedničko leksičko bogatstvo, učenik i nastavnik su potpuno slobodni u izboru izražajnih sredstava.“ Slobodan izbor vrijedi „i za postojeće ortografsko-gramatičke norme“, ali „uz jedino ograničenje“, u istom se tekstu „ne mogu naizmjenično upotrebljavati pravopisne dublete“.

Do javnosti je ubrzo doprlo da je pri usvajanju treće točke zaključaka došlo do nesuglasica, a iz naknadnih osvrta samih sudionika simpozija s tim u vezi mogu se posve jasno iščitati različite interpretacije. Dan po okončanju skupa *Oslobođenje* (26. 4. 1970, 8) donosi u cijelosti tekst zaključaka u kojemu stoji, u trećoj točki, da svi učitelji i nastavnici „treba da se u nastavi obavezno služe ijekavskim izgovorom“, a tri dana potom kratku obavijest organizatora, koju potpisuje prof. S. Marković, da su pri usvajanju zaključaka izvršene izvjesne izmjene, što „u jednoj rečenici bitno mijenja smisao teksta“. Dakle: „U rečenici ‚Svi učitelji i nastavnici osnovne škole, kao i nastavnici srpskohrvatskog jezika u srednjim školama, treba da se u nastavi

obavezno služe ijekavskim izgovorom', u usvojenom tekstu zaključaka izostavljena je riječ *obavezno*.⁵

Početkom lipnja 1970. objavljeni su članci dvojice sudionika simpozija u kojima se iznose oprečni stavovi u vezi s trećim zaključkom. Muhamed Huković (1970), profesor iz Sarajeva, u svojem osvrtu s ogorčenjem piše da je „u posljednjem času normalan tok i završetak“ simpozija „poremećen nemilim i nesretnim događajem – prijedlogom da se iz zaključka izbaci riječ ‚obavezno‘“. Navodi i da je još nesretnije to što je „taj prijedlog podržao i mnogo doprinio njegovom usvajanju“ profesor dr. Asim Peco, „nastavnik Filološkog fakulteta u Beogradu, inače ekavac i pristalica beogradske varijante“, „a da bi dojam bio još mučniji, ustao je i profesor dr Jovan Vuković, opet ekavac, i podržao taj prijedlog, tako da je to umnogome umanjilo politički značaj sastanka, a kod mnogih vratilo nepovjerenje u krajnji cilj i uspjeh Simpozijuma“. Huković je izričit u tome da je to „najveći udarac zadat intencijama Simpozijuma na kojem se najviše govorilo o potiskivanju ijekavice i nametanju ekavskog govora“. Bilježi među ostalim da je neposredno nakon Simpozijuma održana „redovna skupština nastavnika srpskohrvatskog jezika i književnosti“ u Tuzli na kojoj su pojedinci „vrlo otvoreno ustali u obranu ekavskog izgovora i suprotstavljali se zaključcima nazivajući ih čak i reakcionarnim i korakom nazad u odnosu na Bečki književni dogovor te Novosadske zaključke“. Prenosi tako riječi nastavnice iz Tešnja, „da je njen ekavski izgovor zajamčen ustavnim slobodama“, i komentira: „Zaboravila je kolegica da i djeca imaju ustavna prava te da su ta njihova prava, mislim, prioritetnija od njenih kao jedinke i da je nastavnica dužna poštivati jezične i govorne tradicije kraja u kome službuje i živi“. Huković piše o prodiranju ekavštine na ijekavska područja, što smatra „izuzetno važnim“, jer neki primjeri „više su nego alarmantni“. Postoje slučajevi „da mlađe generacije na čistim ijekavskim područjima govore i pišu ekavski, da se pojedine ekavske riječi uporno proturaju u sredstvima javnog informiranja“, a najaktualniji primjer „prodiranja ekavštine u Bosnu i Hercegovinu jeste to što u Tahmišćicevoj antologiji bosanskohercegovačke poezije od 35 pjesnika njih 17 piše ekavski“. ⁶ Svetozar

⁵ Novinar uz to objašnjava: „Pretpostavljajući da će zaključci biti usvojeni bez bitnih izmjena, organizatori su se složili da se u štampi objavi tekst koji je predložen simpozijumu“ („Obavještenje“, *Oslobođenje*, 29. 4. 1970, 5).

⁶ Antologija Huseina Tahmišćića – *Suočeni sa svijetom. Antologija novije poezije u Bosni i Hercegovini (1919–1969)* – objavljena je u časopisu *Život* (2–4, 1970), a potom u izdanju „Svjetlosti“ – *Suočeni sa svijetom. Antologija novije poezije u BiH* (Sarajevo, 1971). U prvu inačicu antologije uvrštena su 34, a u drugu, u izdanju „Svjetlosti“, 45 pjesnika. Tahmišćić na

Marković (1970) objašnjavao je u *Oslobođenju* da je o drugoj rečenici treće točke bilo najviše diskusije pri usvajanju zaključaka. U završnom dijelu simpozija, nakon što je nacrt zaključaka podijeljen sudionicima, „javila su se mišljenja da se nastavnici ekavci ne bi smjeli primoravati da prihvate ijekavicu, jer je to protivno principu tolerancije“. Na koncu je prihvaćeno „kao kompromisno rješenje izostavljanje riječi *obavezno*, i svi učesnici su se s tim saglasili“. Usvojena formulacija „istina, favorizuje ijekavicu, kao književni izgovor u Bosni i Hercegovini, ali ne primorava nastavnika da je prihvati“. Marković se osvrnuo i na zbivanja na godišnjoj skupštini u Tuzli, gdje su „ispoljena potpuno oprečna mišljenja o pomenutoj tački zaključaka: neograničeno pravo upotrebe ekavice u školama – i zabrana njene upotrebe“. Iz „proizvoljnih tumačenja“ treće točke „neki ljudi su shvatili“ da se „zabranjuje upotreba ekavštine, ne samo u školama nego uopšte“, a na drugoj strani govorilo se „o nekakvoj opasnosti od ekavizacije, što je posljedica izvjesnog opterećenja. U Markovićevoj interpretaciji intencija treće točke zaključka jest „preporuka o potrebi prilagođavanja“. I on smatra da je nastavnik „u izvjesnoj mjeri upućen na prilagođavanje učenicima“, da kao „vaspitač nastavnik treba da učini izvjestan intelektualni napor da bi se u nastavi što više približio učenicima“. Ali, to „sve pod uslovom da nastavnik *može* da savlada ijekavicu“, stoga je u trećoj točki „rečeno *da treba*, a ne *da mora* da se u nastavi služi ijekavskim izgovorom“. Učiteljima i nastavnicima osnovnih škola i nastavnicima „srpskohrvatskog jezika srednjih škola“, na koje se odnosi treća točka zaključaka, i nastavnicima ostalih predmeta u srednjim školama, na koje se ne odnosi, „treba ostaviti vremena za prilagođavanje – ako su u stanju da savladaju taj proces“. Marković, ekavac rođen u Vojvodini (Cvetković-Sander 2011: 258), u članku nije ništa rekao o svojem iskustvu prilagođavanja ijekavskoj sredini. Na temelju njegove elaboracije moglo bi se samo zaključiti da je on bio u stanju savladati taj proces, odnosno da je imao sposobnost da to uspješno učini. U traženju odgovora na pitanje što s pojedincima koji *moгу* savladati proces prilagodbe, ali to *ne žele*, Markovićeva elaboracija ne može nam pomoći.

S usvojenom kompromisnom trećom točkom zaključka nije bio zadovoljan ni Asim Peco (1970a), kojega je Huković prozvao kao onoga koji je mnogo doprinio njezinu prihvaćanju. U razgovoru za *Prosvetni pregled* Peco je govorio da „[m]oždа jedna tačka Zaključaka pomalo odudara“, ona „u ko-

ekavici piše predgovor antologiji i napomene (*Život*, 3–9, 134–135), a u knjižnom su izdanju ta dva teksta ijekavizirana.

joj se kaže da su nastavnici srpskohrvatskog dužni da u razredu govore ijekavski“, trebalo je „i ovde, a to sam i na Simpozijumu kazao“, pokazati „apsolutnu tolerantnost“. Ako se daje sloboda učeniku da bira „jedan od dva književna izgovora“, tada, po Pecinu mišljenju, nema razloga da se ona ne da i nastavnicima. Uvjeren je da prisutnost „nastavnika ekavaca nikako neće izmeniti učenikov domaći izgovor“, „po mom mišljenju, neće ostaviti negativne posledice“. U *Borbi* potom Peco (1970b) piše o postsimpozijским raspravama, ali tada ne izražava nezadovoljstvo zbog onoga što piše u trećoj tački zaključaka, nego zbog toga što se u tim raspravama u prvi plan stavljaju „one odredbe Zaključaka koje nisu ni najvažnije ni najbitnije, i njima se pridaje veći značaj nego što ga one same po sebi zaslužuju“, pa tako je ono što je najvažnije ostalo „u senci rasprava o tački 3“. Nakon simpozija često se ističe „kako je odredba o potrebi da se nastava“ u BiH „izvodi na ijekavskom narečju nešto što je osnovno i zašto se treba dokraja boriti“, a Peco ne prihvća takav stav: „da ponovim, ova odredba nije ključna u Zaključcima“. Ono što simpozijским zaključcima „daje istorijski značaj“, ističe Peco, jesu „misl“ da narodima u Bosni i Hercegovini „ne odgovara usmjerenje književnog jezika u pravcu dvovarijantske (ili dvojezičke) polarizacije niti formiranje treće, bosansko-hercegovačke varijante“. U sarajevskom je referatu Peco (1969–70), polazeći od toga da je „sasvim na mjestu uvrštavanje naših Muslimana u narode kojima je maternji jezik srpskohrvatski“, isticao da to ne znači da treba „po svaku cijenu tražiti neke osobenosti koje bi bile isključivo njihove i koje bi mogle poslužiti nekakvoj teoriji o „muslimanskom jeziku““ (22–23). Takve se specifičnosti mogu pronaći, ali, kako objašnjava, „one nisu takve prirode, niti imaju takvu lingvističku težinu da se na osnovu njih može govoriti o nekakvom posebnom jeziku naših Muslimana“ (23). Pri kraju svojeg izlaganja – kao što je to učinio prvi put u članku objavljenom u novinama i potom u časopisu⁷ – postavio je i pitanje „otkuda to da se danas javi težnja za muslimanskom individualnošću u jeziku“, a na njega je dao i vlastiti odgovor: „da bi se izbjeglo izjašnjavaње o pripadnosti ovoj ili onoj varijanti, pošlo se ka stvaranju vlastite varijante“ (25). Iz naknadne diskusije očito je da su te Pecine riječi prouzročile nezadovoljstvo dijela sudionika, „prije svega Muslimana“, koji su bili iziritirani dramatiziranjem teme koja nije postojala (Cvetković-Sander 2011: 256). Prvi je to

⁷ Peco je objavio u dva dijela članak „Muslimani i šćakavština“ u *Borbi* (26. i 27. 10. 1969), a potom je taj članak pretisnut u časopisu *Književnost i jezik* (1, 1970) pod naslovom „O specifičnostima govora naših Muslimana“. U simpozijским referatu ugradio je znatne dijelove toga članka.

pitanje „u referatu druga Pece“ prokomentirao Mustafa Ajanović, profesor Pedagoške akademije u Sarajevu: „Postavljanje pitanja posebnosti muslimanskog jezika – mislim da je najveća ludorija koja je mogla nekom na um pasti.“ Misli „da to nikako nije poteklo iz muslimanske sredine“, da jezik „Muslimana je apsolutno jednak s jezikom njihovih sugrađana, i tačno je ono što drug Minović kaže: da je to došlo sa strane; hoće neko drugi svoje račune da sviđa tu kod nas, odnosno preko nas“ (10).⁸ Huković je na skupu govorio – poslije o tome pisao u *Svijetu* – da se to pitanje „neosnovano dramatizovalo“, da mu nije poznato da je „iko ovdje, u Bosni, naročito iz redova jezičnih stručnjaka Muslimana to pitanje postavio“, a nije mu „čak poznato ni da se to i sa druge strane sugerira“. Zamolio je „druga Asima Peca“ da odgovori na pitanje koji je „taj konkretno, lingvista, koji je taj stručnjak jezični i gdje se postavilo pitanje muslimanske varijante“ (45–46). U raspravu se uključio, kako je sâm objasnio, Atif Purivatra, docent sarajevskog Fakulteta političkih nauka, s obzirom na to da „prof. Peco nije odgovorio na postavljeno pitanje“. No to je vjerojatno učinio i zbog toga što ga je Peco kritički spomenuo u svojim ranije objavljenim člancima.⁹ Prigovorio je Peci, uzimajući u obzir te njegove članke i simpozijски referat, da je „upravo predimenzionirao nastojanje“ nekih suvremenih povjesničara i sociologa „da po svaku cijenu traže neke osobenosti koje bi mogle poslužiti nekakvoj teoriji o muslimanskom jeziku“ (50). Izričit je bio u tome da „maternji jezik Muslimana je bio i ostao, kao što i prof. Peco kaže, srpskohrvatski, odnosno hrvatsko-srpski jezik“, da „ne postoji nikakav poseban muslimanski jezik i da je lansiranje ideja o muslimanskom jeziku – kako je jučer u diskusiji rekao prof. Ajanović – najveća ludorija koju je neko mogao u sadašnjem trenutku učiniti“ (52). Purivatra na kraju poziva da se u borbi „protiv svih oblika negiranja muslimanskog nacionalnog individualiteta“ radi na „afirmaciji Muslimana kao ravnopravnog faktora u svim oblastima društvenog života“, a u području lingvistike na afirmaciji „Muslimana kao ravnopravnog stvaraloca (a ne samo korisnika kako pojedinci misle i ističu) srpskohrvatskog, odnosno hrvatskosrpskog jezika kao svoga maternjeg jezika“.

⁸ Ovdje se uz preuzete citate u zagradama navodi broj stranice u *Prilozima*, „Simpozijum o jezičkoj toleranciji – diskusija“, 4, 1969–70.

⁹ Peco (v. bilj. 7) osvrće se kritički na Purivatrinu rečenicu o šćakavštini („Muslimani – juče i danas“, *Borba*, 15. 9. 1969), a u simpozijском ga referatu ne spominje, tek da se „u posljednje vrijeme čuju mišljenja da se Muslimani srpskohrvatskog jezičkog područja, posebno oni u SR BiH, odlikuju šćakavštinom kao govornim tipom“ (18–19). Purivatra u svojem diskusijском istupu o tome nije rekao ni riječi.

U simpozijskoj diskusiji otvoreno je i pitanje statusa ćirilice. Sarajevski profesor Blažo Miličević¹⁰ navodi kao poznatu činjenicu da „sve više ljudi u Bosni i Hercegovini piše latinicom, a sve manje ćirilicom“. Tvrđi i da „upotreba pisma nema nacionalni karakter“ (5), ne slaže se s mišljenjem Markovića, koji je o tome pisao u *Prilozima*, „da je ‚upotreba ćirilice prije sredstvo nacionalnog legitimisanja nego znak opredijeljenosti za istočnu varijantu‘“. Miličević je izričit u tome da upotreba pisma „nije znak opredijeljenosti za određenu varijantu, niti je sredstvo nacionalnog legitimisanja“ (6). Lazar Matković, prosvjetni savjetnik iz Zenice, nije prihvatio tezu iz referata M. Šipke da se „latinica spontano širi i da postaje, spontano, i pismo Srba i Crnogoraca“. Uzima je kao „prividno tačnu“ jer „niti se latinica spontano javila u Beogradu, niti je ćirilica spontano potisnuta iz upotrebe u našoj Republici“ (33). Na pitanje koje sâm postavlja – „Da li je ćirilica u našoj Republici potisnuta pod izvjesnim pritiskom ili nije?“ – odgovara: „Ja tvrdim da jeste.“ Objasnjava da su se pojavili „i razni demagozi i ljudi roboti koji su postali isključivi u primjeni latinice“, da se čak i kažnjava one koji se nisu htjeli odreći ćirilice, govori o „prišivanju etiketa kao što su: šovinista, konzervativac, primitivac, geđžovac i sl. kao što se i onim Hrvatima koji umjesto uobičajenog *voz* kažu *vlak*, takođe prišiva etiketa šoviniste“.

U tekstu simpozijških zaključaka utvrđeno je da svaki građanin BiH „ima puno individualno pravo na vlastiti izbor izražajnih mogućnosti“, tako „i pravo opredjeljenja za jednu od postojećih književnojezičkih normi zapadne i istočne varijante u njihovom čistom obliku“. Da se to pravo kršilo, odnosno da se uskraćivala slobodna upotreba oblika hrvatske varijante, može se jasno iščitati iz Vukovićeve referata (1969–70: 28–29). U njemu su pobrojani u pet točaka slučajevi, „nacionalistički ekscesi u smislu najprimitivnije nacionalne tolerancije“, da se „nastavniku, Hrvatu, tamo negde kod Bugojna uskraćuje pravo da se služi izgovorom hrvatske varijante *kemija*, a ne *hemija*“, da se učiteljici u Biloj uskraćuje pravo da pred „velikom većinom hrvatske dece naš književni jezik naziva *hrvatskosrpskim* (a ne *srpskohrvatskim*)“, da se, „tamo na severu u jednom mestu do Save, nekome uskraćuje pravo da na administrativnim tablama pisanim latinicom stoji pisano *općina*, pored ćiriličkog natpisa *opština*“, da se u Mostaru nastavnik „izvinjava pred skupom svojih kolega što se, eto, služi hrvatskim terminima i izrazima (a niko ne primećuje da mu takva izvinjenja nisu potrebna)“, da se „u rogačkom kraju nastavniku, Hrvatu koji je došao sa Zagrebačkog sveučilišta,

¹⁰ Prezime se toga profesora u *Prilozima* na više mjesta navodi i kao Miličević i kao Milićević.

uskraćuju ‚hrvatizmi‘, čak i takvi kao što je *opskrbiti*, reč koja bi trebalo da nam je svima bliska tako da i ne osećamo da je Hrvati upotrebljavaju više nego Srbi. Itd., itd.“

Profesor Ferdo Boban, viši stručni suradnik u Republičkom sekretarijatu za obrazovanje i kulturu, u svojem je istupu ustvrdio da u „posljednjih dvadeset pet godina u nas“, dakle od 1945. godine, „*nije uloženo dovoljno truda na saniranju jezične tolerancije, korektnosti i ravnopravnosti*“ i to „ne samo iz neznanja ili primitivizma“, kao što „tvrdi prof. dr J. Vuković“. Navodi da primjera „netolerancije, potiskivanja druge varijante ima dosta“ (14), a iz svega rečenog očito je da je ta potisnuta druga varijanta – zapadna (hrvatska). Uvidom u udžbenike *istorije* za 5. i 7. razred i jezične udžbenike ustanovio je „*kako prevladava leksika, sintaksa, morfologija istočne varijante*“. Upozorio je na to „da nas više zanima jezična praksa, nego deklarativne izjave o ravnopravnosti u jeziku“, „simpozij će ostati jedan u nizu skupova na kojima je sve lijepo dogovoreno, *ukoliko se stvarno*, poslije simpozija ne učini ništa konkretno“. Boban na koncu očekuje od skupa „da dade svoj prilog jezičnoj toleranciji u Republici, ne u deklarativnom smislu (koji je i do sada bio dobar), nego u praktičnim rješenjima, koja će ujedno pokazati drugim centrima da ovdje samo možemo riješiti svoja pitanja na opće zadovoljstvo svih nacija naše Republike“ (15).

Poput Bobana ni dvojica zapadnohercegovačkih gimnazijskih profesora u svojim se istupima nisu toliko bavila primjerima kršenja individualnog prava na slobodnu uporabu varijantnih oblika, nego su govorila o zapostavljenosti i neravnopravnosti zapadne (hrvatske) varijante u bosansko-hercegovačkoj standardnojezičnoj praksi. Stanko Jurilj, profesor u tadašnjoj Lištici, iznosi svoje zapažanje o „nedovoljnoj zastupljenosti, tačnije nezastupljenosti zapadne varijante hrvatskosrpskog jezika u sredstvima javnog komuniciranja“ (41). Navodi da je u njima „istočna varijanta u vidnom preimućstvu“, smatra jedino ispravnim da se podjednako upotrebljava i jedna i druga varijanta hrvatskosrpskog jezika. Konačno, „jedan od naših zaključaka treba da bude ravnopravnost varijanata bez zapostavljanja i protežiranja, a da bi se to postiglo, izdavačka djelatnost, štampa, radio, televizija i dr. moraju upotrebljavati i zapadnu varijantu hrvatskosrpskog jezika“ (42). Ivan Miličević, profesor u Ljubuškom, kad je „na ovom skupu pokazana zavidna razina otvorenosti i iskrenosti“, utvrdio je, „[č]injenica je, priznali mi to ili ne,“ da je „sve do u najnovije vrijeme srpska varijanta našeg jezika bila, u utjecajnom smislu na Bosnu i Hercegovinu, u daleko povoljnijem položaju od hrvatske. I to ne samo u krajevima naše Republike gdje je dominiralo i gdje dominira

srpsko življe, što se donekle dâ i razumjeti, nego i u onima gdje je življe isključivo, ili gotovo isključivo, hrvatsko, a da i ne govorimo za područja gdje je muslimanski živalj u većini.“ (43) Zbog čega je „to tako bilo, a djelomično je i danas tako“, sâm Miličević ne može „s apsolutnom tačnošću odgovoriti“, ali čini mu se „najvažnijim i najpresudnijim momentom“ nacionalna struktura „prosvjetnih (i ne samo prosvjetnih) radnika, od učitelja do sveučilišnih profesora“. Kao drugi „jednako presudan faktor“ navodi, slično Jurilju, jezik radija, televizije i štampe u Bosni i Hercegovini. „I bez ruke na srcu moramo priznati da jezik našeg ‚Oslobođenja‘ i radija i televizije gotovo isključuje mogućnost utjecaja hrvatske varijante na bosanskohercegovački izraz, odnosno bilo kakvu egzistenciju obojenijih croatizama u tom istom izrazu. Ono što ih se sretne, to je zaista kao slučajnost. (Potrebno je ipak u pozitivnom smislu donekle izuzeti ‚Odjek‘, pa i ‚Svijet‘.)“ (44).

Nepunih deset mjeseci nakon simpozija, sredinom veljače 1971. godine, na sastanku u organizaciji CK SK BiH usvojen je dokument Književni jezik i književnojezička politika u Bosni i Hercegovini. Taj „svakako najznačajniji dokument književnojezičke politike u BiH“, kako navodi u naknadnoj elaboraciji Šipka (2001: 35, 181), jedan od njegovih sastavljača, „u cjelini je potvrdio“ simpozijske zaključke. U njemu izričito stoji da „Zaključci Simpozijuma o jezičkoj toleranciji u nastavi predstavljaju osnovu za rješavanje konkretnih jezičkih problema u ovoj oblasti i stoga treba preduzeti potrebne mjere da se ti zaključci ostvaruju“. U srpnju 1971. Prosvjetno-kulturno vijeće Skupštine SR BiH donijelo je tekst svojih zaključaka u koje je pak ugradilo simpozijske zaključke, odnosno obvezalo je škole na upotrebu „dvočlanog naziva jezika srpskohrvatski-hrvatskosrpski“, ravnopravnu primjenu ćirilice i latinice, izvođenje nastave na ijekavskom književnom izgovoru i na primjenu „dvojne terminologije“ (2001: 183–184). Da se Simpozijum uzima kao međaš razdoblja nove, autonomne bosansko-hercegovačke jezične politike, može se dobro iščitati iz građe savjetovanja u Mostaru 1973. godine. Ovdje se ne možemo upuštati u raščlambu mostarske građe o provedbi simpozijfskih zaključaka. Tek izdvajamo polemički intonirano zapažanje Ivana Lovrenovića, sudionika savjetovanja, „o drastičnom raskoraku između *slova* i *prakse* proklamirane književnojezične politike u ovim našim neraskrčenim beha jezičnim mahalama i ćorsokacima“¹¹ kao poticaj za raspravu o učincima bosansko-hercegovačke jezične politike.

¹¹ Ivan Lovrenović, tada profesor u Mrkonjić Gradu, v. *Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku*, 1974, 112.

Izvori i literatura

- Baotić, Josip (2005) „Književnojezička politika 1970–1990 – Borba za zajedništvo i ravnopravnost“, *Jezik u Bosni i Hercegovini*, ur. Svein Mønnesland, Sarajevo – Oslo, str. 435–477.
- Cvetković-Sander, Ksenija (2011) *Sprachpolitik und nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1945–1991)*. Serbokroatisch, Albanisch, Makedonisch und Slowenisch, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Duranović, Amir (2011) „Vjesnici proljeća. Reakcije u Bosni i Hercegovini na objavljivanje *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i Predloga za razmišljanje*“, *Prilozi*, 40, Sarajevo, str. 305–327.
- Džaja, Srećko M. (2004) *Politička realnost jugoslavenstva (1918–1991)*. *S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi, Sarajevo – Zagreb.
- Huković, Muhamed (1970) „Nade i strahovanja“, *Svijet*, 627, 5. 6. 1970, Sarajevo, str. 9.
- Marković, Svetozar (1970) „Nesporazumi oko treće tačke“, *Oslobođenje* [prilog *Nedjelja*], 7906, 6. 6. 1970, str. 6.
- Mićanović, Krešimir (2013) „Variationen zum Thema Standardsprache(n) und Varianten. Über den kroatisch-serbischen Sprachenstreit. *Typen slavischer Standardsprachen: Theoretische, methodische und empirische Zugänge*“, ur. Daniel Müller – Monika Wingender, Wiesbaden, str. 197–216.
- Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku. (Referati, diskusija, zaključci)* (1974), Institut za jezik i književnost – Oslobođenje, Sarajevo.
- Novaković, Šimun (2020) „Provođenje partijskih zaključaka u institucijama potpisnicama *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i Predloga za razmišljanje* – prema pisanju *Politike i Borbe*“, *Mostariensia*, 24, 1, Mostar, str. 31–73.
- Oslobođenje. List Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- Peco, Asim (1969–70) „Nacionalno osjećanje i jezička praksa“, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, 3, Banjaluka, str. 18–25.
- Peco, Asim (1970a) „Potpuna sloboda izbora jezičkih sredstava“, *Prosvetni pregled* 20, 27. 5. 1970, Beograd, str. 1, 5.
- Peco, Asim (1970b) „Udar na otvorena vrata“, *Borba*, 160, 13. 6. 1970, Beograd, str. 2.

Politika, Beograd.

„Simpozijum o jezičkoj toleranciji – diskusija“ (1969–70), *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, 4, Banjaluka, str. 1–53.

Samardžija, Marko (2017) *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. 1967. – 2017. Vijesti, komentari, osude, zaključci. U povodu 50. obljetnice donošenja*, Matica hrvatska, Zagreb.

Šipka, Milan (1969–70) „O jezičkoj toleranciji u nastavi – teze za javnu diskusiju“, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, 1, Banjaluka, str. 3–8.

Šipka, Milan (2001) *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000). Dokumenti*, Institut za jezik, Sarajevo.

Veladžić, Sabina (2021) „Kultiviranje sociokulturnoga identiteta Bosne i Hercegovine kroz jezičnu politiku 1965. – 1973.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, str. 989–1021.

Vuković, Jovan (1969–70) „Nizak nivo lingvističkog obrazovanja – stalan izvor jezičke netolerancije“, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, 3, Banjaluka, str. 26–35.

„Zaključci Simpozijuma o jezičkoj toleranciji“ (1970), *Odjek*, 11–12, Sarajevo, str. 31.

SUMMARY

Krešimir Mićanović, Luka Prkačin

FROM THE DECLARATION AND PROPOSAL TO THE
SYMPOSIUM: ON POLITICS AND STANDARD LANGUAGE
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1967–1970)

In this paper we discuss language politics in Bosnia and Herzegovina, at the time one of the six federal republics of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, during the period from March 1967, when the Declaration on the Name and Status of the Croatian Literary Language was issued, until the Sarajevo Symposium on Language Tolerance, held in April 1970. The conclusions reached at the Symposium and the polemical discussions prompted by divergent interpretations and assessments of them are analysed in detail. Taking into consideration the language politics in Bosnia and Herzegovina as a whole, it is concluded that the Symposium can be regarded as a milestone in the development of a new, autonomous, Bosnian-Herzegovinian language policy during the Socialist period.

Keywords: *Symposium on Language Tolerance; Declaration on the Name and Status of the Croatian Literary Language; A Proposal for Consideration; language politics in Bosnia and Herzegovina; standard language varieties; Serbo-Croatian/Croatian-Serbian*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.35.2.2>

Mirsad Turanović

KORELACIJA IZMEĐU AGENTIVNOSTI I ODGOVORNOSTI U KEMALISTIČKOM DISKURSU

dr. sc. Mirsad Turanović, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet
mirsad.turanovic@ff.unsa.ba *orcid.org/0000-0002-4929-9790*

izvorni znanstveni članak

UDK 811.512.161'42

rukopis primljen: 3. veljače 2023; prihvaćen za tisak: 27. studenoga 2023.

U radu se analizira strategija mistifikacije agentivnosti u kemalističkom diskursu na primjeru novinskog teksta u kojem se govori o zabrani nošenja marame na univerzitetima u Republici Turskoj. Manipulativni se potencijal jezika najzornije ostvaruje u manipulativnim diskursima koji predstavljaju osnovno sredstvo reprodukcije totalitarnih ideologija. Jedna od takvih ideologija je i ideologija kemalističke elite u Turskoj koja je svoju hegemoniju gradila i branila kako upotrebom raznih oblika prisile (prijeki sudovi, državni udari, razne zabrane i sl.), tako i reprodukcijom kemalističke ideologije kroz obrazovni sistem i medije. Zabrana nošenja marame na univerzitetima i u drugim javnim ustanovama ukinuta je 2013. godine ali je pitanje pokrivanja žena i dalje aktualno u društveno-političkom životu Turske. Glavni zaključak rada jeste da se osnovna manipulativna strategija u analiziranom tekstu zasniva na prikrivanju agentivnosti i, konsekvntno tome, negiranjju odgovornosti kemalističke elite za diskriminaciju nad pokrivenim studenticama. Taj zaključak potvrđuje opravdanost i nužnost uključivanja lingvističke aparature u istraživanja društvenih fenomena.

Ključne riječi: *manipulacija; kritička diskursna analiza; kemalistički diskurs; zabrana pokrivanja; agentivnost*

1. Uvod

Osnovna funkcija jezika je komuniciranje, sporazumijevanje ljudi. Međutim, jezik često prestane biti sredstvo sporazumijevanja i postaje sredstvo manipuliranja. Manipulacija je, barem u određenoj mjeri, inherentna jeziku iz same činjenice da je jezik u upotrebi (*parole*) subjektivan, odnosno da on nužno izražava/odražava govornikovu perspektivu (Danler 2005: 46). Manipulativni se potencijal jezika najzornije i najrazornije ostvaruje u manipulativnim diskursima koji imaju za cilj sačuvati asimetrične odnose moći. Manipulativni diskursi predstavljaju osnovno sredstvo reprodukcije totalitarnih ideologija kojim se oblikuje mišljenje ljudi i producira saglasnost sa režimom (van Dijk 1998: 274).

Kemalistička ideologija je ideologija elite, predvođene Mustafom Kemalom Atatürkom, koja je osnovala Republiku Tursku 1923. godine i imala apsolutnu vlast u jednopartijskom režimu sve do 1950. godine. Društveni poredak Republike Turske u tom periodu imao je gotovo sve značajke totalitarnih režima (ideologija, propaganda, kult ličnosti, gušenje svakog vida opozicije i građanskog organiziranja, poistovjećivanje države i partije i sl.). Nakon prelaska na višestranački sistem i gubitka izravne vlasti, kemalistička elita, oličena u vojsci, sudstvu, birokraciji, intelektualcima i krupnom kapitalu, čuvala je svoju hegemoniju reproducirajući kemalističku ideologiju kroz obrazovni sistem i medije, a po potrebi se i izravno miješajući u vlast putem državnih udara (1960., 1971., 1980. i 1997. godine).

Jedan od načina na koje su pomenute elite čuvale svoju hegemoniju bio je i zabrana pokrivanja žena na univerzitetima i drugim javnim ustanovama pod izgovorom zaštite sekularnog poretka. Kemalistički su mediji imali zadatak da tu zabranu i slične oblike diskriminacije legitimiziraju i amortiziraju u javnosti upotrebom manipulativnog diskursa. Cilj ovoga rade jeste analizirati kako kemalistički diskurs koristi manipulativnu strategiju mistifikacije agentivnosti¹, koja se realizira različitim jezičkim sredstvima kao što su nominalizacija, impersonalizacija, pasivizacija i sl., na primjeru jednog novinskog teksta, koji je naveden u cjelosti na kraju rada na turskom jeziku i u prijevodu kako bi čitatelji mogli imati cjelovit uvid u tekst i provjeriti relevantnost analize i zaključaka koji iz nje proizilaze. Nakon uvodnog dijela bit će predstavljen teorijski okvir za ovu analizu, koji čini

¹ O diskurzivnim strategijama prividne empatije i ideološke polarizacije u kemalističkom diskursu vidi (Turanović i Ajdinović Mehović 2023).

kritička diskursna analiza, te sociokulturalna praksa na kojoj se temelji analizirani diskurs. Nakon toga slijedi analiza teksta i zaključak.

2. Teorijski okvir

2.1. Kritička diskursna analiza

Kritička diskursna analiza (engl. CDA) predstavlja interdisciplinarno istraživačko područje u čijem se središtu nalazi interes za proučavanje manipulativne upotrebe jezika. Postoji nekoliko pristupa u CDA u kojima do izražaja dolazi epistemološko zaleđe njihovih prominentnih autora. Razvojna linija koja ima najčvršće utemeljenje u lingvistici polazi od systemske funkcionalne lingvistike (SFL), koja razvija postavku o dijalektičkom odnosu jezičkog i društvenog sistema i o aktivnoj ulozi koju jezik igra u konstruiranju našeg iskustva i doživljava svijeta. Ta aktivna uloga jezika manifestira se kroz odabir jedne jezičke forme iz seta potencijalnih jezičkih formi, pri čemu je taj izbor uvjetovan društvenim kontekstom (Halliday 1978, 2004a, 2004b). Navedeni teorijski postulati SFL bili su osnova na kojoj je grupa lingvista i književnih kritičara okupljenih na University of East Anglia krajem sedamdesetih godina razvila pristup poznat pod nazivom kritička lingvistika. Oni su izdali zbornik pod nazivom *Language and Control* (Fowler et al. 1979) u kojem su imali za cilj ponuditi jedan sistematiziran model jezičke analize koji je, kako su se nadali, trebao doprinijeti razvoju “originalne, kritičke i praktične teorije jezika u društvu” (Ibid: 4). Njihova istraživanja su potvrdila da izbor jezičke forme nije samo posljedica već i sastavni dio društvenih procesa jer kad društveni procesi i strukture nađu izraz u jeziku, onda dolazi do njihove afirmacije i konsolidacije (Fowler i Kress 1979b: 195). Nadalje, izbor jezičke forme je principijelan i sistematičan (Ibid: 188), a ta se sistematičnost ogleda, prije svega, u klasificiranju procesa i učesnika u njima i u predstavljanju agentivnosti i interakcije (Trew 1979b: 154). Ključni doprinos kritičke lingvistike jeste zaključak da lingvistička analiza može biti dobar instrument za analizu ideoloških procesa, a kako su društvena značenja najčešće implicitna, lingvistička će analiza nužno imati interpretativni karakter, odnosno imat će za cilj da demistificira ideološke procese (Fowler i Kress 1979b: 196).

Na ove teorijske postavke naslanjaju se i radovi Normana Fairclougha, čiji će pristup poslužiti kao metodološka osnova za ovaj rad. Za razliku od autora iz kritičke lingvistike, koji nisu jasno razgraničili pojam teksta od

diskursa, Fairclough, kao i drugi kritički analitičari diskursa, u svojim djelima naglašava da je tekst samo dio ukupnog procesa društvene interakcije zvanog diskurs (Fairclough 1989: 24). Svi drugi aspekti diskursa mogu se označiti općim pojmom konteksta. Kompleksnost pojma diskurs proizilazi upravo iz dinamičnog odnosa teksta i konteksta. Fairclough razvija analitički pristup koji fluidni pojam konteksta smješta unutar trijadne strukture diskursa koju čine tekst (pisani ili govoreni), diskurzivna praksa i sociokulturalna praksa (Fairclougha 1995a: 57).

Na nivou teksta, kao prvog dijela trijadne strukture analize diskursa, konstruktivistički karakter diskursa najbolje se ogleda u strategijama predstavljanja društvenih aktera, procesa i okolnosti u kojima se ti procesi odvijaju, te u načinu na koji se kombiniraju propozicije unutar teksta (Ibid: 102-103). Analiza diskurzivne prakse podrazumijeva analizu institucionalnih i diskurzivnih praksi, odnosno organizacionih rutina koje utječu na produkciju i konzumaciju tekstova (Fairclough 1995a: 16, 1995b: 9). Sociokulturalna praksa, kao treći dio trijadne strukture analize diskursa, podrazumijeva utvrđivanje historijske pozadine nekog diskursa, budući da se svaki diskurs neminovno pozicionira u odnosu na historijsko naslijeđe na način da ga selektivno reproducira ili transformira (Fairclough 1995b: 11).

CDA je u značajnom mjeri inspirisana emancipatorskim duhom poststrukturalističke kritike, utemeljene na kritici binarnih opozicija koje stvaraju mnoštvo pogrešnih ili kruto fiksiranih hijerarhijskih odnosa. Iako poststrukturalističko nepovjerenje u jezik i velike narative nekada završava u potpunoj skepsi i bespersepektivnosti, ta teorija je ostvarila veliki utjecaj u društvenim naukama što je rezultiralo značajnom, utemeljenom kritikom društvenih fenomena kao što su totalitarizam, nacionalizam, šovinizam, orijentalizam i sl. "Inovativni vid te vrste dekonstrukcije opozicije, a koji donosi emancipaciju, djeluje ovako: kad se osvrnemo na neke posebne sisteme, a kojih je svrha da svijet opišu ispravno, uviđamo da pojmovi kojima oni 'daju prednost', ili glavno mjesto, i hijerarhije u koje ih svrstavaju nisu nipošto u 'pravom' poretku." (Butler 2007: 22) Izrasla na takvim teorijskim osnovama, CDA predstavlja „analitičko istraživanje diskursa koje prevashodno istražuje kako se zloupotreba društvene moći i nejednakost realiziraju i reproduciraju u tekstu i govoru, ali i kako im se suprotstavlja u društvenom i političkom kontekstu. Takvim *disidentskim istraživanjem* kritički analitičar diskursa zauzima eksplicitan stav i, prema tome, želi razumjeti, pokazati i, u konačnici, su-

protstaviti se društvenoj nepravdi.” (Van Dijk 2015: 466). Društvena nepravda koja je motivirala ovaj rad jeste diskriminacija pokrivenih studentica koja je u Republici Turskoj bila prisutna u drugoj polovini 20. i početkom 21. stoljeća. Iako je diskriminacija zvanično ukinuta 2013. godine, i dalje je živa ideologija koja je proizvela i legitimizirala tu diskriminaciju. Prije same analize novinskog teksta, osvrnut ćemo se na sociokulturalnu praksu kemalističkog diskursa.

2.2. Sociokulturalna praksa

Moć totalitarnih ideologija ne počiva dominantno na represiji, koja se manifestira kroz upotrebu vojske i policije, sudskog aparata ili ekonomskih ograničenja, već na činjenici da je u društvima gdje vladaju takve ideologije cijeli komunikativni sistem posvećen konsolidiranju i održavanju ideološke kontrole nad društvom (Rigotti 2005: 62). Takav je slučaj i sa kemalističkom ideologijom u Turskoj. Kao i svaka totalitarna ideologija, i kemalizam počiva na trima vrstama tekstova (Ibid):

1) Utemeljujući tekstovi. U kemalizmu je to, prije svega, djelo Mustefe Kemala Atatürka pod nazivom *Nutuk*, koje zapravo predstavlja zapis njegovog maratonskog govora koji je držao tokom šest dana na kongresu svoje partije. U tom djelu Atatürk sebe portretira kao osobu koja je spasila turski narod nakon poraza osmanske vojske u Prvom svjetskom ratu i koja je stvorila modernu Republiku Tursku. Iz tog narativa, u kojem se Atatürk pojavljuje kao *deus ex machina* koji stvara Tursku iz ničega (Zürcher 2004: 99), on crpi legitimitet za radikalne sekularne reforme koje će provesti nakon osnivanja Republike Turske ali i za eliminaciju svih vidova opozicije. Na tom narativu je izgrađen kult ličnosti Atatürka² oko kojeg se i danas reproducira kemalistička ideologija. Kriitička literatura naglašava da je otpor turskog naroda u Ratu za nezavisnost počeo i prije nego što je Atatürk stao na čelo tog otpora (Tanör 1992, prema Turan 2015: 595) i da je on bio samo *primus inter pares* među grupom generala koji su organizirali i započeli otpor protiv okupatora Turske, da bi se tek kasnije nametnuo kao vođa (Zürcher 2000: 232).

² Neki od epiteta korištenih ispred Atatürkovog imena koji ilustriraju taj kult ličnosti su: *Büyük* (Veliki), *Dahi* (Genije), *Eşsiz* (Jedinstveni), *Halaskar* (Spasitelj), *Ulu*, *Yüce* (Veliki/Uzvišeni) (Hanioğlu 2011: 186–187).

2) Mediji. Tokom jednopartijskog perioda u Turskoj režimski su mediji (novine, časopisi i radio) imali zadatak da vrše propagandu kemalističke ideologije. Nakon prelaska na višestranački sistem kemalistički su mediji bili zaduženi, prije svega, za pripremu atmosfere za državne udare i njihovo legitimiziranje. Turska je vojska, uz podršku sudskog aparata, izvršila četiri državna udara (1960., 1971., 1980. i 1997. godine) kako bi zaštitila granice kemalističke hegemonije koju je ugrožavala izabrana vlast. Pored toga, zadatak medija je bio i legitimiziranje diskriminacije koja je bila produkt kemalističke koncepcije države i društva. Takav je slučaj i sa diskriminacijom pokrivenih studentica i novinskim tekstom koji je predmet analize u ovom radu.

3) Školski udžbenici kao najvažnije sredstvo kulturalne reprodukcije. Kemalistička se ideologija u Turskoj najsnažnije reproducira kroz udžbenike koji se i danas koriste u školama i na fakultetima u okviru obaveznog predmeta *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi* (Atatürkovi principi i historija revolucije). Cilj ovih udžbenika je da, kroz opis historijske pozadine nastanka Republike Turske, legitimiziraju kemalističke sekularne reforme koje odražavaju kemalističku koncepciju modernizacije i predstavljaju principe kemalističke ideologije.

Kemalističke sekularne reforme su obuhvatale promjene u društveno-političkom životu (ukidanje hilafeta i drugih vjerskih institucija, ukidanje šerijatskog zakona i usvajanje Švicarskog građanskog zakonika uz neznatne izmjene, uklanjanje ustavne odredbe o državnoj religiji i sl.), ali isto tako i promjene na kulturološkom planu (zabrana djelovanja derviških redova, preuzimanje latiničnog i zabrana upotrebe arapskog pisma, zakon o obaveznom nošenju šešira, zabrana izvođenja turske muzike, zabrana učenja ezana na arapskom jeziku i pokušaj turkifikacije drugih vjerskih obreda i sl.). Te reforme nemaju jasno filozofsko utemeljenje već predstavljaju pokušaj imitiranja evropskog iskustva sekularizacije, koja se u kemalističkoj ideologiji izjednačava sa modernizacijom, pri čemu se u praksi kemalizam najviše približava jakobinizmu (Mardin 1997: 65, vidi i Insel 2015: 22). Kada se uspoređi proces sekularizacije u Evropi i Turskoj, može se zamijetiti nekoliko razlika od kojih je najbitnija ta da je sekularizacija u Evropi bila produkt društveno-ekonomske dinamike, odnosno ekonomske modernizacije, dok je u Turskoj ona nametnuta kroz političke mjere autokratske i etatističke vlade (Turner 1974: 168, Tanör 1999: 195, Hanioglu 2011: 205–206). Kemalistička je elita smatrala da prije bilo kakvih drugih reformskih

koraka prvo mora ukloniti sve islamske institucije i utjecaj vjere u društvu, budući da je islam, prema orijentalističkoj ontološkoj shemi koju su oni internalizirali, imanentno nazadan i predstavlja prepreku razvoju (Azak 2010: 11, Cronin 2014: 2–3). Međutim, oni su se na tome i zaustavili; nakon rigoroznih sekularnih reformi nisu realizirali istinske društveno-ekonomske reforme i nisu ni pokušali promijeniti vlasničke odnose u državi (Zürcher 2000: 253).

Reforme kojim je kemalistička vlast uklonila sve dotadašnje islamske institucije u kemalističkom se narativu predstavljaju kao uspjeh Atatürka u borbi protiv tradicionalne uleme jer je on time osujetio najveću opasnost za legitimitet republičkog režima – mogućnost oživljavanja islamske države utemeljene na šerijatu (Howard 2016: 96, vidi i Turner 1974: 166). Međutim, prilikom realizacije radikalnih sekularnih reformi Atatürk nije naišao ni na kakve otpore od strane uleme, što potvrđuje činjenicu da je već ranije u Osmanskoj državi ulema bila birokratizirana i stavljena pod kontrolu države (Zürcher 2004: 102) Budući da ulema u Turskoj nije bila u sukobu sa državom i nije predstavljala realnu opasnost za nju, može se zaključiti da sekularne reforme kemalističkog režima nisu polazile od faktičkog stanja i realne potrebe već su imale svjesno mimetički karakter i “predstavljaju najdramatičniji i najsistematičniji pokušaj da se politički nametne specifično zapadno poimanje sekularizma” (Turner 1974: 164).

Druga bitna karakteristika sekularizacije u Turskoj jeste da se kemalistički režim nije zaustavio na ukidanju dotadašnjih vjerskih institucija već je osnovao Upravu za vjerske poslove (tur, *Diyanet İşleri Başkanlığı*), koja je functionirala kao javna ustanova čiji se rad svodio na pružanje tehničkih usluga. Uprava nije imala duhovni autoritet, nije mogla predlagati vjerska pravila, nije se mogla baviti teološkim istraživanjima (Tanör 1999: 192–193). Od 1931. godine Uprava nije imala ingerencije čak ni po pitanju zapošljavanja ili otpuštanja vjerskih službenika u džamijama (Jäschke 1972: 59). Na taj je način sekularizam u Turskoj postao instrument za kontrolu nad vjerom (Tunçay 2019). Najdalekosežnija posljedica takvog odnosa prema vjeri jeste da je kemalistički režim tako stvorio percepciju da svaka vjerska aktivnost izvan okvira zacrtanog od strane države predstavlja opasnost po društvo. Na toj podjeli je utemeljena diskurzivna strategija koja svako poimanje i manifestiranje vjere suprotno kemalističkoj koncepciji proskribira kao reakcionarizam (tur. *irtica*). Opreka tom „pogrešnom“, reakcionarnom islamu jeste „pravi“ islam, koji je ograničen na privatnu sferu

(Azak 2010: 111). Kakvu ulogu u kemalističkom diskursu igra taj reakcionarni islam, odnosno islamizam ili politički islam (tur. *İslamcılık*), kako se on u novije vrijeme označava, slikovito je definirao Hamit Bozarslan (2000: 66):

Novim elitama, čija je imaginacija bila puna uzbudljivih scena iz Francuske revolucije, koju i nisu baš najbolje razumjele, bila je potrebna pobjeda dostojna historijske uloge koju su sebi pripisivali, što bi im onda omogućilo da raniji period izbače iz historije i započnu „pravu“ historiju. Prema tome, trebao im je „snažan“ i „utemeljen“ neprijatelj. Islamizam, kao simbol prošlosti, zaostalosti i srednjeg vijeka, bio je idealan za to.

Ovaj antagonizam između islama i kemalizma, koji je kemalizmu osigurao unutrašnju konzistenciju, diskurzivno je uobličen u udžbenicima *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi* (Atatürkov principi i historija revolucije) na način da je svaki vid političke opozicije i otpora prema Atatürku i kemalističkoj koncepciji sekularizma predstavljen kao islamski reakcionizam.

Treća bitna karakteristika turskih sekularnih reformi jeste da se one nisu zadržale na društveno-političkoj domeni već su proširene i na kulturološku sferu. Konačni cilj reformi bio je osloboditi umove ljudi od islamskih koncepata i praksi (Sayyid 1997: 64), odnosno od svih formi kulturalnog konzervativizma (Alaranta, 2014: 24). Kemalistički je režim bio odlučan da transformira i sferu popularnog ispoljavanja vjere i kulturne navike ljudi. Sve reforme poduzete s tim ciljem imale su mimetički karakter; cilj im je bio slijediti evropski model društveno-kulturnog života. Najdrastičniji korak u tom pravcu bit će zakon o nošenju šešira koji je najdirektnije zadirao u privatnu sferu i kulturne navike ljudi. Te reforme su odredile karakter kemalističke ideologije koja će i u budućnosti biti posvećena preuzimanju kulturnih navika i dnevnih praksi sa Zapada, a zanemarivati preuzimanje dobrih praksi na planu političkog uređenja i funkcioniranja države zbog čega su se kemalističke reforme svele na površne suprastrukturalne promjene, koje se nisu odražavale na ekonomsku strukturu (Göle 1996: 73). Na kraju će se ambiciozni modernistički projekat, deklarativno posvećen afirmiranju prosvjetiteljskih ideja, u čijem se središtu nalazi vjera u preimućstvo racionalne spoznaje i nauke, svesti na nekoliko re/formi mimetičkog karaktera koje su imale za cilj imitiranje kulturnih navika civiliziranog svijeta, tj. Zapada. Kao što Şerif Mardin zaključuje: „Republika je od Zapada preuzela obrazovne i kulturne institucije (muzeje, slikarstvo i ki-

parstvo, sekularizam) ne shvatajući da je to samo vrh ledenog brijega ispod kojeg se kriju značenja, percepcije i ontološke pozicije.“ (Mardin 1997: 65) Takva sociokulturalna praksa odredit će ulogu žene u kemalističkom diskursu.

3. Uloga žene u kemalističkom diskursu

Ključna postavka modernizacijskog diskursa, koji je početkom 20. stoljeća bio raširen u muslimanskom svijetu, pa tako i u Turskoj, bila je da cijelo društvo osjeća razorne posljedice pokrivanja i isključivanja žena iz društvenog života i da je to glavni razlog zaostalosti muslimanskog svijeta. U takvom diskursu otkrivanje žena postalo je ključna odlika modernosti (Cronin 2014: 2–3). Takva kritika pokrivanja, preuzeta iz evropskog orijentalizma, značila je prihvatanje evropskih predrasuda o islamu (Ibid: 6). Tu postavku modernizacijskog diskursa preuzeo je i kemalizam, konstruirajući diskurs koji u prvi plan ističe pitanje ženskih prava i društvene uloge žene dok u drugi plan potiskuje pitanje općih ljudskih prava (Göle 1996: 35). Zbog toga su žene u kemalističkom diskursu postale „glavni nosioci vesterizacije i sekularizacije i glumice koje su predstavljale svjedočanstvo dramatične promjene civilizacije“ (Göle 1996: 35). Kemalizam je tu ulogu, koju je namijenio ženama, promovirao popularizirajući žene koje su predstavljale uzore ili modele „savremene žene“ (tur. *çağdaş kadın*) ili „republikanske žene“ (tur. *Cumhuriyet kadını*). S tim ciljem Atatürk je usvojio veći broj kćerki, pruživši im svu moguću potporu da postanu uzori drugim ženama. Među njima su se najviše isticale Sabiha Gökçen, koja je kao pilot oružanih snaga učestvovala u slamanju kurdskog ustanka, bombardirajući ustanike iz aviona, i Âfet Inan, profesorica historije i najgorljiviji zagovornik Turske historijske teze (tur. *Türk Tarih Tezi*)³ (Hanioglu 2011: 210–212).

³ U središtu ove teorije nalazila se tvrdnja da su Turci pokretači historije i preteče moderne civilizacije i da su drevni Sumerani i Hititi bili zapravo turski narod. Osnovni cilj te teorije, koja je u ranom periodu republike predstavljala državnu ideologiju i zvanični kurikulum, bio je da se Turcima ponudi izvor nacionalnog ponosa koji će iz nacionalnog sjećanja potisnuti osmansko naslijeđe i predstaviti Turke kao dio, tačnije kao preteče Zapadne civilizacije (Zürcher 1993: 277–278). U toj teoriji osmanski period postaje samo jedna kratka, skromna epizoda u dugoj, slavnoj povijesti turskog naroda, dok se islam, kao osnovno obilježje osmanske epohe, predstavlja kao glavni uzrok stagnacije turskog naroda (Hanioglu 2011: 164–165).

Iako kemalistički diskurs promjene u položaju žene predstavlja kao oslobođanje žene, novostečena sloboda imala je jasne granice. Ženi je namijenjena uloga da bude ogledalo modernizacije društva ali ona pri tome nije smjela izlaziti izvan okvira uloge koja joj je namijenjena. Murat Aksoy naglašava da su kemalističke reforme, zapravo, rezultirale time da je patrijarhat utemeljen na vjerskom autoritetu samo zamijenjen sekularnim patrijarhatom jer se u tom periodu žena podstiče da svojim izgledom i ponašanjem prati modernu, Zapadnu ženu ali se pri tome upozorava da bude skromna, odgovorna i odmjerena (Aksoy 2005: 108). Paradigmatičan primjer koji pokazuje kakvu je ulogu žena imala u kemalističkom modernizacijskom projektu i koje su granice njene slobode jeste primjer djelovanja Asocijacije turskih žena (tur. *Türk Kadınlar Birliği*). Pomenuta asocijacija osnovana je 1924. godine od strane grupe žena predvođenih aktivisticom za ženska prava po imenu Nezihe Muhiddin koja je godinu dana ranije pokušala osnovati stranku žena ali nije dobila dozvolu vlasti. Asocijacija je odigrala značajnu ulogu u promociji kemalističkog režima kada je 1935. godine ugostila 20. kongres Međunarodnog saveza žena, pokazujući time da Turska pripada Zapadu. Međutim, na kongresu su neke članice asocijacije održale „blago feminističke“ govore zbog čega je asocijacija ugašena samo dvije sedmice nakon kongresa⁴ (Hanioğlu 2011: 213).

Iako je kemalistički režim u ranom periodu proveo niz radikalnih reformi kako bi neutralizirao prisustvo i utjecaj vjere u javnom životu, u tom periodu vlast nije donijela zakonsku zabranu pokrivanja žena na nivou države već je nastojala preko lokalnih vlasti urediti i taj segment društvenog života, boreći se, prije svega, protiv prakse nošenja *çarşafa* i vela preko lica, koji je bio odlika urbane populacije (Adak 2014: 59). Mjere koje je kemalistički režim poduzimao u ranom periodu polučile su izvjesne rezultate prevashodno u eliminiranju prakse nošenja vela preko lica i uopće pokriva-

⁴ Asocijacija je zvanično sama sebe ugasila argumentirajući to činjenicom da više nije bilo potrebe za njenim djelovanjem budući da je ženama dato pravo glasa kako na lokalnim, tako i na parlamentarnim izborima. Međutim, to je bio ustaljeni obrazac eliminiranja svih društvenih faktora koji bi mogli predstavljati paralelizam i prijetnju režimu. Po istom obrascu zabranjen je rad i sljedećim udruženjima: Turska nacionalna asocijacija studenata (*Millî Türk Talebe Birliği*), Asocijacija učitelja (*Muallimler Birliği*), kulturno-edukativno udruženje pod nazivom Turska ognjišta (*Türk Ocakları*), Udruženje novinara (*Gazeteciler Cemiyeti*) i Udruženje rezervnih oficira (*İhtiyat Subaylar Cemiyeti*) (Atalay 2018: 189). Sva su se ta udruženja „sama ugasila“.

nja žena u urbanim sredinama. Razlog što kemalistička elita nije zakonom zabranila pokrivanje vjerovatno leži u činjenici da su oni vjerovali kako će društvene promjene kao što su industrijalizacija i urbanizacija oslabiti društvenu bazu takve prakse i da će vremenom doći do njenog zamiranja (Gülalp 1997: 52). Međutim, suprotno njihovim očekivanjima u drugoj polovici 20. stoljeća pokrivene žene postaju sve vidljivije u javnom prostoru, a posebno na univerzitetima gdje je broj pokrivenih studentica bio sve veći. Taj novi trend pokrivanja žena nije predstavljao puko oživljavanje tradicije, u kojoj je praksa pokrivanja prenošena s koljena na koljeno i pasivno preuzimana od strane žene, već je „podrazumijeva(o) da žena aktivno prihvata pokrivanje, čime se izražava politički stav i označava prelazak iz tradicionalnog životnog prostora u moderni. U tom smislu pokrivanje ne označava pasivno pokoravanje općim društvenim normama već aktivni odnos prema islamskim propisima“ (Göle 1991: 16). Kemalisti to nisu tako doživjeli; oni su to smatrali prijatnijom njihovoj kulturnoj hegemoniji i monopolu koji su imali nad političkom sferom i državnim aparatom, na što su reagirali gotovo histerično (Zürcher 2004: 341). Krajem sedamdesetih godina zabilježeni su prvi slučajevi izbacivanja s fakulteta zbog nošenja marame a nakon vojnog puča iz 1980. godine Vijeće za visoko obrazovanje (tur. *Yükseköğretim Kurulu*) donosi Pravilnik o oblačenju (tur. *Kılık Kıyafet Yönetmeliği*) kojim zabranjuje pokrivanje u obrazovnim ustanovama. Kemalistički mediji imali su zadatak da tu diskriminaciju legitimiziraju i prikriju odgovornost kemalističkih elita. Paradigmatičan primjer takvog diskursa predstavlja novinski tekst koji će biti analiziran u nastavku, a objavljen je u dnevnim novinama *Cumhuriyet* 14.05.1999. godine.

4. Analiza

Novinski tekst, koji je predmet ove analize, predstavlja osvrt na genezu problema pokrivanja žena u Turskoj iz ugla kemalističke ideologije. Naslov teksta *Türban neyi örtüyor?* „Šta turban⁵ pokriva?“ sadrži manipulativnu presupoziciju da se iza borbe za pravo na pokrivanje žena kriju skrivene namjere. Ova je rečenica iz naslova vremenom postala kliše kemalističkog diskursa kojim se presuponira da konzervativni/religiozni sloj društva manifestiranjem vjerskih obilježja prikriva svoje pravo lice, odnosno svoj kriminal, svoju borbu protiv sekularnog ustavnog poretka i sl., ovisno o okolnostima u kojima se taj kliše upotrebljava. Kako bi argumentirao tvrdnju iz podnaslova da politički islam koristi turban/pokrivanje žena u političke svrhe, autor teksta skicira genezu problema pokrivanja žena u Turskoj.

Autor na početku teksta kaže da je turban „došao u žižu turske javnosti“ (*Türkiye gündemine ‘türban’ oturdu*) nakon što je Merve Kavakçı, koja je na općim izborima održanim 1999. godine izabrana za narodnog poslanika, pokušala s turbanom na glavi položiti zakletvu u skupštini, što joj je na kraju onemogućeno upravo zbog toga što je bila pokrivena. Autor u daljem dijelu teksta kaže da je turban, zapravo, godinama bio u žiži političke javnosti i da je povezan sa „**raspravama o ‘principu sekularizma’**“⁶ iz Ustava Republike Turske, koji se ne može mijenjati“ (*Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın değiştirilemez ‘laiklik ilkesi’ tartışmaları ve bağlı olarak yıllardır siyasetin gündemine oturtulan ‘türban’*). Kako bi legitimizirao ili relativizirao diskriminaciju prema pokrivenim ženama, kemalistički diskurs pribjegava raznim strategijama. U dijelu gdje se govori o sedamdesetim godina – a to su godine kada se po prvi put na univerzitetima u Turskoj pojavljuju pokrivenne studentice kojima je zbog marame onemogućeno studiranje – taj se problem dovodi u vezu sa raspravama o ustavnom principu sekularizma, koje su uzaludne i nelegitimne jer se taj princip prema Ustavu Republike Turske „ne može mijenjati i ne može se predložiti njegova izmjena“ (*değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez*). U nastavku teksta saznajemo da su tih godi-

⁵ Dva najčešća termina za maramu, koju žene koriste za pokrivanje glave, u turskom jeziku su *başörtüsü* i *turban*. Iako nije posve jasna razlika u njihovom značenju, u kemalističkom diskursu *başörtüsü* najčešće podrazumijeva pokrivanje glave na tradicionalan način, bez nužnog pokrivanja vrata, dok je pojmom *turban* označena forma pokrivanja uz korištenje moderne marame, koja obavezno pokriva i vrat (Aksoy 2005: 166–167) Da bismo izrazili tu distinkciju, prvi termin prevodimo kao “marama” a drugi kao “turban”.

⁶ Podebljani dijelovi teksta preneseni su kako je u izvorniku.

na, pored nelegitimnih rasprava o principu sekularizma, postojale i **“rasprave o ulasku na univerzitete sa maramom na glavi”**, a njih su 1968. godine “pokrenule pokrivenne studentice Teološkog fakulteta” (*Üniversitele-re başörtülü girme tartışmaları 1968’de İlahiyat Fakültesi’nin ‘sıkmabaşlı’ kız öğrencileri tarafından başlatıldı*). Iz takve formulacije proizilazi da na univerzitetima nije postojala diskriminacija prema pokrivenim studenticama već da su samo postojale „rasprave o ulasku na univerzitete sa maramom na glavi“. Upotrebom nominalizacije u sintagmi *girme tartışmaları* “rasprave o ulasku”, koja zamagljuje agentivnost i prenosi manje informacija od finitnog glagolskog oblika (Billig 2008), apstrahira se i zamagljuje stvarnost u kojoj su pokrivenne studentice bile žrtva diskriminacije. Ko je raspravljao o čijem ulasku, da li je neko ulazio na univerzitete sa maramom na glavi ili je želio ući – odgovore na ta pitanja zamagljuje nominalizacija. Agentivnost, i samim time odgovornost za pokretanje samih “rasprava”, protivnih ustavnom principu sekularizma, pripisuje se pokrivenim studenticama (*kız öğrencileri tarafından başlatıldı*). Negativan karakter ove radnje impliciran je u prethodnoj rečenici podatkom da je tih godina, kada su pokrenute rasprave, “pobornicima teokratije i reakcionarima pružana podrška” (*dinci ve gericilerin desteklendigi yıllar*).

U paragrafu u kojem se govori o osamdesetim godinama, navodi se da su i dalje bile prisutne rasprave o turbanu – a ne diskriminacija zbog turbana – s tim da su se ovaj put rasprave vodile „uprkos zakonima koji su zabranjivali ulazak sa maramom na glavi u škole u nadležnosti Ministarstva obrazovanja” (MEB’e bağlı okullara başörtüsüyle girmeyi yasaklayan yasalara karşın). To znači da su sedamdesetih godina rasprave bile nelegalne jer su bile protivne ustavnom principu sekularizma, dok su osamdesetih godina bile protivne zakonima. U tekstu nama informacije o tome ko je i kada donio te zakone jer se to, očito, i želi prikriti budući da je stvarnost neugodna: zakone je donijela kemalistička birokratska elita nakon vojnog udara od 12. septembra 1980. godine. Kako bi te okolnosti zamaglio, autor koristi strategiju impersonalizacije: ČINITELJ procesa “zabraniti” nisu ljudi, već zakoni, odnosno, zakoni su ti koji zabranjuju ulazak pokrivenim učenicama i studenticama u škole i na univerzitete, a ne ljudi. Ovom se strategijom u drugi plan potiskuje identitet i uloga društvenih aktera, odnosno AGENSA radnje, a iskazu se daje aura impersonalnog autoriteta (Van Leeuwen 2008: 46–47). Jezička sredstva, koja su u ovom dijelu teksta korištena s ciljem prikrivanja agentivnosti i relativizacije diskriminacije, mogu se prikazati na sljedeći način:

		pokriveni AGENS: KEMALISTIČKE ELITE	pokriveni proces: DISKRIMINACIJA ZBOG MARAME	
KEMALISTIČKI DISKURS	sedamdesete	<i>SIKMABAŞLI KIZ ÖĞRENCİLER</i> <i>tarafından başlatıldı</i>	<i>üniversitelere başörtülü</i> GİRME TARTIŞMALARI	
		pokrenute su od strane POKRIVENIH STUDENTICA	RASPRAVE O ULASKU na univerzitetu sa maramom na glavi	
	osamdesete	DELEGITIMIZACIJA →	BAĞLI OLARAK: <i>değiştirilemez laiklik ilkesi</i> <i>tartışmaları</i>	U VEZI SA: raspravama o principu sekularizma koji se ne može mijenjati
		<i>okullara başörtüsüyle girmeyi</i> <i>yasaklayan</i> YASALAR	<i>başörtüsü ve turban</i> TARTIŞMALARI	RASPRAVE o marami i turbanu
	DELEGITIMIZACIJA →	<i>okullara başörtüsüyle girmeyi</i> <i>yasaklayan yasalara</i> KARŞIN	UPRKOS zakonima koji su zabranjivali ulazak u škole sa maramom na glavi	

U zadnjem dijelu teksta se pravi paralela između položaja žena u Iranu i položaja pokrivenih žena u Turskoj. Prema autoru teksta, žene u Iranu su iskorištene kao „sredstvo“ (*malzeme*) za ciljeve revolucije, a nakon što su „izvršile svoju misiju, vratile su se kući“ (*misyonlarını tamamlayıp evlerine döndüler*). Do takvog ishoda je došlo zato što su „mule predvođene Homeinijem (...) uspostavile državu na vjerskim principima“ (*Hümeyni önderliğindeki mollalar (...) dini esaslara dayalı bir devlet oluşturdu*). Sličnost između dvije države, prema autoru, ogleda se u tome da je i u Turskoj „marama, koju žene koriste zbog vjerskog ubjeđenja ili zbog tradicije, pretvorena u bajrak islamističkog političkog pokreta“ (*Ülkemizde de, kadının dini inancı ya da gelenekleri gereği kullandığı başörtüsü siyasal İslamcı hareketinin bayrağı haline*

getirildi). Ključno pitanje jeste šta je bilo sa pokrivenim ženama u Turskoj, budući da u Turskoj nije došlo da islamske revolucije koja bi ih poslala kući. Odgovor se nalazi u nastavku teksta:

...inançlarının kapanmayı gerektirdiğini söyleyen kadınlar ‘kamu alanları dışında’ kaldılar.

...žene, koje kažu da im vjera zapovijeda pokrivanje, ostale su “izvan javnih prostora”.

Prvo što se može oučiti jeste da su pokrivenne žene u Turskoj u donekle povoljnijoj poziciji u odnose na žene u Iranu jer su se žene u Iranu morale vratiti kući (*evlerine döndüler*), dok su u Turskoj „samo“ ostale izvan javnih prostora, tj. izvan obrazovnih i drugih državnih ustanova. S druge strane, diskriminacija nad pokrivenim ženama u Turskoj zamagljuje se i relativizira dvosmislenim materijalnim procesom *kalmak* „ostati“, koji može izražavati i intencionalnu i neintencionalnu radnju. U ovom slučaju to je, definitivno, neintencionalna radnja jer su pokrivenne djevojke htjele, željele da studiraju, ali im je to onemogućeno. Prema tome, kemalistički diskurs na sljedeći način predstavlja položaj pokrivenih žena u Turskoj:

ČINITELJ	OKOLNOST	PROCES
<i>Başörtülü kadınlar</i>	<i>kamu alanları dışında</i>	<i>kaldılar.</i>
Pokrivenne žene	izvan javnih prostora-LOC	ostati-PRE.3PL
Pokrivenne žene su ostale izvan javnih prostora.		

Cilj te strategije predstavljanja procesa jeste da se prikrije sljedeća stvarnost:

CILJ	ČINITELJ	OKOLNOST	PROCES
<i>Başörtülü kadınlar</i>	<i>Kemalistler tarafından</i>	<i>kamu alanları dışına</i>	<i>atıldılar.</i>
Pokrivenne žene	od strane kemalista	izvan javnih prostora -DAT	izbaciti- PASS.PRE.3PL

Pokrivenne žene su od strane kemalista **izbačene** iz javnih prostora.

Takvom strategijom, zasnovanom na metaforičkoj supstituciji prijelaznog glagola neprijelaznim glagolom (Fairclough 2003: 149), potisnuta je u drugi plan agentivnost kemalističkih elita i, samim time, njihova odgovor-

nost za diskriminaciju nad pokrivenim ženama. Nadalje, odgovornost za ovakav položaj pokrivenih žena pripisuje se – njima samima. Sintaksičko sredstvo kojim je to postignuto jeste participska sintagma u funkciji atributa, bliska odnosnoj rečenici u našem jeziku, koja predstavlja jedno od jezičkih sredstava kojim se može realizirati uzročno semantičko polje (Kovačević 1988). Subordinacija jednog elementa rečenice u odnosu na drugi kroz upotrebu participa predstavlja karakteristično sredstvo za izražavanje odnosa *uzrok – posljedica* (Lakić 2014: 65). Ovaj odnos se može prikazati na sljedeći način:

...inançlarının kapanmayı gerektirdiğini söyleyen kadınlar 'kamu alanları dışında' kaldılar.

... žene, **koje kažu da im vjera zapovijeda pokrivanje**, ostale su 'izvan javnih prostora'.

...inançlarının kapanmayı gerektirdiğini söyledikleri için kadınlar 'kamu alanları dışında' kaldılar.

... žene su ostale 'izvan javnih prostora' **zato kažu da im vjera zapovijeda pokrivanje**.

Konstrukt ženske odgovornosti za situaciju u kojoj se nalaze dodatno je uobličen konverbnom frazom iz prvog dijela rečenice, koja ima funkciju *uokvirivanja* (engl. *framing*) (Fairclough 2003: 53): „Dok muškarci islamisti studiraju na univerzitetima u odjeći **'koja nije protivna zakonima'** i mogu doći na važne položaje u birokratiji...“ (*İslamcı erkekler 'yasalara aykırı olmayan' kıyafetleriyle üniversitelerde okur, bürokraside önemli yerlere gelebilir-ken...*). Tako uobličen konstrukt nosi sljedeću implikaturu: ako muškarci „islamisti“ mogu studirati u Turskoj, mogle bi i pokrivenne žene – da nisu same izabrale da ostanu izvan javnih prostora zato što odbijaju da, poput muškaraca, nose odjeću „**koja nije protivna zakonima**“.

U nastavku teksta kaže se da je pokrivenim djevojkama, kada su došle pred vrata univerziteta, „naređeno da se otkriju“ (*başlarını açmaları buyuruldu*). Upotrebom pasiva opet je izbjegnuta referencija na kemalističke elite, koje su zabranile studiranje pokrivenim djevojkama. Kako bi se pitanje kemalističke agentivnosti i odgovornosti dodatno potisnulo u drugi plan, u nastavku je fokus usmjeren na vjeru:

İslamın kendilerini “özgürleştirdiğini” söyleyen kadınlar, üniversite kapısında, dini kuralların kendilerini eve kapatan yüzüyle karşılaştılar.

Žene, koje kažu da ih islam “čini slobodnim”, pred vratima univerziteta su se suočile sa onom stranom vjerskih propisa koja ih zatvara u kuću.

Ideološki motiviran izbor jezičkih sredstava omogućio je autoru teksta da svo vrijeme govori o diskriminaciji pokrivenih studentica, za koju je odgovorna kemalistička elita, a da nigdje ne spomene ni diskriminaciju ni kemalističku elitu. Pred kraj teksta autor navodi da su – upravo zbog te prešućene diskriminacije – žene zatvorene u svoje kuće. Međutim, prema kemalističkom diskursu pravi krivac za to je vjera. Proces, kojim je to izraženo, i njegovi sudionici glase:

ČINITELJ	CILJ	OKOLNOST	PROCES
<i>Dini kurallar</i>	<i>kadınları</i>	<i>eve</i>	<i>kapatır.</i>
Vjerski propisi	žene-ACC	kuća-DAT	zatvoriti-PRS2.3SG
Vjerski propisi zatvaraju žene u kuću.			

Odgovornost samih žena za položaj u kojem se nalaze izražena je i putem participske sintagme u funkciji atributa iz gornje rečenice, koja je u odnosu paralelizma sa participskom sintagmom iz naredne rečenice:

İslamın kendilerini “özgürleştirdiğini” söyleyen kadınlar....

Žene koje kažu da ih islam “čini slobodnim”....

Başlarını kapatarak özgürleştiklerini iddia eden kadınlar....

Žene koje tvrde da pokrivanjem postaju slobodne....

U prvoj sintagmi na mjestu upravnog člana sintagme je glagol neutralnog strukturiranja *söylemek* „reći, kazati“, dok je u drugom slučaju upotrijebljen ekspresivni metapropozicionalni glagol *iddia etmek* „tvrđiti“ (Coulthard 1994: 305–6). U prvoj rečenici je navedeno da žene „kažu da ih islam čini slobodnim“, ali su se pred vratima univerziteta suočile sa činjenicom „da ih vjera zatvara u kuću“. To implicira da je ono što one kažu kontradiktorno realnosti. Ta implikatura je dodatno pojačana u narednoj rečenici glagolom *iddia etmek* „tvrđiti“ kojim se iskazuje nešto što nije činjenično, već je osporivo i problematično (Machin i Mayr 2012: 61). Pod osporivim i problematičnim izgovorom pokrivena žene su, kaže se dalje u tekstu, „pokušale sa vjerskim principima ući u javni prostor“ (*kamu alanına*

din ilkeleriyle girmeye çalıştılar), ali su se tu “suočile sa principima sekularne države“ (*laik devlet ilkeleriyle karşı karşıya kalan kadınlar*). Zaboravile su da, prema kemalističkoj koncepciji sekularizma, “*granica ispoljavanja vjere u Turskoj jeste koža jednog građanina*. Njoj nije mjesto ni u društvu, ni u administraciji, ni u politici.” (Atalay 2018: 85) Zbog toga zaborava

...kadınlar hâlâ kendilerini “karanlığa” mahkûm ediyorlar.

...žene još uvijek same sebe osuđuju na “mrak”.

Jezička sredstva korištena u ovom dijelu teksta s ciljem prikrivanja agentivnosti i odgovornosti kemalističke elite mogu se prikazati na sljedeći način:

KEMALISTIČKI DISKURS		
Uzrok	Posljedica	Prikriveni proces i AGENS
<i>inançlarının kapanmayı gerektirdiğini söyleyen kadınlar</i> “žene, koje kažu da im vjera zapovijeda pokrivanje”	<i>kamu alanları dışında KALDILAR</i> “OSTALE SU izvan javnih prostora”	<i>Kemalistler tarafından kamu alanları dışına atıldılar</i> “Izbačene su iz javnih prostora od strane Kemalista“
<i>İslamın kendilerini özgürleştirdiğini söyleyen kadınlar</i> “Žene koje kažu da ih islam čini slobodnim”	<i>DİNİ KURALLARIN kendilerini EVE KAPATAN yüzüyle karşılaştılar</i> “suočile sa onom stranom VJERSKIH PROPISA koja ih ZATVARA U KUĆU”	<i>Kemalistlerin uygulamaya koyduğu başörtü yasağı ile karşılaştılar</i> “suočile su sa zabranom pokrivanja koju su nametnuli kemalisti”
<i>Başlarını kapatarak özgürleştiklerini iddia eden kadınlar</i> “Žene, koje tvrde da pokrivanjem postaju slobodne”	<i>hâlâ KENDİLERİNİ karanlığa MAHKÛM EDİYORLAR</i> “još uvijek SAME SEBE OSUĐUJU na mrak”	<i>KEMALİSTLER BAŞÖRTÜ YASAĞI İLE KADINLARI EVE MAHKÛM EDİYORLAR</i> “KEMALISTI ZABRANOM POKRIVANJA OSUĐUJU ŽENE NA KUĆU”

Ovakvom manipulativnom upotrebom jezika postiže se cilj koji su Fowler i njegove kolege definirali na sljedeći način: “Tako neko, kome je neko drugi nešto uradio, može biti učinjen odgovornim za vlastitu patnju.” (Fowler et al. 1979: 41)

5. Zaključak

U radu je analiziran novinski tekst koji govori o diskriminaciji nad pokrivenim studenticama u Republici Turskoj za koju su odgovorne kemalističke elite. Kako bi prikrio odgovornost kemalističkih elita za pomenutu diskriminaciju, autor teksta se služi jezičkim sredstavima koja prikrivaju agentivnost kemalističkih elita i uloga agensa dodjeljuju samim žrtvama diskriminacije.

Govoreći o sedamdesetim godinama 20. stoljeća, kada su zabilježeni prvi slučajevi izbacivanja pokrivenih studentica s fakulteta zbog nošenja mareme, autor teksta se služi nominalizacijom (*Üniversitelere başörtülü girme tartışmaları* “rasprave o ulasku na univerzitete sa maramom na glavi”), koja zamagljuje agentivnost i prenosi manje informacija od finitnog glagolskog oblika (Billig 2008), čime se apstrahira i zamagljuje stvarnost u kojoj su pokrivenice bile žrtva diskriminacije. Kako bi dodatno zamaglio činjenicu da su pokrivenice izbacivane s fakulteta, autor u tom dijelu teksta koristi i dvosmisleni glagol *kalmak* „ostati“, koji može izražavati i intencionalnu i neintencionalnu radnju (*Başörtülü kadınlar kamu alanları dışında kaldılar*. „Pokrivenice žene su ostale izvan javnih prostora..“) Takvom strategijom, zasnovanom na metaforičkoj supstituciji prijelaznog glagola neprijelaznim glagolom (Fairclough 2003: 149), potisnuta je u drugi plan agentivnost kemalističkih elita i, samim time, njihova odgovornost za diskriminaciju nad pokrivenim ženama.

U dijelu teksta gdje govori o osamdesetim godinama 20. stoljeća, autor teksta spominje da je pokrivenim studenticama tada bio zabranjen ulazak na univerzitete ali agentivnost za tu radnju pripisuje “zakonima” (*MEB’e bağlı okullara başörtüsüyle girmeyi yasaklayan yasalara* “zakoni koji su zabranjivali ulazak sa maramom na glavi u škole u nadležnosti Ministarstva obrazovanja”). Takvom se strategijom *impersonalizacije* u drugi plan potiskuje identitet i uloga društvenih aktera, odnosno AGENSA radnje, a iskazu se daje aura impersonalnog autoriteta (Van Leeuwen 2008: 46–47). Pored toga, autor koristi i pasiv (*başlarını açmaları buyuruldu* „naređeno im je da se otkriju“) kako bi izbjegao referenciju na kemalističke elite, koje su zabranile studiranje pokrivenim djevojkama.

U zadnjem dijelu teksta autor odgovornost za diskriminaciju prebacuje na same studentice tako što njima pripisuje agentivnost u nekoliko participskih sintagmi (npr. *inançlarının kapanmayı gerektirdiğini söyleyen kadınlar 'kamu alanları dışında' kaldılar* „žene, koje kažu da im vjera zapovijeda pokrivanje, ostale su ‘izvan javnih prostora’”). Takve participske sintagme u turskom jeziku, kao ekvivalent odnosne rečenice u našem jeziku, predstavljaju jedno od jezičkih sredstava kojim se može realizirati uzročno semantičko polje (Kovačević 1988).

Navedeni rezultati analize pokazuju kako su manipulativnom upotrebom jezika pokrivena studentice, koje su bile žrtve diskriminacije, iz pozicije pacijensa gurnute u poziciju agensa, odnosno iz pozicije žrtve u poziciju krivca.

Popis literature

- Adak, Sevgi (2014) „Anti-veiling campaigns and local elites in Turkey of the 1930s: A view from the periphery”, *Anti-veiling Campaigns in the Muslim World: Gender, Modernism and the Politics of Dress*, ur. Cronin Stephanie, Routledge, London, 59–85.
- Aksoy, Murat (2005) *Başörtüsü-Turban: Batılılaşma-Modernleşme, Laiklik ve Örtünme*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Alaranta, Tony (2014) *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, Routledge, New York.
- Atalay, Onur (2018) *Türk'e Tapmak: Seküler Din ve İki Savaş Arası Kemalizm, İletişim*, İstanbul.
- Azak, Umut (2010) *Islam and Secularism in Turkey*, I.B. Tauris, London.
- Billig, Michael (2008) „The language of critical discourse analysis: the case of nominalisation”, *Discourse&Society*, 19 (6), 783–800.
- Bozarslan, Hamit (2000) „Ortadoğu ve Türkiye’de ‘Milli Din’ İslam ve İslamcılık”, *Birikim* 29, 61–73.
- Butler, Christopher (2007) *Postmodernizam: Kratki uvod*, Šahinpašić, Sarajevo.
- Cronin, Stephanie (2014) „Introduction: Coercion or Empowerment? Anti-Veiling Campaigns: A Comparative Perspective”, *Anti-veiling campaigns in the Muslim world : gender, modernism and the politics of dress*, ur. Cronin Stephanie, Routledge, London, 1–37.
- Coulthard, Malcom (1994) *Advances in written text analysis*, Routledge, London.

- Danler, Paul (2005) „Morpho-syntactic and textual realizations as deliberate pragmatic argumentative linguistic tools?“, *Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century: Discourse, language, mind*, ur. De Saussure Louis i Schulz, Peter, John Benjamins B.V., Amsterdam/Philadelphia, 45–61.
- Fairclough, Norman (1989) *Language and power*, Longman, London.
- Fairclough, Norman (1995a) *Media Discourse*, Edward Arnold, London.
- Fairclough, Norman (1995b) *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, Longman, London.
- Fairclough, Norman (2003) *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, Routledge, London.
- Fowler, Roger; Hodge, Bob; Kress, Gunther; Trew, Tony (1979) *Language and Control*, Routledge & Kegan Paul, London.
- Fowler, Roger; Kress, Gunther (1979b) „Critical linguistics“, *Language and Control*, ur. Fowler, R. et al., Routledge & Kegan Paul, London, 185–214.
- Göle, Nilufer (1991) *Modern Mahrem*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Göle, Nilufer (1996) *Forbidden Modern: Civilization and Veiling*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Gülalp, Haldun (1997) „Modernization Policies and Islamist Politics in Turkey“, *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, ur. Bozdağ Sibel i Kasaba Reşat, University of Washington Press, Seattle, 64–81.
- Halliday, Michael A. K. (1978) *Language as Social Semiotic*, Edward Arnold, London.
- Halliday, Michael A. K. (2004a) *An Introduction to Functional Grammar*, rev. Matthiessen Christian M.I.M. (3rd ed.), Edward Arnold, London.
- Halliday, Michael A. K. (2004b) *The Language of Science*, ur. Webster Jonathan J. Continuum, London.
- Hanioglu, Şükrü M. (2011) *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton, University Press New Jersey.
- Howard, Douglas, A. (2016) *The History of Turkey*, Greenwood, Santa Barbara, California.
- İnsel, Ahmet (2015) „Giriş“, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 2: Kemalizm*, ur. Insel Ahmet, İletişim Yayınları, İstanbul, 17–29.
- Jäschke, Gotthard (1972) *Yeni Türkiye’de İslamlık*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

- Kovačević, Miloš (1988) *Uzročno semantičko polje*, “Svjetlost” – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
- Lakić, Igor (2014) „Analiza pisanog diskursa“, *Analiza diskursa: teorije i metode*, ur. Slavica Perović, Institut za strane jezike, Podgorica, 57–77.
- Machin, David; Mayr, Andrea (2012) *How to do critical discourse analysis: A multimodal introduction*, Sage, Los Angeles.
- Mardin, Şerif (1997) „Projects as Methodology: Some Thoughts on Modern Turkish Social Science“, *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, ur. Bozdağ Sibel i Kasaba Reşat, University of Washington Press, Seattle, 64–81.
- Rigotti, Eddo (2005) „Towards a typology of manipulative processes“, *Manipulation and Ideologies in the Twentieth Century: Discourse, language, mind*, ur. De Saussure Louis i Schulz, Peter, John Benjamins B.V., Amsterdam/Philadelphia, 61–85.
- Sayyid, Bobby S. (1997) *A Fundamental Fear: Eurocentrism and the Emergence of Islamism*, Zed Books Ltd., London and New York.
- Tanör, Bülent (1992) *Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları*, Afa Yayınları, İstanbul.
- Tanör, Bülent (1999) „Laikleş(tir)me Kemalistler ve Din“, *75 Yılda Düşünceler, Tartışmalar. Bilanço 98*, ur. Tunçay Mete, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 183–195.
- Trew, Tony (1979b) „What the papers say’: linguistic variations and ideological difference“, *Language and Control*, ur. Fowler, R. et al., Routledge & Kegan Paul, London, 117–157.
- Tunçay, Mete (2015) „İkna (İnandırma) Yerine Tecebbür (Zorlama)“, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 2: Kemalizm*, ur. İnel Ahmet, İletişim Yayınları, İstanbul, 92–97.
- Turan, Ömer (2015) „Son Dönemde Kemalizme Demokratik Meşruiyet Arayışları“, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 2: Kemalizm*, ur. İnel Ahmet, İletişim Yayınları, İstanbul, 592–601.
- Turanović, Mirsad; Ajdinović Mehović, Amina (2023) „Strategije prividne empatije i polarizacije u kemalističkom diskursu“, *DHS 2 (23)*, 83–102.
- Turner, Bryan S. (1974) *Weber and Islam*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Ünder, Hasan (2015) „Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü“, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 2: Kemalizm*, ur. İnel Ahmet, İletişim Yayınları, İstanbul, 138–156.

- Van Dijk, Teun A. (2015) „Critical Discourse Analysis“, *Handbook of Discourse Analysis*, ur. Schriffin, S. at. al., sec. ed., John Wiley and Sons, Inc., Chichester, 466–485.
- Van Dijk, Teun A. (1998) *Ideology*, Sage, London.
- Zürcher, Erik, J. (2000) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul.
- Zürcher, Erik, J. (2004) „Institution Building in the Kemalist Republic: The Role of the People's Party“, *Men of Order: Authoritarian Modernization Under Atatürkand Reza Shah*, ur. Atabaki Touraj i Zürcher Erik J., I.B. Tauris, London, 98–113.
- van Leeuwen, Theo (2008) *Discourse and Practise: New Tools for Critical Discourse Analysis*, Oxford university press, New York.

Dodatak

Analizirani tekst objavljen u novinama Cumhuriyet 14.05.1999. godine.

Türban neyi örtüyor?

*Siyasi İslam sokak, okul ve Meclis'te şimdilik türbanı kullanıyor.
Demokratik haklar isteminin ardındaki niyeti anlamak için FP'den
milletvekili seçilen Merve Kavakçı örneğini iyi anlamak yeterli*

Bertan Ağaoglu: Fazilet Partisi'nden milletvekili seçilen **Merve Kavakçı**'nın 2 Mayıs Pazar günü yemin töreninin yapıldığı genel kurula türbanla girmesi sonrasında Türkiye gündemine **'türban'** oturdu. DSP milletvekilleri alkışlarla Kavakçıyı **'Dışarı, dışarı'** diye bağırarak protesto ederken FP'liler de karşı protestoya geçtiler. ANAP, DYP, MHP sıraları ise sessiz kaldı...

Gerçi, seçmenine **'Türban zulmüne son vereceğiz'**, **'Ürkekçe değil, erkekçe'** vaatleriyle seslenen MHP'nin türbanlı milletvekili Nesrin Ünal başını açarak yemin etti. Ancak grup toplantılarına türbanıyla geldi, Anıtkabir'i türbanıyla ziyaret etti...

İşte, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın değiştirilemez **'laiklik ilkesi'** tartışmaları ve bağlı olarak yıllardır siyasetin gündemine oturtulan **'türban'**, merkez sağ partilerin bu **'tavırsızlık'** tavrı nedeniyle TBMM'de kriz yaratacak noktaya geldi.

1950'de Demokrat Parti, kırsal kesimin ezilmiş ve dışlanmışlığına karşın **'dini kullanarak'** ezici ve çoğunlukla iktidara geldi. 1960'ların ikinci yarısı, sol hareketlere karşı dinci ve gericilerin desteklendiği yıllar oldu. Üniversitelere başörtülü girme tartışmaları 1968'de İlahiyat Fakültesi'nin **'sıkmabaşlı'** kız öğrencileri tarafından başlatıldı. İlahiyat Fakültesi ve Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, başörtülü okula girme amacıyla boykot ve açlık grevlerine sahne oldu.

1980'e gelindiğinde generaller, 12 Eylül askeri darbesinin gerekçelerinden birini, **'şeriatçı güçlerin giderek güçlenmesi'** olarak gösterdiler. Ancak 1980'li yıllar, din derslerinin zorunlu kılınması, imam-hatip liseleri ve Kuran kurslarının sayısının neredeyse patlamasıyla geçti.

Yine aynı yıllarda MEB'e bağlı okullara başörtüsüyle girmeyi yasaklayan yasalara karşın **'başörtüsü'** ve **'türban'** tartışmalarıyla geçti. Yasalar **'ek'** maddelerle, kararnamelerle delinmeye, Anayasa Mahkemesi ve Danıştay'ın türbanı yasaklayan kararları değiştirilmeye çalışıldı.

Türkiye'de İslamcı hareketler güçlendiği yıllarda dünya da İslamcı siyasetleri, radikal İslamcı hareketleri tartışıyordu.

İran'da şahı deviren 1979 hareketi, İslamı kendisine bayrak edindi. **Humeyni** önderliğindeki mollalar, devrimi birlikte gerçekleştirdikleri sol güçleri şiddetle ezerek dini esaslara dayalı bir devlet oluşturdu. İran devrimiyle birlikte yeni bir malzeme keşfedildi: **'Kadın'**.

İran devriminin başarıya ulaşmasında en önemli etkenlerden biri olan kadın artık siyasal malzeme olarak sokaklardaydı. Kadınlar İran'da misyonlarını tamamlayıp evlerine döndüler. Ülkemizde de, kadının dini inancı ya da gelenekleri gereği kullandığı başörtüsü siyasal İslamcı hareketinin bayrağı, üniversiteler bu savaşımın alanı haline getirildi.

İslamcı erkekler **'yasalara aykırı olmayan'** kıyafetleriyle üniversitelerde okur, bürokraside önemli yerlere gelebilirken inançlarının kapanmayı gerektirdiğini söyleyen kadınlar **'kamusal alanlarının dışında'** kaldılar.

12 Eylül sonrasında giderek artan imam-hatip liselerinde, Kuran kurslarında örtünen kızlara, üniversite kapısına geldiklerinde başlarını açmaları **'buyuruldu'**. TV'de yayımlanan bir tartışma programında bir öğrenci **'Başımı açtım, ama başörtüsü kafamda'** sözleriyle yeni neslin nasıl bir ideoloji ile yetiştirildiğini gösteriyordu.

İslamın kendilerini **'özgürleştirdiğini'** söyleyen kadınlar, üniversite kapısında, dini kuralların kendilerini eve kapatan yüzüyle karşılaştılar.

Başlarını kapatarak özgürleştiklerini iddia eden kadınlar, kamu alanına din ilkeleriyle girmeye çalıştılar. Ancak laik devlet ilkeleriyle karşı karşıya kalan kadınlar hâlâ kendilerini **'karanlığa'** mahkûm ediyorlar.

Šta turban pokriva?

Politički islam koristio turban na ulici, u školi, a sad i u parlamentu. Da bi se shvatila intencija, koja se krije iza zahtjeva za demokratskim pravima, dovoljno je razumjeti primjer Merve Kavakçı, koja je izabrana za narodnog poslanika ispred Stranke vrline.

Bertan Ağanoglu: Nakon što je **Merve Kavakçı**, koja je izabrana za narodnog poslanika ispred Stranke vrline, ušla sa turbanom na zasjedanje skupštine održane u nedjelju 2. maja, na kojem je upriličena ceremonija polaganja zakletve, „turban“ je došao u žižu turske javnosti. Dok su poslanici Demokratske ljevičarske partije (DSP) protestirali protiv Kavakçı aplaudirajući i uzvikujući **“Napolje, napolje”**, poslanici FP su protestovali protiv njih. Klupe poslanika iz stranaka ANAP, DYP i MHP bile su nijeme...

Doduše, Nesrin Ünal, pokrivena narodna poslanica Stranke nacionalističkog pokreta (MHP), stranke koja je glasačima davala obećanja kao što su **“Uklonit ćemo nepravdu zbog marama”** i **“Ne kukavički, već muški”**, položila je zakletvu skinuvši maramu sa glave. Međutim, na sastancima poslaničke grupe bila je pokrivena, a pokrivena je posjetila i Anitkabir...

Upravo zbog ovakvog stava stranaka desnog centra **“da nemaju stava”**, rasprave o **“principu sekularizma”** iz Ustava Republike Turske, koji se ne može mijenjati, i s njim povezani **“turban”**, koji je već godinama u žiži političke javnosti, došli su do tačke da izazivaju krizu Velikoj narodnoj skupštini Turske.

Demokratska stranka je 1950. godine došla na vlast nakon što je osvojila apsolutnu većinu **“koristeći vjeru”** protiv otuđenosti i obespravljenosti ruralnog stanovništva. Druga polovica šezdesetih su bile godine kada je pobornicima teokratije i reakcionarima pružana podrška protiv ljevičarskih pokreta. Rasprave o ulasku na univerzitete sa maramom na glavi pokrenule su 1968. godine pokrivene studentice Teološkog fakulteta. Došlo je do bojkota i štrajka glađu na Teološkom fakultetu i na Fakultetu za jezik, historiju i geografiju, a cilj je bio ulazak na nastavu sa maramom na glavi.

Kada je došla 1980. godina, generali su kao jedan od razloga vojnog udara izvršenog 12. septembra naveli **“sve izraženije jačanje prošerijatskih snaga”**. Međutim, osamdesete su protekle u znaku nametanja vjeronauke kao obaveznog predmeta i naglog porasta broja škola za imame i hatibe i kurseva Kur'ana.

Također, iste godine su prošle u znaku rasprava o **“marami”** i **“turbanu”** uprkos zakonima koji su zabranjivali ulazak sa maramom na glavi u škole u nadležnosti Ministarstva obrazovanja. Zakone se pokušalo zaobići **“amandmanima”** i dekretima, i pokušalo se promijeniti odluke Ustavnog suda i Državnog savjeta koje zabranjuje turban.

U godinama kada su u Turskoj jačali islamistički pokreti, i u svijetu su se vodile rasprave o islamističkim političarima i radikalnim islamističkim pokretima.

Pokret iz 1979. godine, koji je u Iranu srušio šaha, uzeo je islam za svoj bajrak. Mule predvođene **Homeinijem** pregazile su ljevičarske grupe, s kojima su zajedno izvršili revoluciju, i uspostavili su državu na vjerskim principima. Sa iranskom revolucijom otkriveno je novo sredstvo: **“Žena”**.

Žena, koja predstavlja jedan on najvažnijih faktora uspjeha iranske revolucije, sad je na ulicama korištena kao političko sredstvo. U Iranu su žene izvršile svoju misiju i vratile se kući. I u našoj državi je marama, koju žene koriste zbog vjerskog ubjeđenja ili zbog

tradicije, pretvorena u bajrak islamističkog političkog pokreta, a univerziteti su pretvoreni u poprište ove borbe.

Muškarci islamisti studiraju na univerzitetima u odjeći “koja nije protivna zakonima” i mogu doći na važne položaje u birokratiji, dok su žene, koje kažu da im vjera zapovijeda pokrivanje, ostale “izvan javnih prostora”.

Kada su djevojke, koje su bile pokrivena na kursovima Kur’ana i u školama za imame i hatibe, kojih je poslije 12 septembra bilo sve više, došle pred vrata univerziteta, “naređeno” im je da se otkriju. Gostujući u jednoj dijaloškoj emisiji na televiziji, jedna studentica je rekla: “Otkrila sam se, ali mi je marama u glavi”; te riječi su pokazale na kakvoj ideologiji je odgojena nova generacija.

Žene, koje kažu da ih islam “čini slobodnim”, pred vratima univerziteta su se suočile sa onom stranom vjerskih propisa koja ih zatvara u kuću.

Žene, koje tvrde da pokrivanjem postaju slobodne, pokušale su sa vjerskim principima ući u javni prostor. Međutim, suočene sa principima sekularne države, žene još uvijek same sebe osuđuju na “mrak”.

SUMMARY

Mirsad Turanović

CORRELATION BETWEEN AGENCY AND RESPONSIBILITY IN KEMALIST DISCOURSE

In this paper we analyse some strategies of manipulative use of language in the Kemalist discourse on the example of a newspaper text that talks about the ban on wearing headscarves at the universities in the Republic of Turkey. The manipulative potential of language is most vividly realized in manipulative discourses, which represent the basic means of reproducing totalitarian ideologies. One such ideology is the ideology of the Kemalist elite in Turkey, which built and defended its hegemony both by using different forms of coercion (high courts, coups, various bans, etc.) and by reproducing the Kemalist ideology through the education system and the media. The ban on wearing headscarves at universities and other public institutions was lifted in 2013, but the issue is still relevant in the socio-political life of Turkey. The main conclusion of the paper is that the basic manipulative strategy in the analysed text is based on concealing agency and, consequently, denying the responsibility of the Kemalist elite for discrimination against female students who wear headscarves. That conclusion confirms the justification and necessity of including the linguistic apparatus in the research of social phenomena.

Keywords: manipulation; critical discourse analysis; Kemalist discourse; veiling ban; agency

II

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.35.2.10>

Andrijana Jusup Magazin

LIK KRSTE FRANKOPANA U ANONIMNOM TALIJANSKOM EPU SAVORGNANIDE

dr. sc. Andrijana Jusup Magazin, Sveučilište u Zadru, Odjel za talijanistiku
ajusup@unizd.hr orcid.org/0000-0002-4997-0361

izvorni znanstveni članak

UDK 821.131.1.09-13

rukopis primljen: 27. lipnja 2023; prihvaćen za tisak: 13. prosinca 2023.

U fondu rukopisa Znanstvene knjižnice u Zadru čuva se ep na talijanskom jeziku nepoznatog autora iz druge polovine 18. stoljeća, koji na naslovnici uz generički naslov Poema, u nastavku predlaže mogući naslov Savorgnanide. Autor kronološkim redosljedom prikazuje višestoljetni uspon obitelji Savorgnan posvećujući više pjesničkog prostora njezinim najmoćnijim članovima. Jedan od njih je Girolamo Savorgnan (1466. – 1529.), zahvaljujući istaknutoj ulozi u mletačkoj obrani Furlanije u ratu Cambraiske lige. U tom se ratu vojnom vještinom, s druge strane, u vojsci cara Maksimilijana Habsburškog, proslavio Krsto Frankopan (oko 1482. – 1527.). U radu se analizira ideološka uvjetovanost prikaza i funkcija Krstina lika u epskoj heroizaciji člana obitelji Savorgnan. Pjesnik ističe Krstinu vojnu vještinu kako bi uvećao Girolamovu pobjedu. Međutim, pripisuje mu prijetvornost, lakomost i nepromišljenost kojima suprotstavlja Girolamovu iskrenost, velikodušnost i strpljivost. Zahvaljujući antitetičkom odnosu ovih likova, autor zadovoljava jedno od glavnih obilježja epa: pripovijedanje o sukobu dviju zajednica, pri čemu junak, autor i čitatelj dijele isti, u ovom slučaju filovenecijanski ideologem.

Ključne riječi: *Krsto Frankopan; Girolamo Savorgnan; Savorgnanide*

1. Uvod

Promišljamo li o književnim rekonstrukcijama životopisa Krste Frankopana, kneza krčkog, senjskog i modruškog, vjerojatno će nam prvi na pamet pasti povijesni roman *Vuci* koji je Milutin Cihlar Nehajev objavio 1928. godine ili, kako sam u podnaslovu ističe, o 400. obljetnici Frankopane smrti. Nehajev Krstu odabire kao jaku povijesnu osobu, člana obitelji čije su borbe prožete osjećajem posebnog nacionalnog interesa (Cihlar Nehajev 1927: 13). Krstina je sudbina i odnos sa suprugom Apolonijom, koja mu se pridružuje u tamnici, nadahnula Henryja Thodea, njemačkog povjesničara umjetnosti i književnika koji 1895. godine objavljuje roman *Frankopanov prsten*. U oba djela autorski subjektivni pristup presudno djeluje na tijek pripovijedanja povijesno utemeljene radnje, tako da, unatoč deheroizaciji, lik Krste ostaje primjerom iskrenog rodoljublja, ljubavi, vjernosti i odanosti, čime opravdava Apolonijinu privrženost sažetu u gravuri na prstenu koja glasi „S drage volje tvoja“ (Thode 1944: 10).

Može se zaključiti kako u Thodeovu tekstu u karakterizaciji lika prevladava nadnacionalni kršćanski, dok je u romanu *Vuci* u konstrukciji lika najupečatljiviji nacionalni domoljubni ideologem. Stoga se čini zanimljivim ukazati na važnost nacionalnog ideologema u književnim prikazima povijesnih ličnosti na primjeru opisa Krste Frankopana u književnom djelu eksplicitne filovenecijanske orijentacije.

2. Ep *Savorgnanide*

„Ep koji bi se mogao nasloviti *Savorgnanide*“,¹ prijedlog je koji nepoznati autor dopisuje na naslovnici svog narativnog djela u stihovima napisanog 1777. ili početkom 1778. godine. Zadarski je rukopis vrlo dobro očuvan, a kako se radi o čistopisu, može se pretpostaviti da je primjerak bio namijenjen mogućem izdavaču. Neobjavljeni rukopis, prema podacima inventarnih knjiga, postaje dijelom rukopisnog fonda Znanstvene knjižnice u Zadru 1858. godine, vjerojatno zahvaljujući početnoj knjižnoj donaciji osnivača knjižnice, Pier Alessandra Paravije. Premda uvršten u popis Paula Oskara Kristellera, *Italičko putovanje* (1990: 449), rukopis nije ugledao svjetlo dana sve do 2021. godine kada autorica članka u koautorstvu objavljuje

¹ Svi su prijevodi u tekstu s talijanskog na hrvatski jezik djelo autorice članka, ukoliko nije drukčije naznačeno.

knjigu *Savorgnanide. Genesi, interpretazione e critica* u kojoj se detaljno opisuje višegodišnji tijek istraživanja, predstavljaju dobiveni rezultati te objavljuje prvo kritičko izdanje djela.² Rukopis sadrži genealoški ep u kojem autor u 356 stanci opisuje višestoljetnu povijest poznate furlanske obitelji Savorgnan. Izbor strofe upućuje na poštivanje talijanske epske tradicije, iako se u uvodnom tekstu, u kojem pjesnik apostrofiraju buduće čitatelje, daje prednost referencijalnom i panegiričkom nad poetskom funkcijom epa. Panegirički karakter genealoške epike podrazumijeva pripovijedanje o uspjesima istaknutih članova obitelji. Kako moć obitelji Savorgnan počiva na odanosti Mletačkoj Republici, jasni su razlozi zbog kojih autor opširnije pripovijeda o onim članovima koji su svojim političkim, vojnim i društvenim djelovanjem pridonijeli njezinoj slavi, teritorijalnom očuvanju i jačanju političke dominacije. Pritom se autor, što jest jedno od glavnih obilježja epskog stvaralaštva, i sam ideološki poistovjećuje sa svojim junacima, te jednako gorljivo hvali obitelj Savorgnan, ali i političku ulogu Mletačke Republike. Protagonist jedne od važnih epizoda u kronološkom prikazu obiteljskog uspjeha, jest Girolamo Savorgnan (1466. – 1529.), koji se zatekao na čelu obitelji u izrazito burnom periodu mletačke prošlosti, kada se osnivanjem Cambraiske lige stvara vrlo moćan savez, te je Venecija prisiljena braniti veći dio svoga teritorija (Casella 2003: 80). Girolamo se tako braneći furlanski teritorij suprotstavlja Krsti Frankopanu, koji se u službi Maksimilijana I. nalazi na čelu habsburške vojske.

3. Lik Krste Frankopana

Premda autor u uvodnim riječima čitatelja uvjerava u povijesnu autentičnost i primarnu, referencijalnu funkciju svoga teksta, nije teško zaključiti kako navedeni korišteni izvori, mahom oni koji veličaju Mletačku Republiku, nisu oslobođeni subjektivne interpretacije. U njima je Girolamo Savorgnan prikazan kao izuzetan ratnik kroz prizmu dominantne ideološke

² Opširniji podaci o opisu, dataciji, atribuciji i fortuni rukopisa osim u navedenom tekstu na talijanskom jeziku (Bukvić, Ana; Jusup Magazin, Andrijana; (2021a) *Savorgnanide. Genesi, interpretazione e critica*, Sveučilište u Zadru, Zadar), na hrvatskom su jeziku predstavljeni na Znanstvenom skupu *70 godina izučavanja romanskih kultura, jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu* (3. – 4. 12. 2021.), te dostupni u radu: Bukvić, Ana; Jusup Magazin, Andrijana (2021b) “Žene u epu Savorgnanide”, *Zbornik radova: 70 godina Odsjeka za romanistiku*, ur. Edina Spahić, Ivan Radeljković i Lejla Osmanović, Filozofski fakultet, Sarajevo, str. 255–263.

predodžbe, pa mu i pjesnik posvećuje čak šezdeset stanci, u kojima se dijelom pripovijeda i o Krsti Frankopanu. Upravo ti stihovi jasno ukazuju na višestruku narativnu funkciju pjesnikova oblikovanja lika habsburškog vojskovođe.

Talijanski povijesni izvori spominju nekoliko izravnih okršaja Girolama i Krste tijekom višegodišnjih sukoba Mlečana i Habsburgovaca. Povjesničari navode kako je 1509. godine Krsto Frankopan opkolio Prem (tal. Primano) i zarobio Girolama, koji je bio prisiljen skupo platiti svoju slobodu. (Joppi 1855: 8)³ Detaljnije i opširnije, i sami naklonjeni Mletačkoj Republici, izvješćuju o 1514. godini i obrani Osoppa, najvećeg Girolamova vojnog uspjeha, kada su Krsto Frankopan i habsburški vojnici opkolili utvrdu. Iako je Krsto očekivao drugačiji ishod, Girolamovo dugo odolijevanje Krstinoj opsadi, od 17. veljače do 30. ožujka, omogućuje mletačkoj vojsci pod vodstvom Bartolomea d'Alviana da vrati u posjed Udine i veći dio Furlanije, pa se upravo zbog toga obrana Osoppa smatra prijelomnim trenutkom u konačnoj mletačkoj pobjedi. I dok povjesničari duljinom pripovijedanja o pojedinom događaju izražavaju naklonost jednoj od sukobljenih strana, pjesnička sloboda omogućava eksplicitnu subjektivnu interpretaciju, pa tako i izostavljanje trenutaka koji nisu u funkciji heroizacije glavnog lika. Upravo iz tog razloga pjesnik spominje primjere Girolamove vojne vještine koji prethode obrani Osoppa. Opisuje se tako njegov doprinos obrani prijevoja Plöckenpass (Monte Croce Carnico) 1487. godine i zaustavljanje Maksimilijanovih trupa u Cadoreu 1508. godine, što omogućava mletačkoj vojsci zauzimanje Gorizije, Duina i Trsta. Ovim gradovima pjesnik pribraja i Prem u strofi gdje prvi put spominje Krstu Frankopana, prešućujući pritom Girolamovo zarobljeništvo. U početnim stihovima najave konačnog vojnog ishoda, pjesnik Girolama naziva venetskim Ahilejem, a Krstu njemačkim Hektorom (Bukvić, Jusup Magazin

³ Krstinu pobjedu u Premu ovako opisuje Matija Mesić, kojeg Cihlar Nehajev navodi kao autora prve monografije o Krsti Frankopanu (2019: 324): „U toj dakle po Maximilijana toli nesretnoj vojni dade se prilika našem Krsti, da si lice osvjetla, a sreća htjede, da u junačkom sukobu taj put nadvlada junaka, koji mu nekoliko godina kašnje više jada zadao nego itko drugi. Pridobivši naime Mletčani Trst, povjere na njegovo područje spadajući kaštel Prem (u Istri) svojemu plemiću Jeolimu Savorgnanu, rodnom Furlancu. Na toga dakle mletačkoga zapovjednika udari Krsto s konjanici svojimi i pješaci, te ga nakon junačkoga boja najposlje prisili na predaju. Savorgnano, sužnjem Krstinim učinjen, izkupi se sa 1700 dukata, za što ja je republika odštetila određivši mu 120 dukata na godinu.“ (1870: 27–28). Od novijih monografija o Krsti i ocu mu Bernardinu vidi: Kruhek, Milan (2016) *Knezovi Modruški Bernardin i Krsto Frankopan: mačem i govorom za Hrvatsku*, Katedra Čakavskog sabora Modruše, Modruš.

2021a: 58)⁴. Uz Girolamovo se ime nižu oslobođeni gradovi i ističe odlučnost da spriječi Frankopanove „okrutne i čudne ideje“ (Bukvić, Jusup Magazin 2021a: 58) osvajanja Furlanije. Pritom autor u bilješkama precizira kako se radi o „Frankopanu Hrvatu, gorljivom i snažnom kapetanu Maksimilijanove vojske“ (Bukvić, Jusup Magazin 2021a: 141). Već se iz nekoliko navedenih primjera naslućuje funkcija ovog sporednog epskog lika: povijesna osoba kroz pjesničku prizmu postaje utjelovljenje cjelokupne carske vojske, a svako isticanje njezine hrabrosti i sposobnosti u funkciji je veličanja Girolamove konačne pobjede.

Autor priču o opsadi Osoppa započinje opisom habsburške prednosti na ratištu. Krsto, uvjeren u premoć svojih trupa, želi se „pod svaku cijenu“ (Bukvić, Jusup Magazin 2021a: 58), kako nam prenosi pjesnik, pridružiti ostatku vojske koja je s lakoćom već zauzela Vicenzu i Treviso. Njegova su nepromišljenost i nestrpljivost u osvajanju Furlanije oprečne Girolamovim vrlinama: mudrosti, strpljenju i duboko promišljenoj vojnoj taktici, koje autor veliča detaljnim opisom utvrde. Digresija od jedanaest stanci višestruko je zanimljiva jer pjesnik, osim što veliča položaj i Girolamovo podizanje ondašnje obrambene sposobnosti utvrde, opisuje Osoppo svoga vremena pri čemu mu pripovjedna anticipacija omogućava spomen svih Girolamovih potomaka koji će se i sami istaknuti u raznim projektima fortifikacijske arhitekture. Pjesnik usto preuzima usporedbu Francesca Cara, autora djela o povijesti obitelji Savorgnan, koji Girolamovu pripremu tvrđave za nadolazeći Krstin napad uspoređuje s Arhimedovom zaslugom pri obrani Siracuse (Caro 1685: 23), čime još jednom nagoviješta budući ishod opsade. Girolamo je spreman pružiti otpor „razjarenom njemačkom Marsu“ (Bukvić, Jusup Magazin 2021a: 62), koji, svjestan strateške važnosti Girolamove utvrde, ne želi nastaviti svoje pustošenje Furlanije dok ne pokori Osoppo. Pjesnik uspoređuje Frankopana, utaborenog s mnogobrojnom i do zuba naružanom vojskom, s „pohlepnom zvijeri“ koja vreba „bojažljivo janje“ i kruži oko plijena iščekujući trenutak njegove nepažnje. Nabranje suprotstavljenih epiteta tehnika je kojom autor isticanjem oprečne naravi i ponašanja gradi Krstin i Girolamov lik. Dok je Girolamovo djelovanje u potpunosti podčinjeno slavi Venecije, Krstu prije svega, osim pobjede u službi

⁴ Svi citati preuzeti su iz kritičkog izdanja anonimnog djela *Poema che chiamar si potrebbe Savorgnanide*: Bukvić, Ana; Jusup Magazin, Andrijana; (2021a) *Savorgnanide. Genesi, interpretazione e critica*, Sveučilište u Zadru, Zadar u kojem su autorice zadržale izvornu numeraciju stranica rukopisa ZKZD 5058 / Ms. 24.

države kao primarne motivacije, potiče želja za osobnim dokazivanjem što ga u konačnici dovodi do nepromišljenih poteza. Prikaz je vrlo blizak riječima kojima ga u romanu Cihlara Nehajeva Matthaues Lang, kardinal i nadbiskup Salzburga, opisuje sestri Apoloniji:

Gospodin Krištofor je vanredni ratnik – razumije se u svoj posao. [...] Gospodin Krištofor je prijetnja koja izazivlje. Ali tvoj muž – to ti moram otvoreno kazati – vodio je rat kao da ga ne vodi za cesara, nego za sebe. [...] U miru je uman, u ratu smion. Znamo, znamo! Ali je prenegao, preponosan, pregrub. Na dvor ni ne šalje izvješća – za poruke se ne brine. Kad mu se je ono dogodila prošasta neprilika, pitali smo čemu je išao opsjedati Osoppo. Što ga sili da uvijek četuje, a ne će da samo zapovijeda po našim uputama? Zašto ratuje sam, uhađa sam, traži opasnost? (2019: 15–16)

Krstino nezadovoljstvo, ali i nezadovoljstvo njegove vojske, raste svakim danom Girolamova otpora. „Jadni Frankopan!“ (Bukvić, Jusup Magazin 2021a: 64), govorili su čak i njegovi najodaniji časnici svjesni kako je Frankopanov ponos razlog uzaludnog gubitka ljudskih života. Unatoč tomu, Krsto ne odustaje, ali sumnjajući u pozitivan ishod opsade, do cilja pokušava doći milom, te Girolamu predlaže predaju, obećavajući mu što god poželi. Pripovijedanje ustupa mjesto upravnom govoru, čime pjesnik pojačava dojam vjerodostojnosti oblikovanja Krstina karaktera. Početne riječi kojima Frankopan iskazuje spremnost ispuniti sve Girolamove zahtjeve otkrivaju razmjer njegova očaja koji pokušava sakriti prepređenim obrazlaganjem prijedloga. Krsto ga prijetvorno uvjerava kako mu je poticaj upravo Girolamova dobrobit: rastužuje ga mogućnost da uspješan vojskovođa umre od gladi. Predajom bi sačuvao ponos i dostojanstvo jer će ionako ubrzo biti prisiljen vapiti za milošću. Pritom se Krsto trudi Girolamovu predaju prikazati kao vojni uspjeh podsjećajući ga na snagu i veličinu njemačke vojske. Štoviše, Krsto tvrdi kako bi sa svojom trupom učas mogao osvojiti Osoppo, ali radije bi sklopio prijateljstvo s Girolamom „nego li ga bacio u sužanjstvo kao neprijatelja“ (Bukvić, Jusup Magazin 2021a: 65). Vješto interpretiranje trenutnog stanja na bojnopolju otkriva nam Krstinu domišljatost, lukavost, koja, s obzirom na antagonističku funkciju njegova lika, poprima isključivo negativno značenje podlosti i himbenosti. Naravno da Girolamo prepoznaje uzaludnost Krstinih prijetnji, siguran kako je pobjeda uvijek na strani hrabrih. U izravnom obraćanju Krsti Girolamo sebe

definira Savorgnanom, venecijanskim sinom i ratnikom, što je prema idejnom sadržaju epa inačica za ponos, odanost i hrabrost. Girolamo u svom odgovoru jasno i otvoreno izražava prezir, pa tako kaže da ga jedino činjenica što je i Krsto ratnik sprječava da ga nazove kukavicom i podlacom, i odbija ponuđeno prijateljstvo. Dapače, izaziva Frankopana na konačni žestoki obračun. I dok se Krsto pobjede želi domoći prevarom, Girolamo je za obranu Osoppa spreman žrtvovati svoj život. Odvažnost ne isključuje skromnost i suosjećanje, te od mletačkog Senata koji mu nudi nagradu za odanost traži jedino utočište za ženu i djecu.

Kontrast dvaju karaktera u službi je pojačavanja Girolamovih pozitivnih osobina, čime pjesnik doprinosi gradnji lika koji postaje nositeljem osobnih, ali i nacionalnih moralnih vrijednosti. Girolamova odlučnost i ponos izazivaju Krstin bijes, koji obećavajući svojoj vojsci skoriju pobjedu, pojačava žestinu svojih napada na opkoljenu utvrdu. Pjesnik ne propušta prigodu Krstinu vojnu taktiku kojom Osoppu prekida dostavu hrane i vode nazvati „beščutnim zlostavljanjem“ (Bukvić, Jusup Magazin 2021a: 69) koje više slabi njegov i moral njegovih vojnika, negoli Girolamov borbeni duh. Nakon četrdeset i pet dana uzaludnih pokušaja, Krsto se počinje kajati zbog svoje ustrajnosti da osvoji utvrdu, svjestan kako je njegova vojska ponižena i svladana. Girolamovu ponosu pjesnik još jednom suprotstavlja Krstin bijes, zavist, a njegov očaj kulminira u proklinjanju vlastite sudbine i Osoppa koji se ipak pokazao nepremostivom zaprekom. Krstinom beznađu pridonose i izvješća s bojnog polja, gdje je mletačka vojska na čelu s Bartolomeom d’Alvianom porazila habsburšku kod Pordenonea hitajući Girolamu u pomoć. Krsto naređuje povlačenje „svojim Hrvatima“, pri čemu pjesnik ističe njihove vojne vještine opisujući ih kao „po prirodi izvrsne ratnike“ (Bukvić, Jusup Magazin 2021a: 70). Razlog rijetkog primjera isticanja „neprijateljskih“ pozitivnih osobina može biti interpretiran kao sredstvo kojim Girolamova pobjeda dobiva dodatnu važnost. Ipak radi se o enkomijastičkoj motivaciji: Mario Savorgnan (1725. – 1786.), kojemu je ep posvećen, bio je kapetan elitne vojne jedinice *Croati a cavallo* (Bukvić, Jusup Magazin 2021a: 101), koja pod mletačkom zastavom sudjeluje u protuturskim borbama (Čoralić, Balić-Nižić 2006: 71). Stoga pohvala hrvatskih vojnika ima sinegdohalnu funkciju, te je istoznačna pohvali cjelokupne mletačke vojske.

Pjesnik se vrlo kratko osvrće na ranu koju je Krsto zadobio pri jednom od posljednjih juriša u pokušaju osvajanja utvrde, što povećava njegovu malodušnost, ali i obezglavljenost čitave habsburške vojske koja bježi pred Girolamom, željnim osvete. Girolamo „poput bijesnog psa koji juri rastjera-

ti okupljeno stado“ (Bukvić, Jusup Magazin 2021a: 71) uspijeva u svom naumu, ali odustaje od daljnjeg progona Frankopana kojeg pušta da ode „liječiti čudne udarce“ (Bukvić, Jusup Magazin 2021a: 71), te se s osvojenim habsburškom artiljerijom pobjednički vraća u Veneciju. Govoreći o neuobičajenim udarcima, pjesnik se referira na ozljedu glave koju je Krsto zaradio napadajući Osoppo. Kako se Krstino ranjavanje ne spominje u Carovoj povijesti Savorgnana, jasno je da pjesnik podatak nalazi u nekom drugom povijesnom izvoru. S obzirom na to da se među mogućom historijskom građom nalaze primjeri šturih, ali i vrlo opširnih osvrtâ na Frankopanovo ranjavanje, nemoguće je tvrditi da pjesnik namjerno sažima događaj kako ne bi umanjio veličinu Girolamove pobjede. Ipak, sudeći prema nekim povijesnim izvorima svjesno umanjuje težinu Krstinih rana:

Buduć da je Krsto s dobivenih rana toliko trpio, da su ga morali na nosilima nositi i da se je dapače već zdvajalo o njegovu životu, to bijaše njegova vojska lišena pomoći svoga glavnoga vojevode, koje joj je sada toliko trebalo, da bude pri uzmicanju sačuvana od raspa i pogube; neprijatelj se pako požuri, da joj što više štete nanese. (Mesić 1870: 48)

Štoviše, pjesnik ni u bilješkama na kraju teksta ne navodi detalje događaja, premda su mu neki od njih mogli poslužiti u prikazu degradacije mletačkog neprijatelja, što je moguće ilustrirati i priložima hrvatske historiografije. Tako npr. Marija Mesić citira duhovit latinski epigram o Krstinom neuspjehu:

Napokon se ipak pokazase svi ti izvanredni napori uzaludnima, te vojska Krstina i opet odustade od jurišanja, i to morade učiniti tim više, što joj je bio hrabri vođa u boju od 25. teško ranjen, pogodivši ga neki od neprijatelja kamenom upravo u glavu. Ta Krstina nesreća i častna mu rana, u hrabrenom boju dobivena, dade povod, te je njetko usljed toga napisao ovu epigramu:

Fragepanis eram, sed dum volo frangere saxa

Osopi, frangunt, heu! Mihi saxa caput. (1870: 46)

Radi se o epigramu nepoznatog autora koji je zapisan na marginama Girolamova pisma Senatu 27. ožujka 1514. godine (Joppi 1855: 53), a čije nam značenje ovako objašnjava Cihlar Nehajev: „Bio sam, ruga se stih,

Frankopan i lomio kruh (od „frangere panem“), ali kad sam htio lomiti hridi od Osoppa, one su mi slomile glavu.“ (2019: 163). Epigram je pjesniku vjerojatno nepoznat ili neprimjeren visokom stilu genealoškog epa, jer teško da bi propustio citirati ga makar u bilješkama kao još jednu potvrdu Frankopane vojne nepromišljenosti, a implicitno i Girolamove umještosti.

U trenutku kada Girolamo odustaje od daljnjeg progona ranjenog Frankopana, Krstin lik prestaje imati ulogu u razvoju primarne radnje, te nestaje iz teksta. Ne čudi što ni u epu, ni u bilješkama pjesnik ne spominje Krstino dugogodišnje zatočeništvo u Veneciji i Milanu otkuda uspijeva pobjeći tek 1519. godine. Međutim, pjesnik se ne osvrće ni na Krstino zarobljavanje u okolici Gradiške 5. lipnja 1514. godine, kada Frankopan pada u zasjedu Giovannija Vitturija, mletačkog providura u Furlaniji. Naš pjesnik prešućuje Krstin poraz kojemu je nazočio i Girolamo, gubitak koji prerasta u simbol mletačke prevlasti nad njemačkom vojskom, o čemu svjedoče svi povijesni izvori:

Suvišno je i spominjati, da je s toga zavlдалo veliko veselje u mletačkoj vojsci kod Marana i da su još 5. lipnja u Mletke pisma, slana, koja su i onamo imala donieti glas o toli važnoj za Mletčane zgodi. (Mesić 1870: 51)

Jedan od pošiljatelja jest i Girolamo Savorgnan koji s bojnog polja u predvečerje ovako piše duždu: „Siguran sam kako je Vaša Svjetlost s raznih strana doznala izvrsnu vijest o tomu kako je veličanstveni providur Vitturi slomio i zarobio kneza Krstu.“ (Joppi 1856: 16)

Zašto autor ne pripovijeda o ponovnom susretu Girolama i Frankopana, u ulogama pobjednika i pobijedenoga koji se savršeno uklapaju u filovenecijanski ideologem epa? Kako je to protekao susret dvojice vojskovođa koji su već nekoliko puta na bojnopolju omjerili svoje snage? Kako je završio njihov razgovor? Girolamo se duždu, dan nakon što mu javlja kako je Krsto zarobljen, obraća sljedećim pismom:

Presvijetli Prinče. Danas je ovdje doveden knez Krsto. Na koji je način doveden i kako je čašćen, i o razgovorima koji su slijedili, neću Vam objašnjavati drukčije, jer tu dužnost prepuštam drugima: samo ću reći ovo, da se u svom djelovanju ponašao kao dobar vojnik prema drugima, bio bih mišljenja da ga treba častiti; ali pomišljajući na propuste koje je napravio protivno vojnom zakonu i disciplini, ne čini mi se da zaslužuje

tolike počasti, te da je bez posljedica o meni tako bahato govorio; posebice što sam mu rekao ono što uobičajeno govorim svima kako bih ih zaplašio, da ga podsjetim kako je Marano naš. On je doista u njegovoj vlasti, jer ga je ranije oteo i opskrbio ljudima, i pomagao i održavao: ali strpljenja. Uistinu molim Vašu Svjetlost, da se prema njemu odnosi kao prema zatvoreniku, a ne kao prema sinu, kako vidim da činimo.

Preporučam se Vašoj Svjetlosti. (Joppi 1856: 16–17)

Girolamo aludira na Krstino osvajanje Marana u prosincu 1513. godine. Naime, Krsto je važnu luku furlanskog primorja uspio osvojiti lukavošću, ili kako to sažima Mesić:

Sada, gdje je Krsto na nj dolazio, imao je ono neznatnu posadu, tako da već zbog toga nije bio kadar ondašnji podestà Alessandro Marzello obraniti ga od veće kakove navale, a po gotovu bijaše mu pasti, ako je neprijatelju jošte i izdajstvo na pomoć došlo. Pak tako se sada i zgodi. Krsti bijaše na službu izdajica pop Bartolomej, koji je učinio pomoćju zavedenih seljana, te je Krsto bez ikakove muke u grad uljezao 13. prosinca malo prije spomenute godine. Tako pade Marano u šake Krstine, i rečeni podestà Marzello postade sužnjem njegovim. (1870: 35)

Iz povijesnih izvora doznajemo kako je i Girolamo sudjelovao u uzaludnim pokušajima ponovnog zauzimanja Marana, kad je Krsto pozvan na predaju ovako odgovorio: „Mi se nepredajemo, već hoćemo da pokušamo, nećemo li mi umjeti grad bolje čuvati nego što ste ga vi čuvali.“ (Mesić 1870: 35). Uzaludni su bili i napadi mletačke vojske, koja se, u strahu od Krstinih četa koje su stizale u pomoć Maranu, razbježala:

Usljed toga ode Savorgnano iz svoga tabora izpod Marana, da bude na pomoć mletačkim četam, koje su imale prve neprijatelja dočekati. Nu zahman bijaše sva njegova revnost, kada se vojska nikako nije dala staviti, nego je preplašena i zlovoljna bez obzira bjegala, čim se je bio neprijatelj pomolio. (Mesić 1870: 36)

Girolamova frustracija ponavlja se pri Krstinom osvajanju ostatka Furlanije, kada Savorgnan ne uspijeva odgovoriti građane Udina od predaje:

K tomu bude pozvan i Savorgnano, i u vieću se odluči, da će se grad braniti, ako gradjani zadadu rieč, da će složno raditi s vojnicima. Tu odluku donese Savorgnano medju gradjane i stane ih oduševljenimi riečmi nagovarati na obranu grada i domovin; nu sve zahman [...] (Mesić 1870: 38)

Girolamovu nacionalnu, ali i osobnu netrpeljivost spram Krste u pozivu duždu na uskraćivanje milosrđa, argumentira Krstinim kršenjem etičkih principa ratovanja. Pritom misli na Krstino nečovječno kažnjavanje seljaka iz Muzzana, mjesta pored Marana, koje je dao osakatiti i oslijepiti:

Nesretni seljani nebjehu doista obješeni, ali im zato oči iskopale, a njekim još odsjekoše palac na desnoj ruci. Premda takovoj nečovječnosti u toj dobi na žalost veliku često traga nalazimo, to se ipak Krsto podnipošto nemože oprati od ljage, koja se baca na njegovo ime zbog rečenoga djela. (Mesić 1870: 39)

Sve navedeno dovoljno je da izazove Girolamov bijes, ali čini se kako je posebno izazvan Krstinom bahatošću. Detaljan opis događaja nakon Krstina pada, pa tako i tijek susreta u vojnom taboru donosi Mesić:

Zapovjednici mletačke vojske izkazivahu Krsti svaku čast, kao što je dolikovalo vojvodi osobita imena i glasa; i s tim bijaše svatko sporazuman do jedinoga Savorgnana, koji je scienio, da bi se imalo s Krstom postupati kao sa sužnjem i ne inako jer da on nezaslužuje tolike časti, budući da je naprama drutim vrijedjao zakone i disciplinu vojničku. – Mletčani u ostalom dadoše odmah Krsti priliku, da im pokaže, kako je malo voljan pogaziti svoje dostojanstvo, premda je slobode lišen. Medju njimi bješe naime ugovoreno, da će ga povesti u tabor Savorgnanov, da zatim odatle podje pod Marano i da pozove zapovjednika gradskoga, da grad preda Mletčanom. Bivši Krsto prema toj osnovi dovedenu tabor Savorgnanov dne 6. lipnja i čuvši, kako ga tu zovu sužnjem Savorgnanovim, zaviknu pun ponosa naprama Savorgnanu: Nisam tvoj sužanj, nego sam sužanj Signorije! A kada mu je na to bilo rečeno da pozove branitelje Marana na predaju, odvrativši mletačkim zapovjednikom: Niti sam vlastan to učiniti, niti mi nedopušta moje poštenje, da vas poslušam: jer neću, da mi se rekne, da sam bio

naprama caru izdajicom. Zato, ako me ne silu povedete pod
Marano, doviknut ću braniteljem, da se i nadalje hrabro brane!
(1870: 51)

Krsto, unatoč zatočeništvu, odbija ispuniti mletački plan u kojem bi on pozvao branitelje Marana na predaju. Pritom se suprotstavlja Girolamu, smatrajući se venecijanskim, a ne njegovim osobnim zarobljenikom. Krstin odgovor i prezir koji izražava prema ponuđenom mu izdajničkom činu, istovjetni su tonu i načinu na koji je Girolamo odgovorio na Krstin prijedlog da preda Osoppo nekoliko mjeseci ranije. Dapače, Krstino neprihvatanje Girolamove naredbe, premda se našao u još nepovoljnijem položaju negoli Savorgnan koji je u trenutku Krstina nagovaranja još uvijek odolijevao napadima na svoju utvrdu, ukazuje na Frankopanovu hrabrost, ponos i lojalnost, čak i u trenucima životne ugroze. Premda se Girolamo našao na strani pobjednika, pripovijedanje o Krstinu suprotstavljanju i odbijanju poslušnosti, kao i Girolamov bijes u pismu upućenom duždu, narušili bi Girolamov epski lik. Stoga pjesnik, nakon opisa obrane Osoppa, kojom je Girolamo zadužio Mletačku Republiku, radije u čak osam oktava nabraja sve počasti koje su mu zbog toga dodijeljene negoli spominje idući susret s Krstom.

4. Zaključak

Tako se još jednom potvrđuje funkcija epskog lika Krste Frankopana, koji premda sporedan u kontekstu cijelog epa, ima vrlo važnu ulogu u pane-giričkom oblikovanju jednog od članova obitelji Savorgnan. Girolamo u epu simbolizira otpor, hrabrost i u konačnici mletačku pobjedu. Slika o Girolamu kao heroju pojačava se u opoziciji s Krstom Frankopanom, simbolom Maksimilijanove vojske. Pjesnik pritom lukavo ističe Krstinu vojnu vještinu, čime Girolamu suprotstavlja dostojnoga protivnika, te je time i njegova pobjeda veća. Međutim, ako se osvrnemo na karakterne osobine ovih vojskovođa, autor prikaz Frankopana gradi na temelju vlastitog filovenecijanskog ideologema, te ga prikazuje prijetvornim, lakomim i podlim pojačavajući tako pozitivne aspekte Girolamove osobnosti. Upravo zahvaljujući antitetičkom odnosu ovih dvaju likova, oktave u kojima pjesnik govori o Girolamovu životu među najzanimljivijima su u cijelom epu. Naime, rijedak je to primjer gdje pjesnik uspijeva zadovoljiti jedno od osnovnih obilježja epa: sukob dviju zajednica, pri čemu junak, autor i pretpostavljeni čitatelj dijele isti nacionalni ili vjerski ideologem. Uspjeh mletačke vojske

inkarnirane u Girolamu Savorgnanu postaje uspjeh svih onih s istim političkim sustavom vrijednosti. Premda je cijeli ep prožet filovenecijanskom orijentacijom, tek u antitetičkim odnosima vojskovođa i njihovih vojnih trupa autor omogućava čitateljevu identifikaciju s heroiziranim Girolamom.

Literatura

- Bukvić, Ana; Jusup Magazin, Andrijana (2021a) *Savorgnanide. Genesi, interpretazione e critica*, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- Bukvić, Ana; Jusup Magazin, Andrijana (2021b) „Žene u epu Savorgnanide“, *Zbornik radova: 70 godina Odsjeka za romanistiku*, ur. Edina Spahić, Ivan Radeljković, Lejla Osmanović, Filozofski fakultet, Sarajevo, str. 255–263.
- Caro, Francesco (1685) *Historia de signori Savorgnani detti del Monte Conti di Belgrado, Castel Nuovo ecc.*, Gio. Battista Merlo, Verona.
- Casella, Laura (2003) *I Savorgnan. La famiglia e le opportunità del potere*, Bulzoni, Roma.
- Cihlar Nehajev, Milutin (1927) „Frankopani“, *Jutarnji list*, 9. I., str. 11–13.
- Cihlar Nehajev, Milutin (2019) *Vuci*, Alfa, Zagreb.
- Čoralić, Lovorka; Balić-Nižić, Nedjeljka (2006) „Iz hrvatske vojne povijesti – Croati a cavallo i Soldati Albanesi, njihova bratovština i gradivo o njezinu djelovanju od 1675. godine do sredine XVIII. stoljeća“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 24, str. 71–130. Dostupno na adresi <https://hrcak.srce.hr/7481>, posjet 10. veljače 2023.
- Joppi, Vincenzo (1855) „Lettere sulla guerra combattuta nel Friuli dal 1510 al 1528 scritte alla Signoria di Venezia da Girolamo Savorgnano“, *Archivio storico italiano*, 2 (2(4)), str. 3–15. Dostupno na adresi <http://www.jstor.org/stable/44452335>, posjet 1. ožujka 2023.
- Joppi, Vincenzo (1856) „Lettere sulla guerra combattuta nel Friuli dal 1510 al 1528 scritte alla Signoria di Venezia da Girolamo Savorgnano (continuazione)“, *Archivio Storico Italiano*, 4 (1(7)), str. 13–42. Dostupno na <http://www.jstor.org/stable/44452400> posjet 1. ožujka 2023.
- Kristeller, Paul Oskar (1990) *Iter Italicum*, V, E. J. Brill – The Warburg Institute, Leiden – London.

- Kruhek, Milan (2016) *Knezovi Modruški Bernardin i Krsto Frankopan: mačem i govorom za Hrvatsku*, Katedra Čakavskog sabora Modruše, Modruš.
- Mesić, Matija (1870) „Krsto Frankapan u tudjini“, *Rad Jugoslavenke akademije znanosti i umjetnosti*, knj. XIII, str. 17–79.
- Thode, Henry (1944) *Frankopanov prsten*, Hrvatsko izdavalačko bibliografsko društvo, Zagreb

SUMMARY

Andrijana Jusup Magazin

THE CHARACTER OF KRSTO FRANKOPAN IN THE ANONYMOUS ITALIAN EPIC POEM SAVORGNANIDE

An epic poem in the Italian language by an unknown author from the second half of the 18th century, which, in addition to the generic title Poem, suggests a possible title *Savorgnanide* on its cover, is preserved in the manuscript collection of the Scientific Library in Zadar. The author presents the centuries-long rise of the Savorgnan family in the chronological order, devoting more poetic space to its most powerful members. One of these is Girolamo Savorgnan (1466–1529) due to his leading role in the Venetian defence of Friuli in the war of the League of Cambrai. On the other hand, Krsto Frankopan (ca. 1482–1527) became famous in the aforementioned war for his military skills in the army of the Emperor Maximilian of Habsburg. The essay analyses the ideological conditioning of the representation and function of Krsto's character in the epic heroization of a member of the Savorgnan family. The poet emphasises Krsto's military prowess to lend Girolamo's victory more glory. However, the author attributes hypocrisy, levity, and recklessness to Krsto, which he contrasts with Girolamo's sincerity, generosity, and patience. Due to the antithetical relationship between these two characters, the author fulfils one of the main characteristics of the epic poem: the narration of the conflict between two communities, where the hero, the author and the reader share the same, in this case, pro-Venetian ideologue.

Keywords: *Krsto Frankopan; Girolamo Savorgnan; Savorgnanide*

Марија Ѓорѓиева-Димова

ДА СЕ ГОВОРИ КАКО/НАМЕСТО ДРУГИОТ

*dr. sc. Марија Ѓорѓиева-Димова, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“,
Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје
marija.gorgieva@ff.ukim.edu.mk orcid.org/0000-0003-0065-2474*

izvorni znanstveni članak

UDK 821.163.3.09Smilevski, G.-31

rukopis primljen: 4. rujna 2023; prihvaćen za tisak: 13. prosinca 2023.

Поаѓајќи од теориските описи на хетеробиографијата, т.е. на автобиографијата пишувана од друг, понудени од страна на Лучија Болдрини, овој текст има за цел да го толкува романот Разговор со Спиноза од македонскиот писател Гоце Смилевски како парадигматична хетеробиографија во современата македонска проза. Интерпретативниот фокус е поставен врз три рамништа: 1. врз наративните постапки во романот; 2. врз жанровските и интердискурзивните трансгресии меѓу фикцијата и историјата, меѓу книжевноста и философијата и онтолошките трансгресии меѓу световите и текстовите; 3. врз етичките импликации на хетеробиографијата низ призма на етичката и на правната одговорност на авторот да го преземе гласот на друга историска личност.

Клучни зборови: *хетеробиографија; книжевност-историја; македонски роман; Гоце Смилевски*

1. Теориски контекстуализации

Во интерактивниот, заемно стимулативниот и реципрочен однос меѓу теоријата на книжевноста и книжевната практика, честопати книжевнотеорискиот развој е антиципиран и поттикнат од развојните

тенденции во книжевноста. Станува збор за случаите кога книжевната практика ја наложува потребата од создавање нови теориски модели, функционални во однос на типолошката систематизација на книжевната продукција. Типичен пример за овој процес се теориите на интертекстуалноста, на метафикцијата и на историографската метафикција, кои се создаваат како резултат на потребата теориски да се именува и да се класифицира сегмент од книжевната практика којашто во одреден временски период, интензивно и самосвесно – интенционално, продуцира метафикциски и интертекстуални текстови, односно романи што илустрираат нови модуси на трансгресирање на границите меѓу книжевноста и историјата.

Современата книжевна продукција која, главно, е во знакот на интердискурзивните и на интермедијалните микстури, проблематизирачки трансгресивно ги илустрира границите меѓу жанровите, дискурсите и медиумите, создавајќи жанровски амалгами кои осведочуваат генолошка пролиферација, од типот на историографската метафикција, биографската метафикција, биофикцијата, вклучително и хетеробиографијата. Во таа смисла, ваквата продукција поттикнувачки ја динамизира книжевната теорија во насока на нејзино постојано термилошко-поимско ажурирање и преиспитување на востановените типолошки модели.

Хетеробиографијата¹ или „автобиографијата на другите“, односно автобиографиите на историски личности пишувани од друг е жанровската одредница со којашто британската компаратистка Лучија Болдрини ги именува романите „кои, целосно или делумно, се напишани во граматичко прво лице од историска личност (auto-), иако тие се напишани од некој друг (hetero-)“ (2022: 20). Следствено, хетеробиографскиот фокус е поставен врз тензијата меѓу „историчитетот и желбата да се ослободи субјектот од историската неопходност“, меѓу „историската фактуалност и книжевната фикционалност“, меѓу „вистината“ и инвенцијата“ (Boldrini 2012: 1). Имајќи ги предвид бројните поими со кои се опишуваат фикциските текстови што земаат историска личност како нивни протагонист и/или како нивни наратор (биофикција, автофикција, нова фикциска биографија)

¹ Болдрини ја посматра хетеробиографијата како подвид на жанрот биофикција, т.е. како една жанровска варијанта на книжевната практика опфатена во чадор-терминот *life-writing*, којшто се профилира низ новите жанрови: метаавтобиографија, автобиографија, креативна нефикција, квазиroman, автофикција, биофикција, авто/биографска метафикција, хетеробиографска (Novak/Boldrini 2017: 2).

Болдрини се определува за неологизмот хетеробиографија² (наместо претходно употребуваниот поим автобиофикција). Интерпретативната атрактивност на хетеробиографијата е препознаена во комплексот структурни, наративни и етички прашања што се актуализирани во/преку овие жанровски хибриди, афирмирајќи ги како „моќно книжевно и интелектуално средство за рефлектирање врз културалните, историските и философските конструкции на човекот; за индивидуалниот идентитет, за неговите репрезентации, за неговото обликување низ дијалогот со другиот; за односите на моќ кои го дефинираат субјектот социјално и правно; за етиката на гласот и за етичките импликации на книжевните практики на репрезентација и за социјалната, за политичката и за културната улога на писателот“ (Boldrini 2012: 6).

Иако не станува збор за класични автобиографии (нема совпаѓање меѓу името на авторот на корицата и името на нараторот/ликот во книгата),³ сепак романите тематски и структурно ја илустрираат тенката линија меѓу автобиографското (романите се пишувани во прво лице) и биографското (романите се пишувани од некој друг); меѓу историското (ликовите/нараторите се историски личности) и фикциското (ликовите/нараторите се дел од романескниот свет/текст кој не е обврзан на верност кон фактите) (Boldrini 2012: 2). Структурно-жанровските лизгања меѓу автобиографијата и биографијата⁴ што произлегуваат од фактот дека станува збор за автобиографија напишана од друг, односно во име на другиот, ја нагласуваат хетеро-димензијата, т.е. односот кон другиот. Имено, биографијата е напишана од еден (жив) субјект за друг, најчесто веќе покоен, бидејќи смртта е она што ја обезбедува биографската комплетност. Автобиографијата, пак, е напишана од страна на едно (живо) јас за животната врвица на едно минато, но сè уште живо јас, што

² Поимот е преземен од Филип Лежен кој го спомнува во две фусноти во делото *Je est un autre* за да ги опише „колаборативните автобиографии“ во кои писателот зборува за друг во прво лице, но така како да зборува тој другиот (1980: 230, 240).

³ Нивните автори не се обврзуваат со „автобиографскиот пакт“, со кој Лежен го означува совпаѓањето меѓу авторот, нараторот и ликот во автобиографиите, а што има наративни и етички последици, како, на пример, потребата авторот/нараторот да му ја каже вистината на читателот (Lejeune 1975: 26).

⁴ Ова поигрување со жанровските/дискурзивните граници меѓу автобиографијата и биографијата е илустрирано и во рамки на биографската метафикција. Да се види: „Биографската метафикција: (по)трагите на минатото, вистината и идентитетот“, во Марија Ѓорѓиева-Димова. 2017. *Теоријата на книжевност во (интер)акција*, Скопје: Македоница литера, стр.144–158.

ја имплицира и нејзината некомплетност, со оглед на неможнота автобиографскиот исказ („јас сум мртов“) да се изрече во буквална смисла. На тој начин, хетеробиографиите ги илустрираат жанровските трансгресии меѓу автобиографското и биографското, меѓу историското и фикциското, афирмирајќи ги, преиспитувајќи ги и поместувајќи ги границите меѓу нив.

Хетеробиографијата ги актуализира и прашањата за „начините на конструкција на субјектот и за модалитетите на неговото постоење“ (Boldrini 2012:9). Позиционирајќи го двојното јас кое се појавува како субјект на/во нарацијата, како историска личност и како фикциски лик, овие „фикциски автобиографии на историски личности“, како што ги синонимизира Болдрини, го поставуваат и граматичкото прво лице како место на средба и на проблематизирачко оголување на комплексните релации меѓу „историските, фикциските и авторските субјективитети“ (2012: 1), мултиплицирајќи го двојното јас не само на нараторот и на субјектот на нарацијата, туку и на авторот и на историската фигура, но и на фикцискиот лик/наратор и на историската личност. Во поширока смисла, хетеробиографското „јас“ се конструира во пресекот меѓу „историското, фикциското, теориското и етичкото“ (Boldrini 2012:16).

Конкретно, во книжевно-теориски контекст хетеробиографиите ги реактуализираат и ги преосмислуваат прашањата за статусот на авторот и за поимот авторство врз фонот на Бартовата теза за „смртта на авторот“, како и опозитните барања на постструктуралистичката теорија која го поставува субјектот „како ефект на јазикот и премисата за кореспонденцијата со материјалната екстралингвистичка реалност (што, пак, нè враќа кон претпоставувањето на одговорноста)“ (Boldrini 2012: 122). Но, тематско-структурниот комплекс поврзан со преиспитување на статусот на субјектот и со модалитетите на неговото постоење (надвор од законот, во услови на егзил, на војна или на опресија), односно со истражување на индивидуалното јас, Болдрини го проширува и низ призма на неговата функција во илустрирањето на начините на кои „историски го дефинираме човековото битие (Човекот) како философска категорија...Како оваа форма на репрезентација нè води кон истражување не само на индивидуалното туку и на концептот на Човекот (константниот интерес во философскиот дискурс)“ (Boldrini 2012: 89).

Историскиот реалитет на ликот во хетеробиографиите станува релевантен и со оглед на етичките прашања што се однесуваат на

одговорноста, во смисла на правото (Болдрини го има предвид и во етичка, но и во правна смисла) на писателот да го преземе гласот на друга личност, вклучително и прашањето за името: „Како некој – Малуф, Јурсенар, Ондатје, Монталбан⁵ – го зема името на другиот и зборува наместо него? Што се случува со неговото име и со неговиот авторитет кога некој друг вели ‘јас’ под лажен изговор?“ (Boldrini 2004: 245). Според неа, хетеробиографијата го поставува изборот меѓу двете позиции: или да се одбие присвојувањето на гласот на другиот, оставајќи го обезгласен, или да му се даде можност другиот да има сопствена верзија на историјата што ја репрезентира, но по цена да го замени својот глас со туѓиот, присвојувајќи го на тој начин и туѓиот идентитет (Boldrini 2012: 118). Оттаму, првичната дилема околу тоа дали авторот има право (засновано врз биографскиот факт) да говори како/наместо другиот (историската личност), дополнително се усложнува со оглед на случаите кога одделните историски контексти ѝ ја одзеле можноста на историската фигура од автентичен глас со кој ќе го соопшти сопственото искуство и ќе го вербализира низ/во сопствена приказна. „Но што ако некој субјект немал можност за себепрезентација во својот живот, со својот сопствен глас – робот, неписмениот, одметникот – чијшто глас законски нема право да се чуе? Што ако само преку гласот на другиот тој може да биде чуен?“ (Boldrini 2012: 253). Несомнено, изборот на субјектот во хетеробиографиите станува клучен бидејќи етичките импликации од присвојувањето глас на личноста која имала историска можност да говори за себе и да вербализира сопствена приказна се сосема различни од случаите на присвојување на приказната/гласот на некој кој ја немал таа можност-било поради подредена политичка или општествена позиција, било поради неможноста да се обезбеди (за)пишана артикулација на приказната. „Ако репрезентацијата е политичка категорија колку и естетска, па и правна, тогаш каде таа ја наоѓа својата легитимација кога мртвиот субјект можеби не дал право за неа?“ (Boldrini 2012: 21). Барајќи ги одговорите на овие етички дилеми Болдрини го посочува двојниот авторитет од каде што црпат авторите на хетеробиографиите. Од една страна, станува збор за авторитетот што доаѓа од историјата: од фактот дека станува збор за довршеност и за неменливост на историското

⁵ Тоа се автори чиишто романи Болдрини ги толкува низ призма на хетеробиографскиот жанр: *An Imaginary Life* (1978) на Дејвид Малуф, *Mémoires d'Hadrien* (1951) на Маргерит Јурсенар, *The Collected Works of Billy the Kid* (1981) на Мајкл Ондатје, *Autobiografía del general Franco* (1992) на Мануел Васкез Монталбан.

минато, следствено и за заокруженоста на животот на историската личност. Од друга страна, станува збор за авторитетот што произлегува од смртта. „Зборовите на умирањето над живеењето имаат моќ што доаѓа од нивната финалност, од нивното пристапување кон моментот кога времето кое веќе истекува повеќе не може да тече... Романите со кои се занимавам се романи кои се поставуваат себеси и своите субјекти на работ од смртта – можеби единствениот начин на кој мртвата личност може ‘вистински’, иако низ дејството на другиот, да го изрече исказот ‘јас сум мртов’ и да ја постигне комплетноста што автобиографијата ја негира, но која субјектот постојано ја посакува“⁶ (Boldrini 2004: 246).

Теориските описи на хетеробиографијата упатуваат на нејзината жанровска комплексност и на можноста од различни интерпретативни контекстуализации коишто ги имаат предвид „текстовните и вонтекстовните релации“, во онаа смисла во која говори Јуриј Лотман (2005: 85–88): толкување не само низ призма на иманентните, формално-структурните аспекти на текстот, туку и низ призма на контекстите на создавање и на толкување на романите; низ призма на архитектсуалните релации со жанровските модели (биографските и автобиографските); низ призма на интердискурзивните релации со историјата и со философијата, вклучително и толкувањата низ призма на комуникациската оиска автор-дело-читател, која, исто така е редефинирана во/преку хетеробиографските текстови.

2. Интерпретативни контекстуализации

„Разговор со Спиноза“ (2002) на македонскиот автор Гоце Смилевски е парадигматична хетеробиографија во современата македонска книжевност во чијшто фокус е историска личност, холандскиот философ Барух де Спиноза (1632-1677). Комплексната наративна структура ја оголува тензијата меѓу хетеро/авто/био-графското: Спиноза е нараторот кој ја раскажува својата животна приказна од раѓањето до смртта и тоа двапати, во двата дела на романот кои на ниво на (авто)биографска

⁶ Посочувајќи го „лоцирањето на автобиографското во другиот“, Болдрини упатува на поимот *otobiography* на Дерида, според кого потписникот на автобиографскиот дискурс не е јас, туку другиот: „Увото на другиот е она што потпишува. Увото на другиот ми вели мене јас и го конституира *autos* на мојата автобиографија“ (Derrida 1985: 51).

фактографија се идентични, но се варира наративниот зум.⁷ Еднаш, раскажувањето е од позицијата на Спиноза „обестрастено битие водено од разумот“ кое го минува животот во согласност со своите философски убедувања. Вторпат, раскажувањето е од позицијата на Спиноза кој го изживува својот живот филтриран низ интензивната емотивно-афективна визура. „Во првиот дел од романот постои еден Спиноза кој мисли, еден типичен хомо интелектуалис, кој во вториот дел се претвора во хомо сентименталис; оној кој во првиот дел мисли во вториот чувствува. Токму заради оваа подвоеност на Спиноза се решив на подвоеност на романот на прв и втор дел, од што следеше паралелен однос на сите поставки и дефиниции од *Етиката* кои како што беа поставувани во првиот дел така беа разнишувани во вториот дел“ (Смилевски 2008: 163). Токму некаде кон средината на романот, во поглавјето насловено *A Portrait of Philosopher as a Young Man*⁸ и *портретот со матен поглед* е оголена двојната перспектива и приказна на Спиноза, доловени како своевиден наративен диптих.⁹ „На сидот од левата страна на прозорецот е обесен твојот портрет направен кога имаше нешто повеќе од дваесет години, на сидот од десната страна на прозорецот е твојот портрет направен една година пред твојата смрт. Меѓу двата портрета стоиш ти... Го гледам твојот портрет, Спиноза, портретот на философот во младоста, и не би можел да речам дали е тоа човек кој е ослободен од афекти, но со сигурност можам да кажам дека портретираниот, философот во младоста, е решен да нема афекти, решен е да се бори со афектите. А на другиот портрет направен само дваесетина години подоцна по првиот, како да е некој сосема друг човек, Спиноза... Интересно е она што до

⁷ Слична постапка Смилевски применува и во последниот роман *Враќањето на зборовите* (2015).

⁸ Недвосмислена е алузијата на романескиниот првенец на Џејмс Џојс *Портрет на уметникот во младоста*.

⁹ „*Етиката* е напишана двапати, вели Делез, и таа двојност тече паралелно, но ако е напишана двапати, и ако во едни нејзини делови преовладува разумот, а во други ‘дисконтинуитетната вулканска линија’ која го ‘изразува сиот бес на срцето’, тогаш е напишана од човек кој бил двоен, човек кој бил поделен длабоко во себе, и во кого се бореле разумот и страстите, човек кој живеел во очај заради таквата поделеност. За очајот на Спиноза, навистина, немам никаков друг доказ освен неговиот портрет направен неколку години пред неговата смрт. Но има ли поголем сведок за животот на еден човек од изразот на неговото лице, особено на човек кој постојано говорел за очајот како за негативен афект, а сепак не можел да го сокрие дури ни кога го портретирале?“ (Смилевски 2008: 162)

сега ми го раскажуваше, Спиноза... Јас би сакал уште еднаш да го чујам твојот живот, Спиноза, би сакал да го чујам раскажан од човекот со матните очи, оној кој не е слободен, Спиноза, оној кој е обземен од афекти, од оној Спиноза кој знае што се очај и тага“ (Смилевски 2008: 71, 72–73).

Алтернациите ефектуирани низ двата ракурса на посматрање на сопствениот живот дополнително го нагласуваат двојството, односно мултиплицитетот на јас што произлегува од структурно имплицираниот хетеро- однос: на раскажувачот од првиот и од вториот дел, на субјектот на/во нарацијата, на фикцискиот лик и на историската личност, на холандскиот философ Спиноза и на македонскиот писател Смилевски. Умножувањето продолжува со оглед на тоа дека на почетокот од романот се појавува уште еден наративен глас, најавен и во воведниот паратекст од страна на романсиерот: „Нишките на овој роман се исткаени од разговорот меѓу Тебе и Спиноза. Затоа секаде каде што има празно место во говорот на Спиноза, изговори го твоето име и впиши го во празнината“ (Смилевски 2008: 12). Оттаму, иницијалното раскажувачко јас во романот кое му припаѓа на ликот-читател, може да се поистовети и со читателската позиција на секој подоцнежен (емпириски) читател, според авторската инструкција, вклучително и со позицијата на авторот како читател, инспириран од философијата на Спиноза, од читањето на неговите философски расправи, но и од бројните подоцнежни толкувања на неговото учење,¹⁰ поттикнат романсиерски и романескно да реактуализира одделни аспекти од животот и од делото на претставникот на философскиот рационализам. Конвертираната читателско – авторска позиција е видлива и понатаму низ текстот како интерогативна позиција од којашто му се упатуваат прашања на Спиноза, од којашто се бараат дополнителни елаборации и објаснувања на неговите философски категории, на неговите животни одлуки, но и од којашто му се предочуваат можните, алтернативните насоки во неговиот живот, обусловени од ненаправените избори. „Чувствуваш ли некаква тага поради ненаправените нешта, Спиноза? Но сè би можело да биде поинаку, Спиноза... Те замислувам како почнуваш да им се радуваш на

¹⁰ Текстуалната посредуваност и достапност на Спиноза за современоста ја истакнува и авторот: „Најпрво ги читав само неговите дела, потоа и биографиите за него – од неговите современици: Jean-Maximilian Lucas и Johan Colerus, а потоа и од нашите современици Margaret Gullan-Whur и Steven Nadler, како и писмата на и до Спиноза. Најнакрај дојдоа на ред и објаснувањата на неговото учење“ (Смилевски 2008: 161)

минливите нешта, како престануваш да се плашиш од минливоста... Те гледам како се грижиш за синот, како си покрај него кога проодува... Колку би бил поинаков твојот живот доколку само ти би потврдил дека преку сетилата постои вистинско спознавање на нештата, откако таа би дошла во твојата соба“ (Смилевски 2008: 31, 152, 46, 53)

Во согласност со тезата на Болдрини дека хетеробиографиите се типично „полифонични, дијалошки романи“ (2012: 15), кои, патем, ги отвораат и наратолошките прашања, поврзани со гласот, со нараторот и со модусот на известувањето на говорот, *Разговор со Спиноза*, како што е назначено и во насловот, ја користи и формално структурата на дијалогот („разговорот меѓу тебе и Спиноза“), интериоризирајќи еден комуникациски модел во кој се ротираат позициите на адресантот и на адресатот. Романот, практично, започнува со гласот, со увото и со окоото на ликот-читател, со оној кој ја вербализира својата глетка, којшто е текстуализиран и како адресат-слушател на исповедта на ликот, како соговорник кој активно ги коментира кажувањата на философот-раскажувач, поттикнувајќи ги низ дополнителни (под)прашања и сугестии. „Ти лежиш мртов на креветот и јас полека ти се приближувам... Го гледам твоето мртво тело, од оваа далечина, стотици години по твојата смрт... Нема солза на моето лице, _____. Блиску си, _____, на само чекор од моето тело, но сепак доволно далеку – стотици години по мојата смрт“ (Смилевски 2008: 13–14). Празните линии, пак, на кои според авторското упатство дадено на почетокот, може да се впише името на конкретниот читател, ја нагласуваат фатичката функција на комуникацијата (Jakobson 1966: 293), правејќи го видлив нејзиниот канал. Михаил Бахтин ја посочува исповедната форма како пример на интензивна внатрешна дијалогизација, во смисла дека исповедниот говор се обликува под влијание на антиципираната туѓа реч. Во романот на Смилевски дијалошката релација јас-ти/другиот е интериоризирана и структурно-наративно видлива како средба на двајца соговорници, на една свест со друга, на една реч со друга. „Да се биде, значи да се општи дијалошки... Два гласа се минимум за живот, минимум за постоење... сопоставување на еден човек на друг, како сопоставување на 'јас' на 'другиот' (Bahtin 1967: 334). Романот, главно, е структуриран како долг директен говор, како исповедно известување на Спиноза, обликувано не само низ прашањата на соговорникот туку и низ потребата да ги дополни или да ги побие претпоставките и погрешните сознанија на свеста наспроти себе. Практично, Спиноза „ја слуша секоја туѓа реч за себе... тој е чист

глас, ние го слушаме“ (Bahtin 1967: 109),¹¹ го следиме неговиот напати полемично интониран разговор со другиот „на тема самиот себе“ (Bahtin 1967: 315). Неговата реч, во Бахтинова смисла, е „реч-обраќање“, „упатена реч“, „реч за речта“ која „дијалогски се допира со другата реч“, така што голем број од репликите на нараторот се антиципативно обликувани: „Ти навистина помислуваш дека јас би се препуштил на минливите нешта кои се восприемаат преку сетилата“? (Смилевски 2008: 51). Дијалогот меѓу соговорниците во романот е адекватниот наративен модус за да се потенцира „граматичкото прво лице како место на средба меѓу историските, фикциските и авторските субјективитети“ (Boldrini 2012: 1). Прво, тоа е начин да се фокусира удвојувањето на јас – кое раскажува и јас за кое се раскажува, како и интерпретативно-спознајната дистанца меѓу нив. Второ, така се потенцира другоста на читателот-лик во романот, кој ја има почетната нараторска позиција во текстот, а потоа и соговорничката/слушателската позиција во дијалогот, вклучително, да се нагласи и другоста на емпирискиот читател кој може да се конкретизира низ себеименувањето на графички обележаните празни линии во апелативниот говор на ликот-наратор. Трето, да се потенцира и авторското јас чијшто „имагинарен“ дијалог со историската фигура го мотивира говорот/раскажувањето како/наместо другиот (историската личност од XVII век), рефлектирајќи врз „писателите кои се проектираат себеси во текстовите низ нивните наратори, во дијалогот со историските фигури чии хетеробиографски зборови ги скицираат“ (Boldrini 2012: 178). Впрочем, во завршниот паратекст Смилевски, упатува и на овој аспект, освестувајќи дека пишувањето „можеби е и потреба од разговор. Токму затоа и овој разговор. Токму затоа и *Разговор со Спиноза*“ (2008: 169).

Ова умножување на јас е присутно на две рамништа во романот. Од една страна, тоа се тематизира, станувајќи дел од рефлексите на Спиноза на тема сепство, една од неговите клучни философски категории, елаборирани и во двете варијанти на неговата приказна: „Кое јас, _____? Она што го нарекуваме јас е само идејата за нашето тело и нашата душа кога претрпуваат делување предизвикано од други тела и други души... Кој јас, што јас? Од каде и кон каде јас? Зошто јас? Но,

¹¹ Во контекст на Бахтиновото поимање на многугласието, да потсетиме на тоа дека и Маргерит Јурсенар го именува својот роман *Мемоарите на Хадријан* како „портрет на гласот“ (1963: 275), токму како што и Гоце Смилевски во својот роман му дава предност на гласот на историски замолчениот Спиноза.

пред сè: кој јас?... Кое јас да се избере од сите јас расцепкани во времето и расфрлени по просторот?“ (Смилевски 2008: 34, 138–139). Од друга страна, умножувањето е илустрирано и наративно и структурно низ романот (обликуван токму како автобиографија за/на другиот), преку играта со гласовите и со перспективите. Во вториот паратекст на крајот од романот, насловен *Зошто Спиноза-наместо поговор*, Смилевски ја објаснува авторската намера, го објаснува истражувачко-читачкиот процес како подготвителна фаза што ѝ претходи на творечко-писателската; ги објаснува и наративните постапки употребени во текстот, како и своите етички дилеми во однос на романсиерскиот потход. Оваа „надворешна комуникација“ што авторот ја води од позиција на читател на текстовите од/за историската личност од XVII век, потоа ќе биде конвертирана во една романескно интериоризирана комуникација меѓу ликот-наратор и ликот-читател. Наспроти двојното/автобиографското јас на субјектот кој раскажува и за кој се раскажува, се поставува и двојното јас на авторот и како читател (авторот кој пишува роман за Спиноза и читателот кој води дијалог со философот),¹² но и како глас кој говори како/наместо другиот. „Затоа јазикот и наративот треба да ја земат перспективата на првото лице и во истовреме да овозможат надворешна перспектива што ќе ни овозможи да го посматраме јас кое се посматра себеси и светот во вид на една парадоксална омнисцентност во првото лице“ (Boldrini 2012: 32). Токму врамувањето на првото лице низ авторскиот поговор постојано го потсетува читателот на двојството на јас, фатено меѓу историчноста и фикционалноста, односно го упатува на гласовите на Спиноза и на Смилевски, вклучени во играта на коегзистирање и на сопоставување на наративите (приказната раскажана од Спиноза и поговорот на авторот со експлицитни референции кон различни епохи), како и во пролиферацијата на перспективите. Удвојувањето и паралелизмите се ефектуирани и на останатите наративни рамништа, како што впрочем открива и авторот во завршниот паратекст: „Меѓусебно паралелни се и ликовите на Клара Марија фан ден Енден и Јоан Казеариус. Поврзувањето на Клара Марија со вечноста/минливоста и на Јоан со бескрајот/ограниченоста беше воспоставено

¹² „Во секој случај толкувањата на Делез ми беа од голема помош. До таа мерка што на мигови, додека работев на делото, имав чувство дека книгата ја пишуваат три раце – две десни (на Спиноза и мојата) и една лева (Делез велат бил леворак)“ (Смилевски 2008: 166).

според тоа каде овие ликови (освен ликови и личности) го завршиле животот“¹³ (Смилевски 2008: 163).

На повисоко рамниште, дијалошкиот формат во романот ја илустрира онтолошката трансгресивност меѓу минатото и сегашноста, дистанцата, но и релацијата меѓу субјектите на/во нарацијата,¹⁴ меѓу историската фигура од минатото и авторската/читателската фигура од сегашноста. Конечно, формално дијалошката и дијалогизираната структура ја потенцира и тензијата меѓу можното случување во минатото, претпоставено од актуелната перспектива (на авторот/читателот) и фактичкото, веродостојното, она кое се случило/доживеало/искусило од страна на Спиноза: „Мислам дека ти дозволив сосем доволно, _____! Мислам дека нема зошто да продолжиш понатаму со претпоставките. Време е да продолжам да ти кажувам што навистина се случуваше во Рајнсбурх“ (Смилевски 2008: 59). Дополнително, тоа ја илустрира и жанровската трансгресивност меѓу хетеро/авто/био-графското во рамките на еден романескен текст, потврдувајќи ги „вметнатите жанрови како еден од основните и најважните облици на воведување и на организација на говорната разновидност во романот“ (Bahtin 1989: 81). Конечно, тоа ја оголува и трансгресивноста меѓу „историските, фикциските и авторските субјективитети“ (Boldrini 2012: 1), ефектуирајќи го мултиплицирањето на субјектите и паралелизмите меѓу ликот и читателот, меѓу историските личности на философот и на романсиерот. „Па така таму и Спиноза од ова дело се среќава со Спиноза кој е од крв и месо, и читателот од романот се поклопува со читателот кој ја чита книгата, но во истовреме настанува и потполна средба на линиите во таа апсолутна паралелност: настапува потполна идентичност меѓу двајцата Барух и читателите и авторот“ (Смилевски 2008: 167–168).

Во теориските дескрипции на жанрот, Болдрини ги елаборира и етичките импликации, не само во смисла на авторската одговорност во однос на присвојувањето/давањето глас на другиот, следствено и во однос на присвојувањето на неговиот идентитет, туку и во смисла на

¹³ Покрај веќе посочените удвојувања и мултиплицирања, своја функција во таа насока има и мотивот на огледалото, односно на себеогледувањето, присутен во двата дела од романот.

¹⁴ Дваата паратекста на авторот, на почетокот и на крајот од романот, ја оголуваат играта со границите меѓу текстовите и световите, односно посредувањето меѓу стварноста и романот.

сопоставување на етичките хоризонти на „тогаш“ и „сега“: „Дали мора да ги разликуваме, но и дали може и до кој степен да ги одделиме нашите современи и субјективни перспективи од онаа на историскиот субјект кој сега се реконструира? Дали е можно објективното етичко читање?“ (Bol-drini 2022: 21). И Смилевски, во паратекстуалните белешки на крајот од романот споделува идентични етички дилеми, токму од позиција на автор на хетеробиографија, оголувајќи ги прашањата за етичката одговорност на инвенцијата, за легитимноста на (авто)биографскиот наративен дискурс: „Би можело, во согласност со учењето на човекот кој сиот живот се повикувал на етичноста (и неговото најзначајно дело се вика *Етика*) да се праша дали е етички да се пишуваат парчиња од неговиот живот кои можеби не се случиле? Етички ли е да се пишува за нечија страст, очај, надеж, кои можеби и не постоеле? С’е што ми паѓа на ум е само онаа мисла на Мигуел де Унамуно кој вели ‘Дон Кихот не е помалку вистинит од Сервантес, ниту пак Хамлет и Магбет се помалку вистинити од Шекспир’. Така и Спиноза кој живее во овој роман не е помалку вистинит од Спиноза кој живеел од 1632 до 1677 година, исто како што и читателот од книгата е не помалку вистинит од оној кој ја држи книгата в рака“ (Смилевски 2008: 167–168). Двојниот авторитет од каде што според Болдрини црпи хетеробиографијата (од минатото и од смртта, од довршеноста и неменливоста на слученото и од заокруженоста на животот, не само во смисла дека главните ликови/наратори во романите се историски личности од минатото, веќе покојни, туку и во смисла на тоа дека ликовите честопати се прикажани во миговите на сооченост со сопствената смрт) е илустриран и во *Разговор со Спиноза*. Романескната приказна за философот започнува со констатацијата: „Ти лежиш мртов на креветот“. Потоа, во двата дела од романот, во Спинозовата вербализација на животната приказна, е фокусиран и мигот на соочувањето со смртта: „Претчувствував дека доаѓа смртта, но не мислев на неа, бидејќи последно нешто на кое мисли слободниот човек е смртта... Велиш дека си претчувствувал дека доаѓа смртта, но не си мислел на неа, бидејќи таа е последното нешто на кое мисли слободниот човек. Слободен, од што?“ (Смилевски 2008: 69–70). Но, во/преку романот се упатува и на другата страна од етичката дилема што, според Болдрини, ја отвора хетеробиографијата поврзана со обврската/одлуката да се „оживеат“ нечуените, замолчените гласови во историјата, „наративно и политички да ги репрезентираме оние кои не можеле да се репрезентираат себеси“ (Boldrini 2022: 22). Смилевски, земајќи го философот кој ја искусил социјалната маргинализација и обезгласеноста,

во романот му го доделува гласот, но и многугласието на историски замолчениот, давајќи му ја можноста да го оствари посакуваното: „А во тој миг посакував, ако сè уште можев да посакувам, некаква нова можност за постоење, како кога писател кој лошо напишал книга посакува да ја напише уште еднаш“ (Смилевски 2008: 157). Етичките дилеми што ги освестува романсиерот се аспектирани во приказната и со оглед на тоа што Спиноза бил екскомунициран од еврејската заедница, поради неговите философски идеи, кои биле осудени од рабинскиот совет, кој, практично, го иницира и официјално го изрекува херемот (во 1656 година). Епизодата со изопштувањето е присутна и во двете приказни во двата дела од романот, а за неа говори и авторот во завршниот паратекст, експлицирајќи ги постапките што ги применил во романескното претставување на тој дел од животот на Спиноза: „Причината за ексмуникацијата на Спиноза од еврејската заедница е непозната и како што вели еден негов биограф ‘скриена за нас веројатно засекогаш’. Никако не можев да се досетам што треба да наведам како причина за тоа што Барух бил проколнат од рабините, причина која овие старци ја премолчеле во прогласот (херемот)... На крајот се досетив дека најлесно би можел да огорчи свештеници така што би проповедал знаења кои би биле прифатени некаде во иднината, а никако во тоа време. И така го воведов ликот на Аксипитер Бигл од кого Спиноза добива забранети знаења. Знаењата се, секако, преземени од теоријата за еволуцијата на човечкиот род од Charles Darwin и од книгата A Brief History of Time од Stephen Hawking“ (Смилевски 2008: 167). Објаснувањата на авторот се во дослук со постапките што во теоријата се именувани како апокрифна историја и креативен анахронизам (иако тој не ги користи овие категории во поговорот). Според Брајан Мекхејл, апокрифната историја „операира во ‘темните места’ на историјата“, фокусирајќи ги оние аспекти за кои „официјалните“ записи не известуваат: „Внатре во тие ‘темни места’ романсиерот има релативно слободни раце... Некои романи го третираат внатрешниот живот на историската личност како темно место, што е логично бидејќи ‘официјалниот’ историски запис не може да известува за она што се случувало внатре во историската фигура без да фикционализира во одредена мера. Романсиерот е слободен да ги интроспектира своите историски ликови, дури и да измислува внатрешни монолози за нив“ (McHale 2001: 87). Креативниот анахронизам, пак, е постапка која ја реализира фикциско-романсиерската интервенција во материјалната и/или во интелектуалната култура или идеологија на минатото (McHale 2001: 88). Овие две постапки структурно се артикули-

рани и во „Разговор со Спиноза“, а потоа се потврдени во паратекстуалните објаснувања: „Тогаш се почувствував сосем слободен и јас да си поиграам – во романот е нарушена хронологијата на настанокот на некои од концептите на Спиноза: кога тој им говори за нив на Клара Марија и Јоан, овие концепти уште биле во зародиш. Но, реков, целта беше игривоста, значи раскажувањето на приказката... Тоа е и една од задачите на секој автор – да биде слободен и игрив кога пишува, и да ги даде нештата од своја точка на гледање... Во една книга ми падна в очи насловот на една друга, таму само наведена книга – *Anatomy of Melancholy* од Robert Burton, објавена во Лондон 1621. Посакав да ‘се појави’ таа книга во ‘Разговор со Спиноза’... некои од поглавјата од оваа фасципатна книга ме инспирираа во создавањето на ликот на Спиноза. Помислив дека би било слатко да цитирам една наша современичка, а насловот на книгата и авторот да бидат оние од пред скоро четири века. Значи, секаде каде што има цитат од ‘Анатомија на меланхолијата’ на Роберт Бартон, всушност стојат реченици од ‘Црно сонце – депресија и меланхолија’ од Јулија Крстева“ (Смилевски 2008: 165–166).

Романескните постапки и романсиерските објаснувања на нивната функција упатуваат на хетеробиографската димензија на романот: да се говори наместо/како другиот, да се испише автобиографската приказна на/за веќе отсутниот (историската фигура од XVII век) од позиција на другиот (историската фигура од XXI век). На тој начин, романот ја оголува осцилацијата меѓу референцијалното и историски веродостојното, од една страна, и фикцискиот, но и метафикцискиот слој на текстот, од друга страна, навестен на почетокот и експлицитно поставен на крајот од романот. На почетокот, во поглавјето насловено *Една февруарска ноќ во Амстердам*, обезбедувајќи ја историската контекстуализација, раскажувачот ја внесува епизодата на започнување на ликовното дело на холандскиот сликар Рембрант.¹⁵ „Буден е и еден сликар, кој, на само неколку куќи од домот во кој ќе се родиш, стои со скици околу себе, и се подготвува да слика на платното пред себе. Неговото име е Рембрант... ‘Како да се почне, со што да се почне’, се прашува младиот сликар – има 26 години и вешт е во сликањето, но има страв од започнувањето и завршувањето на сликите, а твоите родители токму во тој миг завршуваат со твоето зачнување“ (Смилевски 2008:

¹⁵ Станува збор за едно од раните ремек дела на Рембрант – *The Anatomy Lesson of Dr. Nicolaes Tulp* (1632).

15–16).¹⁶ Во завршното поглавје, пак, насловено *Центарот на пајажината* (кое во структурно-наративна смисла е комплементарно со првите два дела од првото поглавје *Прва нишка*), во првиот дел *Умирање*, Спиноза раскажува за соочувањето со смртта, а во вториот дел *Раѓање* раскажувачката позиција ја презема ликот-читател: „Ноќ е, Спиноза, и јас го завршувам читањето на овој роман. Ноќ е, подеднакво густа како и онаа ноќ на дваесет и четвртиот ден од ноември кога беше роден, таа иста ноќ Рембрант го завршува ‘Часот по анатомија на професорот Тулп’. Ноќ е Спиноза, и се чувствувам некако безживотно, онака како што можеби и Рембрант се чувствувал безживотен, завршувајќи ја својата слика; полека ја испуштам книгата од рацете, и Рембрант ја испушта четката во мигот кога го завршува оној дел од кој сакаше да почне, но кој го остави за крајот... А ти си во таа, а воедно и во оваа ноќ, најжив, Спиноза, токму во овој миг се раѓаш, таа а и оваа ноќ... Те вадат од утробата на твојата мајка, Спиноза, а и јас, мил мој, и јас се појавувам, дотрчувам од некаде со ножици во раката, со истите оние ножици кои на сликата на Рембрант ги држи Николас Тулп, дотрчувам на кратко, толку колку да ти ја пресечам папочната врвца, и да се изгубам одново од другата страна на страниците на оваа книга, пожелувајќи ти среќен живот“ (Смилевски 2008: 158–159). Овој наративен паралелизам меѓу почетокот и крајот на романот и аналогјата меѓу творечките процеси/постапки на сликарот и на романсиерот, ги нагласуваат релациите меѓу раѓањето и смртта, меѓу почетокот и крајот на еден живот, меѓу почетокот и крајот на романот за тој живот, меѓу почетокот и крајот на пишувањето на романот (индицирани со двата авторски паратекста), меѓу почетокот и крајот на читањето на романот (индицирани и на почетокот и на крајот од романот со давањето глас на ликот на читателот). Експлицитното признание на ликот-читател дека чита книга за Спиноза, метафичкиски ги оголува онтолошките трансгресии на границите меѓу световите во/вон романот: не само световите на фикцискиот лик и на историската личност, туку и световите на читателот во/вон романот („и да се изгубам одново од другата страна на страниците на оваа книга“), кои се дополнително нагласени и со последната реплика: „Завршено на 24 ноември 2002“. Но, во духот на мултипликациите и на паралелизмите како наративна доминанта, останува двосмисленоста: дали ликот-читател, во метафи-

¹⁶ Во оваа сцена е илустриран креативниот анахронизам: сликата е создадена во 1632, настанот што послужил како нејзина предлошка се случил на 31.1.1632 година, додека Спиноза е роден 24.11.1632.

кциски дух, го означува мигот на завршеност на чинот на читањето книга/роман за историска фигура од којашто и самиот е дел или, пак, авторот како читател, повторно во метафикциски манир, го означува мигот на завршеност (напишаност и прочитаност) на романот за Спиноза,¹⁷ што го читаме, односно го оголува фикцискиот, книжевниот и книшкиот статус на своето дело, како што во еден конкретен миг од времето се замислува и над прашањата за почетокот и за крајот на сликата, односно за творечкиот чин/процес, воопшто.

3. Заклучок

Толкувањето на романот „Разговор со Спиноза“ од Гоце Смилевски низ теоријата на хетеробиографијата ги потврдува двете појдовни тези: 1. Тезата за комплементарниот, реципрочниот и интерактивниот однос меѓу книжевната теорија и книжевната практика: романескната продукција од средината на XX и од почетокот на XXI век го поттикнала теориското промислување низ толкувањата на конкретни (хетеробиографски) текстови кои, пак, ја потврдуваат интерпретативната валидност на теориските модели на хетеробиографијата, верификувајќи ја нивната апликативност, но во одредена смисла и дополнувајќи ги. 2. Тезата дека современата книжевност, вклучително и македонската, е во знакот на интердискурзивните и на жанровските хибридизации кои ги трансгресираат и ги преиспитуваат границите меѓу жанровите и меѓу дискурсите и, во крајна линија, меѓу книжевноста и стварноста.

Литература

Димова – Ѓорѓиева, Марија (2017) Теоријата на книжевност во (интер) акција, Македоница литера, Скопје.

Лотман, М. Јуриј (2005) *Структура на уметничкиот текст*, Македонска реч, Скопје.

Смилевски, Гоце(2008) *Разговор со Спиноза*, Микена, Битола.

Bahtin, Mihail (1967) *Problemi poetike Dostojevskog*, Nolit, Beograd.

Bahtin, Mihail (1989) *O romanu*, Nolit, Beograd.

¹⁷ Информацијата за завршеноста коинцидира со датумот на раѓање на Спиноза.

- Boldrini, Lucia (2004) „Allowing It to Speak Out of Him’: The Heterobiographies of David Malouf, Antonio Tabucchi and Marguerite Yourcenar“, *Comparative Critical Studies*, 1, 3, pp. 243–263.
- Boldrini, Lucia (2009) „Heterobiography, Hypocriticism, and the Ethics of Authorial Responsibility“, *Primerjalna Književnost*, 32, pp. 85–95 (in Slovenian); pp. 249–259 (in English).
- Boldrini, Lucia (2012) *Autobiographies of Others: Historical Subjects and Literary Fiction*, Routledge, New York, London.
- Boldrini, Lucia, Novak, Julia (Eds.) (2017) *Experiments in Life-Writing: Intersections of Auto/Biography and Fiction*, Palgrave, Basingstoke.
- Boldrini, Lucia (2022) „Biofiction, Heterobiography and the Ethics of Speaking of, for and as Another“, *Interdisciplinary Studies of Literature*, 6, 1, pp. 18–37.
- Jakobson, Roman (1966) *Ligvistika i poetika*, Nolit, Beograd.
- Derrida, Jacques. 1985. *The Ear of the Other: Otobiography, Transference, Translation. Texts and Discussions with Jacques Derrida*. Translated by Peggy Kamuf. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Lejeune, Philippe (1975) *Le Pacte autobiographique*, Seuil, Paris.
- Lejeune, Philippe (1980) *Je est un autre: L’autobiographie, de la littérature aux medias*, Seuil, Paris.
- McHale, Brian (2001) *Postmodernist Fiction*, Routledge, London and New York.
- Yourcenar, Marguerite (1963) *Memoirs of Hadrian, and Reflections on the Composition of Memoirs of Hadrian*, Translated by Grace Frick, Penguin, London.

SUMMARY

Marija Gjorgjieva-Dimova

TO SPEAK AS / INSTEAD OF THE OTHER

Starting from the theoretical descriptions of heterobiography (Lucia Boldrini), this text aims to interpret the novel *Conversation with Spinoza* by the Macedonian writer Goce Smilevski as a paradigmatic heterobiography in contemporary Macedonian prose. The interpretive focus is placed on three levels: 1 on the narrative procedures in the novel; 2 on genre and interdiscursive transgressions between fiction and history, between literature and philosophy, and ontological transgressions between worlds and texts; 3 on the ethical implications of heterobiography through the prism of the ethical and legal responsibility of the author to “borrow” the voice of another historical person.

Keywords: *heterobiography; literature-history relation; Macedonian novel; Goce Smilevski*

SAŽETAK

Marija Gjorgjieva-Dimova

GOVORITI KAO NETKO DRUGI / UMJESTO DRUGOGA

Polazeći od teorijskih opisa heterobiografije (Lucia Boldrini) odnosno autobiografije napisane od drugoga, ovaj članak ima za cilj tumačenje romana *Razgovor sa Spinozom* makedonskog autora Goce Smilevskog kao paradigmatičke heterobiografije u suvremenoj makedonskoj prozi. Interpretativni fokus postavljen je na tri razine: 1. na narativnim postupcima u romanu; 2. na žanrovskim i interdiskurzivnim transgresijama između fikcije i povijesti, književnosti i filozofije te ontoloških transgresija između svjetova i tekstova; 3. na etičkim implikacijama heterobiografije kroz prizmu etičke i pravne odgovornosti autora da preuzme glas druge povijesne ličnosti.

Ključne riječi: *heterobiografija; književnost – povijest; makedonski roman; Goce Smilevski*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.35.2.12>

Marijana Jeleč, Iris Spajić, Katarina Žeravica

FAMILY AS A SYSTEM IN CRISIS IN CHRISTOPH RANSMAYR'S ODYSSEUS, VERBRECHER. SCHAUSPIEL EINER HEIMKEHR AND MARINA CARR'S PHAEDRA BACKWARDS

dr. sc. Marijana Jeleč, Sveučilište u Zadru, Odjel za germanistiku

mjelec@unizd.hr orcid.org/0000-0002-8881-3975

Iris Spajić, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet

ispajic@ffos.hr orcid.org/0000-0002-3435-9543

dr. sc. Katarina Žeravica, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku,

Akademija za umjetnost i kulturu

kzeravica@aukos.hr orcid.org/0000-0001-5839-8208

izvorni znanstveni članak

UDC 821.112.2(436).09Ransmayr, C.-31

821.111(417).09Carr, M.-31

rukopis primljen: 4. listopada 2023; prihvaćen za tisak: 13. prosinca 2023.

*As a part of the UIP-2020-02-3695 Analysis of Systems in Crisis and of New Consciousness in 21st Century Literature installation research project, which is being carried out at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Osijek and is financed by the Croatian Science Foundation (<https://askins21.ffos.hr/english/>),¹ this paper focuses on two contemporary plays of Western European literature: *Odysseus, Verbrecher. Schauspiel einer Heimkehr* (2010), written by the Austrian author Christoph Ransmayr, and *Phaedra Backwards* (2011), by the Irish playwright Marina Carr. In both plays, the*

¹ This project is financed by the Croatian Science Foundation. All the quotations cited here, originally in Croatian and German, are translated by the authors of the paper.

authors use the original myths of Odysseus and Phaedra, reimagining them in a contemporary context in order to show the universality of their experiences, but above all to comment on the society and especially the family as a system marked by crises and conflicts instead of heroic deeds. In this light, the analysis focuses on the text and context within which the state of society and the family are explored. The research is primarily based on the sociological reflections on the system, crisis, and family, drawing on the theoretical approach of the German sociological theorist Niklas Luhmann and focusing on society and social systems. In the selected plays, the family as a specific type of system is examined as well as its dynamics in relation to social changes. In addition to the examination of thematic, compositional, and genre features of the plays, the comparative analysis will reveal their differences and similarities regarding several aspects: the self-concept in context of the family as well as the causes, manifestations, and consequences of the crisis. In other words, its effect on the characters and their transformations will be explored.

Keywords: *Christoph Ransmayr; Marina Carr; contemporary drama; crisis; myth*

1. Introduction

If one defines crisis, in the broadest sense of the term, as “a deep, comprehensive disturbance in the life of an individual or community, with strong and more or less severe and permanent consequences” (Kovačec 1996: 506), one may conclude that crisis has become an integral part of everyday life. Not only are we exposed to news about various types of crises from different parts of the world on a daily basis, but we have also become witnesses to crises affecting different systems, such as individuals, families, local communities, cities, countries, continents, health, ecosystems, and so on.² Considering the fact that the family is an inseparable part of society and that the family system consequently finds its respective place in literary works (Albrecht 1954: 426), this paper aims to analyze the representation of family as a system in crisis in contemporary drama, specifically, the plays originally written in English and German from 2000 onwards.

² System in this paper is observed through the lens of socio-cultural theories from the second half of the twentieth century. See also: Luhmann, Niklas (1991) *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main; Luhmann, Niklas (1995) *Social Systems*, Stanford University Press, Stanford; Parsons, Talcott (1966) *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*, Free Press, New York.

The impetus for these reflections and this paper comes from the UIP-2020-02-3695 *Analysis of Systems in Crisis and of New Consciousness in 21st Century Literature* installation research project, carried out at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Osijek and financed by the Croatian Science Foundation.³ The research of literary works – both dramatic and prose works – originally written and published in Croatian, English, and German between 2000 and 2022 has shown that there is a large number of plays addressing systems in crisis. According to data presented in the project report, out of a total of 467 literary works constituting the primary text corpus of the project, 208 plays thematize systems in crisis. Moreover, the data shows that among those, 206 literary works represent the family crisis specifically, making this type of crisis the most frequently addressed in the literary works within the scope of the project⁴.

In the two selected plays, *Odysseus, Verbrecher. Schauspiel einer Heimkehr* (2010), written by the Austrian author Christoph Ransmayr, and *Phaedra Backwards* (2011), by one of the most prominent contemporary playwrights in Ireland, Marina Carr, the family is recognized as a dominant system in crisis. In *Odysseus, Verbrecher. Schauspiel einer Heimkehr*, Ransmayr takes the classical myth of Odysseus, a paragon of “the composite hero of the monomyth who is a personage of exceptional gifts” (Campbell 2008: 29), the most famous returnee in the world literature and the motif approached in different ways in the post-Homeric literary tradition (Frenzel 1976: 558–565; Frenzel 2008: 320–332; Auerbach 2001: 5–27), and portrays Odysseus as a war returnee, traumatized by his experiences on the battlefield. In Ransmayr’s play, Odysseus is not celebrated a role-model, since he fails to regain control of Ithaca and keep his family together. Odysseus’ aggressiveness affects people around him and deepens the conflicts between his family members. In contrast to the ancient Greek myth, the Penelope in Ransmayr’s play seeks independence from Odysseus and is willing to take the power in her own hands. Alternatively, *Phaedra Backwards* is based on the Phaedra myth, which also dates back to the ancient Greek times⁵ and has found its place in different

³ The project (<https://askins21.ffos.hr/english/>) includes the research of systems in crisis in dramatic and prose works published in English, German, and Croatian languages from 2000 until 2025.

⁴ Report is available here: <https://puh.srce.hr/s/ZjQgSmbtjnF2524>.

⁵ Sophocles’ play thematizing the Phaedra myth as well as the first play on the Phaedra myth by Euripides have not been preserved. It is Euripides’ second play dealing with this topic, *Hippolytus* (428 BC), that has been preserved. See also: Frenzel 1976: 607.

literary variations and adaptations ever since (Frenzel 1976: 607–611). Marina Carr takes the ancient Greek myth and contextualizes it in modern times. The play begins at the end and the author presents the plot and characters as swiftly moving between the past, present, and future. In Carr's version, the well-known motif of a stepmother who harbors intense feelings toward her stepson takes a twist since Carr portrays Hippolytus as the pursuer of illicit love. The rift between the spouses, Phaedra and Theseus, is present from the very beginning of the play and the tensions subdued earlier, especially in Phaedra's family history, eventually come to the fore. Apart from this, in Marina Carr's take on the myth, Phaedra is fully aware of her actions and knows that there are no gods out there to be blamed for her deeds.

The classical myth of Odysseus and the myth of Phaedra revised in these two contemporary plays – *Odysseus, Verbrecher. Schauspiel einer Heimkehr* and *Phaedra Backwards* – provide fertile ground for the exploration of the family as a system in crisis. The analysis of these two plays will show how the family crisis emerges and how it is manifested. Special attention will be paid to the characters and how the crisis affects them: Does the crisis change the characters? If so, in what way? Do the characters do their best to overcome the crisis, to keep the *status quo*, or do their actions exacerbate the already-existing crisis and/or create new one(s)? The assumption is that every crisis affects the members of a community, whether it is large or small, and that it has certain transformative effects. A crisis, as an unexpected occurrence, creates the need for the community to somehow “reset” or re-establish its previous level of development and recognize any irregularities. It can be assumed that each member of that community, in crisis situations, also resets and reacts in a way they consider best.

2. Crisis and the Family

Crisis is omnipresent in everyday life, affecting both us and systems integral to our immediate or broader environment, as well as people and systems globally. Apart from that, crisis as a phenomenon is addressed within different scientific and academic fields and disciplines, and across a range of human activities. Crisis is a concept defined in various ways, ranging from the earliest ancient Greek definition, which sees crises as “the moment that influences the further positive or negative development of a thing or situation” (Kešetović – Toth 2012: 37), to Dattilio and Freeman defining it as “an existential moment when something is interrupted, bro-

ken or destroyed in order to make room for something new or different... From this perspective, it can be said that crisis is a ‘critical’, decisive moment when a problem is forcibly broken down into its component parts and solved” (Dattilio – Freeman 2011: 456). It is crucial to emphasize that crisis is always a “turning point”, a “danger to goals and values” (Kešetović – Toth 2012: 43), and it can be experienced at the individual or collective level (Ivanović 2014: 9-29). Furthermore, it is essential to differentiate crisis from catastrophe, since catastrophe is beyond human influence, and its outcome is invariably negative (Kešetević – Toth 2012: 43).

Crisis is also a narrative pattern that has historically taken on multiple forms and, according to Leschke, turns out to be “a kind of collective anti-depressant” (Leschke 2013: 30). Crisis can affect any social system that functions primarily through communication, like any family does. Examining the family within the framework of Luhmann’s social systems theory underscores the significance of communication among its individual members. Luhmann who describes the family as a social system defines communication events as integral elements of the social system: “All system formations in society are [...] dependent on communication, otherwise one could not say that they take place in society” (Luhmann 1997: 14). Luhmann’s theoretical approaches show that society is a communicatively closed system that is exclusively self-determined and dependent on self-organization. If there is no communication, the system becomes fragile and more prone to crises. The family, described as “a fundamental social institution, even though it is traditionally, legally and essentially a completely private matter of its members” (Janković 2008: 7), can also be affected. There are numerous definitions of the family, and it is almost impossible to choose one that encompasses all of its nuances (Janković 2008: 17–18). Nevertheless, one could state that the family is a “fragile dynamic structure” (Jurčević Lozančić 2011: 142), which offers a space where the individual achieves their first interpersonal contacts and relationships, and provides the foundations for later social interactions with the world (Brajša-Žganec – Lopžić – Penezić 2014: 276). As a “fragile dynamic structure,” family can be affected and changed by both internal and external factors. Changes may refer to the interpersonal relations within the family, the roles family members play, expectations family members have of one another, or expectations, duties, and roles society places on family members (Janković 2008: 7; Maleš 2012: 13). Reflecting on the major changes that occurred in the family in the twentieth and twenty-first centuries,

Maleš emphasizes that in the postmodern family, “the emphasis is placed on individualism, personal interests and progress, while traditional values are neglected, which often leads to conflicts within the family, and subsequently to its disintegration” (Maleš 2012: 13). Janković coined the term *insufficient families* for families in crisis that are torn by internal conflicts, that is,

families that do not manage to face their problems, but deepen them even more and extend them to conflicts among family members, which worsens the familial situation. Members of such families are dissatisfied with themselves, other family members, and the family as such. Relations between family members are increasingly damaged, conflicts are more frequent, and their competence to perform the roles imposed on them or that they have chosen for themselves is decreasing. (Janković 2008: 100)

3. Homer Reloaded. Christoph Ransmayr’s Anti-Hero and His Influence on the Family

The play *Odysseus, Verbrecher. Schauspiel einer Heimkehr* (*Odysseus, Criminal. A Homecoming Play*) by the Austrian author Christoph Ransmayr (b. 1954), was first performed in Dortmund in 2010 as a part of the *Odyssey Europe* theatre project. It explores the ancient myth of Odysseus, focusing on the themes of being abroad, being homeless, and returning home. An ideal example of linking these themes is the ancient Greek epic poem *Odyssey*, one of the oldest and most complex works in Western literature that is attributed to the Greek poet Homer and first recorded in writing at the turn of the eighth and seventh centuries BC. The original, Homer’s, myth depicts the adventures of King Odysseus of Ithaca and his companions returning to Ithaca from the Trojan War. Despite intending to simply return home, Odysseus’ journey becomes an *odyssey* as he faces numerous misfortunes, preventing his safe return to his faithful wife, Penelope. Twenty years later, Odysseus returns to Ithaca and learns of the situation in his royal palace. His wife is being pressured to remarry as many have given up hope of the king’s return. With the intention of bringing order to the neglected kingdom and reuniting with Penelope, the goddess Athena disguises Odysseus into an old beggar, after which he stealthily approaches

the suitors and palace intruders and kills them. Gödde states that in the ancient tradition, Odysseus is the survivor and the returnee. His ability to endure harrowing ordeals and dangerous adventures, but also to use cunning to overcome resistance and finally return to his homeland and family, is in a way the trademark of this character (Gödde 2018: 164).

Homer's *Odyssey* is one of the most influential pieces of Greek poetry, inspiring many authors from antiquity onwards. In ancient Rome, not only Cicero and Horace dealt with the motif of the *Odyssey*, but also Virgil in his *Aeneid*. Modern authors, such as Gerhart Hauptmann in *The Bow of Odysseus* (1914), Franz Kafka in *The Silence of the Sirens* (1931), and Bertolt Brecht in *Correcting Ancient Myths: Odysseus and the Sirens* (1933) have either reconstructed or deconstructed the character of Odysseus, reflecting the greatness and misery of the modern man (Ringler-Pascu: 2015: 243). The Odysseus motif can also be found in contemporary literature.⁶ Recent adaptations of Homer's *Odyssey* in the German-speaking area include Friederike Mayröcker's *Odysseus-Variations* (1989), the play *Ithaka* (1996) by Botho Strauss, and Tymofiy Havryliv's novel *Where Is Your Home, Odysseus?* (2009). Ransmayr's play also shows that the literary couple of Odysseus and Penelope continues to attract the interest of authors. The myth is still alive and shaped in different ways, sometimes even distorted, which is visible in Ransmayr's play.

However, in Ransmayr's adaptation of the myth, Odysseus does not appear as a role-model and hero who succeeds in regaining control of Ithaca and winning back his wife. He is an aggressive and traumatized war returnee who is now waging war in other ways. The following sections examine how Ransmayr appropriates and distorts the mythological foil both to comment on and criticize contemporary society, highlighting the dangers it poses to itself. The analysis focuses on the social subsystem of the family and highlights the conflicts between the family members that affect the family and thus create a crisis. The reasons behind the crises and the situations they arise in are analyzed as well as what they ultimately mean for the family and its continued existence. Therefore, a closer look will be taken at the role of the female protagonist Penelope, Odysseus himself, and their son Telemachus.

⁶ Heinz-Günther Nesselrath offers an insight into the representations of the Homeric odyssey in the English, German, and Italian-speaking countries in his academic essay: Nesselrath, Heinz-Günther. 2013. *Odysseus heute: Homer in der Literatur der Gegenwart. Jahreshft der Göttinger Freunde der antiken Literatur*, 12, 10–27.

Notably, Ransmayr adapts Homer's epic in the form of a dialogue within the dramatic genre, featuring *dramatis personae* of Odysseus, Telemachus, Penelope, Eurycleia, Athena, Eumaios, Philotios, Melanthos, Antinous, Eurymachus, Amphinomus, the Chorus of the Crippled and Fallen, and two unnamed servants. The play itself takes place in a post-war period, which is described as "Post-war as all-time, *untime* pending between present, future and an indelible past" (Ransmayr 2010: 8). In this regard, Jug notes that the author paints a postmodern, chaotic picture of a world in which time is a relative and indeterminate aspect (Jug 2012: 252). However, in a way, it also indicates that the story of King Odysseus is not alien to any time or literary epoch and that the motif is employed repeatedly. The play is divided into eight scenes set on a deserted beach, in a shepherd's camp in the mountains, in an idyllic hilly landscape, in a dilapidated ceremonial hall, and on a flight of steps marked by bloody drag marks.

Ransmayr highlights the central motifs of homecoming and the family in his rendition of the Homeric heroic epic. The motif of homecoming is used in the opening scene, *Welcome to Ithaca*, in which Odysseus, labeled as a criminal both in the title and the cast, returns to his homeland after an extensive journey. In this contemporary adaptation, Ransmayr introduces a unique twist by portraying Athena as a parodic deconstruction of the traditional goddess of wisdom. In this innovative approach, Athena manifests as an armed sandpiper, engaging in ship plundering and collecting flotsam, thus offering a modern and intriguing reinterpretation of the classical character. She states:

Athena

You are certainly not welcome. This is my territory. (Ransmayr 2010: 13)

This imparts a sarcastic undertone to the scene's title, as Athena makes it clear to Odysseus that he is not welcome anymore:

Athena

Do you think that Ithaca, in mourning of your bloody pilgrimage to Troy, has put on its finest attire and waited all this time for your return, with bated breath, motionless, and in untainted bliss? (Ransmayr 2010: 19)

She emphasizes that Ithaca has undergone significant changes during the years of Odysseus' absence, affecting both the landscape and its inhabitants. The cast of characters at the beginning of the play already indicates a change from their original roles, through the descriptions added to their names: Odysseus, the criminal; Telemachus, the prodigal son; Penelope, the forsaken; Eurycleia, the madwoman; Athena, the sandpiper; Antinous, the first reformer; Eurymachus, the second reformer, Amphinomus, the third reformer. With her comment and the reference to the "finest attire", which is an allusion to Odysseus' wife Penelope, Athena shatters his illusions about a cohesive family and a devoted, joyful wife awaiting his return. Odysseus expected to return to the familiar state, which, as Jug notes, is associated with certain ideals, such as the image of women and mothers (Jug 2012: 128). Ransmayr distorts these familiar images, dispelling Odysseus' illusions about Ithaca and its people being frozen in time during his absence, awaiting his return. Instead, Ithaca has become a place immersed in chaos, with snow covering the island, the landscape and the people suffering due to climate changes, pollution, piles of rubbish, and the rampant construction trend, while Odysseus recalls that construction was only slowly beginning before his journey. In addition to these challenges, Ithaca is struggling with issues such as unemployment, migration, and terrorism, connecting Ransmayr's dramatization of the heroic Homeric epic to the present time. This scene provides insight into the first tragic and poignant moment of Odysseus' return, reminiscent of the portrayal of return in Homer's *Odyssey* (Matzig 1949: 54) where Odysseus also fails to recognize his homeland due to Athena placing a veil over it. In Ransmayr's play, Odysseus, who initially does not recognize his home island, must finally accept that Ithaca has deteriorated. Confronted with this reality, he disappointingly realizes that not much remains of the longed-for and desired image of home and remarks:

Odysseus

If this smoking desert shall even bear the name of Ithaca, I am no longer Odysseus" (Ransmayr 2010: 20).

A juxtaposition of the past and the present Ithaca indirectly suggests that the transition to the capitalist system is in place. The reformers, who represent this system, are now in control of Ithaca and are enforcing reforms favoring a particular group. Odysseus decides to regain Ithaca by force, so he "becomes a butcher again at the abyss between his desired ima-

ges and reality” (Ransmayr 2010: 3), which is an allusion to the endlessness and omnipresence of war. In an interview, Ransmayr reflects on this, stating: “My returnees are dragging the war behind them. The only thing [Odysseus] really brings back from Troy is war” (Gmünder 2010: 25). Another reference to this endlessness and omnipresence is the Chorus of the Crippled and Fallen – a group of people murdered by Odysseus in the war. The chorus perpetually accompanies him, embodying his guilty conscience. In the fourth scene, Odysseus engages with the chorus, attempting to justify his actions in war:

Odysseus

Leave me, leave me. Leave me for heaven’s sake.

Chorus of the Crippled and Fallen

We are heaven after all, we want to stay with you forever. We love you, we won’t leave you. You killed us, but we love you.

Odysseus

Leave me alone! It was war. War! I paid heavily with my homesickness, my imprisonment, my wanderings.

Chorus of the Crippled and Fallen

And we even more with life. (Ransmayr 2010: 50)

Prior to the Chorus, Athena had already articulated her criticism of the war, labelling Odysseus’ spoils as a “flea market” (Ransmayr 2010: 25). In her opinion, everything he brought to Ithaca is useless, worthless, and cannot justify war, death, and other losses. The consequences of war are also visible in the first scene, when Odysseus accidentally falls on Athena and says so, which prompts Athena’s comment on the rapes during the war:

Athena

Slipped. That’s what it’s called when heroes bury women under them. How many times did you slip during the war? From what it could be heard in the news from women who survived, Troy was particularly slippery. (Ransmayr 2010: 23)

Upon his return, Odysseus, who volunteered for the war and left his family to fend for themselves, endeavors to compensate for his neglect, particularly regarding his paternal responsibilities. When Odysseus reunites with his wife, the extent of his alienation from his family becomes evident, as the royal couple's unemotional encounter is accompanied by mutual accusations. Penelope is bitter because she had to wait a long time for her husband, who, unlike other women's husbands, did not write to her at all. She accuses Odysseus of having left her and their son on Ithaca without any protection. This initial conflict among family members serves as a catalyst, escalating into a crisis which deepens with each subsequent conflict. Penelope exacerbates the tension by disparaging the war, deeming it a territorial expansion and resource-seeking endeavor. Both Athena and Penelope successfully diminish the significance of Odysseus' war victory, thus causing further dissatisfaction and disillusionment in Odysseus, which speaks in favor of Ransmayr's figures of Athena and Penelope being enlightened and persistent in demystifying the war. While Odysseus continues to yearn for honor, Penelope emphasizes the family's well-being, which constantly leads to her disappointment. For instance, she suspects Odysseus of extramarital affairs, a claim confirmed by the Chorus of the Crippled and Fallen. In light of these conflicts, it can be said that Ransmayr dismantles the idealized image Odysseus and Penelope's relationship presented in Homer's *Odyssey*, portraying instead a dysfunctional dynamic riddled with conflicts and crises.

As the play unfolds, it becomes evident that Penelope is no longer the wife he left behind on Ithaca. This transformation is apparent on various levels; not only has her attitude changed, but her distress is compounded by the physical toll of aging – a poignant indicator of time wasted in futile waiting:

Penelope

Look at me, I've gotten old. Old without you. You made me grow old alone and longed in silence for my youth from afar. Did you get a different look at reality than you wanted to get? Was I ever anything but your dream? Who dreams, sleeps. You slept through our lives." (Ransmayr 2010: 96)

Penelope even goes so far as to deny the existence of the returned Odysseus:

Penelope

But the man I loved stayed in the war... And the woman he left suffers like a widow. (Ransmayr 2010: 97)

Their alienation becomes even clearer, emphasizing once again the endlessness and omnipresence of war, ultimately leading to the alienation of the marital couple. Unlike the Penelope of the ancient myth, who awaited her husband with longing, Penelope in Ransmayr's play demonstrates understanding for the reformers who have gained control over the entire island. Furthermore, she acknowledges their merit:

Penelope

Unlike the sovereign, they at least irrigated the fields of Ithaca, built canals and dams, fertilized fallow land and drove looters out to sea. (Ransmayr 2010: 94)

Two different settings collide here, a dichotomy illustrated by Ransmayr with the idealist Odysseus and the realist Penelope. On the one hand, Penelope perceives an improvement in the quality of life in her homeland due to the reforms. On the other hand, Odysseus disagrees and is still clinging to the past. These ideological differences trigger the next conflict and exacerbate the family crisis. Consequently, Odysseus contemplates resolving his problems by eliminating the reformers.

Only the son, Telemachus, regards his father's return as positive and decides to join him in the act of murdering the reformers. Fearing that Odysseus might jeopardize their peace and the life values she instilled in her son, Penelope attempts to thwart their intentions but fails. This situation also highlights the contrasting parenting styles employed by Odysseus and Penelope. Finally, in the eighth scene, Odysseus and Telemachus kill the reformers, as indicated by the scene's title, "Blood". Telemachus sees this act as proof of his maturity and manhood since he, as his father, seeks respect and pride. This confirms the psychoanalytical view on the crucial role of the father in the individuation process of male offspring as well as the father's emotional influence. Odysseus justifies their deed with the following words:

Odysseus

Enemies. We nipped a civil war in the bud. We saved Ithaca from the reform. [...] We had no choice. We had to do it. These reformers were deaf to my every word. And they were blind to my homecoming. Blind and deaf! [...] It's over, over! We had to do it. They forced us to do this. We had to do it. (Ransmayr 2010: 104–105)

The father turns his son into a criminal, which serves as the catalyst for the next and greatest conflict in the family, marking the climax of the crisis. Unaware that his father's once formidable position has long since waned, the son remains oblivious to his father's underlying desire for recognition and pride. Following the deed, Telemachus belatedly recognizes his mistake, loses his composure, and suddenly begins to hear the Chorus of the Crippled and Fallen, who greet him sarcastically:

Chorus of the Crippled and Fallen

Welcome to the realm of heroes, little one. (Ransmayr 2010: 109)

This results in the psychological stress for the son, which inhibits the development of the father-son relationship. The father-son conflict solidifies due to the father's lack of empathy and their different perceptions of the deed; while the son laments the killings, the father remains convinced of their necessity. Penelope mainly blames Odysseus, labelling him a criminal, a characterization echoed in the title of the play:

Penelope

You did the worst thing a father can do to his son, you made him your equal. You, Odysseus the Criminal, you made him your equal. [...] You've covered his hands in blood. You taught him how to kill. (Ransmayr 2010: 109–110)

Odysseus acts like a criminal both because he places himself above democratic laws and because he decides the fate of other people. The term "criminal" is not solely used in the context of a war criminal, but more significantly in portraying Odysseus as a failed father, as emphasized by the author himself: "The title *Odysseus, Criminal* refers less to the war criminal and more to the father Odysseus" (Gmünder 2010: 25). In Ransmayr's play,

the theme of the family and the motif of fatherlessness emerge as even more central than the notions of wandering and returning home. The play implicitly criticizes societal norms and tradition, particularly the expectation within the family structure that compels the son to validate his masculinity by assuming the role of the father. In this sense, Odysseus' crime becomes apparent in his failure to fulfil his paternal responsibilities, a realization that only dawns upon him during a conversation with his son:

Telemachus

A lot of my friends call their dads by their first names.

Odysseus

Idiotic. Fathers aren't their sons' buddies.

Telemachus

Then what are they?

Odysseus

Their... their protectors, breadwinners, advisors, teachers...
simply fathers.

Telemachus

Only mum protected me.

Odysseus

I was at war. (Ransmayr 2010: 62)

Penelope undertakes the role of Telemachus' father during the years of Odysseus' absence, indicating a shift where matriarchy takes precedence over patriarchy. The restructuring brought about by the influence of female emancipation results in a change in roles and a transformation of the family form. Felson-Rubin's assertion that, in Homer's world, women are responsible for the family's welfare but lack control over their own destinies (Felson-Rubin 1994: 93) is not entirely applicable to Ransmayr's reinterpretation of the Odysseus myth. Penelope, persisting in her self-perception as a widow, chooses to go on without Odysseus, taking charge of her own destiny and asserting independence. This marks a notable shift in

the attitude towards women and their roles within the family, which is one of the aspects that Ransmayr intended to emphasize.

Despite Odysseus' efforts and his radical actions, he finds himself unable to restore the old order as a rupture has emerged between the past and the present. The pangs of conscience, the reproaches of Penelope, his son Telemachus, and the Chorus of the Crippled and Fallen, coupled with his unmet expectations upon return, make it impossible for Odysseus to reconnect with the family and home he once abandoned. His hope was ruined from the start and, in the end, he remains a lonely man since his family also falls apart.

4. Phaedra (Un)bound: The All-Consuming Family Crisis in Marina Carr's *Phaedra Backwards*

The Phaedra myth revolves around a Cretan princess, the daughter of Minos and Pasiphae, who marries the Athenian king Theseus, who had previously wanted to marry her sister, Ariadne. Despite being married to Theseus, Phaedra falls in love with her stepson Hippolytus, which leads to a tragic ending: Hippolytus' death and Phaedra's suicide. Different authors have various interpretations of the exact details which led to their doom. According to one version, Phaedra resists her love for her stepson, and when she can no longer control it, she takes her own life to save her and her husband's honor. In another version, she seduces Hippolytus, and when he rejects her, she accuses him in front of Theseus of having tried to seduce her, thus causing Hippolytus' demise. However, the truth comes out and Phaedra commits suicide in fear of punishment. According to other versions, Phaedra herself or her nurse, Enona, admits to her husband that she had falsely accused Hippolytus (Zamarovský 1973: 94). There are also interpretations that Phaedra, just like her mother Pasiphae, may be a victim of the family curse (Reckford 1974: 311). Pasiphae is the mother of four sons (Deucalion, Glaucus, Androgeus and Catreus) and two daughters (Ariadne and Phaedra), but she falls for the sacred white bull and gives birth to Minotaur, the half-bull, half-man. Her unnatural love is influenced by Poseidon to take revenge on Minos for not offering him that bull as a sacrifice, even though he had promised to do so when he got it from him. Minos disregards that fact and punishes Pasiphae in the same way she had sinned – he has her sewn into a cowhide and throws it in front of a bull that tears her to pieces (Zamarovský 1973: 234).

Phaedra's character has appeared in numerous literary works, of which Euripides' *Hippolytus*, Ovid's *Heroides IV*, Seneca the Younger's *Phaedra*, and Jean Racine's *Phèdre* are the most famous. It also served as an inspiration to many modern authors, such as Eugene O'Neill in *Desire under the Elms* (1924), Marina Tsvetaeva in *Fedra* (1927), Robinson Jeffers in *Cawdor* (1928), and Mary Renault in *The Bull from the Sea* (1962). Phaedra continues to attract the attention of playwrights and novelists, thus there are numerous contemporary interpretations of the myth, including Sarah Kane's *Phaedra's Love* (1996), Charles L. Mee's *True Love* (2001), Frank McGuinness' *Phaedra* (2006), Jennifer Saint's *Ariadne* (2021), and Laura Shepperson's *Phaedra* (2023).

Marina Carr's *Phaedra Backwards* was commissioned by the McCarter Theatre for the Performing Arts, Princeton, New York, where it was first performed on 18 October 2011. The play is a retelling of the Phaedra myth which focuses on Phaedra's relationship with her family, that is, with her husband and (step)children, as well as her parents and siblings. Carr states: "I wanted to go back into her family and see how that had shaped her, so it deals as much with the Minotaur and Pasiphae as it does with Phaedra. It takes elements, motifs and images from everywhere and runs with them" (Carr 2015: 9). The play starts with the prologue and is followed by ten scenes in which the following characters appear: Phaedra, Theseus, Hippolytus, Hippolytus' girlfriend Aricia, Girl (Phaedra's and Theseus' daughter), Pasiphae, Minos, Ariadne, Inventor, Nanny, Child Minotaur, Child Phaedra, and Child Ariadne. It is set on the terrace surrounded by the bay and the mountains, as well as in the dining room, while the narration is set in modern times and is not linear because the past and the present are constantly intertwined, which is described as follows: "Time. Now and then. Then and now. Always" (Carr 2015: 75).

The title, *Phaedra Backwards*, is a concise explanation of the play that portrays the reinterpreted myth backwards, that is, starting with Hippolytus' death and then recounting the intricate details of the family crisis manifesting itself through lies, reproach, betrayal, while the family is hastily lunging towards the abyss of catastrophe which ends with multiple deaths. In order to better understand the crisis that affects the family as a whole, the focus of the analysis will be on Phaedra's relationship with other members of her family. In the play, she is being haunted by her past and present family relationships and confronts both her living and dead family members.

It is clear throughout the play that Phaedra and Theseus have a loveless and unhealthy relationship full of resentment, power-play, and abuse. First of all, they indulge in a series of conversations about their extra-marital affairs, whereby Phaedra states that she slept with thirteen other men, not counting Theseus (Carr 2015: 95). Likewise, in a monologue, he states that he slept with three thousand and eleven women (Carr 2015: 103). Both of them see their lovers as trophies, as a proof to themselves that they can possess them and, in a way, as some kind of egoistic self-fulfillment. For example, Phaedra says to Theseus: “It may seem ridiculous to you but people fall for me... a lot” (Carr 2015: 105), and Theseus recounts the story of his relationship towards women by saying:

Theseus

Women find me enchanting. That’s the point. That’s the only point. Even my wife. I only have to look at her in a certain way and she dissolves. Or my daughter’s little school friends, they know too I possess the enchantment. You think this is vanity? It isn’t. I was born with it. And owning up to what you have been given is not vanity. It is courage. To date I have slept with three thousand and eleven women. I keep a record of them. Once I’ve been confused and bedded a woman thinking it was for the first time. Only once. Do I remember them all? Yes, I do. Every last one of them. Don’t ask me for names but I could recite to you textures, crevices, alignment of limbs, the way light falls on certain backs on certain evenings in certain seasons, et cetera, et cetera. ... It’s good for the soul to have an obsession. So. That’s how I spend my time, my real time. (Carr 2015: 102–103)

Phaedra’s and especially Theseus’ behavior can be compared to Fromm’s concept of radical hedonism and individual egoism, which implies that everything a person wants, they want exclusively for themselves and that they are satisfied only with possessing, not sharing. Thus, the person must become greedy, because if their goal is to have, their self-realization depends on the amount they have, which is why they seduce, destroy, or exploit in order to gain more. Although the premise of the so-called *The Great Promise of Unlimited Progress* is that radical hedonism and egotism, selfishness, and greed will lead to harmony and peace, it turns out they actually create a society of unhappy people: lonely, anxious, depressed,

destructive, dependent people (Fromm 2008: 2–5). In addition, Fromm states that sexual desire can be a consequence of love, but that it can also be caused by the anxiety of loneliness, the desire to conquer or be conquered, vanity, the desire to hurt or even destroy (Fromm 1986: 52). This is further confirmed through Phaedra's statements that Theseus gives her nothing to live for and that she feels as if she has been thrown off a cliff, which proves that she is unhappy in her marriage. Another example is Phaedra's drinking problem, which seems to be caused by Theseus presence: "I'm sober, always sober, have to be drunk to put up with you. When you swim and sway before my eyes then you're almost bearable, when there's three of you I can fantasize there's half a man" (Carr 2015: 89). In this part of the play, it transpires that Phaedra must often be carried to bed due to her becoming unconscious from the amount of alcohol she consumes. Theseus seems disgusted by her behavior and when asked what he does to her while she is unconscious, he states: "In the beginning all sorts of unspeakable things. / *Phaedra* And now? / *Theseus* When I hurt you now I want you to know" (Carr 2015: 90–91), which proves that their marital crisis does not only imply them distancing themselves from each other and engaging in verbal arguments, but it also implies that there is physical abuse at hand.

The family crisis is also reflected in damaged relationships with their children. In the play, we do not learn much about Phaedra's and Theseus' relationship with their daughter, named only *Girl* in the play, but it is hinted that the Nanny keeps the Girl away from Phaedra because she considers Phaedra a bad influence. For example, the Nanny says that she will not bring the Girl to dine with Phaedra because she has school tomorrow and does not need one of Phaedra's onslaughts (Carr 2015: 107). Although Theseus states that the children are the only reason he bothers coming home, since there is no love between him and Phaedra and their marriage is a mistake, his relationship with his son Hippolytus is far from perfect. First of all, he reproaches Hippolytus for not being as successful as him at the same age: "At twenty I had you. At twenty I'd made my first million. At twenty I wrestled a bull to the ground. ... You're a runt, a nothing, a lout, a dreamer of crimes who is seedily immaculate, obscene in your pristine torpor" (Carr 2015: 121). Theseus is irritated by Hippolytus' passivity, indifference, and him living off Theseus' generosity, which is only deepened by Phaedra saying she wants to sleep with Hippolytus, but only because she wants to provoke a reaction from Theseus to make an evening more interesting. Un-

like in Euripides', Seneca's, and Racine's version of the Phaedra myth, in which Phaedra is consumed by an illicit desire towards her stepson, Carr gives Hippolytus the role of the pursuer of illicit love. Although he has a girlfriend, Aricia, Hippolytus does not seem to love her and tries to persuade his stepmother to confess her love for him, but he fails. The only times Phaedra makes advances toward him is when trying to provoke a reaction either from Theseus or Aricia. At one point, Hippolytus wraps himself around her, starts kissing and seducing her, to which Phaedra almost succumbs to, but says: "But yours is the wrong mouth on mine, the wrong hands. Go away, little boy, little boy blue, you don't interest me beyond five seconds" (Carr 2015: 111). It is notable that Hippolytus exhibits the symptoms of Oedipal complex, which is characterized by child's sexual desire towards his mother, or in this case his stepmother, which can be caused by him wanting to face the threatening supremacy of his father since Hippolytus does not seem to be able to meet Theseus' expectation: "If you had fucked her and repented I would've forgiven it, but this girly dithering. I need to see some shadow of the young bull in you, some shade of the bull-slayer that came down from me" (Carr 2015: 121), which ends in Theseus banishing Hippolytus from the house. Employing introspection, delving into Phaedra's family dynamics, Carr gives a deeper insight into the causes of the broken relationship between Phaedra and Theseus. To start with, the relationship between Phaedra's parents, Pasiphae and Minos, can be compared to Phaedra's and Theseus' relationship – both men are absent from the family, arrogant, and have a hard time accepting their sons as they are. The main factor that causes the crisis between Pasiphae and Minos is the death of their son and the birth of Minotaur, which occurred due to Minos refusing to return the sacred white bull and Pasiphae conceiving the child with it:

Pasiphae

The white bull you stole, penned in. The white bull who trampled down our son because you refused to return him. [...] You fled! I had to bury him. Three years old. I had to burn his clothes. You let the white bull in, you let him mow down our son, you let him haul me into the unimaginable and I have returned with him. This is our dead son reborn from the white bull who took him. (Carr 2015: 99–100)

As Minos returns from his travels, he repeatedly grabs the Child Minotaur and flings him to the ground while calling him a thing, a monster, a mutant, and an evil growth, and his wife obscene, a bull fancier, and a monster-maker. All the while, he does not even acknowledge his two daughters, Phaedra and Ariadne.

The true extent of the crisis becomes evident in the eighth scene, when Minotaur stops being only an omnipresent shadow haunting Phaedra and the whole family gradually appears as if for the final reckoning. It transpires that Minos killed Pasiphae by dragging her across the stones and hurling her off the cliffs, for which Minos tries to apologize, but is interrupted by Pasiphae telling him to save his apologies. Ariadne calls Phaedra a husband-stealer, and vice-versa, and asks her to give him back to her. Phaedra blames Ariadne for killing Minotaur together with Theseus: “You and Theseus didn’t even have the decency to kill him clean. I can understand cold, clean murder, but that torture, he was some ancient sacrifice on your depraved altar” (Carr 2015: 111), which implies that, apart from her mother, Phaedra was the only one who loved her brother and was not afraid of him, at least until she found out that he had been mercilessly killing women:

[*Minotaur addresses Pasiphae*]: I hurled myself on your kind, women who dream of the bull, women who cry to be abducted from their lonely beds, Women who thought they wanted the raw animal steam above them, behind them. They were the willing ones, until they saw where their will had led them. Did I care? I like a tussle and though it wasn’t deliberate I left them in tatters. And then the times of frenzy. Did your white bull show you his frenzy? The scalding heat, the dripping eyes, the hoof on the throat, the screams as limbs fly and bones crack, the thrill of carnage, the banquet, blood of fresh thigh on this insatiable tongue. (Carr 2015: 115)

It is evident that Minotaur blames his mother for bringing him into the world and leaving him at the mercy of others, but also himself since he was terrified when the bull took over the man, as well as when the man took over the bull. Minotaur demands revenge on Theseus and wants to take everything he owns and loves. He resents Phaedra for marrying a man who killed him, but Phaedra argues that she protected Minotaur until she could, and sees Theseus as necessary to keep Minotaur at bay because he was “the only one [that] could bring a bull to his knees” (Carr 2015: 116).

This implies that she is, after all, afraid of Minotaur. He makes her pay for insulting him by surrounding her, together with the rest of her family, and feeding on her flesh, which he declares was a warning of what they are capable of if she does not obey to his wishes to allow him to take revenge on Theseus.

In the last scene, Phaedra states that she is aware that if she had the courage to kill Theseus, her children would be safe, but she does not, so she waits for the fulfilment of Minotaur's threat and prays that at least her daughter would be spared. She has one final argument with Theseus, when he calls Minotaur an animal: "And you're not an animal? And I'm not? And are we not surrounded by animals? You call the way you live human? This country human? ... Yes, he was terrifying. ... But that nature, that force in him was the same as what's in you and me and every other specimen I've come across that is called the human race" (Carr 2015: 123–124). It can be said that in this way, Phaedra is telling Theseus that it is not the body or any physical trait that distinguishes a man from an animal, but humanity, which is completely absent in Theseus, who claims that someone had to kill Minotaur, as well as in the majority of characters in the play. Although the kind of society the characters live in is not described in the play, Phaedra's statement implies that the society is toxic at large, which speaks in favor of Nietzsche's thought that the sensibility of most people is sick and unnatural (Nietzsche 1988: 32), as well as Fromm's statement that "the character traits engendered by our socioeconomic system, i.e. by our way of living, are pathogenic and eventually produce a sick person and, thus, a sick society" (Fromm 2008: 7).

The play ends with procession-like arrival of Pasiphae and Minos led by Minotaur, who is carrying Hippolytus, drenched after being thrown of the cliff. He then carefully lays Hippolytus at Theseus' feet. The procession is followed by Ariadne, who is carrying the Girl, whom she lays at Phaedra's and Theseus' feet and then states that everything is in harmony again. Minotaur then asks Phaedra to join them as he owes her a daffodil feast, which was a recurring motif throughout the play as Minotaur, Phaedra, and Ariadne used to eat daffodils when they were children. The daffodil has an ambivalent meaning as it symbolizes both death and rebirth, but also a dream (Chevalier–Gheerbrant 1987: 425), which can be applied to different layers of the play *Phaedra Backwards* – deaths which are the causes or consequences of the crisis, dream-like state which is achieved through the menacing omnipresence of the characters from the past, but also rebirth,

which can be said that Phaedra chooses when denying Minotaur's offer to feast on daffodils. Although at one point in the play she states: "And everything tells me there is no salvation for me, only things that happen to me, things to be endured and then forgotten" (Carr 2015: 116), in the end Phaedra manages to pick up her remaining pieces and choose to walk her own path, even if for a while: "The time for eating daffodils is past. The distance travelled from myself too great. I'll go on my own steam. I won't be long" (Carr 2015: 125). It can be said that by doing this Phaedra frees herself from the shackles of her family and finally becomes unbound.

5. Conclusion

As an extremely complex structure, the family has undergone many changes, especially in the twentieth and twenty-first centuries, which have influenced its redefinition(s), function, and position in the society, and have led to the redistribution of roles, responsibilities, duties, and hierarchies of relationships between family members. Internal and external factors that affect and change the family can lead to conflicts between family members, which can further lead to crisis, either individual, where only one person is affected by the crisis, or collective, where crisis spreads and affects the whole family, or is even reflected in other systems outside of the family. As a system, both fragile and dynamic, the family is prone to crises. Crisis can pose not only a challenge but also a threat for the system, and it can take either a positive or negative outcome. How the crisis evolves and what comes out of it depends on individuals who either take actions to overcome the crisis or to deepen it. The latter is especially evident if families are torn by internal conflicts, which is the case in both plays analyzed in this paper.

In the two selected plays, Christoph Ransmayr's *Odysseus, Verbrecher. Schauspiel einer Heimkehr* (2010) and Marina Carr's *Phaedra Backwards* (2011), which make the text corpus of the *UIP-2020-02-3695 Analysis of Systems in Crisis and of New Consciousness in 21st Century Literature* installation project funded by the Croatian Science Foundation, the authors delve deep into the literary tradition, rewrite and even distort ancient myths, adapt them to modern times and thematize families affected by changes and conflicts, deeply absorbed in crisis.

Significant deviations from the original *Odysseus* myth are evident throughout Ransmayr's play. Penelope becomes the main protagonist and she is no longer a woman who waits patiently for her husband to return. In

the absence of the father figure, she performs both roles, of mother and father, which indicates a significant change and a shift in the paradigm – the woman becomes the active one, capable of taking care of herself and her family, matriarchy winning over patriarchy. Tormented and spiritually crippled by his war experiences, Odysseus is not capable of reconnecting with his family, which prevents the fulfilling of the myth of a happy family reunited in harmony and distorts the concept of the hero's journey; upon his return, Odysseus is neither reborn nor transfigured in a way to teach us “the lesson he has learned of life renewed” (Campbell 2008: 15). Ransmayr adapts the Odysseus myth to modern times in order to form a critique of a society which is marked by the climate crisis, but instead of dealing with it, it still wages wars, fights for power, and violates human values. The addition of the images from modern times to the Odysseus myth allows the private sphere of the family and its conflicts to shine through. One can conclude that the myth of the perfect family symbolizing harmony is not repeated in Ransmayr's adaptation of Homer. If the term crisis is used to denote a period of time that means a “phase of upheaval” (Koselleck 1982: 617) or a temporary state of emergency that can lead to a catastrophe, then the upheaval in Ransmayr's play is Odysseus' return, after which the harmony noticeably falters. The fact that the family system is neither preserved after years of separation nor is it re-established after the reunion means that the family relationships only deteriorated and are permanently damaged, which can be described as a catastrophe.

The family crisis inscribed in the original myth of Phaedra is preserved in Marina Carr's play. Yet, unlike the classical myth, which focuses mostly on the incestuous relationship between Phaedra and Hippolytus, in this play, by letting the plot and characters flow between the past, present and future, Marina Carr presents a series of events in a manner of time-bombs that explode one after the other, causing a chain reaction which ultimately leads to disaster. According to Carr, drama in general is all about the conflict and crisis, whereas she describes crisis as connected to the person's most secret fears, but also as a watershed since the aftermath of crisis depends on the character of the person, their resilience, and what they are recovering from.⁷ Just like in Ransmayr's play, the female protagonist

⁷ From the interview with the author conducted in Dublin, Ireland, on 6 October 2021, by Iris Spajić and Katarina Žeravica, within the *UIP-2020-02-3695 Analysis of Systems in Crisis and of New Consciousness in 21st Century Literature* installation project.

appears superior and undergoes personal development, but overall, the characters in this play do not actively and constructively approach solving the problems that cause the crisis, which in turn accumulate over time. Moreover, the characters have become estranged from each other, and their selfishness causes the collapse of their mutual relationships, and of the family as a system. The characters do not change through the play as they do not manage to overcome their personal suffering/crisis, so their passivity and (auto)destructiveness do not only make the overcoming of the family crisis impossible, but also turn the crisis into a catastrophe.

The analysis has shown that the family system is more vulnerable to crises when there is no communication, which, according to Luhmann, acts as a connector. The family crisis is in both plays reflected in the irreparably broken relationships between spouses and their damaged relationships with children. They are incapable of helping both themselves and others, the family they make is not based on the notion of collectiveness but rather on individualism – one's own interests are in the foreground rather than the wellbeing of the entire family. Either too weak, torn apart by internal conflicts, too absorbed in themselves, or estranged from one another, the characters in both Ransmayr's and Carr's play do not possess the necessary capacity to overcome the crisis. They do not use the crisis as an opportunity to evolve or to steer their lives in a more desirable direction. Their actions cause their mutual relationships and families as a system to collapse. Failed marriages and destroyed families leave no room for different outcomes and the crisis no longer can be influenced or reversed because it has turned into a catastrophe.

References

- Albrecht, Milton C. (1954) „The Relationship of Literature and Society”, *American Journal of Sociology*, 5, Chicago, str. 425–436.
- Auerbach, Erich (2001) *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*, A. Francke Verlag, Tübingen – Basel.
- Brajša-Žganec, Andreja; Lopižić, Josip; Penezić, Zvezdan (2014) *Psihološki aspekti suvremene obitelji, braka i partnerstva*. Hrvatsko psihološko društvo – Naklada Slap, Zagreb – Jastrebarsko.
- Campbell, Joseph (2008) *The Hero with a Thousand Faces*, New World Library, Novato.

- Carr, Marina (2015) *Carr Plays Three*, Faber & Faber, London.
- Chevalier, Jean; Gheerbrant, Alain (ur.) (1987) *Rječnik simbola*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, str. 424–425.
- Dattilio, Frank M.; Freeman, Arthur (2011) *Kognitivno-behavioralne strategije u kriznim intervencijama*, Slap, Zagreb.
- Felson-Rubin, Nancy (1994) *Regarding Penelope. From character to poetics*, Princeton University, New Jersey.
- Frenzel, Elizabeth (ur.) (1976) *Stoffe der Weltliteratur. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart.
- Frenzel, Elizabeth (ur.) (2008) *Motive der Weltliteratur. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, str. 320–332.
- Fromm, Erich (1986) *Umijeće ljubavi*, Naprijed – Nolit, Zagreb.
- Fromm, Erich (2008) *To Have or to Be*, Continuum, London – New York.
- Gmünder, Stefan (2010) „Odysseus trägt Züge von uns allen”, *Der Standard*, 27-28/02/2010, Wien, str. 25.
- Gödde, Susanne (2018) „Heimkehr ohne Ende? Der Tod des Odysseus und die Poetik der Odyssee”, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 92, Berlin, str. 163–80.
- Ivanović, Vesna (2014) „Pojam krize: konceptualni i metodologijski aspekti”, *Međunarodne studije*, 2, Zagreb, str. 9–29.
- Janković, Josip (2008) *Obitelj u fokusu*, etcetera, Zagreb.
- Jug, Stephanie (2012) *Motiv Odiseja i Penelope u suvremenoj europskoj drami*, doktorska disertacija, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.
- Jurčević Lozančić, Anka (2011) „Redefining the Educational Role of the Family”, *Croatian Journal of Education*, 4, Zagreb, str. 122–150.
- Kešetović, Želimir; Toth, Ivan (2012) *Problemi kriznog menadžmenta*, Veleučilište Velika Gorica, Velika Gorica.
- Koselleck, Reinhart (1982) „Krise”, *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, ur. Otto Brunner; Werner Conze; Reinhart Koselleck, Stuttgart, str. 617–650.
- Kovačec, August (ur.) (1996) *Hrvatski opći leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, str. 506.

- Leschke, Rainer (2013) „Medientheorie und Krise“, *Die Krise als Erzählung*, ur. Uta Fenske; Walburga Hülk; Gregor Schuhen, Bielefeld, str. 9–31.
- Luhmann, Niklas (1991) *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Luhmann, Niklas (1995) *Social Systems*, Stanford University Press, Stanford.
- Luhmann, Niklas (1997) *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Maleš, Dubravka (2012) „Pojam krize: konceptualni i metodologijski aspekti“, *Dijete, vrtić, obitelj: Časopis za odgoj i naobrazbu predškolske djece namijenjen stručnjacima i roditeljima*, 67 (1), Zagreb, str. 13–15.
- Matzig, Richard Blasius (1949) *Odysseus. Studie zu antiken Stoffen in der modernen Literatur, besonders im Drama*, Pflugverlag Thal, St. Gallen.
- Nesselrath, Heinz-Günther (2013) „Odysseus heute: Homer in der Literatur der Gegenwart“, *Jahresheft der Göttinger Freunde der antiken Literatur*, 12, Göttingen, str. 10–27.
- Nietzsche, Friedrich (1988) *Volja za moć*, Mladost, Zagreb.
- Novak, Sonja et. al. (2022) „The project report on the text corpus and processed corpus units from 2000 until 2010“, dostupno na adresi <https://puh.srce.hr/s/ZjQgSmbtjnF2524>, posjet 5. lipnja 2023.
- Parsons, Talcott (1966) *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*, Free Press, New York.
- Ransmayr, Christoph (2010) *Odysseus, Verbrecher. Schauspiel einer Heimkehr*, S. Fischer, Frankfurt am Main.
- Reckford, Kenneth J. (1974) „Phaedra and Pasiphae: The Pull Backward“, *Transactions of the American Philological Association*, 104, Baltimore, str. 307–328.
- Ringler-Pascu, Eleonora (2015) „Odysseus, ein Verbrecher? Zu Christoph Ransmayrs Dramatisierung des homerischen Heldenepos“, *Bis zum Ende der Welt. Ein Symposium zum Werk von Christoph Ransmayr*, ur. Attila Bombitz, Wien, str. 241–255.
- Zamarovský, Vojtech (ur.) (1973) *Junaci antičkih mitova: Leksikon grčke i rimske mitologije*, Školska knjiga, Zagreb.

SAŽETAK

Marijana Jeleč, Iris Spajić, Katarina Žeravica
OBITELJ KAO SUSTAV U KRIZI U DJELIMA *ODYSSEUS*,
VERBRECHER. SCHAUSPIEL EINER HEIMKEHR CHRISTOPHA
RANSMAYRA I *PHAEDRA BACKWARDS* MARINE CARR

Nastao kao dio uspostavnog istraživačkog projekta UIP-2020-02-3695 *Analiza sustava u krizi i nove svijesti u književnosti 21. stoljeća* koji se provodi na Filozofskom fakultetu u Osijeku i koji financira Hrvatska zaklada za znanost (<https://askins21.ffos.hr/>), ovaj rad bavi se dvama suvremenim dramskim tekstovima zapadnoeuropske književnosti: *Odysseus, Verbrecher. Schauspiel einer Heimkehr* austrijskog pisca Christopha Ransmayra te *Phaedra Backwards* irske dramatičarke Marine Carr. U obje drame autori upotrebljavaju izvornu mitsku građu o Odiseju i Fedri koje rekonstruiraju i smještaju u suvremeni kontekst kako bi prikazali univerzalna iskustva, ali prije svega komentirali stanje društva i obitelji kao sustava sklonog krizama i konfliktima umjesto junačkim djelima. Ovakva namjera zahtijeva analizu orijentiranu na tekst i kontekst u kojem se zrcali stanje društva i obitelji. Taj se istraživački pothvat prvenstveno temelji na sociološkim promišljanjima o sustavu, krizi i obitelji. Budući da je fokus na društvu i društvenim sustavima, koristi se teorijski pristup njemačkog sociološkog teoretičara Niklasa Luhmanna. U tim okvirima se u odabranim književnim predlošcima na primjeru obitelji kao specifične vrste sustava proučava njezina dinamika u odnosu na društvene promjene i ujedno se utvrđuju temeljne odrednice sustava. Komparativna analiza će osim proučavanja tematskih, kompozicijskih i žanrovskih značajki iznjedrili razlike i sličnosti u analiziranim dramskim djelima vezano uz nekoliko aspekata: pitanje samopoimanja u kontekstu obitelji, uzroci, manifestacije i posljedice krize – kako utječe na likove i kako se likovi mijenjaju u interakciji s krizom.

Ključne riječi: *Christoph Ransmayr; Marina Carr; suvremena drama; kriza; mit*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.35.2.9>

Ivana Krpan

ŠPANJOLSKA DRAMA NA PRIJELAZU STOLJEĆA: KONCEPT DRUGOGA U ANALIZI VLASTITOG IDENTITETA UNUTAR GLOBALNIH MIGRACIJA

dr. sc. Ivana Krpan, Universidad Rey Juan Carlos (Španjolska)
ivanakrpan@yahoo.es, ivana.krpan@urjc.es *orcid.org/0000-0001-8752-711X*

izvorni znanstveni članak

UDK 821.134.2.09-2“19/20“

rukopis primljen: 6. lipnja 2023; prihvaćen za tisak: 13. prosinca 2023.

Rad obrađuje temu globalnih migracija u suvremenoj španjolskoj drami na prijelazu stoljeća, od 90-ih godina XX. do prvog desetljeća XXI. stoljeća, kada uočavamo sve veći broj dramskih djela koja tematiziraju probleme s kojima se susreće multikulturalno španjolsko društvo. Unutar danog povijesnog konteksta utvrđuju se tematske smjernice dramskih djela u kojima motivi poput marginalizacije, rasizma i netolerancije prema strancima ocrtavaju sliku šire kulturne pozadine i sveprisutnu polarizaciju španjolskog društva. Analiziraju se motivi koji tvore migrantski diskurs te žanrovske osobitosti dramskih djela na tragu postmodernizma, pri čemu se naglasak stavlja na dekonstrukciju nacionalnog narativa na kojem se gradi predodžba stabilnog kulturnog identiteta u opreci prema Drugome.

Ključne riječi: *suvremena drama; španjolska drama; migracija; imigrant; Drugi; postmodernizam*

1. Španjolsko društvo i kulturno-povijesne okolnosti na prijelazu stoljeća

Utjecajem geopolitičkih, kulturnih i društvenih promjena koje se mogu pratiti od 90-ih godina prošlog stoljeća naovamo, u španjolskoj drami dolazi do tematskog zaokreta prema propitivanju nacionalnog identiteta unutar novog globalnog poretka. Razloga tomu je više; s jedne strane, sve veći priljev imigrantskog stanovništva iz cijelog svijeta koje dolazi u potrazi za boljim životnim prilikama u vrijeme modernizacije i procvata španjolske ekonomije, zatim niz kulturnih događaja od međunarodne važnosti koji su u posljednjem desetljeću XX. stoljeća počeli stvarati sliku o španjolskom društvu kao središtu interkulturnih zbivanja te, naposljetku, književni postmodernizam koji od druge polovice prošlog stoljeća propituje diskurs povijesnih i nacionalnih naracija kao monolitnih konstrukcija u službi sustava. Nove prilike utječu na pojavu tematskih pravaca koji nastoje dati odgovor ili dramaturgizirati društvenu problematiku (i/e)migracije, Drugosti i integracije, te pristupaju temi granica kao kompleksnom fenomenu u kojem se spaja geografski, društveni, ekonomski, kulturni i svaki drugi aspekt objedinjen pojmom nacionalnog identiteta.

Prije svega, valja odgovoriti na pitanje tko je taj *Drugi* u španjolskoj kulturi? Ulaskom Španjolske u Europsku uniju 1985. godine počinje se bilježiti povećani ulazak europskih migranata iz Rumunjske, Portugala, Njemačke, Francuske, Poljske i Ukrajine. Nadalje, početkom XXI. stoljeća migracijski protok širi se i na druge kontinente te se u Španjolskoj uočava porast imigrantskog stanovništva od 121,91% u odnosu na posljednje desetljeće prošlog stoljeća (Andrés-Suárez 2002: 14). Među njima i dalje najveći postotak čini stanovništvo jugoistočne Europe (posebice iz Rumunjske i Poljske), Ujedinjenog Kraljevstva i Njemačke. S druge pak strane, sve je učestaliji priljev imigranata s drugih kontinenata koji su tijekom stoljeća razvili snažne povijesne, kulturne i gospodarske veze sa Španjolskom (Iglesias Santos 2010: 16), poput Afrike (uglavnom iz Maroka, Alžira i Senegala) i Hispanske Amerike (osobito iz Ekvadora, Kolumbije, Argentine, Venezuele, Meksika, Perua, Čilea, Urugvaja i Paragvaja). Naposljetku, značajan broj migranata iz prostranih i gusto naseljenih azijskih zemalja poput Kine i Rusije doseže znamenku od 5 milijuna, odnosno 11,25% ukupno registriranog stanovništva na prostoru Španjolske (Instituto Nacional de Estadística 2002).

Osim toga, nekoliko događaja koji su se zbili 1992. dodatno su potaknuli otvaranje Španjolske prema drugim kulturama, što je pak utjecalo na preobli-

kovanje predodžbe o vlastitom nacionalnom identitetu te konceptu kulturne drugosti. U trima najistaknutijim gradovima Španjolske iste su godine organizirana kulturna događanja od međunarodne važnosti; Barcelona je ugostila XXV. Olimpijske igre, Sevilla je postala domaćinom Svjetske izložbe EXPO, dok je Madrid proglašen Europskom prijestolnicom kulture. Tim više, te iste godine Španjolska je obilježila 500. obljetnicu Kolumbovog otkrića Amerike, događaj kojim se uvijek iznova preispituju povijesni odnosi između dvaju kontinenata i njihova zajednička kolonijalna i postkolonijalna prošlost.

Globalne migracije i interkulturalne razmjene dovele su do mijenjanja predodžbi zasnovanih na koherentnim, logičnim i kronološki strukturiranim nacionalnim narativima (Anderson 1983; Hobsbawm i Ranger 1983; White 1987; Eagleton, Jameson i Said 1990; Bhabha 1990; Hobsbawm 1991; Ricœur 1999; Martín Alcoff i Mendieta 2003). Na estetskoj razini, iste se ideje razvijaju unutar postmoderne dekonstrukcije dominantnog službenog diskursa (Hutcheon 1988; Brooker 1992; De Toro 1997; Butler 2002) kojim se u književnosti propituju kulturni identiteti temeljeni na suprotstavljenom odnosu prema zamišljenoj *drugosti* (Bhabha 1994; Krotz 1994; Alemán 2009; Foulkes 2010; Spivak 2010). Kada je riječ o razradi istih ideja u španjolskoj dramskoj književnosti, značajan broj radova ukazuje na promjenu paradigme na prijelazu stoljeća te sagledava koncept povijesnog i nacionalnog diskursa u širem kontekstu dramskog pisma (Bueno Vallejo 1980; Torrente Ballester 1982; Ruiz Ramón 1988; De Toro 1997; Mayorga 1999; Monleón 2001; Monleón i Diago 2007; Lezaun Echalar i Mountasar 2008; Cornago 2011) ili pak analizira tematske i žanrovske osobitosti sve većeg broja dramskih tekstova koji propituju ovaj fenomen u okviru migracijske tematike (Kunz 2002; Pérez-Rasilla 2010; Soria Tomás 2010; Doll 2013; Krpan 2015; García-Manso 2016; Krpan 2018). Na njihovim postavkama temeljimo naredno istraživanje u kojem analiziramo temu migracija unutar španjolske dramske produkcije od kraja XX. do prvog desetljeća XXI. stoljeća, s naglaskom na tri dominantne strategije kojima dramatičari na prijelazu stoljeća propituju monolitni nacionalni narativ kao sredstvo oblikovanja stabilnog kulturnog identiteta u opreci prema Drugome.

Na prvom mjestu navodimo dramski korpus koji povezuje problem marginalizacije imigrantskog stanovništva sa širim kontekstom diskriminacije društvenih skupina koje ne pripadaju kulturnom središtu ili zauzimaju stavove suprotne šire prihvaćenom načinu mišljenja i djelovanja. U tom slučaju, odnos prema strancima analogno se povezuje s kulturnom praksom izdvajanja, neimenovanja i netrpeljivosti prema socijalno nepoželjnim sku-

pinama poput ovisnika, beskućnika, prijestupnika i sličnih društvenih profila, gdje problem marginalizacije i polarizacije oslikava cjelokupni društveni kontekst. Osim navedene sižejne odrednice, u mnogim djelima motivom globalnih kretanja, granica, sjećanja i zaborava koji tvore (e/i)migrantski diskurs kritički se promišlja struktura nacionalnog diskursa temeljenog na linearnom povijesnom narativu kao jedinom prihvaćenom modelu oblikovanja društvenog identiteta. Dramski tekstovi prikazuju na koji način prostorno izmještanje migranta destabilizira nacionalnu konstrukciju pripadnosti „zamišljenoj zajednici“¹ (Anderson 1990)² te prijeti gubitkom povijesnih i lokalnih referenci koje igraju ključnu ulogu u oblikovanju identiteta pojedinca unutar tradicionalne paradigme. Naposlijetku, jedan manji broj dramatičara strukturalno propituje monolitni narativ te kombinacijom i parodijom različitih žanrova pokušava dekonstruirati uvriježeno kulturno jednoglasje. Poigravanje književnim kanonom i neknjiževnim oblicima na metafikcionalnoj razini razotkriva proces stvaranja predodžbe o Drugome u opreci prema stabilnom nacionalnom identitetu. U narednoj analizi prikazat ćemo navedene osobitosti dramskog pisma kojima autori kritički propituju konstrukte *jastva* i *drugosti* te nastoje ogoliti povijesnu i kulturnu metafikciju koja tvori temelj takve podjele.

2. Tematizacija statusa imigranta: netolerancija, rasizam i marginalizacija kao slika šire društvene pozadine

Imigracija u španjolskom dramskom pismu otvara niz tema kojima dramska književnost problematizira aktualna pitanja te, kao i svako društvo u razdoblju velikih promjena, počinje govoriti o vlastitoj kulturi, analizirati je i relativizirati, kao što to inače čini u opisu Drugoga (Eagleton 1997: 36). Krizna situacija u kojoj se stranac zatječe po dolasku u Španjolsku odražava cjelokupnu sliku društva u kojem vlada nasilje, nepravda, nedostatak komunikacije te rasni, rodni, religijski i svaki drugi oblik ksenofobnog odnosa prema onome što odudara od pretpostavljene društvene norme. Budući da se slika vlastitog identiteta „gradi upravo na različitosti koju predstavlja Drugi koji pripada imigraciji; ovaj fenomen postao je veliki politički, društveni i kulturni izazov s kojim se suočava suvremeno europsko

¹ „imagined communities“.

² Svi prijevodi citata i naslova dramskih djela su autoričini, osim ako nije drugačije navedeno.

društvo³ (Iglesias Santos 2010: 10). Stoga je španjolsko društvo primorano ponovno razmišljati o sebi, zamišljati i graditi novu sliku vlastite prepoznatljivosti u multikulturnom kontekstu novih globalnih razmjera.

Neovisno o stvarnoj brojčanoj statistici i prisutnosti etničkih skupina u španjolskom društvu, analizirana dramska djela ukazuju na činjenicu da određene grupe postaju sinonimom za Drugost jer se uočljivo razlikuju od lokalnog stanovništva po svojem fizičkom izgledu, jeziku i religiji. Osim toga, niži ekonomski status imigranta u odnosu na španjolski prosjek igra važnu ulogu u oblikovanju sižea i stvaranju dramske napetosti u kojoj se protagonist-doseljenik bori za opstanak u teškim ekonomskim i društvenim okolnostima. U tom kontekstu afrički imigranti niskog imovinskog statusa najbolje odgovaraju traženoj slici te se najčešće pojavljuju kao dramski protagonisti. Na drugom mjestu zastupljeno je stanovništvo istočne Europe koje također napušta svoju zemlju iz ekonomskih i/ili političkih razloga, a ulaskom mnogih slavenskih zemalja u Europsku uniju uistinu počinje tvoriti važan dio društvenog tkiva. Posebnu skupinu čini hispanoameričko stanovništvo koje iz povijesnih razloga i zbog jezične bliskosti ne predstavlja novost u španjolskoj literaturi te nudi mnogobrojne književne i kulturne reference ranijih razdoblja. U tom slučaju, status imigranta u španjolskom društvu najčešće se gradi na već poznatom motivu kolonijalne zavisnosti, ali u novom postkolonijalnom kontekstu globalnog kapitalizma. Naposljetku, azijske imigrantske skupine, unatoč upečatljivoj rasnoj i jezičnoj različitosti u odnosu na domicilno stanovništvo, rijetko postaju motivom za dramsku razradu zbog relativne zatvorenosti i nedovoljnog poznavanja njihovih kultura. U slučaju imigranata iz ostalih europskih zemalja, iako se u stvarnom postotku doseljenici iz Velike Britanije i Njemačke nalaze već na drugom mjestu, njihov viši ekonomski status izdvaja ih iz skupine ugroženih stranaca i nepoželjne slike koju španjolsko društvo stvara o Drugome, zbog čega ne pobuđuju jednaku količinu asocijacija koje bi mogle postati snažnim književnim motivom te se vrlo rijetko pojavljuju kao dramski protagonisti.

Iako od početka 90-ih dramatičari nastoje progovoriti o aktualnoj društvenoj problematici i otvoriti novi komunikacijski prostor u kojem bi se dala vidljivost drugim kulturama, tekstovima nedostaje pravo višeglasje

³ „la identidad se forja principalmente en torno a esa alteridad que representa el Otro procedente de la inmigración; fenómeno este que se ha convertido en el gran desafío político, social y cultural al que se enfrenta la sociedad europea contemporánea.“

te obiluju prepoznatljivim stereotipima koji se vežu uz navedene imigrant-ske skupine. Djela španjolskih autora pribjegavaju vrlo predvidljivim situacijama i dramskim zapletima u kojima se problematika sagledava iz pozicije dominantne društvene skupine. Razlog tomu leži u činjenici da na samom početku XXI. stoljeća strancima s boravištem u Španjolskoj nedostaje društvena prepoznatljivost, budući da još uvijek ne postoji druga generacija doseljenika koja bi mogla dati glas imigraciji i progovoriti o vlastitom transkulturnom iskustvu (Iglesias Santos 2010: 12). Stoga dramski tekstovi tematski najčešće obrađuju nemogućnost integracije stranaca u španjolsko društvo, uzrokovane njihovom marginalizacijom te otvorenom ili prikriivenom netrpeljivošću kojom se sugerira kolektivni društveni stav prema osobama drugačijeg porijekla, religijskog uvjerenja, političke ideologije ili seksualne orijentacije. Tom tematskom krugu pripada veći broj dramskih djela nastalih u posljednjem desetljeću XX. stoljeća, od kojih ćemo kronološki navesti najznačajnije tekstove koji su postavili smjernice u obradi migracijske tematike.

Spomenutu tendenciju možemo pratiti od samog početka 90-ih godina, u djelu Del Morala Ignacia, *Pogled tamnog čovjeka* (*La mirada del hombre oscuro*, 1992), tragikomediji koja parodira nemogućnost komunikacije i suživota ilegalnog afričkog useljenika i prosječne španjolske obitelji s kojom se slučajno susreće nakon brodoloma na jednoj od plaža južne Španjolske. U sličnom tonu komična drama *Bazar* (1996) Planella Davida parodira europski materijalizam kroz prikaz neuspješnog pokušaja asimilacije arapskih doseljenika nenaviklih na potrošački način života. Sličnu situaciju opisuje López Mozo Jerónimo u djelu *Ahlán*⁴ (1997), gdje prati postepenu degradaciju ilegalnog arapskog imigranta koji se ne uspijeva uklopiti u društvo te naposljetku počinje primjenjivati isto nasilno ponašanje kojega je postao žrtvom po dolasku u Španjolsku. Osjećaj netrpeljivosti pojačava se i preslikava na širi društveni kontekst u narednim godinama, što svjedoči drama *Divljaci* (*Salvajes*, 1998) u kojoj Alonso de Santos José Luis koristi stereotipe o strancima (neukost, nasilno ponašanje, divljaštvo) kako bi ocrtao likove svojih vlastitih sunarodnjaka. U posljednjoj drami s kraja stoljeća, naslova *Crna lista* (*Lista negra*, 1999), Pallín Yolanda strukturira tekst unutar različitih viđenja problema imigracije kroz pet nezavisnih monologa kojima autorica daje glas marginaliziranim likovima na „crnoj listi” španjolskog društva (ksenofob, stranac, nezaposlena osoba i dr.).

⁴ *Dobrodošli, arap.*

Sljedeća velika tema razotkriva izrabljujući odnos prema strancima, bilo da je riječ o ekonomskom, društvenom ili seksualnom iskorištavanju s kojim se imigrant suočava po dolasku u Španjolsku. Često je blisko vezana uz ranije opisane motive društvenog nasilja i nepravde, budući da sam sustav stvara uvjete u kojima je status imigranta trajno nestabilan i ugrožen, čime postaje laka meta za pripadnike dominantne skupine. Takav primjer nalazimo u drami *Dvadeset godina prođe kao ništa* (*Veinte años no es nada*, 1997) Recabarrena Eduarda u kojoj mladi španjolski par nastoji poboljšati svoj društveni status iskorištavajući nepovoljan položaj argentinskih doseljenika. Na vrlo sličan način Rosenberg Sara u djelu *Emigranti* (*Emigrantes*, 1999) problematizira životne prilike visokoobrazovanih imigranata koji su prisiljeni prihvaćati poslove znatno nižeg ekonomskog i društvenog ranga, dok Galilea Pascual Mahor u *Jedite puno voća!* (*¡Comed mucha fruta!*, 1999) daje prikaz španjolskog društva čije se blagostanje temelji na iskorištavanju potplaćenih stranaca. U ovim djelima protagonisti uspijevaju prijeći tek zemljopisne granice, dok ih novo okruženje ponovno ograničava na iste uvjete siromaštva i opće životne nesigurnosti.

Novo stoljeće ne donosi promjene u tematskom smislu, već se nastavlja na tradiciju ranijeg dramskog stvaralaštva koje u središte stavlja teme nasilja i izrabljujućeg odnosa prema imigrantima te nemogućnost njihove integracije u španjolsko društvo. Pedrero Paloma u djelu *Mladunci mrkog pogleda* (*Cachorros de negro mirar*, 2001) razotkriva latentni rasizam koji dovodi do paradoksalnog ekstrema u kojem agresor postaje žrtvom vlastitog nasilja. Nadalje, drame *Petkom u hotelu Karipski mjesec* (*Los viernes del Hotel Luna Caribe*, 2000) De Cassa Basterrechee Alberta i *Gorka nada* (*Amar-ga ilusión*, 2003) Martíneza Cernadasa Francisca Joséa progovaraju o nemogućnosti izlaska ilegalnih doseljenika iz kruga siromaštva i moralnog ponižavanja, osuđenih na suživot s marginaliziranim društvenim skupinama poput ovisnika i kriminalaca. Posljednja navedena godina nastavlja se nizom važnih djela: *Drveni brod*⁵ (*Patera*, 2003) Valleja Juana Pabla prati različita iskustva troje ilegalnih doseljenika, različitih nacionalnosti i kultura, između kojih se stvara prijateljski odnos; *Akua, izgubljena u vremenu* (*Akua, perdida en el tiempo*, 2003) u kojem Malco Martínez Arija prikazuje tragičnu priču ilegalnih afričkih doseljenika uvučenih u svijet kriminala i prostituci-

⁵ Iako španjolska riječ *patera* doslovno znači brod manje zapremnine, danas se taj pojam upotrebljava gotovo isključivo za plovila kojima ilegalni doseljenici iz Afrike stižu na obale Europe.

je; te *Noćne ptice* (*Animales nocturnos*, 2003) proslavljenog Mayorge Juana gdje razotkrivamo načine na koje društvo kroz prividno integracijsku politiku koristi ilegalni status useljenika u zadovoljavanju vlastitih interesa. Nadalje, Batlle Carles prikazuje tragične posljedice prisilne asimilacije u drami *Kušnja* (*Tentación*, 2005) gdje naglašava problematiku društvene dominacije kroz ljubavni odnos Marokanke i Katalonca. Na tragu Pallíne *Crne liste*, Botto Juan Diego y Cossa Roberto strukturiraju *Privilegij pasjeg života* (*El privilegio de ser perro*, 2005), četiri monologa u kojima se iz različitih gledišta govori o problemu marginalizacije imigranata.

S druge pak strane, mlađa generacija dramatičara poput Laiza Jesúsa i Cruza Joséa unosi drugačije viđenje modernog španjolskog društva temeljnog na toleranciji i solidarnosti, parodirajući stereotipe vezane uz migrantsku tematiku u komedijama *Phil il' Sophija* (*Phil o Sophía*, 2002) i *Taihú, orijentalni kabaret* (*Taihú, cabaret oriental*, 2003). Naposljetku, čini se da druga polovica desetljeća također uvodi nove pristupe; Belbel Sergi u djelu *Stranci* (*Forasteros*, 2006) kritički sagledava španjolsko društvo kroz povijest jedne obitelji te promišlja o mogućnostima suživota budućih transkulturnih generacija; dok u komediji *Prokleta kuhinja* (*Maldita cocina*, 2007) Cabal Fermín izokreće uvriježenu sliku potlačenih imigranata gdje upravo doseljenici primjenjuju na pripadnike drugih kultura stereotipe kojih su i sami žrtva.

Sažmemo li tematske smjernice predstavljenih djela, uviđamo da dramsku okosnicu čini rasizam, marginalizacija, potlačivanje te izravni napad ili latentni oblik agresije prema strancu, metaforički primjenjiv na širu društvenu okolinu u kojoj svakom pojedincu prijete institucionalno, društveno ili obiteljsko nasilje. Stoga u pozadini djela koja se bave imigrantima i njihovom (često neuspješnom) integracijom zapravo stoji pitanje vlastita identiteta u polariziranom društvu gdje jača netrpeljivost u kulturnom, rasnom, religijskom, ali ponajprije ekonomskom smislu. Imigranti tako postaju sinonimom za svako društveno neprihvaćeno ponašanje ili stanje na margini društvene svakodnevice –siromaštvo, ovisnost, bolest, nasilje, neobrazovanje ili pak samo drugačija životna ideologija– u kojem se može zateći bilo koji pojedinac. Tim više, njihov često ilegalni boravak u zemlji prisiljava ih na protuzakonite ili nemoralne radnje, zbog čega postaju trajnim zatočenicima svog ilegalnog statusa kojim država reproducira i institucionalizira nove oblike zavisnosti i nejednakosti. Strukture kojima se u javnoj i privatnoj sferi manipulira strancima daju presliku šireg društvenog konteksta u kojem je svaki pojedinac primoran prihvaćati pravila koja ograničavaju prostor individualnih sloboda i osobnog razvoja. Suprotno ovom dominan-

tnom gledištu, tek manji broj autora – većinom mlađe generacije i u drugoj polovici novog desetljeća – afirmira novonastale transnacionalne identitete, no tu viziju češće projecira na sljedeće naraštaje druge i treće generacije imigranata koji će obilježiti naredna desetljeća XXI. stoljeća.

3. Migracijski diskurs u opreci prema nacionalnom narativu

U razradi dramskih situacija autori koriste nekoliko motiva koji sadržajno i metaforički strukturiraju tekst unutar migracijskog diskursa temeljenog na opreci prema kronološkom i monolitnom nacionalnom narativu. Sudbina dramskih likova oblikuje se paradigmom sjećanja i zaborava, u napetosti između odlaska i želje za povratkom, integracije i individualizacije, kojima se najčešće stvara dramski konflikt. Motiv napuštanja rodne zemlje, putovanja i novog početka nosi i simboličnu vrijednost rizika, opasnosti i avanture. Stoga je osobitost migracijskog narativa sadržana u dvostrukoj artikulaciji koju Clifford slikovito sažima pojmovima „korijena“ i „puta“⁶ (1997: 251), govoreći o odnosu između tradicije, prošlosti i mitova o postanku zajednice s jedne strane te, s druge, prekidu lineranog tijeka te iste kolektivne i osobne povijesti migranta. Napuštanje rodne zemlje, „zamišljene zajednice“ (Anderson 1990) i „izmišljene tradicije“⁷ (Hobsbawm i Ranger 1983) uzrokuje stvaranje oprečnih stavova prema prošlosti u trajnom međudjelovanju sjećanja i zaborava, odnosno afirmacije i jačanja povezanosti s nasljeđem i poviješću (*roots*) ili pak raskida s tradicijom i urušavanja stabilnog nacionalnog modela kretanjem subjekta u prostoru novih kulturnih znakova (*routes*). Dijalektika migrantskog iskustva dovodi do prekida povijesnog kontinuiteta što stvara osjećaj traume uzrokovane nasilnim lomljenjem kronološkog vremenskog tijeka u kojem je „sadašnjost trajno zasjenjena prošlošću za kojom se također žudi, ali joj je istovremeno pristup onemogućen“⁸ (Clifford 1997: 264).

Mnogobrojna djela dramatiziraju navedeni fenomen, međutim za potrebe sažetog prikaza istraživanja primjerno ćemo istaknuti ranije spomenutu dramu *Petkom u hotelu Karipski mjesec* u kojoj pratimo sudbinu kubanske obitelji, majke i njezinih dviju kćeri, koja dolazi u Španjolsku u potrazi za boljim životom. Umjesto obećanog radnog mjesta poslužiteljica u

⁶ „root“ i „route“.

⁷ „invention of tradition“.

⁸ „the present constantly shadowed by a past that is also a desired, but obstructed.“

luksuznom hotelu u Madridu, dolaze u trećerazredni motel uz autocestu s prepoznatljivim obilježjima bordela u predgrađu, usputnog stajališta vozača kamiona i okupljališta sitnih kriminalaca. Budući da je to jedini način na koji mogu ostati u stranoj zemlji, protagonistice pristaju na fizičko i moralno zlostavljanje, s nadom promjene tog statusa u budućnosti. Međutim, sve što proživljavaju samo je preslika njihovog ranijeg života na Kubi te kao da se i dalje vrte unutar granica iste zemlje, istog kulturnog, ekonomskog i intelektualnog siromaštva. Ime hotela-burdela, *Karipski mjesec*, na groteskni način priziva egzotično-nostalgičnu sliku domovine i naglašava nemogućnost stvarnog izlaska iz zadanih društveno-ekonomskih koordinata kojima likovi pripadaju. Nova iskustva samo se nadovezuju na sjećanja koja donose s Kube, na nasilje, nepravdu i bijedu od kojih ne mogu pobjeći prelaskom političkih granica svoje zemlje.

Status imigranta ne dopušta promjenu paradigme te likovi ostaju trajno zatočeni u vlastitoj prošlosti, pri čemu traumatično iskustvo ne uzrokuje samo napuštanje obitelji, rodnog kraja ili bilo koje zamišljene zajednice, već upravo nemogućnost potpunog razdvajanja razdoblja, teritorija i životnih okolnosti. Tako termin granice postaje fluidan gdje ne uspjevamo u potpunosti izaći iz svog kulturnog kruga, jer kao da u kretanju samo „guramo granicu poput elastične trake“ (López Mozo 1997: 133)⁹ koja nas nanovo odbacuje prema domovini, korijenima i prošlosti.

Traumatični pokušaj razdvajanja simboliziran je putovanjem čija putanja iscrtava rez nalik „otvorenoj rani“¹⁰, kako primjećuje jedan od likova u djelu *Alhán* (López Mozo 1997: 22), koja u uspostavljenoj kronologiji nacionalne i osobne povijesti stvara pukotinu, vidljivi i bolni lom između *korijena* i *puta*, sjećanja i zaborava, prošlosti i budućnosti. U španjolskoj drami ta se ideja vrlo često razrađuje slikovitim prikazom opasnog putovanja brodom preko Mediterana, od sjevernoafričke obale prema španjolskoj. Slika je to sve prisutnija u medijima koja utječe na stvaranje kolektivne predodžbe o okolnostima u kojima se odvijaju migracijski procesi. Tim više, kao što je već rečeno, u španjolskoj drami afrički doseljenik najčešće postaje književnim motivom zbog vidljivih fizičkih obilježja i jezičnih različitosti na kojima se lako temelji stereotipna slika o Drugome. U studiji o motivu imigracije u španjolskom teatru Pérez-Rasilla primjećuje:

⁹ „empujábamos la frontera, como si fuera una cinta elástica.”

¹⁰ „la herida abierta“.

Uobičajena priča o imigraciji, koja se i danas predstavlja društvu, temelji se na slici grupe Afrikanaca koji pristižu na jug naše obale, izgubljeni i nakrcani na slabašnim plovilima – drvenom brodu, kajaku, splavi ili nečem sličnom –, i naravno, na ilegalni način, u kojem ih vodi/iskorištava/pljačka mafija. Mediji skoro svakodnevno opetuju ovu priču koja je svekoliko prihvaćena u španjolskom društvu, a time se isti model ustalio i u umjetničkom predstavljanju tog fenomena. [...] slikovitost i emotivna snaga ove predodžbe, njezina sposobnost sažimanja i sugestije te neoporeciva epska odlika snažno utječu na oblikovanje kolektivne svijesti.¹¹ (2010: 99)

U dramskom korpusu nalazimo mnogobrojna djela koja potvrđuju ovakvo gledište, a ovdje kao primjer navodimo *Kušnju* Carlesa Batllea, dramu u kojoj se glavna junakinja, Marokanka Aixa, prisjeća svog dolaska na španjolsku obalu:

AIXA: Čovjek koji je vozio brod naljutio se jer sam se smijala. Opalio mi je pljusku, ostavio mi je otisak prstiju na licu, želio je saznati znaju li moji roditelji da sam otišla, koliko imam godina, imam li papire, pretražio mi je torbu, bilo je stvari koje su zauzimale previše prostora, rekao je, bile su preteške, imala sam fotoaparat i Kuran koji mi je otac poklonio i da nisam bila na oprezu, gad bi mi bacio pisma, i knjižicu, i adrese, sve...¹² (2005: 31)

¹¹ „El relato recurrente sobre la inmigración, que todavía hoy se proyecta sobre la sociedad española se apoya en la imagen de un grupo de africanos que llegan desorientados a las costas meridionales a bordo de una embarcación frágil –patera, cayuco, balsa o similar–, por supuesto, de manera clandestina, y conducidos/explotados/extorsionados por tramas mafiosas. Los medios de comunicación renuevan casi a diario el relato, que ha calado en la sociedad española y que, consecuentemente, incide en la representación artística del fenómeno. [...] la fuerza plástica y emocional de esta imagen, su capacidad de condensación y de sugerencia, y su innegable condición épica contribuyen a operar poderosamente en la mentalidad colectiva.”

¹² „AIXA: El hombre de la barca también se cabreó porque reía. Me dio una bofetada, me dejó marcados los dedos, quería saber si lo sabían mis padres, cuántos años tenía, qué papeles llevaba, me registró la bolsa, había cosas que hacían bulto, decía, que pesaban, tenía una cámara fotográfica y también el Corán que me había regalado mi padre, y si no llego a estar atenta, el mal nacido me tira las cartas, y la libreta, y las direcciones, todo...”

Ujedno, motiv gubitka osobnih stvari tijekom putovanja sugerira bolno razdvajanje i budući gubitak identiteta u procesu prisilne asimilacije unutar nove kulture. Predmeti koji poput lajtmotiva prate odiseju glavnih junaka – brod, kofer, torba, knjige, cipele, pustinjski ili morski pijesak na plaži – javljaju se u funkciji dvoznačnih simbola koji istovremeno sugeriraju putovanje kao zaborav i pustolovinu koja vodi prema boljoj budućnosti (*routes*), ali i težinu razdvajanja u obliku bremena nacionalnog i obiteljskog nasljeđa (*roots*) koje pojedinca opterećuje i vraća prošlosti. Isječak scene u drami *Drveni brod* Juana Pabla Valleja ilustrira navedenu ideju:

OBO: Pobjegao sam, uspio sam spasiti dvije knjige, cipele, nisam se mogao vratiti. Došao sam iz središta zemlje i ne znam kamo idem. Želio sam se vratiti, ali već sam bio predaleko. Dao sam sav svoj novac da me dovedu ovamo, nakon toga je došlo more, noć straha i jecaja. Nisam znao da će put biti toliko dug.

JUAN: A knjige?

OBO: Eno ih na nekoj pustinjskoj dini.

JUAN: Netko će ih već pročitati...

OBO: Tomu se nadam, bile su preteške.

MUSTAPHA: Ali pronašao si cipelu.

OBO: Sada mogu nastaviti putovanje.¹³ (2004: 44)

Referiranje na simbolične predmete ukazuje na činjenicu da materijalne stvari lakše od ljudi prelaze zadane geopolitičke zemljovide, stvarajući poveznicu između različitih mjesta koja ne određuje službena kartografija, već koja samostalno tvore osobnu zemljopisnu sliku postnacionalnih pojedinaca u trajnom kretanju. Tako pitanje granica kao geopolitičkog termina i društvenog konstrukta otvara novi prostor za književnu razradu unutar migracijskog tematskog okvira. Navedena razmišljanja i replike likova temelje se na ideji monolitnog kulturnog identiteta, ali istovremeno propituju

¹³ „OBO: Salí corriendo, salvé dos libros, los zapatos, no podía regresar. Camino desde el centro del mundo sin saber adónde ir. Quise regresar, ya estaba muy lejos. Di todo mi dinero para que me trajeran, luego vino el mar, noche de miedo y gritos. No sabía que fuera un camino tan largo./ JUAN: ¿Y los libros?/ OBO: En alguna duna del desierto./ JUAN: Alguien los leerá.../ OBO: Eso espero, pesaban demasiado./ MUSTAPHA: Pero has encontrado tu zapato./ OBO: Ahora puedo continuar mi viaje.”

održivost takve predodžbe u vremenu globalnih migracija. S jedne strane, opisuju prostorni izmještaj i životne promjene uzrokovane migracijom kao opasno i rizično iskustvo za pojedinca, budući da unutar zadanog društvenog modela takvo djelovanje predstavlja prijetnju ideji monokulturnog i linearnog razvoja nacionalne povijesti. Međutim, autori istovremeno propituju vjerodostojnost takve predodžbe te ističu potrebu za promjenom, prilagodbom, kretanjem i oblikovanjem fleksibilnih identiteta, pri čemu migracija i prijelaz u drugačiji referencijalni prostor utječu na oblikovanje novih značenja unutar transnacionalne dimenzije sjećanja (Bhabha 2006: 247) i omogućuju stvaranje bogatog višeglasnog kulturnog nasljeđa.

Uočavamo da se dramski tekstovi nerijetko nadovezuju na teorijske postavke druge polovice XX. stoljeća:

Sjedilački način života nije genetski svojstven našoj vrsti; oblikovao se relativno kasno, i vrlo vjerojatno je blisko vezan uz početak poljoprivrede [...]. U svim razdobljima i zbog vrlo različitih razloga, jedan veliki dio čovječanstva uvijek je bio u pokretu: mirnom ili prisilnom, u migraciji ili u bijegu.¹⁴ (Enzensberger 2002: 10–12)

Kako objasniti i obraniti domovinu? Ne toliko pitanjem „Odakle potječeš?“, već „Između čega potječeš?“¹⁵ (Clifford 1997: 36–37)

Dramatizaciju ovih premisa možemo pratiti u drami *Alhán* u kojoj ih López Mozo izravno primjenjuje na iskustvo lika migranta:

LARBI: [...] ljudi su se uvijek kretali s jednog mjesta na drugo, češće prisilno nego dragovoljno. Jedni u potrazi za boljim okolnostima, drugi u bijegu pred nečime. [...] Mi smo životinje koje putuju, nomadi. Može reći tko što hoće, ali nitko nije odande gdje se rodio, već odande gdje se nalazi u nekom trenutku. [...] A neki ne pripadamo nijednom mjestu. Idemo

¹⁴ „El sedentarismo no es una de las características genéticas de nuestra especie; se ha ido consolidando relativamente tarde, con toda probabilidad en estrecha relación con la invención de la agricultura [...]. En cualquier época, y por las razones más diversas, una parte importante de la humanidad siempre ha estado en movimiento: de forma pacífica o forzada, en simple migración o huyendo.”

¹⁵ “What does it take to define and defend a homeland? [...] Not so much ‘Where are you from?’ as ‘Where are you between?’”

kroz život kao ilegalci. [...] Svijet bi bio bolji kad bismo svi bili bez domovine.¹⁶ (1997: 201)

Novе životne okolnosti utječu na rekonstrukciju predodžbe o imigrantu kao Drugome, budući da u vremenu suvremenih globalnih kretanja svi postajemo dijelom tog diskursa. Međutim, ako taj proces nije zasnovan na pravnim temeljima koji nam dopuštaju ostvariti status ravnopravnih građanina u stranoj zemlji, pokušaj prelaska u drugi kulturni kontekst uzrokovat će napetost, životnu i dramsku. Opisani književni opus koristi taj konflikt kako bi problematizirao status pojedinca u novim geopolitičkim, društvenim i kulturnim okolnostima te propitao održivost monolitnog nacionalnog narativa unutar novog globalnog poretka.

4. Strukturne osobitosti: odjeci postmodernizma

Iako u tematskom smislu dramatičari propituju vrlo aktualne teme u središtu društvene polemike, većina djela je strukturirana u obliku tradicionalnog dijaloškog modela, bez većih formalnih inovacija. Tek jedan manji broj djela odstupa od ustaljenog oblika te na žanrovskoj razini produbljuje multiperspektivno propitivanje teme Drugoga. Intertekstualnost, parodija i subverzija nacionalnog narativa kroz dekonstrukciju tradicionalnih dramskih oblika upućuje na potrebu za novim pristupima ovoj problematici kojima se na žanrovskoj razini može ukazati na ustaljene diskurzivne obrasce. Kao jedan od primjera možemo navesti ranije spomenutu *Crnu listu* Yolande Pallín, sastavljenu u obliku unutarnjih monologa, zanimljivih zbog svojih strukturalnih osobitosti koje daju temelj sadržaju. Nekoherentnost jezika i monološka forma odražavaju nemogućnost komunikacije pojedinca s okolinom i patološku averziju prema svemu drugačijem:

Mi smo vojska glava ruke

Sutra sutra sutra

Ti si govno ti si govno sad ćemo se zabaviti k vragu

Zar ne vidiš crnce i njihove kurve i muslimane i njihove kurve

¹⁶ „LARBI: [...] los hombres siempre se han movido de un sitio para otro, más a la fuerza que con gusto. Unos buscando mejor acomodo. Otros, huyendo de algo. [...] Somos animales viajeros, nómadas. Se diga lo que se diga, uno no es de donde nace, sino de donde está en cada momento. [...] Algunos acabamos por no ser de ninguna parte. Vamos de ilegales por la vida. [...] El mundo rodaría mejor si todos fuéramos apátridas.“

I proklete Kineze i njihove žute flundre
Ja sam vojnik ovo je moj ulov
Idemo zajedno uloviti ćemo neke crnčuge večeras
Ja znam gdje se skrivaju nikome neće nedostajati
Ja ću prići crkinji samo da joj razbijem glavu
Bum¹⁷ (Pallín 1999: 45)

Frenetični ritam dramskog teksta odražava dinamiku nasilja, prikrivenu i otvorenu netrpeljivost te izrabljujuće odnose koji vladaju suvremenim španjolskim društvom. Jezična rekonstrukcija, uključivanje različitih glasova i njihova neujednačenost razotkrivaju fragmentarnost društvene stvarnosti koja utječe na distorziju misli i jezika te onemogućava stvarnu komunikaciju unutar multikulturene zajednice.

Još jedan inovativni i žanrovski složen pothvat predstavlja ranije spomenuto djelo *Ahlán*, u kojem kroz više paralelnih radnji pratimo tragičnu priču Marokanca koji se zbog svojeg ilegalnog statusa ne uspijeva integirati u španjolsko društvo. Službeni narativ koji gradi sliku o Drugome primjenjuje istu retoriku u opisu različitih marginaliziranih skupina koje potencijalno ugrožavaju prividnu sliku društvene stabilnosti. Primjerice, tema progona ilegalnih useljenika započinje projekcijom snimke stvarnog događaja u kojem policajci nasrću na imigranta; nju prati dramska situacija na sceni u kojoj protagonist doživljava istu sudbinu; na koju se pak nadovezuje nova projekcija, isječak scene lova na zečeve iz poznatog filma *Lov (La caza, 1966)* Carlosa Saure, koja završava rečenicama: „Množe se kao ljudi. [...] trebalo bi im nešto ubrizgati da postanu sterilni“¹⁸ (López Mozo 1997: 170). Višestruko ponavljanje paradigme odnosa prema nepoćudnim skupinama upućuje na postojanje paralelnih diskursa koji umnožavanjem istih motiva grade kolektivni imaginarij o Drugome. Naposljetku, na prethodni prikaz nedovezuje se scena znanstvenog kongresa na kojem lik istraživača – još jednog „autoriteta“ – deklamira o vrstama zečeva, pri čemu

¹⁷ „Eres una mierda eres una mierda vamos a divertirnos joder/ No ves a los negros con sus putas a los moros con sus putas/ A los malditos chinos con sus zorras amarillas/ Yo soy un soldado éste es mi botín/ Vamos juntos nos hacemos unas negras esta noche/ Yo sé dónde paran nadie las echa de menos/ Yo me acerco a una negra solo para volarle la cabeza/ Bum”.

¹⁸ „Se multiplican una barbaridad. [...] habría que inyectarles algo que los dejara estériles.”

se animalizacijom aludira na predodžbu o prestrašenim imigrantima čija pošast prijete španjolskom društvu:

PREDAVAČ: [...] među nama također žive vrste divljih zečeva. Potječu iz sjeverne Afrike, drži se da su porijeklom iz Namidije, a okupirali su jug i zapad našeg kontinenta te su se, budući da se vrlo lako razmnožavaju, pretvorili u pravu pošast [...]. Sramežljivi su, ali lukavi, pa kada osjete našu prisutnost pokušavaju ostati nezapaženima. Uništavaju sve što nađu na svom putu i na svemu ostavljaju svoje prljave fekalije [...]. Uništenje zečeva je naša najhitnija zadaća.¹⁹ (López Mozo 1997: 173–174)

Žanrovsko višeglasje i parodijski odmak doprinose sagledavanju problematike iz različitih perspektiva, čime autor želi ukazati na činjenicu da službena retorika na više razina koristi iste diskurzivne strategije kojima na dihotomiji *mi-oni* nastoji zaštititi vlastiti društveni integritet koji ne može opstati kao takav bez svog povijesnog antagonista (Eagleton 2002: 25).

U ovu skupinu možemo uvrstiti i Belbelovu dramu *Stranci* u kojoj autor simultano prikazuje priče dviju obiteljskih generacija, tijekom 60-ih godina te početkom XXI. stoljeća. Tematsku okosnicu čini disfunkcionalan odnos članova čije razdvajanje uzrokuje prekid obiteljske povijesti, što ugrožava stabilnost zajednice i stvara bolnu ranu sličnu ranije opisanom motivu emigrantskog napuštanja domovine. U ovom slučaju imigranti se pojavljuju kao sporedni likovi, samo kako bi evocirali koncept Drugoga kao metaforu za nerazumijevanje i netoleranciju, dok se stereotipi vezani uz strance pripisuju obiteljskim emigrantima. Osim ovog izvrnutog očišta koje nudi drugačiji pristup temi, posebno je zanimljivo paralelno prikazivanje dviju povijesti u različitim vremenskim razdobljima. Takvom strukturom stvara se izravna veza između prošlosti i sadašnjosti u kojoj glumci počinju utjelovljivati dva generacijski povezana lika.

¹⁹ „CONFERENCIANTE: [...] estos miembros de la familia de los lepóridos también se encuentran entre nosotros en estado salvaje. Procedentes del norte de África, se cree que en Numidia tuvieron su primer asiento, han invadido el sur y el oeste de nuestro continente y, siendo de naturaleza prolífica, han llegado a convertirse en una verdadera plaga [...]. Son tímidos, pero astutos, y cuando sienten nuestra proximidad procuran pasar desapercibidos. Todo lo arrasan a su paso y todo lo cubren con sus sucios excrementos [...]. El exterminio del conejo es nuestra más urgente tarea.“

Bez logičnog kontinuiteta, magično prelazimo iz XIX. u XX. stoljeće. KĆI koja se nalazi u sobi pretvara se u MAJKU. Čita onu istu staru knjigu koju smo već vidjeli ranije. Stari OTAC se čudom pomladi kad prijeđe prag.²⁰ (Belbel 2006: 67)

U stanu odozgo začuje se buka. SIN pogleda prema gore, zatim ponovno pogleda OCA i UNUKA. Jednom je već proživio ovu scenu, gotovo identičnu, prije mnogo godina. Izgleda da se vrijeme njime poigrava. Zaprepašteno rukom prekriva usta.²¹ (Belbel 2006: 72)

Nalazimo se istovremeno u XX. i XXI. stoljeću. Vrijeme i likovi su pomiješani. [...] U sobi MAJKA-KĆI leži u krevetu u agoniji. Uz nju se nalazi OTAC-SIN koji je drži za ruku. MAJKA-KĆI (govori OCU-SINU): A ti, tko si ti?... A ja, tko sam ja?²² (Belbel 2006: 100–103)

Ovakva višestruka perspektiva dopušta kritičko promišljanje obiteljske povijesti, kao i konstruiranih predodžbi o *nama* i *njima*, o pripadnosti i družnosti. Mlada generacija počinje dekonstruirati uspostavljene kulturne dihotomije kako bi prekinula nasljeđene netrpeljivosti i promijenila sudbinu svoje obitelji. Tradicionalna kulturna monofonija otvara se različitim glasovima koji će inicirati stvaranje nove transkulturne kolektivne memorije utemeljene na toleranciji i solidarnosti; ne samo kroz puku kontemplaciju, već kao „dinamičan stav, koji se sastoji od anticipacije, razumijevanja i promicanja onoga što se bori za svoj postanak“²³ (Lévi-Strauss 1952: 46).

Najzad, mlađi dramatičari slijede ovaj pravac te uvode inovativne elemente; s jedne strane, bave se temom kineske imigracije, što je prilično rijetko u drugim dramama iz istog razdoblja, te s druge strane, na formal-

²⁰ „Sin solución de continuidad, mágicamente, pasamos del siglo XXI al siglo XX. La Hija de la habitación se ha convertido en la Madre. Está leyendo su libro, antiguo, que ya hemos visto antes. El Padre, anciano, al cruzar la puerta rejuvenece misteriosamente.“

²¹ „Se oye el ruido de los vecinos de arriba. El Hijo mira arriba, luego vuelve a mirar al Padre y al Nieto. Ya ha vivido esa escena, prácticamente idéntica, hace un montón de años. El tiempo le está jugando una mala pasada. Se lleva una mano a la boca, estupefacto.“

²² „Estamos en el siglo XX y en el siglo XXI a la vez. Indistintamente. Tiempo y personajes mezclados. [...] En la habitación, la Madre-Hija está en la cama, agonizando. A su lado, el Padre-Hijo, cogiéndole la mano. Madre-Hija (al Padre-Hijo): ¿Y tú, quién eres?...¿Y yo, quién soy?“

²³ „dynamic attitude, consisting in the anticipation, understanding and promoting of what is struggling into being.“

noj razini pokušavaju sagledati problematiku iz različitih diskurzivnih perspektiva. U prethodno spomenutim dramama *Phil il' Sophija* i *Taihú, orijentalni kabaret* oba autora metakazališnim tehnikama parodiraju klišeje o kineskim imigrantima te razotkrivaju kulturne konstrukte na kojima se gradi stereotipna slika o Drugome. U drami *Taihú* pozornica je postavljena među stolovima stvarnog kineskog restorana, odnosno na mjestu gdje se ta donekle zatvorena imigrantska zajednica na specifičan način integrira u španjolsko društvo. Ova stvarna točka međukulturnog kontakta olakšava prijelaz iz dramske fikcije u stvarnost i otvara mogućnost za stvaranje Trećeg prostora (Bhabha 1994) gdje se glumci i publika potiču na interakciju u oblikovanju nove multikulturne stvarnosti. U slučaju drame *Phil il' Sophija* autor uključuje nekoliko likova u ulozi moderatora: kubansku pripovjedačicu, kor i lik starog Kineza koji kao *deus ex machina* razriješava dramski sukob. Moderator se izravno obraćaju javnosti, komentiraju događanja na pozornici i upliću se u radnju:

DOLORES: Draga publiko, muškarci, žene,
psi, salate i ostali gledatelji,
ne odustajte, ne gubite strpljenje
jer ubrzo ćete se vratiti svojim poslovima.
Al' da slijedimo tradiciju
i da ujedno zadržim svoj posao,
s Resis i Pnigos koketiram
da nam olakšam ovu situaciju.²⁴ (Laiz 2002: 130)

Ovakav pristup omogućava spajanje različitih izvođačkih tradicija gdje autor isprepliće stilove od antičke tragedije do moderne ljubavne saponice, čime razotkriva povijesnu konstrukciju nacionalnih identiteta i kulturno nasljeđe koje modelira predodžbe o Drugome. Oba autora predlažu rješenje dramskog sukoba kroz dijalog različitih tradicija koji ne ukida njihove razlike, već im daje zajednički okvir, sugerirajući da se kulturna kolizija može riješiti samo uvažavanjem različitosti i međukulturnom suradnjom. U tom smislu, migracije podrazumijevaju prevladavanje nametnutih nacionalnih

²⁴ „DOLORES: Querido público, hombres, mujeres,/ perros, lechugas y demás audiencia,/ no se rindan, no pierdan la paciencia/que pronto volverán a sus quehaceres./ Pero ‘pa’ seguir con la tradición/ y a la vez poder conservar mi empleo,/ con la Resis y la Pnigos coqueteo/ e intento amenizar la situación.“

konstrukcija i stapanje u zajednički koncept svjetske kulturne baštine gdje jedino unutar hibridnog društva možemo stvoriti fleksibilno okruženje za opstanak zajednice u budućnosti određenoj globalnim kretanjima.

5. Zaključak

Pregledom tematskih i žanrovskih osobitosti dramskog opusa koji se bavi migracijskom tematikom na prijelazu stoljeća možemo utvrditi na koji način dramski pisci sudjeluju u društvenoj polemici i upisuju nove znakove u španjolski kulturni prostor. Na društvenu važnost ove teme ukazuje činjenica da se njome podjednako bave etablirani dramatičari kao i mlade generacije autora te da su sva djela postavljena na scenu, a mnoga od njih su ovjenčana uglednim kazališnim nagradama: *Pogled tamnog čovjek* (SGAE, 1991), *Ahlán* (Tirso de Molina, 1996), *Petkom u hotelu Karipski mjesec* (Calderón de la Barca, 1999) i *Patera* (Born, 2003), istaknemo li samo neke od njih. U razradi ove važne teme unutar dramskog opusa utvrdili smo tri dominantne tendencije: problematiziranje odnosa između društvene margine i središta, propitivanje održivosti nacionalnih identiteta u okviru globalnih kretanja i međukulturnih utjecaja te, naposljetku, dekonstrukciju jednoglasnog nacionalnog i kulturnog narativa kroz strukturalno poigravanje književnim kanonom.

Kao što je prikazano, kraj XX. stoljeća bilježi prirast useljeničkog stanovništva, posebice iz zemalja Afrike i Hispanske Amerike koje su povijesno uspostavile brojne gospodarske i kulturne veze sa Španjolskom. Osim toga, španjolsko društvo suočeno je i s novom imigrantskom populacijom iz istočne Europe, koja je ostala gotovo nepoznata sve do 80-ih godina, utjecajem političkog rivalstva između SSSR-ova režima i Francove diktature. Iako u središte zbivanja dramatičari postavljaju kulturološki i jezični sukob između doseljenika i lokalnog stanovništva, dramska napetost ne gradi se samo na tim vidljivim oprekama, već ukazuje na ekonomske i pravne nejednakosti koje definiraju kulturno središte u odnosu na marginu. Tim više, navedena opozicija oslikava polarizaciju cjelokupnog španjolskog društva gdje svaki pojedinac u određenim okolnostima može postati Drugi; odbačen, obespravljen, negiran ili marginaliziran.

Nadalje smo prikazali na koji način autori u razradi prododžbe o imigrantu kao Drugome problematiziraju konstrukte nacionalnih, društvenih, kulturnih i inih identiteta. Sveprisutni motivi napuštanja domovine, putovanja i nostalgije za rodnim krajem ukazuju na potrebu za pripadnošću

unutar znanih kulturnih referenci u kojima se pojedinac prepoznaje, dok gubljenje tog sigurnog okvira uzrokuje nelagodu, strah ili čežnju. Međutim, istovremeno se javlja želja za kretanjem, izazovom prelaska utvrđenih geopolitičkih granica i širenjem kulturno-jezičnih obzora koja proizlazi iz usađene ljudske potrebe za promjenom i napretkom. U okviru te dihotomije dramatičari propituju obrasce nacionalnih narativa temeljenih na monolitnoj tradiciji, kao i održivost zadanih monokulturnih identiteta na pragu novog stoljeća obilježenog globalnim kretanjima te kulturnim, socijalnim i ekonomskim međuutjecajima.

U formalnom smislu, iako većina dramskih djela ne pokazuje značajniji odmak od tradicionalne dijaloške razrade, valja istaknuti određene pomake koji na strukturalnoj razini ukazuju na potrebu za višeglasnim sagledavanjem ove tematike. Dramaturgije variraju od realistične i gotovo dokumentarne perspektive kao prikaza imigrantske stvarnosti koja se prenosi putem javnih medija, do postmodernističkog kolaža tekstualnih, scenskih i audiovizualnih izričaja koji propituju diskurzivne stereotipe vezane uz imigrantsko stanovništvo. U tom smislu potvrđuju tezu Garcíje Canlinija o kulturnoj hibridnosti postmodernizma koju ne bi valjalo interpretirati samo „kao etapu ili tendenciju koja bi trebala zamijeniti moderni svijet, već kao način problematiziranja krivo postavljenih veza koje je taj svijet uspostavio prema tradicijama koje je želio isključiti ili prevladati da bi stvorio samoga sebe“²⁵ (1989: 23).

Na tragu navedenih ideja jedna manja skupina dramatičara, među kojima se znakovito nalaze upravo autori mlađe generacije, tematski i strukturalno nadilazi paradigme nacionalnog i monokulturnog diskursa te zaključno nudi mogućnost kulturne sinergije i fleksibilnijeg koncepta transnacionalnog identiteta koji može ići ukorak s tendencijama globalnog svjetskog poretka. Upravo taj koncept utire put novom valu kolektivnog multikulturnog i višeglasnog dramskog stvaralašta koje će obilježiti drugo desetljeće 21. stoljeća na sadržajnom i formalnom planu, što bez sumnje predstavlja izazov budućim istraživanjima ove tematike.

²⁵ „como una etapa o tendencia que remplazaría el mundo moderno, sino como una manera de problematizar los vínculos equívocos que éste armó con las tradiciones que quiso excluir o superar para constituirse.“

Bibliografija

- Alemán, Jorge (2009) *Los otros entre nosotros. Alteridad e inmigración*, Círculo de Bellas Artes, Madrid.
- Alonso de Santos, José Luis (1998) *Salvajes*, Fundación Autor, Madrid.
- Anderson, Benedict [1983] (1990) *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, prevele Nata Čengić i Nataša Pavlović, Školska knjiga, Zagreb.
- Andrés-Suárez, Irene (2002) „Introducción”, *La inmigración en la literatura española contemporánea*, ur. Irene Andrés-Suárez, Marco Kunz i Inés D’Ors, Verbum, Madrid, str. 9–20.
- Arija Martínez, Malco (2003) „Akua, perdida en el tiempo”, *Teatro. Promoción RESAD. 1998-2002*, Espiral/Fundamentos, Madrid, str. 13–73.
- Batlle, Carles (2005) *Tentación*, Fundación Autor, Madrid.
- Belbel, Sergi (2006) *Forasteros*, Ñaque, Ciudad Real.
- Bhabha, Homi (1990) *Nation and Narration*, Routledge, London.
- Bhabha, Homi [1994] (2006) *The Location of Culture*, Routledge, London.
- Botto, Juan Diego; Cossa, Roberto (2005) *El privilegio de ser perro*, Aleph Editores, Barcelona.
- Brooker, Peter (1992) *Modernism/Postmodernism*, Longman, London.
- Buero Vallejo, Antonio (1980) „Acerca del drama histórico”, *Primer acto*, 187, str. 18–21.
- Butler, Christopher (2002) *Postmodernism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford.
- Cabal, Fermín (2007) *Maldita cocina*, Edilesa, León.
- Clifford, James (1997) *Routes – Travel and Translation in the Late Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge.
- Cornago, Óscar (2011) “Dramaturgias para después de la historia”, *Repensar la dramaturgia. Errancia y transformación*, ur. Manuel Bellisco, María José Cifuentes i Amparo Écija, CENDEAC-Centro Párraga, Murcia, str. 263–285.
- Cruz, José (2003) „Taihú, cabaret oriental”, *Teatro. Piezas Breves. Alumnos RESAD. Curso 2002-2003*, Fundamentos, Madrid, str. 117–154.
- De Casso Basterrechea, Alberto (2000) „Los viernes del Hotel Luna Caribe”, *Primer Acto*, 283, 2, str. 65–113.

- De Toro, Alfonso (1997) *Postmodernidad y Postcolonialidad. Breves reflexiones sobre Latinoamérica*, Iberoamericana, Madrid.
- Del Moral, Ignacio (1992) *La mirada del hombre oscuro*, Fundación Autor, Madrid.
- Doll, Eileen J. (2013) *Los inmigrantes en la escena española contemporánea*, Fundamentos, Madrid.
- Eagleton, Terry [1990] (1997) „Nationalism: Irony and Commitment”, *Nationalism, Colonialism and Literature*, ur. Terry Eagleton, Frederic Jameson i Edward Said, University Minnesota Press, Minneapolis, str. 23–38.
- Eagleton, Terry [2000] (2002) *Ideja kulture*, prevela Gordana Popović-Vujičić, Jesenski i Turk, Zagreb.
- Eagleton, Terry; Jameson, Frederic; Said, Edward [1990] (1997) *Nationalism, Colonialism and Literature*, University Minnesota Press, Minneapolis.
- Enzensberger, Hans Magnus (2002) *La gran migración. Treinta y tres acotaciones*, Anagrama, Barcelona.
- Foulkes, Eduardo (2010) *Diferir y convivir. Identidad, goce y multiculturalidad*, Letra Viva, Buenos Aires.
- Galilea Pascual, Mahor (1999) „¡Comed mucha fruta!”, *Teatro: Promoción RESAD 1995-1999*, ur. Mahor Galilea Pascual, Espiral/Fundamentos, Madrid, str.7–75.
- García Canclini, Néstor (1989) *Culturas híbridas*, Editorial Grijalbo, México.
- García-Manso, Luisa (2016) „El teatro español sobre la inmigración en los años 90: Influencia mediática y procesos creativos”, *Hispania*, 99, 1, str. 137–147.
- Hobsbawm, Eric (1991) *Nations and Nationalism since 1780. Program, Myth, Reality*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hobsbawm, Eric; Ranger, Terence (1983) *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hutcheon, Linda (1988) *A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction*, Routledge, London.
- Iglesias Santos, Montserrat (2010) „Representar al Otro: Los imaginarios de la inmigración”, *Imágenes del Otro. La identidad e inmigración en la literatura y el cine*, ur. Montserrat Iglesias Santos, Editorial Biblioteca Nueva, Madrid, str. 9–19.

- Instituto Nacional de Estadística (2002) „Cifras de población / Indicadores demográficos básicos. Datos provisionales a 1 de enero de 2022“, dostupno na adresi https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176951&menu=ultiDatos&idp=1254735572981, posjet 24. ožujka 2023.
- Krotz, Esteban (2002) *La otredad cultural entre utopía y ciencia: un estudio sobre el origen, el desarrollo y la reorientación de la antropología*, Fondo de Cultura Económica, México.
- Krpan, Ivana (2015) „La alteridad en el teatro español contemporáneo: la representación de la identidad multicultural en el cambio del siglo“, *Acotaciones: revista de investigación teatral*, 34, str. 83–110.
- Krpan, Ivana (2018) „«Historias rotas»: la memoria y el olvido en la construcción de la identidad migrante en el teatro español actual“, *Revista de Literatura*, LXXX, 160, str. 521–540.
- Kunz, Marco (2002) „El drama de la inmigración: «La mirada del hombre oscuro» de Ignacio del Moral y «Ahlán» de Jerónimo López Mozo“, *La inmigración en la literatura española contemporánea*, ur. Irene Andrés-Suárez, Marco Kunz i Inés D’Ors, Verbum, Madrid, str. 233–256.
- Laiz, Jesús (2002) „Phil o Sophía“, *Teatro. Piezas Breves. Alumnos RESAD. Curso 2001-2002*, Fundamentos, Madrid, str. 83–145.
- Lévi-Strauss, Claude (1952) *Race and History*, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris.
- Lezaun Echalar, Gemma; Mountasar, Rachid (ur.) (2008) *Teatro y diálogo entre culturas*, Concejalía de Cultura – Festival Murcia Tres Culturas, Murcia.
- López Mozo, Jerónimo (1997) *Ahlán*, AECID, Madrid.
- Martín Alcoff, Linda; Mendieta, Eduardo (2003) *Identities. Race, Class, Gender, and Nationality*, Blackwell Publishing, Oxford.
- Martínez Cernadas, Francisco José (2003) „Amarga ilusión“. *Teatro. Piezas breves. Alumnos RESAD. Curso 2002/03*, Espiral/Fundamentos, Madrid, str. 155–173.
- Mayorga, Juan (1999) „El Dramaturgo como historiador“, *Primer Acto*, 280, str. 8–10.
- Mayorga, Juan (2003) *Animales nocturnos*, La Avispa, Madrid.
- Monleón, José (ur.) (2001) *Mediterráneo, memoria y utopía*, Instituto Internacional del Teatro del Mediterráneo, Murcia.

- Monleón, José; Diago, Nel (2007) *Teatro, memoria e historia*, Universidad de Valencia, Valencia.
- Pallín, Yolanda (1999) *Lista negra*, Escuela Superior de Arte Dramático, Murcia.
- Pedrero, Paloma (2001) *Cachorros de negro mirar*, Espiral/Fundamentos, Madrid.
- Pérez-Rasilla, Eduardo (2010) „Representación de la inmigración en el teatro español contemporáneo”, *Imágenes del Otro. La identidad e inmigración en la literatura y el cine*, ur. Montserrat Iglesias Santos, Editorial Biblioteca Nueva, Madrid, str. 87–115.
- Planell, David [1996] (1999) „Bazar”, *Spanish Plays*, ur. Elyse Dodgson i Mary Peate, Nick Hern, London.
- Recabarren, Eduardo (1997) *Veinte años no es nada*, Sociedad General de Autores y Editores, Madrid.
- Ricœur, Paul (1999) *Historia y narrativa*, Paidós, Barcelona.
- Rosenberg, Sara (1999) „Emigrantes”, *Piezas Breves y Bocetos. Alumnos RESAD nº 5. Curso 1998-99*, RESAD, Madrid, str. 97–105.
- Ruiz Ramón, Francisco (1988) *Celebración y catarsis*, Universidad de Murcia – Cátedra de Teatro, Murcia.
- Soria Tomás, Guadalupe (2010) “Inmigración y novísima dramaturgia española”, *Imágenes del Otro. La identidad e inmigración en la literatura y el cine*, ur. Montserrat Iglesias Santos, Editorial Biblioteca Nueva, Madrid, str. 117–135.
- Spivak, Gayatri (2010) *Nationalism and the Imagination*, Seagull, London.
- Torrente Ballester, Gonzalo (1982) *Ensayos críticos*, Ediciones Destino, Barcelona.
- Vallejo, Juan Pablo (2004) „Patera”, *Primer Acto*, 302, 1, str. 26–54.
- White, Hayden (1987) *The Content of the Form – Narrative Discourse and Historical Representation*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

SUMMARY

Ivana Krpan

SPANISH DRAMA AT THE TURN OF THE CENTURY: THE CONCEPT OF THE OTHER IN THE ANALYSIS OF ONE'S OWN IDENTITY WITHIN GLOBAL MIGRATIONS

This paper studies the topic of global migrations in contemporary Spanish drama at the turn of the century, from the 1990s until the first decade of the 21st century, a period in which we can observe an increasing number of plays that face the problem of multicultural Spanish society. The thematic and structural characteristics of the dramatic corpus show how playwrights participate in social debate and inscribe new signs into the Spanish cultural space. Firstly, we describe the historical, cultural and social context of Spanish opening to migration flows from the European Union, Africa, Latin America and Asia. Secondly, the paper analyses how new circumstances affect the appearance of topics related to migration and Otherness as a complex phenomenon that combines geographical, social, economic, cultural and historical aspects united by the concept of national identity. The research reveals that the frequent motives of marginalization, intolerance and violence express an attitude towards foreigners, but at the same time outline the picture of the broader cultural background and ubiquitous polarization of Spanish society. In addition, we observe that the plays question the migrant discourse based on the motifs of borders, travel, memory and forgetting as the opposition to the chronologically structured national (hi)story. The playwrights question the status of the individual in the new geopolitical, social and cultural circumstances, as well as the sustainability of the monolithic national narrative within the new global order. One part of the dramatic opus also uses postmodern techniques in the deconstruction of that official narrative, whereby the emphasis is placed on the deconstruction of the national discourse on which the idea of a stable cultural identity is built in opposition to the foreign, that is, the Other.

Keywords: *contemporary drama; Spanish play; migration; immigrant; otherness; Postmodernism*

Ivo Fabijanić

EPITAFI NA GROBLJIMA OTOKA PAGA¹

dr. sc. Ivo Fabijanić, Sveučilište u Zadru, Odjel za anglistiku
ivo.fabijanic@unizd.hr orcid.org/0000-0003-4229-744X

izvorni znanstveni članak

UDK 929.55(497.581.1)(210.7Pag)

rukopis primljen: 22. kolovoza 2023; prihvaćen za tisak: 13. prosinca 2023.

U radu istražujemo epitafe koji su zabilježeni na nadgrobnim spomenicima groblja otoka Paga. Ukupno je riječ o dvama gradskim grobljima – u Pagu i Novalji te dvanaest mjesnih ili seoskih groblja: stara i nova groblja u Dinjiškoj, Vlašićima, Povljani i groblja u Gorici, Šimunima, Kolanu, Zubovićima, Metajni i Lunu. U prvoj fazi istraživanja, specifičnom metodom terenskoga istraživanja (Fabijanić 2021.) prikupljeni su svi epitafi na spomenutim grobljima, a u drugoj fazi prikazani su kvalitativni podatci. Učinjena je raščlamba epitafa na osnovi njihove kompozicijske i leksičke strukture, tj. na nominalne, aforističke i literarizirane epitafe, ali i na osnovi njihovih specifičnih karakteristika: prema sadržaju, jeziku, stilu.

Ključne riječi: epitafi; groblja; otok Pag; raščlamba; kompozicija; leksik

1. Uvod

O hrvatskim epitafima i epitafima u hrvatskom kontekstu kao zasebnoj jezičnoj manifestaciji pisane odnosno usmene tradicijske kulture već je pisano. Općenito o epitafima, pisano je i u kontekstu prostora bivše države. Rendić-Miočević istraživao je grčke i latinske poetske, metričke zapise s ka-

¹ Rad je pod istim naslovom predstavljen na međunarodnom skupu 5. Međimurski filološki i pedagoški dani, održanom u Čakovcu, 27. travnja 2023.

menih spomenika antičke Dalmacije, koji su nastali u rasponu od grčke kolonizacije do kasnoantičkoga i ranokršćanskoga doba. (1987: 1). Migotti (2017) je pisala o grobnim spomenicima s epitafima iz triju rimskih gradova sa prostora jugozapadnog dijela nekadašnje rimske provincije Panonije: Andautonije, Siscije i Akva Balise. Ti grobni spomenici s natpisima i reljefima, govore o životu tijekom rimskog razdoblja na području današnje sjeverozapadne Hrvatske. Kroz osam poglavlja predstavljeno je trinaest spomenika iz razdoblja od 1. do 4. stoljeća. Matijević Sokol piše o srednjovjekovnim natpisima na hrvatskom prostoru kao izdanku ranokršćanskih epitafa u kojima se zrcali kršćanski svjetonazor kroz koje se uočavaju i prate koncepcijske, sadržajne i svjetonazorske promjene (2018: 381).

Čolovićev (1983) interes usredotočen je na epitafe koje je zabilježio na beogradskim grobljima. Bavi se književnim aspektom epitafa i sadrži zbirku od 360 tekstova novih epitafa s podacima o groblju gdje se epitaf nalazi i zapisom godine smrti osobe kojoj je epitaf namijenjen (Rajković, 1984: 101–102). Korpus je prikupljen sa 6 beogradskih groblja i 3 groblja iz okoline Beograda (Čolović, 1983: 7). Paternost (1987) je pisao o gramatičkoj i poetskoj strukturi epitafa na slovenskim nadgrobni spomenicima i o sociolingvističkim osobitostima jezika epitafa u Sloveniji (1989). U radu iz 1987. obradio je otprilike 720 epitafa sa 70 slovenskih groblja, a u radu iz 1989. godine obradio je oko 5000 epitafa s 98 groblja. Stanonik (1999) je pisala o slovenskim epitafima kao izvorima za različite povijesne discipline, o epitafima iz 19. stoljeća, onima posvećenima djeci, mladeži, žrtvama nesreća i o šaljivim epitafima. Posjetila je 42 slovenska groblja i prikupila ukupno 900 nadgrobni natpisa. Brkić Vučina i Zovko (2019: 11) istražili su novije epitafe na području zapadne Hercegovine, točnije 2022 epitafa zabilježenih na 128 istraživanih hrvatskih kršćanskih groblja s različitim pristupima njihove analize: povijesnim, antropološkim, književno-umjetničkim. U Botičinoj knjizi o hrvatskim epitafima (2007), koji su prikupljeni u suradnji sa studentima, objavljene su novije nadgrobne prepoznatljive literarne strukture, prenesene su na različitim jezicima (većinom na hrvatskom jeziku) i onako kako su napisane, a obuhvaćeno je njih više od 1800 s gotovo 200 groblja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Poredane su abecednim redom i tipologizirane na nominalne, aforističke i literarizirane. Također, podijeljene su na osnovi njihova sadržaja, prema leksikološkim i stilskim karakteristikama. Nosić (2019) je sa suradnicima (srednjoškolskim učenicima) popisala 1400 epitafa: 517 na varaždinskom gradskom groblju i 883 na okolnim seoskim grobljima. U radu je predstavljeno 200 epitafa sa

spomenutih nadgrobnih spomenika. Epitafi su navedeni prema abecednom redu istraženih groblja, nasumice numerirani i podijeljeni na nominalne, aforističke i literarizirane epitafe. Ovaj sažet pregled literature završit ćemo sa spomenom knjige koja sadrži autorske epitafe. Riječ je epitafima koje je kao svoje osobno poetsko djelo napisao Vojislav Mataga (2018). U djelu se nalazi 136 zapisa o smrti i zagrobnom životu nadahnutih natpisima na stećcima te narodnim poslovicama iz autorova rodnog, neretvanskoga kraja.

2. Epitaf/nadgrobnica: definicija

Školski rječnik hrvatskoga jezika navodi vrlo sažetu definiciju epitafa: *im. m.* (G epitafa; mn. N epitafi, G epitāfā) nadgrobnni natpis.² Sažeta je definicija i *Hrvatskoga jezičnog portala* (HJP) koji ga definira kao „1. natpis na nadgrobnom spomeniku; nadgrobnica i 2. knjiž. pjesma u povodu čije smrti.“³ HJP sadrži i nedefinirani hrvatski sinonim *nadgrobnica* s uputnicom na *epitaf*. Ponešto detaljniju definiciju ponudila je *Hrvatska enciklopedija* koja ga definira kao „kraći prozni ili stihovni nadgrobnni natpis. Sadržajem dotiče istaknutije značajke preminule osobe, a pohvalnim ili podrugljivim tonom obraća se prolaznicima s namjerom da ih potakne na promišljanje vrijednosti života.“⁴ Nosić (2019) navodi definiciju iz *Hrvatskoga jezičnog portala*, međutim, s pogrešnom referencom na *Hrvatsku enciklopediju*. Botičina definicija iscrpnija je i bogatija detaljima u razumijevanju strukture i sadržaja epitafa. Botica navodi da su epitafi „specifična [...] jezična manifestacija poznata u svim grafijskim kulturama, a sežu i do najstarije uporabe grafijskih sustava. Jedna od mogućih definicija epitafa glasi: to je kratka jezična fiksacija kojom se prenosi neka poruka o pokojniku ili nešto drugo u svezi sa smrću; pisana komunikacija među onima koji su osjetili činjenicu smrti. Kao poruke sadržane u riječima (poruka može biti i /s/likovna i nekim drugim znacima/simbolima [...]), mogu se promatrati i kao specifični književni oblici u određenom kontekstu i s izrazito naglašenom funkcijom. Ta naglašena funkcija zasjenila je, ponegdje i zamijenila, i mogući preneseni smisao teksta, pa se utilitarna funkcija nametnula kao najvažnije značenje.“ (2007: 319). Sve navedene definicije epitafa, bilo sažete ili detaljnije, vrijedni su navodi u opisivanju njegove

² <https://rjecnik.hr/?letter=e&page=6>

³ <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>

⁴ <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18151>

strukture i sadržaja, međutim, za naš rad navodimo prilagođenu definiciju koja će najbolje odgovarati opisu i raščlambi korpusa epitafa zabilježenih u predmetnom radu. *Epitaf je, dakle, kratak natpis na nadgrobnom (uzdignutom, polegnutom ili vodoravno pričvršćenom) spomeniku koji može biti proznoj ili stihovnog karaktera. Njime se pokojniku upućuje poruka ili želja (za zagrobni život), prenosi određeni podatak iz života pokojnika, njegova određena karakteristika, na pohvalan, uzvišen ili, pak, podrugljiv način. Ako je poruka iznesena na podrugljiv način, onda je smisao teksta potrebno shvatiti u prenesenom značenju. Namjera iznesena u epitafu može, ali i ne mora imati didaktičku funkciju.*

3. Korpus

Istraživanje je provedeno na dvama gradskim grobljima – u Pagu i Novalji, te dvanaest mjesnih ili seoskih groblja: stara i nova groblja u Dinjiškoj, Vlašićima i Poveljani te na grobljima u Gorici, Šimunima, Kolanu, Zubovićima, Metajni i Lunu. Gledano prema broju grobnica ili grobnih mjesta na kojima je prikupljen, korpus epitafa na Gradskom groblju sv. Karin u Pagu čine 127 epitafa, na Gradskom groblju u Novalji – 145; 22 na novom groblju u Dinjiškoj, a 4 na starom; 30 epitafa na novom groblju u Vlašićima, a 22 na starom; 45 epitafa na novom groblju u Poveljani, a 5 na starom; 6 epitafa na groblju u Gorici, 10 u Šimunima, 92 u Kolanu, 37 u Metajni, 100 u Zubovićima te 114 na groblju u Lunu. Ukupan broj zabilježenih epitafa je 759, a ukupan broj grobnih mjesta na istraženim grobljima je 2950. S obzirom na ukupan broj grobnih mjesta, omjer zapisanih nadgrobница je različit u odnosu na promatrana groblja. Kvantitativnom raščlambom navode se omjeri radi usporedbe prisutnosti epitafa na promatranim grobljima. Ako uzmemo da bi iz perspektive korpusa, uvjetno rečeno, idealan omjer bio 1:1, odnosno da je epitaf prisutan na svakoj pojedinoj grobnici, onda bismo mogli utvrditi da je takav omjer prisutan samo na starom groblju u Dinjiškoj, s bliskim omjerima na grobljima u Lunu, Vlašićima (novo groblje), Kolanu i Zubovićima (od 1:2,3 do 1:2,76). Razmjer je najveći na paškom groblju (1:5,9) nakon kojeg slijede groblja u Dinjiškoj (novo groblje), Novalji, Gorici i Vlašićima (staro groblje) (od 1:5,17 do 1:4,1). U odnosu na spomenute dvije skupine, srednji omjeri (od 1:3 do 1:3,8) razvidni su na grobljima u Poveljani (staro i novo groblje), Metajni i Šimunima. Srednja vrijednost omjera epitafa i grobnih mjesta za sva istražena groblja iznosi 1:3,8 odnosno, otprilike svaka četvrta grobnica sadrži određeni epitaf. Usporedimo li broj zapisanih i obrađenih epitafa u radovima prethodno spomenutih

istraživača i s obzirom na veći geografski odnosno širi urbani kontekst (Čolović – 360, Paternoster 5720 (720 + 5000), Stanonik 900, Brkić Vučina i Zovko – 2022, Botica – 1800 te Nosić 1400), možemo zaključiti da je naš korpus od 795 epitafa dovoljno reprezentativan. Potrebno je naglasiti da će se u ovom radu, zbog objektivnih razloga njegove limitiranosti u veličini teksta, primjerima prikazati samo dio korpusa. Cjelokupan korpus zabilježenih epitafa bit će predstavljen u zasebnoj publikaciji.⁵

Tablica 1. *Prikaz broja zapisanih i obrađenih epitafa, grobnih mjesta te njihovih omjera*

Groblje	Broj epitafa	Broj grobnih mjesta ⁶	Omjer grobnih mjesta i epitafa
sv. Karin, Pag	127	750	1:5,9
Novalja	145	750	1:5,17
Dinjiška, NG	22	124	1:5,6
Dinjiška, SG	4	4	1:1
Vlašići, NG	30	74	1:2,4
Vlašići, SG	22	92	1:4,1
Povljana, NG	45	173	1:3,8
Povljana, SG	5	15	1:3
Gorica	6	28	1:4,6
Šimuni	10	35	1:3,5
Kolan	92	240	1:2,6
Metajna	37	125	1:3,37
Zubovići	100	276	1:2,76
Lun	114	264	1:2,3
Ukupno	759	2950	1:3,8

⁵ Korpus epitafa s gradskog groblja Sv. Karin u Pagu predstavljen je u radu iz 2021., Fabijanić, I. „O jednom metodološkom pristupu bilježenja i raščlambe frazema u natpisima na nadgrobnim spomenicima (epitafima)”. Jezikoslovni zapiski, 27–2; 121–142.

⁶ Ukupan broj grobnih mjesta za Pag i Novalju naveden je prema službenim podacima, a za ostala groblja, prema prikupljenim podacima s terena i ubikacijama učinjenim u našim planovima/kartama.

4. Metodologija

Prethodno smo u uvodnom dijelu, istraživanje podijelili u dvije etape – prva, u kojoj su specifičnom metodom terenskoga istraživanja (Fabijanić 2021) epitafi na spomenutim grobljima prikupljeni, a u drugoj etapi, deskriptivnom metodom, učinjena je njihova raščlamba na osnovi kompozicijske i leksičke strukture, tj. na nominalne, aforističke i literarizirane epitafe, ali i na osnovi određenih specifičnih karakteristika: prema sadržaju, izražajnosti, stilu, figurama riječi.

Metodom terenskoga istraživanja koju smo opisali u radu o frazemima u epitafima na paškom groblju (Fabijanić 2021), po prvi puta na sustavan i pregledan način epitafi su ubicirani, zapisani i klasificirani. Istim načelima prikupljanja podataka o lokaciji groblja, njihovim povijesnim činjenicama, izradom planova (karata) groblja te dodavanjem fotografija groblja, postavljen je temelj za provođenje sljedeće etape istraživanja, one kvalitativne, u kojoj je napravljena analiza jezičnoga materijala prema klasifikaciji Stipe Botice (2007).

Epitafi su zapisivani u periodu od otprilike dvije godine: od svibnja 2021. do kraja ožujka 2023. godine, točnije, za paško groblje u svibnju i lipnju 2021., novaljsko u siječnju 2022., šimunsko u veljači 2022., goriško⁷ groblje u ožujku 2022., oba povljanska u rujnu 2022., oba dinjičarska⁸ groblja u studenom 2022., kolanjsko i lunjsko⁹ u siječnju 2023. te oba vlašićanska groblja i groblja u Zubovićima i Metajni u ožujku 2023. godine.

Podatci prikupljeni na terenu sadrže sljedeće bitne činjenice: identifikaciju lokacije, tj. kraticu ili abrevijaciju grada / mjesta / naselja u kojem se groblje nalazi: PG – Pag, NV – Novalja, LN – Lun, ZB – Zubovići, MT – Metajna, KL – Kolan, ŠM – Šimuni, GR – Gorica, PV – Poveljana, DNJ – Dinjska, VŠ – Vlašići. Budući da u Poveljani, Dinjiškoj i Vlašićima postoje po dva groblja, označena su dodatnim abrevijacijama: SG – staro groblje i NG – novo groblje.). Po potrebi koristi se i slovna odrednica grobnoga polja unutar kojeg se grobno mjesto nalazi, npr. A, B ili C, te redni broj grobnoga mjesta ili grobnice prema broju navedenom u planu ili karti groblja. U našem istraživanju bili su nam dostupni planovi za samo dva gradska groblja – u Pagu i Novalji, a za ostalih dvanaest groblja planove smo napravili sami na osnovi

⁷ Ktetik u ovom obliku koristi se u lokalnim idiomima.

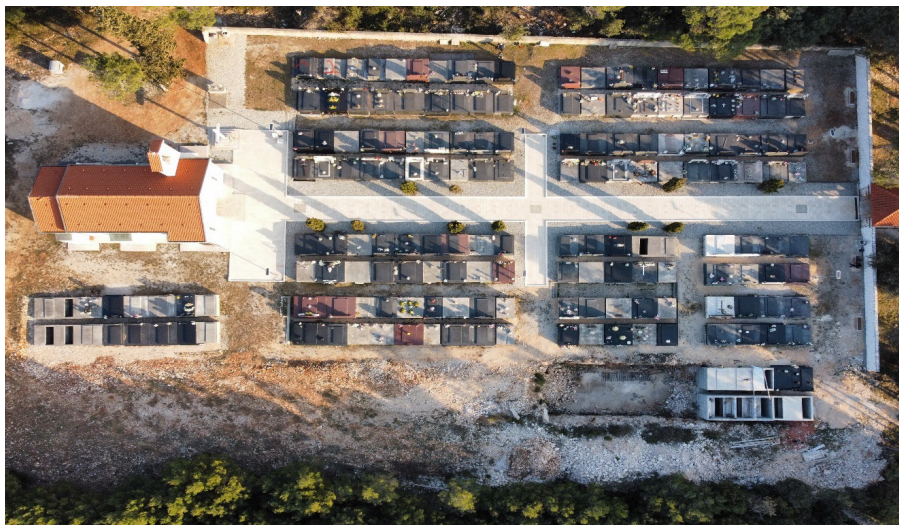
⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

predložaka iscrtanih prema fotografijama učinjenim dronom, koje je za potrebe našeg istraživanja snimio gospodin Elvis Šmit i ljubazno nam ih ustupio. Fotografije su učinjene uređajem DJI Mavic Mini; f/2.8, 1/1250, ISO 100. Iz objektivnih razloga u ovom radu prikazujemo fotografije i ucrtane mape dvaju groblja – starog i novog groblja u Povljani. Ostale fotografije i mape bit će predstavljene u zasebnoj publikaciji.

Mjesno groblje u Povljani nalazi se na 44.351325 i 15.101627. U sklopu groblja nalazi se kapelica. Staro groblje sv. Nikola nalazi se tik uz more (44.3421133,15.106794), sa grobljanskom crkvom Sv. Nikole, koja je povijesni i kulturni spomenik neprocjenjive vrijednosti jer je riječ o starohrvatskoj, predromaničkoj crkvi.¹⁰

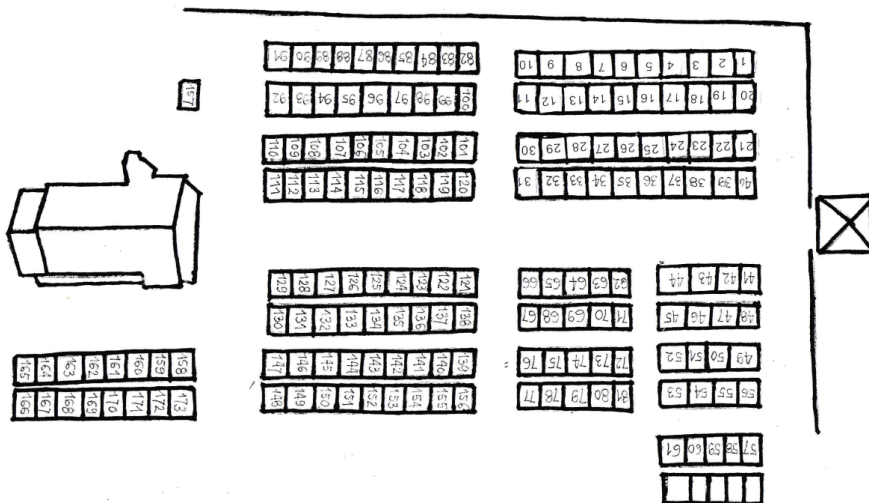
¹⁰ <https://cistoca-povljana.hr/index.php/groblje>

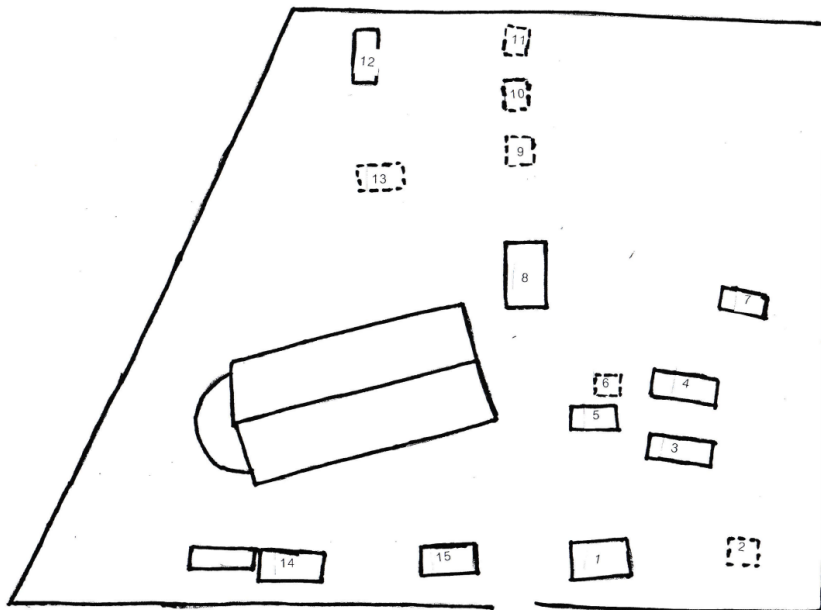
Slika 1. *Fotografija novoga groblja u Povljani iz ptičje perspektive*

Slika 2. *Fotografija staroga groblja u Povljani iz ptičje perspektive*

Slika 3. Plan novoga groblja u Povljani s ubiciranim grobnicama

Slika 4. Plan staroga groblja u Povljani s ubiciranim grobnicama

Nakon ubikacije slijedi prijepis teksta epitafa s grobnog spomenika ili steli (natpisi se prenose u izvornom obliku onako kako su napisani na samom spomeniku, što uključuje velika ili mala slova pri čemu razlika može upućivati i na razliku između velikih tiskanih i malih pisanih grafema, zatim interpunkcijske znakove te eventualne pravopisno-gramatičke anomalije), kratak opis mjesta na kojem se natpis nalazi (na vrhu, sredini ili dnu, u desnom ili lijevom, gornjem ili donjem kutu glavne grobne stele, a ako se na njoj ne nalazi, onda sadrži osnovne podatke o natpisu na zasebnom samostojećem, obično polegnutom spomeniku na plohi grobnice, njegovu stilskom obliku – obično u obliku otvorene knjige, ili pak natpisu na nekom drugom manjem spomeniku koji se nalazi na mjestu izdvojenom od grobnice, npr. ispred, iza ili pored groba). Za potrebe istraživanja i radi uštede prostora, za česte opisne konstrukcije koristile su se sljedeće abrevijacije: GGS – glavna grobna stela, G – gore, D – dolje, DS – desno, L – lijevo te S – sredina.

Većina epitafa nalazi se na glavnom grobnom spomeniku (steli), a manji dio napisan je na dodanim spomenicima, najčešće u obliku otvorene knjige.

Tablica 2. *Primjer korištenoga načela u prikupljanju podataka na terenskom istraživanju i njihove prezentacije*

Groblje / redni broj grobnoga mjesta	Natpis na grobnom spomeniku (epitaf)	Opis lokacije epitafa
LN/10	PODIGAO ZA SEBE I OBITELJ; U TEBE SE GOSPODINE UZDAM; Leti ko lišće što vir ga vije, za let si dušo stvorena. Za zemlju nije, za pokoj nije cvijet što nema korijena. ¹¹ Tin Ujević	GGs, S; polegnuta zasebna stela na sredini površine groba
ZB/91	OVDJE POČIVA U MIRU BOŽJEM; SPOMENIK PODIŽU [...]; OSTAVIO SI NAS ALI ŽIVIŠ U NAŠIM SRCIMA	GGs, G, S; GGs, D, S
KL/7	OVDJE ČEKAMO USKRSNUĆE Blagoslivljaj, dušo moja, Gospodina i ne zaboravi dobročinstva njegova (Ps 103)	GGs, D, DS; zasebna stela, L strana grobnice, otvorena knjiga, DS stranica

Kad je riječ o samom postupku prikupljanja podataka, važno je naglasiti da su nam vrijedni podatci bili samo oni koji nisu uključivali biografske podatke o pokojnicima, npr. ime, prezime, obiteljski ili pojedinačni nadimak pokojnika/-ce te datum rođenja i smrti pokojnika/-ce.

5. Raščlamba i rasprava

U zapisanim epitafima nisu učinjene nikakve pravopisne niti gramatičke izmjene – prenosimo ih onako kako su zapisani (uklesani) na nadgrobnom spomeniku. Pri navođenju primjera epitafa kosa crta (/) označava moguće mjesto diobe teksta, trotočje (...) označava izostavljeni ostatak

¹¹ Zadnja kitica pjesme *Igračka vjetrova* (<https://www.nsk.hr/leti-ko-lisce-sto-vir-ga-vije-uz-130-obljetnicu-rodenja-tina-ujevica/>).

teksta koji nije presudan za razumijevanje određenog tipa epitafa, a trotočje unutar uglatih zagrada ([...]), označava izostavljeno ime pokojnika. Pored oprimjerenoga epitafa nalazi se i njegova oznaka nadgrobno spomenika (grobnice) na kojem je zapisan. Ispred oznake lokacije, npr. PG/7, nalazi se simbol za oznaku izvornosti (< – ‘postalo od’).

Većina epitafa napisana je hrvatskim jezikom, međutim, pronašli smo i one (rijetke) na drugim jezicima: njemačkom, francuskom, talijanskom i engleskom jeziku (1). Kad je riječ o korištenoj grafiji, svi su epitafi napisani latiničkim pismom osim jednoga koji je napisan glagoljičkim pismom (2).

- (1) (a) DIE LIEBE IST STÄRKER ALS DER TOD.¹² (< NV/B/36)
 (b) A mon Frère/Regrets¹³ (< LN/246)
 (c) RIPOSINO IN PACE¹⁴ (< PG/213)
 (d) ... Bye bye¹⁵ (< PV/NG/159)
- (2) ᄀᄁᄀᄀᄀᄀ ᄀ ᄀᄀᄀ ᄀᄀᄀᄀᄀᄀᄀᄀᄀ ᄀᄀᄀᄀᄀᄀᄀ¹⁶ V/A/17)

Većinom su epitafi napisani velikim, tiskanim slovima, a rjeđe malim, pisanim. Vrlo rijetko nađu se i kratice u kombinaciji s ideogramom križa (3).

- (3) (a) O. † Č.¹⁷/USKRSNUĆE NA ŽIVOT VJEČNI (< LN/84)
 (b) O. Č. U.¹⁸ (< LN/89)
 (c) O. † P.¹⁹ (< LN/117)
 (d) SP. POD.²⁰ ZET [...] (< KL/83)

¹² ‘Ljubav je jača od smrti.’ (prev. a.)

¹³ ‘Mom bratu/Sučut’ (prev. a.)

¹⁴ ‘Počivali u miru’ (prev. a.)

¹⁵ ‘Bog’ [bɔg], ‘Pa-pa’ (prev. a.) Zanimljivo je da uz uzvik *bye-bye*, sa značenjem pozdrava za rastanak: ‘zbogom, do-viđenja, pa-pa’, u engleskom postoji i imenica s identičnom grafijom sa značenjima: ‘spavanje; krevet; pajkanje’. (Filipović: 1980: 137).

¹⁶ ‘Život je bio prekrasna vožnja.’ (transl. a.) Iz tehničkih razloga odnosno nedostupnosti određenih glagoljičkih simbola za ligature, epitaf je prenesen u djelomično izmijenjenom obliku, bez ligatura.

¹⁷ ‘ovdje čeka/-ju’ (op. a)

¹⁸ ‘ovdje čeka/-ju uskrsnuće’ (op. a.)

¹⁹ ‘ovdje počiva/-ju’ (op. a.)

²⁰ ‘spomenik podigao/-že’ (op. a.)

Za potrebe našeg istraživanja epitafa na grobljima otoka Paga koristit ćemo se Botičinom podjelom prema kojoj se epitafi klasificiraju trodjelnom tipologizacijom na: *nominalne epitafe*, *aforističke epitafe* (*gnomske*, *paremiološke*) te *literarizirane epitafe* (Botica 2007: 335).

Ovdje je potrebno naglasiti određenu nedostatnost u razlikovanju aforističkih od literariziranih epitafa. Naime, analizirajući korpus predmetnih epitafa uvidjeli smo da podjela na osnovi izvornosti teksta (aforizmi, epigrami, citati, poslovice itd.) kojom se oni svrstavaju u aforističke, a drugi zbog njihove naglašene izražajnosti svrstavaju u literarizirane epitafe, nije dovoljno transparentna jer obje skupine, u prvom redu, sadrže izraze i tekstove kojima je viša razina ekspresivnosti nužna i ključna odlika. Literarnost i funkcionalnost teksta glavne su odlike literariziranih epitafa, međutim, mišljenja smo da se iste ciljne odlike susreću i u aforističkom tipu epitafa. Stoga predlažemo da jedna od dodatnih razlikovnih obilježja između dviju skupina bude ono koje identificira *frazem* kao obveznu sastavnicu epitafa (frazeološka sastavnica), što je posredno i spomenuto kroz prisutnost citata, poslovice (paremiološka sastavnica), aforizama, mudrih misli (gnomska sastavnica) itd. u aforističkom tipu epitafa. Odlika kojom će se dodatno pojasniti razlika jest ona koja pretpostavlja da literarizirani epitafi sadrže tekstove čija će izraženija funkcionalnost biti potvrđena tekstovima obilježenima književnim te naglašeno „uljepšanim“ razgovornim stilovima kojima je cilj primjereno progovoriti o pokojniku/-ci. U kasnijoj razradi navest će se primjeri koji zbog svojih karakteristika mogu biti svrstani u novu, četvrtu skupinu – *aforističko-literariziranih epitafa*.

Nominalnim ili nazivnim epitaforma smatraju se oni u kojima se navode imena i prezimena pokojnika s eventualnim ikoničkim simbolom poput zvijezde (★) ili asteriska (*) uz datum rođenja i/ili križa (†) uz datum smrti. Uz imena i prezimena najčešći su izrazi kojima se obavještava o svojevrsnom vlasničkom statusu grobnoga mjesta, npr. *obiteljska grobnica*²¹ (66 puta), ili se pokojnima upućuju želje poput: *mir vječni* (14 puta), *počiva/-j/-te/-ju/-li u miru* s povremenom dodatnom prostornom odrednicom *ovdje* i dopunom *božjem* (*počivali u miru* 167 puta, *počiva u miru* 72 puta, *počivaj u*

²¹ Na paškom groblju takvi su sklopovi rijetki, međutim, ima sklopova s imenicom *obitelj* i imenom i/ili prezimenom na koje grobnica glasi. Ponekad elementi nisu sročni, npr. *obitelj Fabijanić Nikola* (< PG/455) (op. a., spomen imena i prezimena u ovom slučaju predstavlja izuzetak s obzirom da je riječ o grobnici u vlasništvu autora rada). Na novaljskome groblju, sintagme *obiteljska grobnica* također su rijetke pa prevladavaju sklopovi s imenicom *obitelj*.

miru 11 puta, *počivajte u miru* 4 puta). Vrlo su rijetki ikonički epitafi. Takav je slučaj s epitafom na nadgrobnom spomeniku u Gorici (< GR/27; samostojeća, zasebna stela u obliku otvorene knjige) na kojem, svaku od stranica otvorene knjige ispunjava uklesani upitnik.

Nominalnim epitafima dodat će se oni kojima se obavještava o graditelju/postavljaču/podizaču spomenika. Ima ih popriličan broj, ukupno 78. Njima se, najčešće preko rodbinskih odnosa, a rjeđe s dodanim osobnim imenom, obavještava čitatelja o tomu tko je podigao spomenik, npr.: obitelj, suprug, supruga, djeca, kći, sin, sinovi, braća, sestre, nona, unuk/-ci, praunuci, zet ili komu je spomenik podignut, npr. majci, ocu, roditelju, obitelji, kćeri (dijalektalizmom *hčer* < LN/21), sinu, djeci, djedu, sebi, sebi i svojoj obitelji, nevjesti). Navodimo nekoliko primjera: *SPOMENIK PODIŽU ZAHVALNA DJECA*; [...] *SPOMEN PODIŽE SVOM NEZABORAVNOM SUPRUGU*; *Ovaj spomenik podižu svom milom ocu kćerke*; *Svojim voljenim roditeljima podižu [...]* (< PG 148, 265, 289, 707); *PODIŽE ZAHVALNA SUPRUGA* (< NV/A/52); *SPOMEN PODIŽU ZAHVALNA DJECA I BRAĆA, PODIŽE SVOJOJ NEZABORAVNOJ SUPRUZI, SUPRUG I DJECA* (< LN/98, ŠM/24). Ponekad je identifikacija „podizača“ spomenika skrivena, međutim, moguće ju je odgonetnuti iz konteksta epitafa, npr.: *PODIŽE ZA SEBE I SVOJU DJECU* (< PG/299); *SPOMEN PODIŽU TUGUJUĆA* (< NV/A/42). U jednom se epitafu može iščitati i prebivalište autora koji je „podigao“ spomenik – *PODIŽE SIN [...] IZ AMERIKE* (< ZB/216).

Kako navode Botica (2007: 335) te Brkić Vučina i Zovko (2019: 14), aforističke su one nadgrobnice koje sadrže aforizme, poslovice, mudre misli, epigrame, citate, a kojima se izražava vrlina, dobrota, ljubav, sjećanje, suosjećanje, odanost, bliskost, (božja) volja, prolaznost, zahvale i sl. Kako je prethodno rečeno, dodatno obilježje aforističkoga tipa epitafa jest i prisutnost frazema u njemu.

Navodimo tipične primjere epitafa iz našeg korpusa kojima se izražavaju: zahvalnost (4 a – c), dobrota (5 a – d), bol (6 a – h), opraštanje (7 a – b), ljubav (8 a – h), sjećanje (9 a – c).

- (4) (a) HVALA TI NA DOBROTI SRCA TVOGA I POŠTENJU
DUŠE TVOJE (< PG/209)
- (b) DRAGOM I DOBROM TATI VELIKO HVALA (< PG/227)
- (c) U OVOM KAMENU HLADNOM SJEĆANJE, LJUBAV
I ZAHVALNOST VJEČNO ĆE OSTATI TOPLI (< NV/B/60)

- (5) (a) SVOM DOBROM SUPRUGU I OCU/ŽELE VJEČNI
POČINAK/RASTUŽENA SUPRUGA I DJECA (*< PG/67*)
- (b) DRAGOM I DOBROM TATI/VELIKO HVALA (*< PG/227*)
- (c) ... TVOJA DOBROTA RUŠI SVAKO ZLO,/TVOJE SRCE
VELIKO I PLEMENITO BILO JE I OSTAT ĆE TU ZAUVIJEK
ZA SVE NAS. (*< NV/B/44*)
- (d) ŠTO SI TO U MENI NAŠAO DA SI MOGAO SVRNU TI TAKO
NJEŽNO SVOJE DOBROSTIVO SRCE I ZAVOLJETI MENE! (*< NV/F/92*)
- (6) (a) ... GORKA SUDBINO STRAŠNA/OSTADE NAM SAMO
BOL I SUZE ... NAŠA SUZA VJEČNA (*< PG/193*)
- (b) U CVIJETU MLADOSTI/U TUZI I BOLI/NAPUSTIO SI NAS (*< PG/334*)
- (c) KAŽU DA VRIJEME LIJEČI RANE/NE, NE ČINI TO./
VRIJEME JE UTJEHA TEK ZA BOL, AL' NIJE LIJEK. (*< NV/B/86*)
- (d) ... GORKA JE ISTINA/CRNA SMRT VAS UZE/OSTAHU
USPOMENE PATNJA BOL I SUZE (*< NV/B/97*)
- (e) ... ŽIVIO SI KRATKO BOLI TEŠKOM/POČIVAJ SAD
SLATKO S RAJSKIM SMJEŠKOM. ... (*< KL/148*)
- (f) DOK NEVEN VENE/NESTAJE CVIT/OSTAJE BOL I
TVOJ DRAGI LIK (*< ŠM/19*)
- (g) Vjerujemo da živiš vječno/Anđele moj./Nama je ostala
tuga i bol do ponovnog susreta s Tobom. (*< GR/18*)
- (h) ... NAŠA MALA LJUBAVI/TUGA JE VELIKA I BOL JE
JAKA/NEKA TI JE ZEMLJA LAKA;/NI BOL NI TUGU/
VRIJEME NE BRIŠE./ ŠTO IDE DALJE, BOLI SVE VIŠE. (*< DNJ/NG/37*)
- (7) (a) ZBOGOM ZLATO MOJE (*< PG/323*)
- (b) ... Laku noć/Bye bye (*< PV/NG/159*)
- (8) (a) IMA NEŠTO ŠTO NIKADA NEĆE UMRIJETI LJUBAV
I SJEĆANJE NA TEBE (*< PG/292*)
- (b) U NAŠIM JE SRCIMA TUGA I BOL/OD SVEGA LJUBAVI
OSTALA JE SAMO SOL (*< PG/490*)
- (c) POTOCI SUZA U NAMA TEKU,/ORKANSKA BURA U
NAMA BIJE./ MI SMO TI LJUBAVI MORE BEZ SOLI/
I NIŠTA NIJE/NIJE KO PRIJE (*< NV/B/5*)

- (d) LJUBAV JE JAČA OD SMRTI (< NV/B/36)
- (e) U OVOM KAMENU HLADNOM SJEĆANJE, LJUBAV
I ZAHVALNOST VJEČNO ĆE OSTATI TOPLI (< NV/B/60)
- (f) LJUBAVI NAŠEG ŽIVOTA/POČIVAJ U MIRU ANĐELE ...
Ti si ljubav koja ljubi... (< LN/90)
- (g) RODITELJIMA/U ZNAK LJUBAVI I POŠTOVANJA/
ZAHVALNI SIN I NEVJESTA (< LN/180)
- (h) LJUBAV JE PREVELIKA/TUGA VJEČNA (< LN/194)
- (9) (a) SJEĆANJE NA TEBE UVIJEK ŽIVI (< PG/200)
- (b) U OVOM KAMENU HLADNOM/ SJEĆANJE,/LJUBAV
I ZAHVALNOST/VJEČNO ĆE OSTATI TOPLI (< NV/B/60)
- (c) SPOMEN PLOČU PODIŽU ZA VJEČNI TIHI DOM
I SJEĆANJE NA [...] (< NV/E/51)

Skupini aforističkih epitafa pripadaju i oni primjeri koji sadrže pojmove *smrti* (10 a – h) i *života* (11 a – e).

- (10) (a) SMRT JE BILA JAČA/ALI NIJE I NEĆE IZBRISATI,
TVOJ VEDRI I DRAGI LIK IZ NAŠIH SRCA. (< PG/39)
- (b) IZHENADA/OKRUTNO/SMRT TI ODUZE SREĆU I
LJUBAV NAŠU/OSTAVLJAJUĆI NEIZBRISIVU BOL
U SRCIMA TVOJIH NAJMILIJH (< PG/591)
- (c) GOSPODINE,/TI SVJETILJKU VJERE UŽIŽEŠ,/TMINU
NAŠE SMRTI U VJEČNI ŽIVOT OKREĆEŠ! (< NV/B/18)
- (d) ... GORKA JE ISTINA/CRNA SMRT VAS UZE/OSTAHU
USPOMENE/PATNJA/BOL I SUZE (< NV/B/97)
- (e) SJEDINJENI U KRUTOM ZAGRLJAJU SMRTI,/BRAT
UZ BRATA,/SIN UZ OCA. ... (< NV/C/65)
- (f) VRATA SU SMRTI I GROBA U VLASTI GOSPODINU ...
... GDJE JE SMRTI POMOR TVOJ/GDJE TI JE GROBE
POBJEDA (< NV/D/79)
- (g) PREMUDA NAS ŽALOSTI NEIZBJEŽNOST SMRTI/IPAK NAS
TJEŠI OBEĆANJE USKRSNUĆA JER TVOJIM SE VJERNIMA
GOSPODINE ŽIVOT NE ODUZIMA NEGO MIJENJA (< LN/25)
- (h) MIRUJ,/U SMRTI SE SNIVA (< MT/6)

- (11) (a) VAŠ BROD ŽIVOTA UPLOVIO JE U POSLJEDNJU LUKU ... (< PG/550)
(b) ... ZAŠTO NA PRAGU ŽIVOTA UVENUŠE TA DVA BIJELA
CVIJETA ... (< NV/B/97)
(c) U VJERI I NADI VJEČNOG ŽIVOTA (< NV/B/110)
(d) VJERAN KRISTU/ISTINI/PRAVDI I DOMOVINI/ŽIVOT
DAO BOGU/ODAN SVETU/MILOST SVIMA PODAJ U
SPOMEN NA [...] (< NV/F/64)
(e) LJUBAVI NAŠEG ŽIVOTA/POČIVAJ U MIRU ANĐELE (< LN/90)

Literarizirani epitafi, svojim primjerenim, literarnim tekstom i funkcionalnošću, imaju za cilj postići što veću izražajnost (Botica 2007: 336). U sadržajnom smislu, izdvojiti ćemo neke od najčešće prenesenih misli u promatranim epitafima: *prerana smrt/odlazak/napuštanje* (12 a – f), *pohvala pokojniku* (13 a – j), *prolaznosti* (14), *portret pokojnika (narav, ponašanje)* (15 a – h), *želja za ponovnim susretom i uskrsnućem mrtvih* (16 a – n), *izražena tuga za pokojnikom* (17 a – c), *domoljubni sadržaji* (18 a – h), *biblijski citati, molitve, psalmi, duhovne pjesme, parafraze* (19 a – v), *poslovične tvrdnje* (20 a – n). Potrebno je naglasiti da posljednje dvije skupine (19 i 20), zbog prisutnosti citata ili moguće poslovičnosti, mogu biti dijelom aforističkih i literariziranih epitafa, stoga se predlaže tipološko proširenje na one koji tvore hibridnu skupinu odnosno skupinu aforističko-literariziranih epitafa jer sadrže više ili manje odlika jednih ili drugih.

- (12) (a) PRERANO SI NAPUSTILA NAS I SVOJU MLADOST,
NEISPUNJENIH ŽELJA. [...] (< PG/39)
(b) SVA RADOST SI NAM BIO/PRERANO SI NAS OSTAVIO/
U TUĐINI ŽIVOT IZGUBIO (< PG/308)
(c) MAMA/TVOJA PRERANA SMRT OSTAVILA NAM JE
TUGU I BOL/I OSMJEH NAŠ POHRANJEN JE U GROBU
TVOM (< PG/404)
(d) IZNENADA/OKRUTNO/SMRT TI ODUZE SREĆU I
LJUBAV NAŠU/OSTAVLJAJUĆI NEIZBRISIVU BOL U
SRCIMA TVOJIH NAJMILJIH (< PG/591)
(e) MA/KADA OTIŠLI VOLJENI UVIJEK ODLAZE PRERANO (< NV/B/79)
(f) OVDJE POČIVA U MIRU BOŽJEM/PRERANO SI NAS
NAPUSTIO (< GR/8)

- (13) (a) SVOM DOBROM SUPRUGU I OCU/ŽELE VJEČNI
POČINAK/RASTUŽENA SUPRUGA I DJECA (< PG/67)
- (b) SPOMEN PODIŽE SVOM NEZABORAVNOM SUPRUGU (< PG/265)
- (c) BOGATSTVO JE IMATI NEKOGA KAO ŠTO SI TI./
NE PREŽALJENI SINE NAŠ I BRATE MOJ./TVOJA
DUŠA JE VELIKA I MOĆNA,/TVOJA DOBROTA RUŠI
SVAKO ZLO,/TVOJE SRCE VELIKO I PLEMENITO BILO
JE I OSTAT ĆE TU/ZAUVIJEK ZA SVE NAS./POČIVAO
U MIRU BOŽIJEM (< NV/B/44)
- (d) PEČA OD MLADIĆA/Rado se sićan Tvoje mladosti:/
peča od mladića,/jak,/Tvoje mišice bile kako bati ...
Inače dobar kako kruh,/Pošten, Tvo'i speci'aliteti,/
Tvo'i rižoti, Italia ih nima,/rekli Ćezoti! (< NV/C/16)
- (e) ŽENO PONOSU,/MAJKO/MAJKO MILA,/SRCE NAM
ZEBE ŽIVJETI SADA/UVIJEK BEZ TEBE (< NV/D/91)
- (f) ... VJERAN KRISTU ISTINI/PRAVDI I DOMOVINI/
ŽIVOT DAO/ BOGU ODAN ... (< NV/F/64)
- (g) [...] JE BIO MALI ČOVIK,/AL VELIKOG SRCA,/SVOJU
DRAGOCJENU KRV DARIVAO JE 131 PUTA,/ZA NEKOG
NEPOZNATOG./[...]VELIKA TI HVALA (< LN/69)
- (h) Ti si ljubav koja ljubi/koja izgara za nas/ti si srce koje kuca/
kuca za sve nas! (< LN/90)
- (i) ... MOJ PREMILI UZDISAJU ... (< LN/175)
- (j) Moja jube,/lipi cvite moj ... (< ZB/171)
- (14) Le temps passe,/Le souvenir reste.²² (< PG/578)
- (15) (a) ... Dragi tata,/otkad si vječni san usnio/mi te oplakujemo
jer si nam uzor bio. (< PG/717)
- (b) [...],/MUŽU PRIMJERNI,/OČE MILI ČUJ NAŠ GLAS,/
MOLI BOGA ZA NAS! (< NV/A/52)
- (c) Dobroto naša ... (< NV/B/31)
- (d) TI SI NAŠ ANĐEO/ODUVIJEK I ZAUVIJEK (< NV/D/76)

²² (fra.) 'Vrijeme prolazi, uspomena ostaje.' (prev. a.)

- (e) [...] JE BIO MALI ČOVIK,/AL VELIKOG SRCA ... (< LN/69)
- (f) TU POČIVA MOJA MILA KOJA MI JE VJERNA BILA (< KL/180)
- (g) Ti si ljubav koja ljubi/koja izgara za nas/ti si srce koje kuca/
kuca za sve nas! (< LN/90)
- (h) DRAGI RODITELJI! HVALA VAM ZA USPRAVNOST I
MORAL, TE NA POŠTENOM RODITELJSKOM
HRVATSKOM ODGOJU VAŠI SINOVI (< PV/NG/6)
- (16) (a) DUŠO DUŠA NAŠIH/DO PONOVRNOG SUSRETA
U VJEČNOSTI (< PG/525)
- (b) ... Nama je ostala tuga i bol/do ponovnog susreta s Tobom. ... (< GR/18)
- (c) OVDJE ČEKAJU USKRSNUĆE (< NV/A/19)
- (d) OVDJE U NADI USKRSNUĆA POČIVAJU ČLANOVI
OBITELJI (< NV/A/29)
- (e) IŠČEKUJEM USKRSNUĆE OD MRTVIH (< NV/A/68)
- (f) U NADI USKRSNUĆA/OVDJE POČIVAJU (< NV/D/110)
- (g) POMILUJ MENE GOSPODINE/I ČEKA USKRSNUĆE NA
ŽIVOT VJEČNI (< LN/8)
- (h) OVDE POČIVA I ČEKA USKRSNUĆE (< LN/14)
- (i) PREMDA NAS ŽALOSTI NEIZBJEŽNOST SMRTI/IPAK
NAS TJEŠI OBEĆANJE USKRSNUĆA (< LN/25)
- (j) OVDJE S VJEROM U KRISTA POČIVA/ČEKA USKRSNUĆE (< LN/98)
- (k) Ovdje čekaju uskrsnuće života (< LN/101)
- (l) U NADI USKRSNUĆA/ČEKA TVOJ SLUGA/GOSPODINE! (< LN/118)
- (m) VJERUJU BOG JE LJUBAV I ČEKAJU USKRSNUĆE/
GOSPODINE/UDIJELE IM VJEČNU RADOST U KRAJU
ŽIVIH (< LN/130)
- (n) OČEKUJEMO USKRSNUĆE (< KL/100)
- (17) (a) SVAKOG DANA SUZE POTEKU/POMISLI NA TEBE./
BEZ TEBE OSTAJE TUGA I BOL (< NV/A/79)
- (b) BOL ZA TOBOM NE PRESTAJE (< ŠM/18)
- (c) ... VOLIMO TE PUNO MI/NEZABORAVLJENA NAŠA
MALA LJUBAVI ... (< DNJ/NG/37)

- (18) (a) POGINUO ZA SLOBODU SVOJE DOMOVINE/LAKU
NOĆ DRAGI SOKOLE/USPAVALO TE SVOJOM
PJESMOM JATO ANĐELA (< PG/695)
- (b) Dragi viteže/u vječnu slavu neka te vode hrvatska zemlja
i stijeg slobode. (< PG/717)
- (c) Neka ti je laka hrvatska gruda. (< NV/F/8)
- (d) OVAJ KUTIĆ RODNE GRUDE/TU NAM VJEČNI POKOJ
BUDE/OVA GROBNA OAZA MIRA/DOMOVINA UVIJEK
MILA ... VJERAN KRISTU ISTINI/PRAVDI I DOMOVINI
ŽIVOT DAO ... (< NV/F/64)
- (e) U 30. GODINI POGOĐEN RATNIM GVOŽĐEM/
PREDAO JE SVOJU DUŠU BOGU/KOME RASCVILJENA
ŽENA I DJECA BOGOLJUBNO PREPORUČAJU (< LN/71)
- (f) ZA PRIZNANJE I ZAHVALNOST POGINULIM BORCIMA
U NOR-u IZ NAŠEG MJESTA/PODIŽEMO OVAJ SPOMEN (< KL/191b)
- (g) U SPOMEN HRABRIM I NEUSTRAŠIVIM BORCIMA
3. BAT. KVARNERSKOG ODREDA MORNARIČKE
PJEŠADIJE NOVJ/PALIM 22. XI 1944. ZA SLOBODU
SVOJE DOMOVINE/ZAHVALNI NAROD OTOKA PAGA (< PV/NG/89)
- (h) POVLJANSKI VITEZOVI I MUČENICI DALI ŽIVOT
ZA HRVATSKU/NAVIK ON ŽIVI KI ZGINE POŠTENO/
SPOMEN-PLOČU PODIŽE ODBOR – 1998 (< PV/NG/157)
- (19) (a) „JA SAM USKRSNUĆE I ŽIVOT“²³/DUŠE SU PRAVEDNIKA
U RUCI BOŽJOJ.²⁴ (< PG/64)
- (b) DRAGOCJENA JE U OČIMA GOSPODNJIM SMRT
POBOČNIKA NJEGOVIH (< PG/73)
- (c) ALI JA ZNAM DA JE ŽIV MOJ IZBAVITELJ I DA ĆE
U POSLJEDNJI DAN STATI NAD MOJIM PRAHOM²⁵ (< PG/91)
- (d) POKOJ VJEČNI DARUJ IM GOSPODINE I SVJETLOST
VJEČNA SVIJETLILA IM (< NV/B/61)

²³ Evandjelje po Ivanu 11, 25, Evandjelje po Ivanu 11, 25 (<https://biblija.ks.hr/biblija/JA%20SAM%20USKRSNU%C4%86E%20I%20%C5%BDIVOT>)

²⁴ Knjiga mudrosti, 3, 1, (<https://biblija.ks.hr/knjiga-mudrosti/3?line=1>)

²⁵ Ja znam dobro: moj Izabavitelj živi i posljednji će on nad zemljom ustati. Job 19, 21–27 (<https://www.prostorduha.hr/node/187167>)

- (e) DUH MOJ MIR SAMO U TEBI GOSPODE (< PG/253)
- (f) VJERA TJEŠI KAD LJUBAV PLAČE (< PG/307)
- (g) IMA JEDNO OBEĆANJE DA ĆEŠ OPET DOĆI K NAMA/
TO JE OBEĆANJE VJERE/UFANJA I LJUBAVI²⁶ (< PG/331)
- (h) NEMIRNO JE SRCE MOJE DOK SE NE SMIRI U TEBI
GOSPODINE²⁷ (< NV/A/10)
- (i) PA DA MI JE I DOLINOM SMRTI PROĆI,/ZLA SE NE
BOJIM, JER TI SI SA MNOM. Psalam 23, 1-6 (< NV/A/13)
- (j) DRŽIMO NEPOKOLEBLJIVIM ISPOVIJEDANJE NAŠE
NADE²⁸ (< NV/A/33)
- (k) SAMO JE U BOGU MIR/DUŠO MOJA²⁹ (< NV/A/34)
- (l) GOSPODINE, TI SVJETILJKU VJERE UŽIŽEŠ,/TMINU
NAŠE SMRTI U VJEČNI ŽIVOT OKREĆEŠ! (< NV/B/18)
- (m) IZ DUBINE VAPIJEM K TEBI/GOSPODINE/GOSPODINE/
USLIŠI GLAS MOJ³⁰ (Psalam: 130, 1-6b) (< NV/C/108)
- (n) JA SAM USKRSNUĆE I ŽIVOT/TKO VJERUJE U MENE/
NEĆE UMRIJETI NIKADA,/GOVORI GOSPODIN³¹ (< NV/D/51)
- (o) GOSPODIN JE PASTIR MOJ./NA POLJANAMA ZELENIM
ON MI DAJE ODMORA³² (< NV/E/41)
- (p) ŠTO SI TO U MENI NAŠAO DA SI MOGAO SVRNUTI
TAKO NJEŽNO SVOJE DOBROSTIVO SRCE I ZAVOLJETI
MENE!³³ (< NV/F/92)

²⁶ *Ima jedna duga cesta*, tradicionalna pjesma (<https://www.zamp.hr/baza-autora/djelo/pregled/153922093>)

²⁷ <https://franjevci-st.com/najljepse-misli-svetog-augustina/2301>

²⁸ Heb 10, 23 (<https://book.hr/ufanje-nada-je-bogoslovna-krepost-po-kojoj-ceznemo-za-nebeskim-kraljevstvom-i-vjecnim-zivotom/>)

²⁹ Psalam 62, 2 (<https://biblija.ks.hr/psalmi/62>)

³⁰ Iz dubine vapijem tebi, Gospodine: Gospodine, usliši glas moj! (Ps 130, 1, 2)

³¹ Isus joj reče: Ja sam Uskrsnuće i Život: onaj tko vjeruje u mene, čak i ako umre, živjet će; Ivan 11,25 (<https://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?knjiga=Ivan&prijevod=sve&glava=11>)

³² Gospodin je pastir moj: Ni u čem ja ne oskudijevam; Na poljanama zelenim on mi daje odmora., Psalam 23, 1, 3 (<https://vjeronauk.net/?p=1957>)

³³ Što si to u meni našao, da si mogao svrnuti tako nježno svoje dobrostivo srce i zavoljeti mene?, Bl. Camila Batista (<https://www.monfortanci.com/sites/default/files/krscanska-biblioteka/spisi-svetaca/Molitve-svetaca-Ocu-Sinu-Duhu-Trojstvu.pdf>)

- (r) „I OTRT ĆE BOG SVAKU SUZU S OČIJU NJENIH,
I SMRTI VIŠE NEĆE BITI,/NI TUGE,/NI JAUKA,
NI BOLI VIŠE NEĆE BITI³⁴ (< NV/H/78)
- (s) OBRADOVAH SE KAD MI REKOŠE/HAJDEMO U
DOM GOSPODNJI PS 22³⁵ (< LN/112)
- (š) ŽEĐA DUŠA MOJA TEBE BOŽE³⁶ (< LN/122)
- (t) Blagoslivljaj, dušo moja, Gospodina i ne zaboravi dobročinstva
njegova (Ps 103)³⁷ (< KL/7)
- (u) TI SI PUT/ŽIVOT I ISTINA³⁸ [...] (< PV/NG/81)
- (v) U TEBE SE UZDAJU KOJI ZNAJU IME TVOJE/JER NE
OSTAVLJAŠ ONIH KOJI TE TRAŽE/GOSPODINE³⁹ (< PV/NG/88)
- (20) (a) IMA NEŠTO ŠTO NIKADA NEĆE UMRIJETI/LJUBAV
I SJEĆANJE NA TEBE (< PG/292)
- (b) Milosrđe je Božje veće,/od ljudske slabosti; Gdje ljubav
plače,/vjera pruža utjehu (< PG/425)
- (c) SPOMINJAN/VOLJEN/NEZABORAVLJEN (< NV/B/45)
- (d) MA/KADA OTIŠLI VOLJENI/UVIJEK ODLAZE PRERANO (< NV/B/79)
- (e) KAŽU DA VRIJEME LIJEČI RANE/NE,/NE ČINI TO./
VRIJEME JE UTJEHA TEK ZA BOL,/AL' NIJE LIJEK. (< NV/B/86)
- (f) ZA SVE ŠTO DOLAZI,/NEDOSTAJEŠ. (< NV/B/106)

³⁴ I otrt će Bog svaku suzu od očiju njihovih, i smrti neće biti više, ni tuge, ni vike, ni boli neće biti više, jer prvo prođe., Otkrivenje 21,4 (<https://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?gid=1189&prijevod=sve>)

³⁵ Obradovah se kad mi rekoše: »Hajdemo u Dom Gospodnji!«, Psalam 122, 1–2 (<https://vjeruj.com/blogs/entry/Obradovah-se-kad-mi-reko%C5%A1e-Hajdemo-u-Dom-Gospodnji-2021-05-05>)

³⁶ O Bože, ti si Bog moj: gorljivo tebe tražim; tebe žeda duša moja, tebe želi tijelo moje, kao zemlja suha, žedna, bezvodna., Psalam, 63, 2. (<https://biblija.ks.hr/psalmi/63>)

³⁷ Blagoslivljaj Jahvu, dušo moja, i ne zaboravi dobročinstva njegova, Psalam 103, 2 (<https://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?gid=581&prijevod=sve>)

³⁸ Ti si put, istina i život., Evanđelje po Ivanu 14,6. (<https://biblija.ks.hr/evanđelje-po-ivanu/14?line=6>)

³⁹ Nek' se uzdaju u te koji znaju ime tvoje, jer ne ostavljaš onih što ljube tebe, o Jahve., Psalam 9, 11. (<https://biblija.ks.hr/psalmi/9>)

- (g) [...] Tvo'i speci'aliteti,/Tvo'i rižoti,/Italia ih nima,
rekli Čezoti! [...] (< NV/C/16)
- (h) AKO SI NAS GOSPODINE I DAO SMRTI DA NAS UBIJA/
I GROBU POBJEDU DA NAS SABIRE I RASTVARA/DAO
SI NAM [nečitko] SILU DA NAS OPET SASTAVI (< NV/D/79)
- (i) SVI SMO PRAŠINA NA VJETRU .../VJETAR NE NOSI
ONOGA U ZAJATI,/A TKO KORAČA PLANINAMA/NJEGA
ZAMEĆE I NOSI (< NV/F/12)
- (j) ISTINA JE PRETEŠKA/LJUBAV JE PREVELIKA/TUGA
VJEČNA (< LN/194)
- (k) MIRUJ,/U SMRTI SE SNIVA (< MT/6)
- (l) ... MLAD UMIRE,/TKO JE BOGU MIO. ... (< KL/148)
- (m) Ne biti voljen je nesreća/Ne voljeti nikoga je tragedija (< PV/NG/93)
- (n) VOLJENI NIKAD NE UMIRU (< DNJ/NG/105)

Uz prethodno spomenute koncepte, u korpusu će se pronaći i imenički leksik iz drugih semantičkih polja, npr. **rodbinskih odnosa**: *porodica, roditelji, suprug, supruga, žena, otac (čaća, pape, tata), majka (mama, mäter, mati), djeca, brat, braća, sestra, kćer (hćer), kćeri, sin, sinovi, nona, djed (déd), unuci, praunuci, nevjesta, zet; osjećaja, vjerovanja, stanja i izraza*: *mir, pokoj, ljubav, ljepota, istina, draž, bol, nada (ufanje), vjera (vĭra), istina, utjeha, tuga, patnja, sudbina, slabost, rana, uzdisaj, laž, sreća, radost, plemenitost, moral, sloboda, milost, milosrđe, dobročinstvo, zahvalnost, poštovanje (krijânca), hvala, obećanje, dobrotu, vječnost, spomen, uspomena, sjećanje, želja, osmjeh, san; astronomskih i geoloških pojmova*: *dan, noć, zora, vrijeme (vrĭme), prošlost, budućnost, godina, zvijezda, zemlja (zemljica), svijet (svĭt), sunce, nebo, nebesa, oblak, svjetlost, tmina, prah, prašina, dolina, poljana, planina, oaza, kamen (stĭna), zlato, klisura, cvijet, neven, trava, vjetar (vĭtar), bura, vihor, vode, izvor, potok, val, more, sol, željezo (gvožđe); bioloških pojmova*: *smrt, život, mladost, spavanje (počivanje); čovjek, tijelo (tĭlo), lice, srce, oči, usne, jezik, glas, ruke, mišice, kosti, krv, suza; životinja*: *medvjed (medvĭd), vuk, lisica, konj, ovca, janje (janjac), ptica, orao, galeb, zmija; kulinarstva*: *hrana, kruh, rižoto (rižôt), specijalitet (speci'aliteti), tĕk; nasilja i nasilnoga ponašanja*: *premlaćivanje, mučenje, mučenik, teror, pomor, žrtva, patnja⁴⁰; geografskih pojmova i*

⁴⁰ Navodimo i nekoliko glagola iz ovoga semantičkog polja: *skršiti, izbatinati, zgnječiti, mučiti se, prožderati, ubiti, rušiti, biti* ('tući, udarati'), *potûc*.

etnonima: *Italija (Itali'a), Hrvatska, Amerika, Kolan, Čezoti*⁴¹; **zanimanja i titula:** *svećenik, otac, župnik, don, dekan, nadbiskup, načelnik, pravnik (iurist), kapetan, ribar, pastir, sluga, pobočnik, gospodin;* **pomorstva:** *brod, luka;* **politike i vojne terminologije:** *kraljevstvo, vlast, domovina, narod, siromah, bogataš; borci, vitezovi, mornari, odred, bataljun, pješadija, NOR*⁴², *NOVJ*⁴³, *stijeg;* **arhitektonskih pojmova, građevina i mjesta prebivališta:** *dom, kuća, grob, grobnica, spomenik, lanterna, prebivalište;* **religijskih pojmova:** *duh, duša, uskrsnuće, Bog, Gospod, Gospodin, Isus, Krist, IHTYS*⁴⁴, *Ti, izbavitelj, anđeo, raj, amen, kršćanin, pravednik, grijesi; Sv. Ante, Svi sveti; dolama;* **aktivnosti i procesa:** *vožnja, čekanje, šutnja, ispovijedanje, odgoj;* **književnih djela:** *pjesma (pīšma).*

Nakon imeničkoga, najzastupljeniji je glagolski i pridjevski leksik, koje navodimo prema redoslijedu u planovima groblja. Glagoli se koriste u različitim oblicima, a najčešće u 3. licu jednine **prezenta**. U **1. l. jed.:** *iščekujem, uzdam se, sīćan se, vapijem, uzdižem, pamtim, ufam se, uzdam se* (ponekad u pogrešnom obliku *uzdajem se*), *znam;* u **2. l. jed.:** *užežeš* (korišten je pogrešan oblik *užižeš*), *okrećeš, mōreš, očituješ, mūčiš, sidiš, vidiš, nedostaješ, živiš, ostavljaš, upoznaš, jesi;* u **3. l. jed.:** *podize, smiri se, počiva, je, ostaje, mijenja, stječe, ruši, bije, liječi, dolazi, miruje, vjeruje, govori, ubija, sabire, sastavi, zebe, daje, nosi, korača, zameće, živi, tješi, plače, pruža, čuti (se), diše, čuva, liči, prestaje, sniva, obnavlja, postaje, daje, uči, vjeruje, umire, umre, ode, počiva, prestaje, vene, nestaje, ostaje, dolazi, živi, 'zgine, postoji, učini, fali, briše, ide, boli, čeka, vije, žalosti, tješi, oduzima* (i u dijalekatnom obliku *oduzimlje*), *ide, donosi, ljubi, izgara, kuca, žeđa, udijeli, mijenja, umre;* u **1. l. mn.:** *vidimo, čujemo, osjećamo, volimo, oplakujemo, možemo, očekujemo, podižemo, znamo, uzdajemo se;* u **2. l. mn.:** *zastanete;* u **3. l. mn.:** *čekaju, poteku, teku, podižu, počivaju, odlaze, stegnu, ostaju, svjedoče, žele, vode, čuvaju, krates, podižu, umru, osjete, uzdaju, znaju, traže, odlaze, napuste, žive, vole, tuguju, preporu-*

⁴¹ Čezoti odnosno Čozoti, talijanski ribari koji su nekad u dalmatinskom priobalju potezali koču na jedra. „Stanovnici talijanskog grada Chioggie u Mletačkoj laguni, vrsni pomorci i ribari (u Splitu su prodavali ribu na brodovima).“ <http://www.bartul.hr/epublication/rjecnik/files/assets/basic-html/page52.html>.

⁴² narodnooslobodilački rat

⁴³ Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije

⁴⁴ Ikthys (grč. *ἰχθύς*: riba), u ranome kršćanstvu, simbol Krista. Upotrebljavao se kao akronimni izraz (Isus Krist, Božji sin, Spasitelj). Često je lik ribe (ideogram) zamjenjivao pisanje simbola. Ikthys. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27029>.

čaju, vjeruju, Rjeđe u **infinitivu**: *imati, proći, ostati, potuć, prežalit, svrnuti, voljeti, zavoljeti, biti, potražiti, živjeti (živît), izbrisati, stati, umrijeti (umrît), doći, znât, virovati, zaboraviti, plâkat, íci, rastaviti*; u **imperativu** u **2. l. jed.:** *počivaj, čuj, moli, veličaj, živi, daruj, usliši, budi, podaj, leti, odmori, vodi, pomiluj, leti, spavaj, primi, miruj, blagoslivljaj, zaboravi, učini, čekaj, zapamti, snivaj, budi, kaži, donesi, moli* i u **2. l. mn.** – *tugujte, molite, snivajte*; **futuru**: *ostat će, istrajat će, dat će se, živjet će (ćeš), umrijet će, izvest će, poželit će, zahvatit će, odazvat će se, sačuvat ću, izbavit ću, otrt će, pratit će, poći ću, sudit ćeš, bojat će se, ljubit ću, voljet ću*. U **perfektu** su zabilježeni oblici: *bio (-la, -le), ugasila, skrila, volio (volil), oprostil, rekli (-a), mogao, (môgal), sreli, umro, podigao (-li), podignula, dao (-li), stvorio, stvara, letio, našao, napustio (-la), radio, postigao, uživao, tražio, imao, izbatinao, ostrigao, ukrotio, zgnječio, zazirao, štitio, branio, hranio, bacili, ostavio (-la), izgubio (-li), ostao (-la), uzelo, uplovio, poginuo, gradio, učinio, darivao, predao, rastavila, živio, slomio, poginuo, govori, štovala, ostala, otišao (-li), napila, utemeljio, postao, udre, a u aoristu: uvenuše, ostade, ostadoše* (korišten je pogrešan oblik *ostahu*), *uze, reče, pođe, podigoše, usnu* (korišten je pogrešan oblik *usnio*), *obradovah se, rekoše, sagradi, blagoslovi* i **imperfektu** – *postojasmo*.

Primjere zabilježenih pridjeva podijelili smo na **opisne**: *vječan (vīčan), jak (jači), vedar, drag (najdraži), dobar, dragocjen, živ, zahvalan, gorak, milostiv, nezaboravan, slab, rasparan, bujan, trošan, varav, haran, mio (najmiliji, premio), tih, tužan, ponovan, miran, voljen, nemiran, orkanski, velik (najveći, prevelik, ali i pogrešan oblik *velicom /milosrđu/), moćan, plemenit, lijep (lîpi; najljepši), hladan, topao, strašan, okrutan, težak (pretežak), bijel, crn, zelen, pošten, krut, milosrdan, rodan, odan, vjeran, svet, nježan, blag, mâl (mali), nepoznat, nov, jedini, blažen, sladak, čist, mlad, nasljedan, pošten, hrabar, čvrst, cio (cîli), lak (lahki), umoran, žedan, neizbrisiv, nepokolebljiv, nenadoknadiv, primjeren, uplakan* i **posvojne pridjeve i ktetike**: *seoski, mornarički, Zaharijin (Zakarijin), božji, nebeski, tjelesan, groban, morski, obiteljski, fašistički, roditeljski; hrvatski, zadarski, kolanjski, paški, novaljski, povljanski, šibenski, kvarnerski*. Tu su i primjeri **glagolskih pridjeva aktivnih**: *poginuo, pali, počivali (-la, -le), svijetlila, uspavalo, vridilo*; **glagolskih pridjeva pasivnih**: *zagrljen, pohranjen, ožalošćen, neprežaljen, spominjan, voljen, nezaboravljen, neispunjen, pokopan, sjedinjen, ljubljen, neproživljen, neostvaren, gonjen, pogodan, rastužen* (zabilježen je pogrešan oblik – *ražtužena*), *preuzvišen, podignut*. Zabilježeni su i primjeri **glagolskih priloga sadašnjih** – *tugujući i sudeći*.*

Povremeno se u epitafima nađe i na citirane (parafrazirane) dijelove pjesama ili cijelih pjesama, popularnih hitova ili lirske poezije (21 a – m). U

našem korpusu zabilježili smo ukupno trinaest pjesama od kojih su tri pjesme lokalnih pjesnika – Borisa Palčića Caskina, Šime Šugara i Ivana Gligore (21 e, h, j).

- (21) (a) ISTRAJAT ĆE TILO,/DAT SE NEĆE STINA,/A I TI SI
S NAMA I NEKA TE NIMA⁴⁵ (< NV/D/3)
- (b) ... KUD IDE OVAJ BROD,/JA ZNAM DA POVRATKA
NEMA!⁴⁶ (< LN/69)
- (c) OPET ĆE NAS ZAGRLJENE/NAĆI SKUPA ZORA BILA⁴⁷ (< PG/243)
- (d) ZA SVA-KU DO-BRU RIJEČ ... OD SVEG TI SR-CA
HVA-LA⁴⁸ (< PG/714)
- (e) PEČA OD MLADIĆA/Rado se sićan Tvoje mladosti:
/peča od mladića,/jak,/Tvoje mišice bile kako bati,/
Ki se je potuč volil,/Nisi mu oprostil!/?Inače dobar
kako kruh,/Pošten,/Tvo'i spe-ci'aliteti,/Tvo'i rižoti,/
Italia ih nima,/rekli Čezoti!/Oca i mater nikad nisi
mogal prežalit... Ali dragi [...],/dragi [...],/pisnici rekli:
kad se Matere i Oci potli smrti svojiman najmilijiman
ne bi sreli.../za svu draž,/ljubav bi bila najveća laž./
Počivaj u miru Božjem,/Boris Palčić Caskin (< NV/C/16)
- (f) Leti ko lišće što vir ga vije,/za let si dušo stvorena./
Za zemlju nije, za pokoj nije cvijet što nema korijena.
Tin Ujević (< LN/10)
- (g) O LIJEPA/O MILA/O SLATKA SLOBODO/JER VIČNI
BOG TE JE DAO/SVA DOBRA OVOG SVIJETA/SVI
LJUDSKI ŽIVOTI/NE MOGU BITI PLATA TVOJOJ
ČISTOJ LJEPOTI⁴⁹ (< KL/13)

⁴⁵ *Sutra će te ponit* (1989); stihovi: Jakša Fiamengo; glazba: Krešimir Magdić; <http://scena.hgu.hr/naklapskinacin/sutraceteponit.htm>

⁴⁶ *Kud plovi ovaj brod*; stihovi: Esad Arnautalić; glazba: Arsen Dedić; <https://www.zamp.hr/baza-autora/djelo/pregled/133118155>

⁴⁷ *Zora bila* (2010); izvođači: Tomislav Bralić i klapa Intrade, autor teksta: Sanja Tafra, autor glazbe: Pero Kozomora. <https://www.zamp.hr/baza-autora/djelo/pregled/154253625>

⁴⁸ *Fala*, autor: Dragutin Domjanić. <https://www.poezija.hr/fala-dragutin-domjanic/>

⁴⁹ *Himna slobodi*, autor: Ivan Gundulić. https://hr.wikipedia.org/wiki/Himna_slobodi

- (h) SAMOJ ZEMLJI MOREŠ VIROVATI/DA JE ONA NAŠA
PRAVA MATI/BOGU DUŠU CRNOJ ZEMLJI TILO/TO ĆE
BITI TAKO JE I BILO/ISPIVA ŠIME ŠUGAR (*< KL/15*)
- (i) ZANAVIK JE PAPE ZASPA/SAMO ŽELJA JOŠ JE BUDNA⁵⁰ (*< KL/16*)
- (j) Ćačo,/kako si ti,/radi krijance san ti govori Vi,/ćačo,/je se
mučiš,/ili sidiš,/ćačo,/je me vidiš i je s tobom mat?/To bi voli znat!
Ivan Gligora (*< KL/199*)
- (k) PRIJE JUTRA UMORAN/RIBAR ČEKA NOVI DAN (*< DNJ/NG/28*)
- (l) O/šibenska pismo tiha/sve si rekla u dvi riči/napila si žedne
usne mogu/na kraj svita ići./O/šibenska pismo mila/
sve si bila i sve jesi/lanterna mi noćas budi/put mi kaži
i donesi.⁵¹ (*< DNJ/NG/113*)
- (m) JESI LI POSTAO TRAVA ILI OBLAK KOJI NESTAJE/
SVEJEDNO./I NA KLISURAMA ORLOVI TE PRATE/I U
VODAMA I MEĐU ZVIJEZDAMA/NE MOGU SE RASTAVITI
OČI/IZVORI KOJI ISTOM MORU GLEDAJU/NEMA
RASTANKA/NEMA SMRTI/AKO OSLUŠKUJEM VJETAR/
ČUJEM TVOJ GLAS/AKO U SMRT GLEDAM/ČUJEM
TVOJU PJESMU⁵² (*< VŠ/SG/9*)

Jedan se epitaf svojim sadržajem ističe (22) jer „dotiče istaknutije značajke preminule osobe, a pohvalnim ili podrugljivim tonom obraća se prolaznicima s namjerom da ih potakne na promišljanje vrijednosti života.“⁵³ Međutim, to obraćanje prolaznicima je neizravno jer se, prije svega, obraća pokojniku (samom sebi), a potom prolazniku, kojemu se na taj način izaziva pozornost na činjenicu smrti, životne paradokse, osobne nedostatke i mane, siromaštvo, dobru namjeru, razočaranost u ljude, potrebu odupiranja nepravdi bilo koje vrste itd. O obiteljskim nesuglasticama govorio je jedan epitaf na lunjskom groblju, u obliku naljepnice. Riječ je bila o

⁵⁰ *Maslina je neobrana*, Autor glazbe: Dušan Šarac; Autor teksta: Dragutin Drago Britvić; <https://www.zamp.hr/baza-autora/djelo/pregled/133057402>

⁵¹ *Šibenska balada*, Autor glazbe: Dušan Šarac; Autor teksta: Krste Juras; <https://www.zamp.hr/baza-autora/djelo/pregled/133143928>

⁵² *Rastanak*, Jure Kaštelan, <https://www.nsk.hr/nema-rastanka-nema-smrti-u-spletovegorja-u-spomen-na-juru-kastelana/>

⁵³ epitaf. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18151>.

molbi upućenoj ostatku obitelji: „Molim obitelj da ne dira grob mojeg oca“. U kasnijem posjetu spomenutom groblju, epitaf je uklonjen pa ga nismo u mogućnosti ubicirati. Prijekor odnosno okrivljavanje za smrt i informaciju o uzroku nasilne smrti nalazimo u epitafu na novaljskom groblju (23).

- (22) OVDJE POČIVA SEOSKI ŽUPNIK IHTYS./KOJI JE RADIO
ŠTO JE MOGAO./HTIO ŠTO NIJE POSTIGAO./UŽIVAO ŠTO
NIJE ŽELIO./TRAŽIO MIR KOJEGA NIJE NAŠAO./IMAO JE
DUG JEZIK./ŽULJAVE RUKE,/HITRE NOGE./DOBAR TEK,/
SLABU HRANU,/RASPARANU DOLAMU./BUJNU MAŠTU./
TROŠNA KOLA,/VARAVOGA KONJA./DOBRU NAMJERU./
IZBATINAO JE NA PASJU MEDVIDE,/SKRŠIO ZUBE
VUKOVIMA./OSTRIGAO ČAMPRAGE ORLOVIMA./
UKROTIO JE LISICE./ZGNJEČIO JE ZMIJE./ LJUBIO
SIROMAHE./ZAZIRAO OD OGAVNIH BOGATAŠA./
ŠTITIO JE OVCE,/BRANIO JANJCE I HRANIO IH./
NAPOKON OVCE I JANJCI PROŽDRLI GA,/A NJEGOVE
KOSTI BACILI U GROB./DUŠA NJEGOVA POĐE
BOGU NA SUD./MOLITE ZA NJ! (*< PG/BB/1; između 248 i 249*)
- (23) UMRO U ZADARSKOJ BOLNICI NAKON DVODNEVNOG
MUČENJA I PREMLAČIVANJA OD STRANE NOVALJSKE
KOMUNISTIČKE VLASTI/NE ZNA SE GDJE JE POKOPAN (*< NV/C/49*)

Kad je riječ o jeziku epitafa, prevladava hrvatski standardni jezik i njegove se zakonitosti, u načelu, poštuju. Povremeno se pojave tekstovi na dijalektu (čakavskom) i lokalnom narječju (cakavskom) (npr. 13 j; 21 e, h, j).

Stilski gledano, a potvrđuje se to i pleonazmima (24 a – d), kao i u Botičinom istraživanju (2007: 339) dominira funkcionalni stil s primjesama razgovornoga, publicističkoga, i književnoumjetničkog stila.

- (24) (a) Bio si naš galeb/Otišao brzo ko ptica/
Iza tebe ostadoše suze/I naša uplakana lica (*< DNJ/NG/115;*
galeb – brzo ko ptica, suze – uplakana lica)
- (b) Dragi tata, otkad si vječni san usnio ... (*< PG/717; usnuti san*)
- (c) TI SI NAŠ ANĐEO ODUVIJEK I
ZAUVIJEK ... (*< NV/D/76; oduvijek i zauvijek*)
- (d) Snivajte nam sanak blagi ... (*< LN/5; snivati sanak*)

Metafora je najčešća figura u istraženim epitafima, npr. *zlato moje* (< PG/323), *brod života, posljednja luka, mirno /nebesko/ more* (< PG/550), *drugi sokole* (< PG/695), *tihi dom* (< NV/A/4), *dolina smrti* (< NV/A/13), *vrijeme je utjeha* (< NV/B/86), *dva bijela cvijeta* (< NV/B/97), *naš anđeo* (< NV/D/76), *ženo ponosu* (< NV/D/91), *anđele bijeli* (< NV/H/78), *moj premili uzdisaju* (< LN/175), *vječni dom* (< ZB/90), *moja zvijezdo jedina* (< ZB/115), *lipi cvite moj* (< ZB/171), *drugi dom* (< PV/NG/14), *drugi kamen* (< PV/NG/115), *anđelu mali* (< DNJ/NG/37) itd.

Naposlijetku, spomenut ćemo pravopisnu i gramatičku deficijenciju u promatranim epitafima. Najvjerojatniji razlozi su ekonomske prirode jer svaki znak ima svoju novčanu vrijednost te tako dodatno poskupljuje sam epitaf. Kod pravopisa, najčešće je riječ o izostavljanju interpunkcijskih znakova – zareza i točke, ali i pogreškama u grafemima, umetanju *ije* gdje bi trebalo biti *je*, razdvajanju prefiksa od osnove, zamijeni č s ć, sljepljivanju prijedloga sa zamjenicom u instrumentalu, izostavljanju prijedloga (25 a – m).

- (25) (a) IMA NEŠTO ŠTO NIKADA NEĆE UMRIJETI LJUBAV I
SJEĆANJE NA TEBE (< PG/292; Ima nešto što nikada
neće umrijeti. Ljubav i sjećanje na tebe;
ili: Ima nešto što nikada neće umrijeti –
ljubav i sjećanje na tebe.)
- (b) SVA RADOST SI NAM BIO PRERANO SI NAS
OSTAVIO U TUĐINI ŽIVOT IZGUBIO (< PG/308; Sva radost si nam bio.
Prerano si nas ostavio,
u tuđini život izgubio.)
- (c) VAŠ BROD ŽIVOTA UPLOVIO JE U POSLJEDNJU
LUKU MIRNO VAM BILO NEBESKO MORE (< PG/550; Vaš brod života
uplovio je u posljednju luku.
Mirno vam bilo nebesko more!)
- (d) IZHENADA OKRUTNO SMRT TI ODUZE SREĆU
I LJUBAV NAŠU OSTAVLJAJUĆI NEIZBRISIVU
BOL U SRCIMA TVOJJIH NAJMILJIH (< PG/591; Izenada, okrutno,
smrt ti oduze sreću i ljubav našu,
ostavljajući neizbrisivu bol
u srcima tvojih najmilijih.)
- (e) NEKA TE ČUVAJU ANĐELI (< PG/662; Neka te čuvaju anđeli!)

- (f) POMILUJ MENE BOŽE PO VELICOM MILOSRĐU
SVOME ... RAŽTUŽENA ŽENA MILOM SUPRUGU (*< LN/175; velikom, rastužena*)
- (g) ... OSIJEĆAMO DA SI TU IZMEĐU NAS ZAUVIJEK
U NAŠIM SRCIMA.
... NE PREŽALJENI SINE NAŠ I BRATE MOJ. (*< NV/B/44; osjećamo, neprežaljeni*)
... POČIVAO U MIRU BOŽIJEM. (*< NV/B/44; božjem*)
- (h) ... SAMO OVAJ KAMEN PLOČE TVOJE MUKE
NEK SVJEDOČE ... (*< NV/F/64; svjedoče*)
- (i) OVDE POČIVA I ČEKA USKRSNUĆE (*< LN/14; ovdje*)
- (j) POKOJ VLJEČNI (*< ZB/144, VŠ/NG/27, 38; vječni*)
- (k) SPOMENIK PODIŽU SINOVI [...] SA OBITELJIMA (*< KL/144; s obiteljima*)
- (l) ... NEOSTVARENE ŽELJE OTIŠLE SU STOBOM ... (*< NV/F/11; s tobom*)
- (m) SVAKOG DANA SUZE POTEKU POMISLI NA TEBE. ... (*< NV/A/79; pri pomisli*)

Također navodimo nekoliko primjera gramatički netočnih oblika, poput pogrešnog glagolskog oblika u aoristu, prezentu ili perfektu (26 a – g) i neuobičajenog redosljeda/kombinacije ili izbora riječi (27 a – d) ili leksičkih izmjena u usporedbi s izvornim tekstovima/stihovima (28 a – b).

- (26) (a) ... OSTADE NAM SAMO BOL I SUZE ... (*< PG/193; Ostadoše nam samo bol i suze.*)
- (b) U TEBE SE GOSPODINE UZDAJEM (*< PG/532; U tebe se, Gospodine, uzdam.*)
- (c) SPOMENIK PODIŽE ZAHVALNA SUPRUGA I DJECA (*< PG/607; Spomenik podižu zahvalna supruga i djeca.*)
- (d) ... otkad si vječni san usnio ... (*< PG/717; otkad si vječni san usnuo*)
- (e) GOSPODINE, TI SVJETILJKU VJERE UŽIŽEŠ ... (*< NV/B/18: užežeš*)
- (f) ... KAD ZASTANETE PORED HUMKI NAŠIH ... (*NV/F/22; pored humaka*)
- (g) ... DJECA S OBITELJI (*LN/107; djeca s obiteljima*)

- (27) (a) U CVIJETU MLADOSTI/U TUZI I BOLI/NAPUSTIO
SI NAS (**< PG/334**)
- (b) TIHI DOM OBITELJSKE GROBNICE (**< NV/C/17: tihi dom;
obiteljska grobnica**)
- (c) ... PREDAO JE SVOJU DUŠU BOGU/KOME
RASCVILJENA ŽENA I DJECA BOGOLJUBNO
PREPORUČUJU (**< LN/71; ucviljena
ili rastužena**)
- (d) Ovdje čekaju uskrsnuće života (**< LN/101; uskrsnuće života /?/**)
- (28) (a) OD SVEGA/LJUBAVI/OSTALA JE SAMO SOL (**< PG/490; < 'Od mora
ljubavi, ostala je samo sol'⁵⁴**)
- (b) IZ DUBINE VAPIJEM K TEBI/GOSPODINE [...] (**< NV/C/108: Iz dubine
vapijem tebi, Gospodine.
/Ps 130, 1, 2/**)

6. Zaključak

Naše je istraživanje bilježenja i raščlambe epitafa pokazalo da su prethodno postavljene teze o mogućnosti provođenja terenskoga istraživanja s utvrđenim metodološkim okvirom (Fabijanić 2021), ponovno potvrđene te su ovakvim znanstvenim pristupom i postupkom dovele do konkretnih rezultata u raščlambi i razvrstavanju epitafa. Istraživanje je provedeno na dvama gradskim grobljima – u Pagu i Novalji, te dvanaest mjesnih ili seoskih groblja: stara i nova groblja u Dinjiškoj, Vlašićima i Poveljani te na grobljima u Gorici, Šimunima, Kolanu, Zubovićima, Metajni i Lunu. Ukupan broj zabilježenih epitafa je 759, a ukupan broj grobnih mjesta na istraženim grobljima je 2950. Srednja vrijednost u omjeru epitafa i grobnih mjesta na svim istraženim grobljima iznosi otprilike 1:4. Metodom terenskoga istraživanja epitafi su ubicirani, zapisani i klasificirani. Nakon izrade planova groblja, postavljen je temelj za provođenje sljedeće etape istraživanja, one kvalitativne, u kojoj je napravljena analiza jezičnoga materijala prema klasifikaciji Stipe Botice (2007.). Deskriptivnom metodom, učinjena je njihova raščlamba na osnovi kompozicijske i leksičke struktu-

⁵⁴ *Zar je voljeti grijeh* (1988.); izvođačica: Meri Cetinić, autori teksta: Zvonimir Pupačić i Zvonimir Stipičić, autor glazbe: Joško Banov (<https://www.discogs.com/release/6624472-Various-Split-90-Splitski-Biseri-1980-1990>)

re, tj. na nominalne, aforističke i literarizirane epitafe, ali i na osnovi određenih specifičnih karakteristika: prema sadržaju, izražajnosti, stilu, figurama riječi.

Većina epitafa napisana je hrvatskim jezikom, ali ima ih i na: njemačkom, francuskom, talijanskom i engleskom jeziku. Svi su epitafi napisani latiničkim pismom osim jednoga koji je napisan glagoljičkim pismom. Većinom su napisani velikim, tiskanim slovima, a rjeđe malim, pisanim. Vrlo rijetko nađu se i kratice u kombinaciji s ideogramom križa. Prevladava hrvatski standardni jezik i njegove se zakonitosti, u načelu, poštuju. Povremeno se pojave tekstovi na dijalektu (čakavskom) i lokalnom narječju (cakavskom).

Trodjelna klasifikacija na: nominalne epitafe, aforističke epitafe te literarizirane epitafe (Botica 2007: 335) pokazala je da je najviše nominalnih epitafa. Učinjena je i svojevrsna metodološka nadogradnja u tipološkom razlikovanju i prepoznavanju epitafa. Zbog sličnosti između aforističkih i literariziranih epitafa predloženo je da aforistički kao obveznu sastavnicu sadrže frazem, a da literarizirani epitafi sadrže tekstove čija će izraženijsa funkcionalnost biti potvrđena tekstovima obilježenima književnim i naglašeno „uljepšanim“ razgovornim stilom. Ujedno je, zbog prisutnosti obilježja iz obaju tipova predložena i četvrta skupina – aforističko-literariziranih epitafa. Uz imena i prezimena najčešći su izrazi kojima se obavještava o svojevrsnom vlasničkom statusu grobnoga mjesta, pokojnima se upućuju određene želje ili se obavještava o postavljaču spomenika. Primjerima aforističkih epitafa iz našeg korpusa izražavaju se: zahvalnost, dobrotu, bol, opraštanje, ljubav, sjećanje, smrt, život. Najčešće prenesene misli u literariziranim epitafima su: prerana smrt/odlazak/napuštanje, pohvala pokojniku, prolaznost, portret pokojnika, želja za ponovnim susretom i uskrснуćem mrtvih, domoljubni sadržaji, biblijski citati, molitve, psalmi, duhovne pjesme, parafraze, poslovične tvrdnje. Dominira funkcionalni stil s primjesama razgovornoga, publicističkoga, i književnoumjetničkoga stila, a najkorištenija figura riječi u istraženim epitafima jest metafora. Raščlambom leksika u odgovarajuća semantička polja, pojmovi su klasificirani u sljedeća polja: rodbinskih odnosa, osjećaja, vjerovanja, stanja i izraza, astronomskih i geoloških pojmova, bioloških pojmova, životinja, kulinarstva, nasilja i nasilnoga ponašanja, geografskih pojmova i etnonima, zanimanja i titula, pomorstva, politike i vojne terminologije, arhitektonskih pojmova, građevina i mjesta prebivališta, religijskih pojmova, aktivnosti i procesa te književnih djela. Nakon imeničkoga, najzastupljeniji je glagolski i pridjevski leksik. Glagoli se koriste u različitim

oblicima: infinitivu, prezentu, futuru, imperativu, aoristu, perfektu i imperfektu. Pridjevi su podijeljeni u skupine opisnih i posvojnih pridjeva te glagolskih pridjeva, aktivnih i pasivnih.

Literatura

- Botica, Stipe (2007) *Novi hrvatski epitafi*, Školska knjiga, Zagreb.
- Brkčić Vučina, Mirna, Goran Zovko (2019) *Noviji epitafi na području zapadne Hercegovine*, Dobra knjiga, Sarajevo.
- Čolović, Ivan (1983) *Književnost na groblju: zbirka novih epitafa*, Narodna knjiga, Beograd.
- Fabijanić, Ivo (2021) „O jednom metodološkom pristupu bilježenja i raščlambe frazema u natpisima na nadgrobnim spomenicima (epitafima)”. *Jezikoslovni zapiski*, 27-2, Ljubljana, str. 121–142.
- Filipović, Rudolf (1980) *Englesko-hrvatski ili srpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb.
- Mataga, Vojislav (2018) *Naši preci: neretvanski epitafi i ostale (p)osmrtno glose*, Stajer-Graf, Zagreb.
- Matijević Sokol, Mirjana (2018) „Epitafi srednjega vijeka: knjige života i smrti“, *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti*, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Desničini susreti*. ur. Roksandić, D. i Cvijović
- Javorina, I., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije; Institut za književnost i umetnost, Beograd, FF press, Zagreb, str. 381–39.
- Migotti, Branka (2017) *Saxa loquuntur. Roman Epitaphs from North-Western Croatia / Rimski epitafi iz sjeverozapadne Hrvatske*, Archaeopress, Oxford.
- Nosić, Vesna (2019) „Epitafi u slavonskom brodu i okolici“, *Varaždinski učitelj*, vol. 2, br. 2, Varaždin, str. 19–36. <https://hrcak.srce.hr/224272>., Citirano 1. 1. 2023.
- Paternost, Jože (1987) „Strukturnopoetski prikaz samogovorov mrtvih v slovenskih nadgrobnih napisih“. *Slavistična revija*, 35(1), str. 25–50. Dostupno na: https://srl.si/ojs/srl/article/view/COBISS_ID-15252736. Pristupljeno 3. 1. 2023.

- Paternost, Jože (1989) „Jezik nadgrobnih napisov v Sloveniji: sociolingvistične posebnosti“, *Slavistična revija*, 37(1–3), str. 283–293. Dostupno na: https://srl.si/ojs/srl/article/view/COBISS_ID-15150592. Pristupljeno 3. 1. 2023.
- Rajković, Zorica (1984) „Ivan Čolović, Književnost na groblju. Zbirka novih epitafa, Narodna knjiga, Beograd 1983, 156 str.“, *Narodna umjetnost*, 21 (1), str. 101–104. Pristupljeno 3. 1. 2023. Retrieved from <https://hrcak.srce.hr/45873>
- Stanonik, Marija (1999) „Nagrobni napisi na slovenskih pokopališčih“, *Etnolog. Nova vrsta* letnik 9, št. 1, Ljubljana, str. 63–85. URN:NBN:SI:doc-221LOANY from <http://www.dlib.si>. Pristupljeno 3. 1. 2023.

Mrežni izvori

- <https://biblija.ks.hr/knjiga-mudrosti/3?line=1>, posjet 31. ožujka 2021.
- <https://biblija.ks.hr/biblija/JA%20SAM%20USKRSNU%C4%86E%20I%20%C5%BDIVOT>, posjet 31. ožujka 2021.
- Blagoslivljaj Jahvu, dušo moja, i ne zaboravi dobročinstva njegova, Psalam 103, 2, dostupno na adresi <https://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?gid=581&prijevod=sve>, posjet 24. travnja 2023.
- Ćozot, dostupno na adresi <http://www.bartul.hr/epublication/rjecnik/files/assets/basic-html/page52.html>., posjet 20. ožujka 2022.
- epitaf. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., dostupno na adresi <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18151>. posjet 1. siječnja 2023.
- epitaf. Hrvatski jezični portal. Znanje i Srce, 2006., dostupno na adresi <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, posjet 1. siječnja 2023.
- epitaf. Školski rječnik hrvatskoga jezika. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. 2013., dostupno na adresi <https://rjecnik.hr/?letter=e&page=6>, posjet 1. siječnja 2023.
- Fala, dostupno na adresi <https://www.poezija.hr/fala-dragutin-domjanic/>, posjet 17. kolovoza 2023.
- <https://franjevci-st.com/najljepse-misli-svetog-augustina/2301>, posjet 31. ožujka 2021.
- Gospodin je pastir moj, Psalam 23, 1, 3, dostupno na adresi <https://vjero-nauk.net/?p=1957>, posjet 31. ožujka 2021.

- Groblje Poveljana, dostupno na adresi <https://cistoca-poveljana.hr/index.php/groblje>, posjet 18. kolovoza 2023.
- Heb 10, 23, dostupno na adresi <https://book.hr/ufanje-nada-je-bogoslovna-krepost-po-kojoj-ceznemo-za-nebeskim-kraljevstvom-i-vjecnim-zivotom/>, posjet 31. ožujka 2021.
- Himna slobodi, dostupno na adresi https://hr.wikipedia.org/wiki/Himna_slobodi, posjet 17. kolovoza 2023.
- Ikthys, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., dostupno na adresi <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27029>, posjet 14. kolovoza 2023.
- Ima jedna duga cesta, tradicionalna pjesma, dostupno na adresi <https://www.zamp.hr/baza-autora/djelo/pregled/153922093>, posjet 31. ožujka 2021.
- I otrt će Bog svaku suzu od očiju njihovih, i smrti neće biti više, ni tuge, ni vike, ni boli neće biti više, jer prvo prođe., Otkrivenje 21,4, dostupno na adresi <https://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?gid=1189&prijevod=sve>, 31. ožujka 2021.
- Isus joj reče: Ja sam Uskrsnuće i Život: onaj tko vjeruje u mene, čak i ako umre, živjet će; Ivan 11,25, dostupno na adresi <https://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?knjiga=Ivan&prijevod=sve&glava=11>, posjet 31. ožujka 2021.
- Ja znadem dobro: moj Izbavitelj živi i posljednji će on nad zemljom ustati. Job 19, 21–27 dostupno na adresi <https://www.prostorduha.hr/node/187167>, posjet 31. ožujka 2021.
- Kud plovi ovaj brod, dostupno na adresi <https://www.zamp.hr/baza-autora/djelo/pregled/133118155>, posjet 25. travnja 2023.
- „Leti ko lišće što vir ga vije...” – uz 130. obljetnicu rođenja Tina Ujevića, dostupno na adresi <https://www.nsk.hr/leti-ko-lisce-sto-vir-ga-vije-uz-130-obljetnicu-rodenja-tina-ujevica>, posjet 24. travnja 2023.
- Maslina je neobrana, dostupno na adresi <https://www.zamp.hr/baza-autora/djelo/pregled/133057402>, posjet 25. travnja 2023.
- Nek' se uzdaju u te koji znaju ime tvoje, jer ne ostavljaš onih što ljube tebe, o Jahve., Psalam 9, 11., dostupno na adresi <https://biblija.ks.hr/psalmi/9>, posjet 17. kolovoza 2023.
- Obradovah se kad mi rekoše: »Hajdemo u Dom Gospodnji!«, Psalam 122, 1–2, dostupno na adresi <https://vjeruj.com/blogs/entry/Obradovah->

- se-kad-mi-reko%C5%A1e-Hajdemo-u-Dom-Gospodnji-2021-05-05, posjet 24. travnja 2023.
- O Bože, ti si Bog moj: gorljivo tebe tražim; tebe žeda duša moja, tebe želi tijelo moje, kao zemlja suha, žedna, bezvodna., Psalam, 63, 2., dostupno na adresi <https://biblija.ks.hr/psalmi/63>, posjet 23. travnja 2023.
- Psalam 62, 2, dostupno na adresi <https://biblija.ks.hr/psalmi/62>, posjet 31. ožujka 2021.
- Rastanak, Jure Kaštelan, dostupno na adresi <https://www.nsk.hr/nema-rastanka-nema-smrti-u-spletove-gorja-u-spomen-na-juru-kastelana/>, posjet 18. kolovoza 2023.
- Sutra će te ponit, dostupno na adresi <http://scena.hgu.hr/naklapskinacin/sutraceteponit.htm>, posjet 25. travnja 2023.
- Šibenska balada, dostupno na adresi <https://www.zamp.hr/baza-autora/djelo/pregled/133143928> posjet 25. travnja 2023.
- Što si to u meni našao, da si mogao svrnuti tako nježno svoje dobrotivo srce i zavoljeti mene?, Bl. Camila Batista, dostupno na adresi <https://www.monfortanci.com/sites/default/files/krscanska-biblioteka/spisi-svetaca/Molitve-svetaca-Ocu-Sinu-Duhu-Trojstvu.pdf>, posjet 24. travnja 2023.
- Ti si put, istina i život., Evanđelje po Ivanu 14,6., dostupno na adresi <https://biblija.ks.hr/evanđelje-po-ivanu/14?line=6>, posjet 24. travnja 2023.
- Zar je voljeti grijeh, dostupno na adresi <https://www.discogs.com/release/6624472-Various-Split-90-Splitski-Biseri-1980-1990>, posjet 17. kolovoza 2023.
- Zora bila, dostupno na adresi <https://www.zamp.hr/baza-autora/djelo/pregled/154253625>, posjet 25. travnja 2023.

SUMMARY

Ivo Fabijanić

CEMETERY EPITAPHS OF THE ISLAND OF PAG

In this paper, we focused on epitaphs recorded on headstones in the cemeteries of the island of Pag. In total, there are two urban cemeteries – in Pag and Novalja, and twelve rural or village cemeteries: old and new cemeteries in Dinjiška, Vlašići, Poveljana, and cemeteries in Gorica, Šimuni, Kolan, Zubovići, Metajna and Lun. In the first stage of the research, all epitaphs were collected using a specific field research method (Fabijanić 2021), and in the second stage qualitative data were presented. Epitaphs were analysed on the basis of their compositional and lexical structure, i.e. nominal, aphoristic, and literary epitaphs, but also on the basis of their specific characteristics: according to content, language, style. Along with names and surnames, the most common expressions are those used to inform about the ownership status of the burial place, to send certain wishes to the deceased or to inform about the erector of the monument. Examples of aphoristic epitaphs from our corpus express: gratitude, kindness, pain, forgiveness, love, memory, death, life. The most frequently conveyed thoughts in literary epitaphs include: premature death/departure/abandonment, praise of the deceased, transience, portrait of the deceased, desire for a reunion and resurrection of the dead, patriotic thoughts, biblical quotations, prayers, psalms, spiritual songs, paraphrases, proverbial statements. Functional style dominates with admixtures of conversational, journalistic, and literary-artistic style, and the most used figure of speech in the investigated epitaphs is metaphor. As far as the semantic fields are concerned, the words were classified into the following fields: kinship relations, feelings, beliefs, states and expressions, astronomical and geological terms, biological terms, animals, culinary, violence and violent behaviour, geographical terms and ethnonyms, occupations and titles, maritime, political, and military terminology, architectural terms, buildings and places of residence, religious terms, activities and processes, and literary works. After the nominal, the most represented are verbal and adjectival lexicons. Verbs are used in the infinitive, present, future, imperative, aorist, perfective and imperfective forms. Adjectives are divided into groups of descriptive and possessive adjectives, and active and passive verbal adjectives.

Keywords: *epitaphs; cemeteries; the island of Pag; analysis; composition; lexicon*

III

PRIKAZI

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

ŠIRINOM I DUBINOM DO VISINE

ŠIRINOM FILOLOŠKE MISLI: Zbornik u čast Diani Stolac (ur. Borana Morić-Mohorovičić i Anastazija Vlastelić)

Hrvatska sveučilišna naklada – Sveučilište u Rijeci,
Filozofski fakultet, Zagreb – Rijeka, 2022.

Natuknice *Festschrift/festschrift* nema ni u jednome hrvatskom jednojezičnom rječniku iako je, preuzeta iz njemačke tradicije 17. stoljeća u značenju ‘publikacija posvećena respektabilnomu znanstveniku’, odavno prisutna u hrvatskoj filologiji. Ta svečarska knjiga pokazuje uredničku spremnost da se publikacija oblikuje onako kako slavljениk i zaslužuje – znanstveno relevantno i čitateljski uspješno. Zbornik radova naslovljen *Širinom filološke misli* posvećen profesorici Diani Stolac pokazuje kako uzoran *festschrift* treba izgledati.

U znanstvenoj se javnosti, osobito filološkoj, a napose kroatističkoj, ime sveučilišne profesorice Diane Stolac ponajprije vezuje za njezinu plodnosnu povijesnojezičnu i gramatikografsku zainteresiranost iz koje se razvila njezina upućenost u različite aspekte, pitanja i probleme jezikoslovne kroatistike. Stoga ne iznenađuje širok raspon tema zastupljenih u radovima *Zbornika*.

Znanstveni prilozi u Zborniku najvećim dijelom obrađuju mnoga područja iz znanstvenoga interesa profesorice Stolac. Širok je raspon tema dobrim polazištem abecednoga slijeda u razvrstavanju radova, čime se pokazala ne samo urednička domišljatost i praktičnost nego i izbjegavanje neprecizna razvrstavanja radova u okvir zadane discipline.

Već letimičan uvid u abecedni prikaz tekstova zbornika jasno naznačuje sadržajnu homogenost i heterogenost obrađenih tema. Od četrdeset i šest radova zastupljenih u zborniku gotovo se polovica radova odnosi na etimološke, staroslavenske, povijesnojezične i dijalektološke teme, primarnim temama u znanstvenome interesu profesorice Stolac, dok je druga polovica radova u Zborniku posvećena ponajprije standardološkim, leksikološkim, terminološkim, pragmalingvističkim, sociolingvističkim, ali i drugim temama promišljenim iz pera respe-

ktabilnih autora i izvrsnih poznavatelja svoje struke, a koje su u širem znanstvenom fokusu profesorice Stolar.

U Zborniku su dva rada posvećena etimološkim temama. Prva, iz pera akademika **Ranka Matasovića**, promišlja o etimologiji praslavenskoga pridjeva *pust* raspravljajući o do sada ponuđenim etimologijama i predlažući nova rješenja, dok **Petra Radošević** istražuje podrijetlo praslavenskoga fonema *h* iscrpno prikazavši pregled najčešćih slavističkih teorija o njegovu nastanku.

Probleme prevođenja starijih hrvatskih tekstova na hrvatski jezik propituju Jasna Vince, Sanja Zubčić i Ivana Eterović. Dok **Jasna Vince** upozorava na pogrešne prijevode i prijepise u *Trećoj knjizi o kraljevima* u hrvatskoglagoljskim brevijarima, **Sanja Zubčić** razmatra prijevodna i jezična rješenja *Zrcala Svestnoga Šimuna Kožičića Benje* s početka 13. stoljeća, a **Ivana Eterović** skreće pozornost na mjesto *Postile* Antuna Vramca među hrvatskim prijevodi- ma 16. stoljeća. Katekizamsku je literaturu u dopreporodno doba, s osobitim obzirom na katekizme tiskane u riječkoj tiskari obitelji Karletzky, sustavno i temeljito istražila **Sanja Holjevac**, dok se **Vesna Grahovac-Pražić** osvrnula na jezične razlike u dvama izdanjima homilij- skih tekstova Šime Starčevića (1850. i 1918.).

Veći je dio povijesnojezičnih tema u Zborniku posvećen povijesnim gramatičkim, a osobito povijesnim sintaktičkim temama, što je i razumljivo s obzirom na to da se svečarica ozbiljno i temeljito bavila upravo tom problematikom. U radu posvećenu drugom dijelu latinske gramatike Stjepana Marijanovića autorice **Dubravka Ivšić Majić** i **Martina Kramarić** upustile su se u Marijanovićev sintaktički opis jezika i njegov prinos povijesnoj sintaksi. **Sandra Jukić** usmjerila se proučavanju vrsta i položaja atributa u propovijedima s kraja 19. i početka 20. stoljeća, **Ljiljana Kolenić** daje pregled veznika u starim hrvatskim tekstovima od početaka pismenosti, **Ivana Lovrić Jović** razmatra oskudnost talijanizama u Appendijevu priručniku *Gramatika ilirskoga jezika* (1808). Dva su rada posvećena hrvatskomu gramatikografskom opisu s inojezičnim metajezikom, talijanskim i mađarskim, a jedan rad pravopisnim rješenjima. Gramatički opis imenica u gramatici Dragutina Parčića propitala je **Borana Morić-Mohorovičić**, dok se rad **Jadranke Mlikota** i **Ane Lehocki-Samardžić** usmjerio opisu gramatikografskih napora Jenőa Hallera s osobitim obzirom na ustroj, namjeru, normativni propis i opis te hrvatske gramatike na mađarskome metajeziku iz prve polovine 20. stoljeća. Grafijska rješenja u *Kraglskom Dalmatinu*,

prvim novinama administrativnoga karaktera na hrvatskome jeziku s početka 19. stoljeća, pokušale su usustaviti **Marijana Tomelić Ćurlin** i **Tanja Brešan Ančić**.

Hrvatske su dijalektološke teme propitane ne samo s tradicionalnoga nego i sa suvremenoga motrišta.

O kajkavskome književnom jeziku tridesetih godina 19. stoljeća obaviješteno piše **Bojana Schubert** usredotočivši se na filološku i kontrastivnu analizu prijevodnih tekstova s njemačkoga jezika za potrebe Vojne krajine i Kraljevine Ugarske.

Jezičnu razlikovnost humorističkih i politički obojenih tekstova *Ričkoga novog lista* od srpnja 1913. do srpnja 1914. sustavno je i pomno istražila **Silvana Vranić** uključivši u analizu i osvrt na riječku čakavštinu te osobitosti čakavskih ekavskih sjevernoistočnih istarskih govora

Raščlamba je dijalektalnih sintaktičkih osobitosti s osobitim obzirom na sintaktički sustav padeža temom istraživanja Ivane Nežić i Marine Marinković. **Ivana Nežić** istražila je sintaktički sustav labinskih govora zadržavajući se pritom na prikazu osnovnoga sintaktičkog ustroja i ne uspoređujući labinski govor s drugim izvornim govorima i standardnim jezikom. Sintaksu je padeža u jeziku rukopisa *Nikola Novaković: Staro Štefanje 1903. – 1904.* temeljito istražila **Marina Marinković** kako bi utvrdi-

la sintaktička obilježja jednoga mjesnog govora s početka 20. stoljeća čime je pridonijela razvoju svijesti o važnosti starijih tekstova u dijakronijskim dijalektološkim istraživanjima.

Na osobitosti je ličkih govora i njihovu zamršenu čakavsko-štokavsku isprepletenost, ali i na njihovu neistraženost, uputila **Mirjana Crnić Novosel** ističući pritom neistražene govore koje je potrebno zabilježiti, analizirati i valorizirati. Osobitosti je fonoloških i morfoloških značajka govora pet bračkih čakavskih naselja (Pučišća, Postira, Dol, Donji Humac, Ložišće) istražio **Filip Galović** pokazujući koje su se čakavske posebnosti u govoru mlađe populacije zadržale, a koje su se izgubile. Korisnost statističke analize na primjeru čakavskoga genitiva množine u splitskome vernakularu u tekstovima dvaju splitskih pisaca, Marka Uvodića Splićanina i Miljenka Smoje, istražila je **Dunja Jutronić**.

Osobitosti su hrvatskoga dijalektalnog pjesništva razmotrili Mario Kolar i Boris Kuzmić. Jezičnu polimorfnost suvremenoga hrvatskog dijalektalnog pjesništva propitao je **Mario Kolar** osvrćući se na značajke kajkavskoga pjesničkog opusa Zvonka Kovača i čakavskoga Milorada Stojevića. Jezik kajkavske pjesničke zbirke *Turopolska rapsodija* suvremene kajkavske pjesnikinje

Slavice Sarkotić sustavno je i podrobno opisao **Boris Kuzmić** analizirajući pritom i značajke suvremenoga donjovukojevačkoga govora, autoričina zavičajnog govora kojim je napisana *Rapsodija*.

Frazemske je dijalektalne značajke opisala **Lina Pliško** zadržavši se na konceptnoj analizi frazema s fitonimnom sastavnicom u govoru zaseoka Mrkoči u Istri pocrpljenoj iz rukopisnoga rječnika frazema Radoslava Runka.

Da su dijalektizimi, i čakavizmi, i kajkavizmi, i štokavizmi, važni u marketinškoj politici, upozorila je **Andrea Car Avdagić** propitujući njihovu uporabu na društvenim mrežama.

Dobar se dio Zbornika tiče **standardološke i gramatikološke** problematike, ponajprije morfoloških, rječotvornih i sintaktičkih pitanja. O zbirnim imenicama, tim predmetom neusuglašenih jezikoslovnih stajališta, temeljito i obaviješteno piše **Branka Tafra** uspoređujući stajališta jezikoslovaca i predloživši razredbu tih imenica na osnovi više kriterija. Na habitualne konstrukcije i načine izricanja habitualnosti u hrvatskome jeziku te važnoj ulozi glagolskoga vida pri izricanju habitualnosti pozornost skreću **Janeke Kalsbeek i Radovan Lučić**. Raskorak između gramatike i uporabe prikazala je **Jadranka Gvozdanović** u članku o uporabi posvojnih zamje-

nica umjesto povratno-posvojne zamjenice u hrvatskome jeziku. Kako standardni jezik utječe na društveni ugled pojedinca i njegovo napredovanje u karijeri iz stavova bugarskih govornika obavještava nas **Krasimira Aleksovska** u svojem radu.

Za taj se tematski blok vezuje i istraživanje anaforičke referencije i upućeni osvrt na njezinu osobitu vrstu – *magareću anaforu* koju u okviru pitanja formalnoga prikaza kvantifikacije u prirodnim jezicima prikazuje **Irena Zovko Dinković**.

Leksikološke, semantičke, frazeološke, onomastičke i terminološke teme čine sljedeći, vrlo raznorodan i zanimljiv tematski blok. Velike se promjene u izvanjezičnoj zbilji u jeziku redovito zrcale u neologizmima. Stoga **Željka Macan** predlaže neološka semantička polja na temelju građe prikupljene iz mrežnih i tiskanih izvora pritom se osvrćući i na stupanj prilagodbe odabranih neologizama posuđenih iz drugih jezika, dok nas o novim riječima u hrvatskome jeziku iscrpno informiraju **Ana Mikić Čolić i Maja Glušac** u rječotvornoj analizi pandemijskih neologizama. Pandemijske su okolnosti potaknule i istraživanje **Jasmina Hodžića** u radu o homonimiji i homonimičnosti, odnosno o analizi strukture naslova vijesti u vrijeme pandemije koje proizvode homonimski konflikt. Frazeološku problematiku s osobi-

tim obzirom na frazeološke jedinice u suvremenom hrvatskom političkom diskursu propitao je **Domagoj Kostanjevac**, a onomastičku problematiku, sa zanimljivom temom o sinkronijskom modelu i oblikovanju literaronima i respektabilnim korpusom, predočio je **Pavol Odaloš**. Prilog hrvatskoj terminologiji i terminografiji iz pera **Marije Turk** jest iscrpna analiza pomorskoga nazivlja u trojezičniku Bogoslava Šuleka, s osobitim osvrtom na strukturu rječničkoga članka koji sadržava kolokacije u kojima je natuknica nosiva riječ kolokacije.

Pragmalingvističke i sociolingvističke teme te jezična politika i dvojezičnost čine sljedeći zajednički tematski blok. Povijesni reklamni diskurs temom je rada **Anastazije Vlastelić** o reklamama i oglasima u *Hrvatskom radničkom glasu* kojim se nastoje utvrditi jezične strategije za iskazivanje političkih stavova toga doba. Da je uljudno ili uvijeno govorenje o temama koje nam izazivaju nelagodu itekako izvrsno rasadište jezične kreativnosti, pokazala je **Cecilija Jurčić Katunar** u svojem radu o tabuima, eufemizmima i disfemizmima te o autocenzuri koja rezultira dinamikom raspoloživih mehanizama jezičnih mijena. Cenzurom, ali ne autocenzurom, nego društveno-političkom cenzurom, bave se u svojem radu **Maja Ćutić Gorup** i **Saša Potočnjak** u analizi

dviju inačica oproštajnoga pisma Frana Krste Frankopana upućena supruzi dan prije smaknuća. Autorice ukazuju na sadržajne i poetičko-retoričke inačice uvjetovane cenzurom i uredničkim konsenzusom.

Uredničke jezične politike, ali na jednome drugom korpusu, hrvatskim filološkim časopisima, temeljito su istražile **Blaženka Martinović i Mihaela Matešić** analizirajući upute za autore i predloživši kao metodološki okvir mjerenje zastupljenosti značajka tzv. visokoga i niskoga varijeteta hrvatskoga standardnog jezika na sintaktičkoj i morfosintaktičkoj razini. Osiguravanje uvjeta za provedbu redovitoga institucijskog obrazovanja u izvanrednim okolnostima, poput rata i pandemije, potaknulo je **Nives Bogdan i Josipa Lasića** da propitaju sociolingvistički i metodički aspekt *Početnice* iz 1944. nastale za potrebe početne nastave čitanja i pisanja na materinskome jeziku u zbjegu Dalmatinaca u El Shattu.

Materinski jezik može se zaboraviti, izgubiti i ponovo naučiti, a upravo o tome zaboravljenom i ponovno usvojenom u jezičnoj biografiji Petra Preradovića doznajemo od **Kristiana Novaka** u analizi privatne Preradovićeve korespondencije i autobiografskih zapisa na njemačkom i hrvatskom jeziku. Dvojezičnost i prebacivanje kodova temom su rada **Jima Hlavača** o leksičkim transferi-

ma i njihovim semantičkim značajkama te o njihovu odnosu prema leksemima u jeziku primaocu i to na temelju korpusa snimljenih govora s primjerima prebacivanja kodova. Temama izvornojezičnosti i inojezičnosti može se priključiti i razmatranje **Biljane Stojanovske** o lektoratu za makedonski jezik na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Rijeci iz kojega doznajemo okolnosti rada lektorata od njegova osnutka do danas. Istraživanju jezične raznolikosti i razvoja pridonose svakako i univerzalne jezične pojave, od kojih su kromatski nazivi među najistaknutijima. Kako boje u svojim epovima nazivaju hrvatski latinisti, istražio je **Šime Demo**. Prikaz ovoga dijela zbornika zaokružujemo tekstem o znanstvenoj fantastici kao antipedagogiji iz pera **Ante Jerića** koji je interpretirajući seriju *Siročad*, pokušao odgovoriti na to pitanje.

Za nastanak su svečarskoga zbornika posvećena profesorici Diani Stolac podjednako zaslužni autori koji su tekstove napisali, urednice koje su tekstove složile, recenzenti koji su propitali kakvoću radova, recenzenti koji su propitali važnost zbornika i konačno izdavač koji je

zbornik prepoznao kao ozbiljnu znanstvenu publikaciju. Valja primijetiti da autori pri pisanju svojih tekstova nisu razmišljali o bodovima u znanstvenome napredovanju, nego o posveti svojega teksta renomiranoj znanstvenici, izvršnoj kolegici, predanoj mentorici i dragoj prijateljici. Može se reći da su autori ustrajali propitati teme kojima se bavila profesorica Stolac ili ih se u svojem radu barem dotaknula. I može se reći da su autori radova to učinili uspješno i dobro, a povrhu svega nadahnuto svečaričinim opusom. Osobite pohvale i čestitke valja uputiti na adrese Anastazije Vlastelić i Borane Morić-Mohorovičić, urednicā Zbornika i mentorčadi profesorice Stolac jer su stresan, naporan i nezahvalan posao uređivanja publikacije odradile upravo besprijekorno i pobrinule se da zbornik izgleda upravo onako kako treba izgledati svečarska publikacija.

Profesorica Diana Stolac u kroatističku je misao zahvatila široko, vidjela duboko i dosegla visoko. Širinu, dubinu i visinu njezina znanstvenoga, nastavnoga i stručnoga djelovanja pokazuju radovi objavljeni u ovoj zborniku, a u to će se jamačno uvjeriti zainteresirani čitatelji.

Bernardina Petrović

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

KUŽAN I POPRAVLJEN – BOGU HVALI – OFICIJ RIMSKI (1530. – 2023.)

Sanja Zubčić (prir.) OFICIJ RIMSKI. Šimun Kožičić Benja. Rijeka, 1530. Pretisak i latinička transliteracija sa studijom i popratnim tekstovima

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu – Sveučilišna knjižnica Rijeka, Zagreb – Rijeka, 2023.

U mjesecu listopada i studenome 2023. dvaput je predstavljeno posljednje pretisnuto i latinicom prepisano glagoljično izdanje modruškoga biskupa Šimuna Kožičića Benje – ujedno i prvo datirano u okviru njegova 16-stoljetnoga tiskarsko-izdavačkog pothvata. Riječ je o *džepnoj* knjizi *Oficij rimski* ili *Oficij Blaženije Devi Marije* koja je u riječkoj glagoljskoj tiskari otisnuta 15. prosinca 1530. godine. Pripremom pretiska i latinične transliteracije bavila se Kožičićeva *zavičajnica* – vrsna riječka jezikoslovka, sveučilišna profesorica staroslavenskoga jezika i povijesti hrvatskoga jezika – Sanja Zubčić. Njezinim pozivom potaknuti, *Oficij rimski* najprije smo predstavljali u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, koja se prepoznaje domaćin(sk)om kada je riječ o nekim dosada pripremljenim Kožičićevim pretiscima, ali i o po-

hrani izvornih naslova. Akademikinja Anica Nazor tom nas je prigodom podsjetila na humanističku veličinu Zadranina s riječkom adresom koji je u jednom od svojih latinskih govora (1513., 1516.) što, među ostalim, opisuju tursku prijetnju zaključio: *Oni koji su kod nas ručali, kod vas bi mogli večerati*. Akademik Mateo Žagar, recenzent izdanja i osvjedočeni poznavatelj Kožičićeva tiskarskoga pothvata, znakovito je dodao: u prvoj svojoj datiranoj knjizi – *Oficiju* – modruški je biskup jezičnoj koncepciji svoga *šestoknjižja* već dao autorski pečat u naslovu zapisavši: *Oficii blaženie devi marie kužañ i popravljeñ častnim̃ ocem̃ g(ospod̃i)nom̃ šimunom̃ biskupom̃ modruškim s mnogimi eže pridana sut̃b*. Novi vijek zahtijevao je i u glagoljskom sociolingvističkom kompleksu novo knjižno ruho koje u Kožičićevu primjeru zastupa inova-

cija naslovne stranice s drvorezom sv. Šimuna Bogoprimsca, jednako kao i venecijanskom ljevkastom metodom otisnut tekst što, među ostalim, donosi spomenutu koncepcijsku napomenu, autorovu opasku koja kao da se rukovodi biblijskom – i cirilometodskom – maksimumom: *Novo vino u nove mjevove* (Mk 2, 22). Ako smo u Zagrebu *ručali*, Rijeka nas je čekala za *večeranje*! Ondje smo u studenom, u organizaciji njihove Sveučilišne knjižnice i Filozofskoga fakulteta, ponovno predstavljali *Oficij*, uvjerivši okupljene koliko i sebe da u *istu rijeku zaista nije moguće dvaput stupiti* niti je (o) Kožičićevu *Oficiju rimskom* moguće na isti način u Zagrebu, odnosno u Rijeci govoriti. Metodom vlastite kože to je najprije mogla posvjedočiti autorica projekta – profesorica Sanja Zubčić – čije mi je iskustvo – jer se odajem životu *provincijalke* – u mnogočemu bilo poznato, pokazujući da nije toliko važno odakle dolazimo, koliko je ono što za taj prostor, i šire, činimo i jesmo. Dvaput govoreći nakon svojih mentora i profesora, nastojala sam zadržati prisebnost kojom se i sada rukovodim, pišući o ovom važnom izdanju i njegovoj recepciji.

Hrvatska je znanstvena zajednica, jednako kao i kulturna javnost, dugo čekala na pretisak i latiničnu transliteraciju *prve Kožičićeve datirane knjige* – ovoga dakle molitvenika

koji je otisnut 15. prosinca (*dekembra*) 1530. godine. Budimo precizni, čekala je čak 493 godine, a u 2023. godini napokon je – objelodanjivanjem motrenoga pretiska, pripremljena prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu,¹ i njegove latinične transliteracije – dovršena *meštija* pretiskivanja Kožičićevih 16-stoljetnih glagoljskih izdanja. Prve četiri Kožičićeve knjige sličnom je metodom pripremila akademkinja Anica Nazor (*Psaltir* 1976., *Knjižice krsta* 1984., *Knjižice od žitija rimskih arhijerejev i cesarov* 2007. te *Od bitija redovničkoga knjižice* 2009.). Pretisak i kritičko izdanje *Misala hruackoga* pripremljeni su 2015. godine pod uredničkim vodstvom akademika Matea Žagara čijem su timu bile pridružene Blanka Ceković, Ivana Eterović i Tanja Kuštović. *Oficij rimski* 2023. najzad je priredila Sanja Zubčić u okviru projekta *Liber Fluminensis – prilozi za proučavanje hrvatskoga jezika u djelima riječkih tiskara do 20. stoljeća*, pri čemu je tekst kolacionirao Jozo Vela, naslovnicu opremio Frane Paro, a u ulozi tehničke urednice našla se Dobrila Zvonarek, uz likovnoga urednika Dalibora Ferencinu. Nakladnicima su bili domaćini spomenutih dviju promocija: Nacional-

¹ Dosad je otkriveno sedam primjeraka ove tiskovine – dva u Zagrebu, dva u Sankt-Peterburgu, jedan u Milanu, Weimaru i Rimu (Zubčić 2023: 6).

na i sveučilišna knjižnica u Zagrebu te Sveučilišna knjižnica Rijeka.

Šest je navedenih knjiga Šimun Kožičić Benja, biskup modruški, glagoljaš humanist, priredio za tisk u svojoj riječkoj tiskari – *v hižahъ prebivaniê*² – za svega nekoliko mjeseci – od 15. prosinca 1530. do 27. svibnja 1531. – uz pomoć tiskara Bartolomea Zanettija (i suradnika Dominica), inače nakladnika misala prethodnika koji znamo po imenu Pavla Modrušanina (1528.). Žanrovski su one razmjerno raslojene pa obuhvaćaju tekstove sasvim bliske oltaru, poput *Misala hruackoga*, ali i forme *nižega registra* koji sasvim sigurno može zastupati predmetni molitvenik, namijenjen privatnoj pobožnosti (premda još uvijek ubrojen u sustav Kožičićevih liturgijskih izdanja). Uz središnji marijanski oficij podijeljen u molitvene časove – noćna služba ili *K útrni* (13r–23v), jutarnja ili *Na laudesъ* (24r–30r), prvi čas ili *K primi* (30v–32v), treći čas ili *K terci* (32v–34r), šesti čas ili *K šeksti* (34r–35v) i deveti čas ili *K noni* (35v–37r), večernja ili *K večerni* (37r–40v), povečerje ili *K kumpletu* (40v–42v), i promjenjive dijelove za došašće

² Izvorno *prebitaniê*, što je jedna među brojnim tiskarskim pogreškama Kožičićeva *Oficija* (Zubčić 2023: 8). One su svojevrsan nusproizvod stjecanja tiskarskoga iskustva kojim su obilježena najstarija djela riječke glagoljske tiskare.

(*V prišastvi*, 43r–46r) te vrijeme po Božiću (*Po roistvi*, 46v–47v), pa još misu i litanije Blažene Djevice Marije (*Misa blaženie devi marie, Letanie gospoe*; 48r–51r, 51v–55r), u knjizi se nalaze ovi dijelovi: sadržaj knjige (*Vojb ili pravilo*) s kalendarom i tablicom pomičnih blagdana (2v–12r),³ psalamski euhologij s pokorničkim psalmima 6., 32., 38., 51., 102., 130., 143. (*Psalmi pokorni*, 55r–61r), litanijama Svih svetih sa spomenom zadarske sv. Anastazije (*Letanie*, 61r–64v), psalmom 70. s pripadajućim versusima i molitvama (64r–66r), oficijem za mrtve (*Činъ za mrtvihъ*), ali samo za velike časove: večernja (66v–70v), noćna (70v–84v), jutarnja (84v–91r), litanijama za pokojne (*Letanie za mrtvihъ*, 91v–95r), uz sedam stihoa javljenih svetom B(e)rnardu (95r–96r) i psalam 91. (96r–96v). Slijedi opći euhologij sazdan od sljedećih molitava: sedam molitava sv. Grgura pape (96v–97v), tri molitvice (97v–98v), 15 molitava sv. Brigite (98v–105r), molitve sv. Augustina (105r–109v), molitve sv. Ciprijana biskupa (109v–111v) i

³ Kalendar nudi povećan broj pavlinskih i augustinskih sanktorema koji su u vezi s arealom Kožičićeva djelovanja – u ovom slučaju modruškim. Zadarska je poveznica primjerice iskazana ilustracijom sv. Šimuna Bogoprimea s naslovnice *Oficija* – jer je jedan od zadarskih zaštitnika i Kožičićev imenjak, dakle osobni nebeski zaštitnik (Zubčić 2023: 9, 13–14).

molitve sv. Anselma biskupa (111v–112r). Prati ga *Zrcalo svestnoe* s Deset Božjih zapovijedi (112r–113v), Sedam glavnih grijeha (113v–115r), Pet tjelesnih osjetila (115r–115v), Sedam tjelesnih djela milosrđa (115v), Sedam duhovnih djela milosrđa (115v–116r), Tri bogoslovne kreposti (116r), Četiri stožerne kreposti (116r), Sedam darova Duha Svetoga (116r–116v) i Sedam sakramenata Crkve (116v–117r). Posljednji dio zauzimaju dva nepovezana teksta: *Pêsanb svetiĥ ambrosiê i avgustina Tebê boga hvalimo* (117r–118r) i ritualno zaklinjanje zloga oblaka (118r–118v), kakvo se nalazi i u *Tkonskome zborniku* (Zubčić 2023: 10–13). Latinični prijepis *Oficija* donosi naravno, uz čitav njegov sadržaj u transliteraciji (31–267), i dijelove dopisane po autorici projekta Sanji Zubčić: *Uvod* (3–5), studiju *Oficij rimski – zrcalo modruškoga biskupa Šimuna Kožičića Benje* (6–19), *Popis literature* (20–24), *Napomenu o transliteraciji* (25–26), *Popis psalama, kantika i čitanja* (27–29).

Molitvenik bez tradicijskoga oficija sv. Križa i sv. Duha, s dodatnim molitvama i *Zrcalom svestnim* predstavlja novu nabožnu književnu vrstu, hibridnoga novovjekovog karaktera, s kojom se stopio nov način grafičkoga oblikovanja knjige, obilježen već spomenutom venecijanskom tiskarskom praksom raz-

vidnom u izvedbi naslovnice s likom sv. Šimuna Bogoprimca, kao i u ljevkastom tisku teksta na naslovnici i u kolofonu. Jezik, i to je već istaknuto, ne zaostaje u inovacijama. Izdavačka djelatnost 16-stoljetnoga hrvatskoga glagoljaša – Šimuna Kožičića Benje – počesto se nalazila u samome žarištu hrvatskih filoloških istraživanja, barem je tako bilo u posljednjih 40-ak (paleo)slavističkih i (paleo)kroatističkih godina. Jezik njegovih *ranonovovjekovnih* glagoljskih izdanja sasvim se sigurno razlikuje od jezika naših srednjovjekovnih glagoljskih – liturgijskih, ali i neliturgijskih – knjiga. Bio on *hrvatsko-staroslavenski*, kakvim ga rado naziva akademik Stjepan Damjanović (2008: 28–29),⁴ ili pak novovjekovnim (sociolingvističkim) parametrima motren *hrvatski crkvenoslavenski jezik* (Žagar 2015: 20),⁵ pa i *hrvatski vernakular(izira)ni izričaj*, uvelike posvećen usklađivanju s latinskim (i inojezičnim) predlošcima (Eterović 2014: 18–19),⁶ sasvim je sigurno da

⁴ Damjanović, Stjepan (2008) *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb.

⁵ Žagar, Mateo (2015) „Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tiskanih izdanja Šimuna Kožičića Benje (uz pripremanje kritičkog izdanja *Misala hruackoga*)”, *Jezik Misala hruackoga, Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje* (1531.), ur. Mateo Žagar, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 9–24.

⁶ Eterović, Ivana (2014) *Sintaktička svojstva participia u jeziku hrvatskoglagoljskih misa-*

je obilježen sustavom autorskih zamisli koje se nisu libile književni jezik poimati *jedinstvenim*, barem u pogledu tekstova koji se njime ostvaruju, a različite su funkcionalno-stilske usmjerenosti. Budući da su dosadašnja ispitivanja jezika i pisma Kožičićevih izdanja, premda brojna, potvrdila potrebu novih (budućih) istraživanja, kojima se primjerice ima utvrditi u kojoj mjeri Kožičićeva zamisao *jedinstvenoga* književnog jezika naznačuje raspad srednjovjekovne triglosije (unutar glagoljskoga sociolingvističkog kompleksa, Mihaljević 2011: 231),⁷ objavljivanje latinične transliteracije njegova *Oficija*, uz najavljenju dubinsku jezičnu studiju, u tom smislu otvara izuzetno važno – sadržajno i metodološki *iznovljeno* – istraživačko poglavlje. Uvodnom smo studijom profesorice Sanje Zubčić već upozoreni (2023: 16): opći euhologij Kožičić je u svojem hibridnom molitveniku samostalno prevodio s latinskoga (možda i talijanskoga), za razliku od ostalih dijelova koji

la, doktorska disertacija, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.

⁷ Mihaljević, Milan (2011) „Položaj crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi”, *Zbornik na trudovi od Megjunarodnot naučen sobir „Sveti Naum Ohridski i slovenskata duhovna, kulturna i pismena tradicija” (organiziran po povod 1100-godišnjinata od smrtta na sv. Naum Ohridski)*, ur. Ilija Veleš i dr., Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij”, Skopje, 229–238.

nastavljaju putevima zacrtanima unutar (srednjovjekovne) glagoljske pismenosti, s jasno iskazanom prevoditeljevom/korektorovom željom da se i ti dijelovi poprave, unaprijede – ne samo postizanjem veće razumljivosti teksta nego i kakvoće prijevoda, odnosno tumačenja. Revolucionarni ljevkastı tısak naslovnice – neka bude ponovljeno – zabilježio je: *Oficii blaženie devi marie kužanb i popravljen častnimb ocemb g(ospodi)-nomb šimunomb biskupomb modruškım s mnogimi eže pridana sutb.*

Važna je stoga ovim izdanjem pripremljena latinična transliteracija teksta kojom će se *Oficij rimski* učiniti dostupnijim za nadolazeća – iscrpna (vjerojatno i poredbena) – filološka ispitivanja, tj. za daljnju problematizaciju i tako složenih književnojezičnih odnosa u okviru hrvatskoga 16. stoljeća.

Tekst ima 119 folija (121 ako se u obzir uzmu i dva posljednja prazna lista) čiji je latinični prijepis usklađen je s aktualnim paleoslavištıkim i paleokroatıštıkim normama koje vode računa o razumljivosti i čitljivosti s jedne strane, ali i odnosu prema tradiciji i izvorniku s druge strane (npr. čuva se izvorni raspored redaka, odnos velikoga i maloga slova, grafijski se na poseban način markiraju glagoljična slova *jat*, *šta*, *ju*, *jer*, *đerv* i sl., kratice se razrješuju, pazi se na interpunkciju i tekstovne boje – crnu i crvenu, upo-

zorava se na brojne tiskarske pogreške itd.). Besprijevoljna grafetičko-grafemička (pret)priprema teksta olakšava posao svim istraživačima Kožičićeva književnoga jezika, posebice njegova vokalizma i konsonantizma.

Vjerujem da se zainteresirani konzumenti motrene knjižice već pronalaze na različitim stranama. Za nju će se svakako zanimati kolege (su)stručnjaci – filolozi, ali i teolozi i povjesničari – svekolik društveno-humanistički kadar usmjeren na taj odsječak hrvatske književno-jezične i kulturne povijesti. Odgojno-obrazovna okomica ne bi smjela zaostajati, posebice njezin visokoškolski odvjetak usredotočen na (paleo)slavistička i (paleo)kroatistička

znanja (i vještine). Napokon, različito profilirani čitatelji svekolike kulturne javnosti dočekuju ovu knjižicu s velikim zanimanjem, imajući u vidu važnost glagoljčne pismenosti za uobličavanje hrvatskoga kulturnog i nacionalnog identiteta. Posjećenost dviju upriličenih promocija *Oficija* u ovom trenutku to najbolje potvrđuje, a sve nas – vjerujem – veseli što su javni prostori koji *prijateljuju* s našom rukopisnom i tiskopisnom (glagoljskom) baštinom bogatiji za još jedan – ujedno i posljednji – Kožičićev prijepis i pretišak! Autorici projekta i svima uključenima može se samo čestitati na *daru* i *maru* s kojima je opet zaživjela Kožičićeva maksima: *na Božju hvalu i hrvackago jezika prosvećenje*.

Vera Blažević Krezić

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

RIJEČ-DVIJE O HRVATSKIM FRAZEMIMA S BROJEVNOM SASTAVNICOM

Željka Macan, *U četiri oka: o hrvatskim frazemima s brojevnom sastavnicom*

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Rijeka, 2022.

Knjiga Željke Macan *U četiri oka: o hrvatskim frazemima s brojevnom sastavnicom* objavljena je 2022. godine i donosi analizu prikupljene frazeološke građe na 157 stranica raspoređenih u deset poglavlja, kojima prethode Sadržaj i Uvodna riječ, a iza kojih slijede Literatura i Bilješka o autorici.

Prvo poglavlje *O frazeologiji i frazemu* posvećeno je razvoju frazeologije kao jezikoslovne discipline i određenju osnovne jedinice frazeološkog jezičnog sustava – frazema. Naglasak je pri tome na razvoju frazeologije u hrvatskom jeziku i na istraživanjima koja započinju šezdesetih godina prošlog stoljeća, a koja su vezana za rad Zagrebačke frazeološke škole. O razvoju frazeologije svjedoče i brojni radovi i istraživanja vezana za različite aspekte frazeološke problematike čemu treba pridodati i snažan razvoj frazeografske djelatnosti. Autorica govori i o neujednačenosti koja se odražava

ponajprije u terminologiji, a potom i u različitim određenjima frazema te načinu klasifikacije frazema.

U drugom poglavlju pod nazivom *Brojevne riječi kao frazemske sastavnice* donosi se pregled pristupa proučavanju i klasifikaciji brojevnih riječi te se opisuje način na koji se pristupa brojevnim riječima kao frazemskim sastavnicama. Autorica ističe važnost brojeva u čovjekovu misaonom svijetu koja se očituje i u frazeologiji, odnosno u značenju brojeva kao frazemskih sastavnica i njihovu utjecaju na oblikovanje frazeološkog značenja. Navodi se klasifikacija brojeva u *Hrvatskoj gramatici* (Barić i dr. 1997), *Uvodu u jezičnu morfologiju* (Marković 2012), *Jezikoslovnoj razdvojbji* (Tafra 1995) te u radu *Morfološka obilježja brojevnih riječi* (Tafra 2000). Osim toga, navodi se da brojevne frazemske sastavnice u nekim frazemima zadržavaju svoje osnovno značenje količine ili poretka, kao primjerice u frazemu

zažmiriti / žmiriti (prižmiriti) jednim okom (na jedno oko), a u nekima je njihovo značenje simboličko, primjerice *biti u (na) sedmom nebu*.

U trećem poglavlju naslovljenu *Korpus hrvatskih frazema s brojevnom sastavnicom* opisuje se način prikupljanja građe za analizu pri čemu su korišteni leksikografski i mrežni izvori: jednojezični hrvatski frazeološki i opći rječnici: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* (Matešić 1982), *Rječnik hrvatskoga jezika* (Anić 2000), *Hrvatski frazeološki rječnik* (Menac, Fink Arsovski, Venturin 2014), *Rječnik hrvatskih animalističkih frazema* (Vidović Bolt i dr. 2017); dvojezični rječnik: *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik* (Matešić 1988) i mrežni korpusi: *Hrvatska jezična riznica*, *Hrvatski mrežni korpus hrWaC*. Na temelju korpusa sastavljen je Rječnik hrvatskih frazema s brojevnom sastavnicom, a osnovni kriterij bila je potvrda najmanje jedne brojevne sastavnice u pojedinom frazemu bez obzira na to je li riječ o glavnoj ili izornoj sastavnici. U brojevne frazemske sastavnice uvrštene su i riječi s brojevnim osnovom i brojevne riječi. Pri sastavljanju korpusa u obzir je uzet i kriterij vremenske raslojenosti frazema, pa u njega nisu uvršteni oni frazemi koji su potvrđeni u korištenim leksikografskim izvorima za koje nije pronađena potvrda u jednom od korištenih korpusa.

Četvrto poglavlje donosi strukturnu analizu hrvatskih frazema s brojevnom sastavnicom. Slijedi se ustaljena podjela na minimalne frazeme, frazeme skupove riječi, frazemske rečenice i frazemske polusloženice. U potpoglavlju 4.1 navode se potvrđeni minimalni frazemi čije su sastavnice prijedlog + brojevna riječ: *za dvojicu* [jesti, raditi, vrijediti, itd.], *za pet, od prve* [napraviti što, shvatiti što itd.]. Potpoglavlje 4.2 posvećeno je skupini frazema sa strukturom skupa riječi, koja je i općenito i među frazemima s brojevnom sastavnicom najbrojnija skupina u hrvatskom jeziku. Navedeni se strukturni tip dijeli na frazeme sa strukturom zavisnih skupova riječi i frazeme sa strukturom nezavisnih skupova riječi. Među frazemima zavisnih skupova riječi najbrojniji su glagolski pri čemu su najzastupljeniji strukturni podtipovi glagol + prijedlog + brojevna riječ (npr. *pasti / padati u drugi plan; sjediti na dvije stolice*) te glagol + brojevna riječ + imenica (npr. *biti (postati) drugi čovjek; imati sto briga*). Kao posebna podskupina izdvojeni su glagolski poredbeni frazemi, primjerice *živjeti kao dva goluba*. Među imeničnim frazemima sa strukturom skupa riječi najviše je primjera sa strukturom brojevna riječ + imenica, npr. *druga liga, prva dama, treća sreća*. U skupini brojevnih frazema sa strukturom skupa riječi najbrojniji

su frazemi sa strukturom prijedlog + brojeva riječ + imenica, npr. u *četiri oka, u jednom dahu, od prvog trenu (časa)*. Među poredbenim brojevnim frazemima sa strukturom zavisnog skupa riječi navode se primjeri *k(a)o jedanput jedan i jedan kao nijedan*. U prikupljenoj građi potvrđena su dva pridjevna frazema sa strukturom zavisnog skupa riječi: *lud sto gradi i premazan (namazan) sa sedam masti*. Potvrđeni su i zamjenični frazemi sa strukturom zavisnog skupa riječi, npr. struktura zamjenica + brojeva riječ u primjeru *sve pet*, te poredbeni zamjenični frazemi sa strukturom poredbena čestica + zamjenica + brojeva riječ u primjeru *kao nitko drugi*. U skupini frazema sa strukturom nezavisnog skupa riječi nalaze se brojevi frazemi, primjerice *ni pet ni šest, prvo i prvo*.

U potpoglavlju 4.3 navode se frazemi s brojevnim sastavnicama rečenične strukture među kojima je najviše primjera frazema dvodijelnih rečenica, npr. *<to je> druga priča (pjesma, stvar), iz drugog filma (priče, vica) <je tko, što>*. Potpoglavlje 4.4 donosi frazemske polusloženice kao što su *dan-dva, riječ-dvije* te one primjere u kojima je polusloženica jednom od frazemskih sastavnica, npr. *dva-tri puta, reći dvije-tri*.

Peto poglavlje posvećeno je paradigmatičnosti hrvatskih frazema s brojevnim sastavnicom. U priku-

pljenoj građi potvrđene su tri vrste paradigmatičnosti koje navodi Fink-Arsovski (2002): nulta, djelomična i potpuna paradigmatičnost. U potpoglavlju 5.1 navode se primjeri nulte paradigmatičnosti, odnosno frazemi kod kojih nije moguća promjena, npr. *metar cvančik, kao nitko drugi, na sve četiri, sve u šesnaest*. U potpoglavlju 5.2 navedeni su odabrani primjeri frazema s djelomičnom paradigmatičnosti uz navođenje primjera iz korpusa hrWaC, primjerice *biti broj jedan, živjeti kao dva goluba, građanin drugog reda, jedno drugome do uha, lud sto gradi*. Primjeri frazema s potpunom paradigmatičnosti navedeni su u potpoglavlju 5.3. Autorica navodi da je većina prikupljenih frazema s potpunom paradigmatičnosti strukturnog podtipa broj + imenica, a s obzirom na to da je u svim primjerima brojeva sastavnica redni broj, njegova je promjena uvjetovana odnosom sročnosti s imeničnom sastavnicom te je morfološki obilježena (str. 46). Neki od odabranih primjera tog strukturnog podtipa su *druga violina, treća sreća*, a navedeni su i primjeri strukturnog tipa pridjev + brojeva riječ: *mali milijun, moralna nula, obična nula*.

Šesto poglavlje donosi sintaktičku analizu hrvatskih frazema s brojevnim sastavnicom. Za uključivanje frazema u diskurs važno je njihovo kategorijalno značenje, a ponekad

se kategorijalno značenje ne podudara sa strukturom frazema. U poglavljima koja slijede donose se kategorijalna značenja imeničnih, glagolskih, brojevnih, pridjevnih i zamjениčnih frazema te frazema sa strukturom frazemske polusloženice i frazemske rečenice. Neki se od frazema javljaju u više sintaktičkih uloga, a primjeri su preuzeti iz korpusa hrWaC. Tako se, primjerice, imenični frazemi javljaju u ulozima subjekta, predikatnog imena, apozicije i objekta pri čemu se frazem *prva dama* javlja u ulozima subjekta, predikatnog imena i apozicije.

U sedmom poglavlju govori se o varijantnosti hrvatskih frazema s brojevnom sastavnicom. U prikupljenoj građi potvrđene su inačice frazema na fonološkom planu: *batina s (sa) dva kraja*; morfološkom planu: *plesati kako drugi svira(ju)*, *nema (nije bilo) druge komu*; tvorbenome planu: *otvoriti (otvarati) četvere oči*, *premazan (namazan) sa sedam masti*; na sintaktičkom planu: *između (među, u, unutar) četiri zida*, *<po> sto i prvi put*; te na leksičkom planu: *napraviti (učiniti) prvi korak*, *drugog kova (soja)*, *u jedan (isti) glas*. Osim toga, potvrđeno je kombiniranje više vrsta inačica unutar jednog frazema, primjerice leksičke i fonološke u frazemu *k(a)o jedan puta (jedanput) jedan* ili leksičke i sintaktičke kao u frazemu *biti (naći se) u (na) sto čuda*.

Semantička analiza hrvatskih frazema s brojevnom sastavnicom tema je osmog poglavlja u knjizi. Semantičkom analizom obuhvaćeno je frazeološko značenje i način njegova oblikovanja, stupanj desemantizacije frazema, motiviranost, podrijetlo frazema te tipovi semantičkih odnosa među frazemima. Kada je riječ o desemantizaciji hrvatskih frazema s brojevnom sastavnicom, razlikuju se potpuna, djelomična i nulta. Potpuna desemantizacija, odnosno preoblika značenja svih sastavnica potvrđena je u primjerima: *druga strana medalje*, *sto na sat*, *tri dana jahanja* te se pri definiranju frazema ne koristi ni jedna frazemska sastavnica. Pri djelomičnoj desemantizaciji samo su neke sastavnice izgubile svoje prvotno značenje, a sastavnice koje nisu desemantizirane koriste se u definiranju frazeološkog značenja, primjerice *biti broj jedan*, *ljubav na prvi pogled*. Autorica ističe da frazemi s nultom desemantizacijom pripadaju frazeologiji u širem smislu te da nisu dijelom prikupljene i analizirane frazeološke građe.

Pri opisu motivacije hrvatskih frazema s brojevnom sastavnicom autorica slijedi podjelu na konkretnu, asocijativnu i apsurdnu motivaciju. U skupini frazema konkretne motivacije izdvajaju se sljedeći: *jedno drugome do uha*, *sjediti na dvije stolice*, *biti (boriti se itd.) u prvim re-*

dovima. Među frazemima s asocijativnom motivacijom izdvojeni su oni koji su nastali na usporedbi s ponašanjem i postupcima tipičnim u životinjskom svijetu, npr. *dočekati se na sve četiri, dignuti sve četiri u zrak, trinaesto prase*, te oni frazemi koji su vezani za ljudsko iskustvo i konvencionalno znanje o svijetu, npr. *živjeti kao dva goluba, na prvi pogled, ošišati se na nulu*. U analiziranoj građi potvrđeni su i primjeri frazema apsurdne motivacije: *sve u šesnaest i ni pet ni šest*.

Što se tiče podrijetla hrvatskih frazema s brojevnom sastavnicom potvrđeni su biblijski frazemi, internacionalni frazemi, frazemi koji svoje podrijetlo nalaze u žargonu, frazemi s podrijetlom iz nazivlja te jedan nacionalni frazem (*sve u šesnaest*). Među frazemima biblijskoga podrijetla izdvojeni su: *knjiga sa sedam pečata, biti jedno srce i jedna duša, mač s dvije oštrice ili dvosjekli mač, biti u (na) sedmom nebu, kao da tri dana nije jeo tko*. Autorica ističe da su frazemi biblijskog podrijetla uglavnom i internacionalnog karaktera te da predstavljaju pripadnost istom kulturno-civilizacijskom krugu. Osim toga, skupini internacionalnih frazema pripadaju i oni koji su prevedenice s latinskog, primjerice *sjediti na dvije stolice, na prvi pogled*. Zanimljivi su primjeri frazema koji kao sastavnicu imaju brojevne posuđenice iz njemačkog i engle-

skog jezika: *ajn-cvaj, biti ajnc a, metar cvancik, pik-zibner i biti fifti-fifti*. U skupini frazema s podrijetlom iz različitih žargona potvrđeni su primjeri frazema iz kartaškog žargona (*kec (as) na desetku, kao kec (as) na deset te kao kec na jedanaest*); sportskog žargona (*jedan nula, prva liga, druga liga, na prvu loptu*); te primjer frazema u funkciji knjiške psovke koji svoje podrijetlo nalazi u stripovima (*sto mu gromova!*). U analiziranoj građi potvrđeni su primjeri s podrijetlom iz filmskog nazivlja te filmskih naslova: *staviti / stavljati (gurnuti / gurati i sl.) u prvi plan koga, što; biti u prvom planu; doći (izbiti i sl.) u prvi plan; biti u drugom planu; pasti / padati u drugi plan*). Potvrđeni su i primjeri frazema s podrijetlom iz glazbenog nazivlja, npr. *prva violina, druga violina, svirati prvu violinu, svirati drugu violinu*.

Od semantičkih odnosa među frazemima utvrđeni su primjeri unutarfrazemskih semantičkih odnosa, tj. monosemija i polisemija, te odnosi među frazemima, odnosno sinonimija, homonimija i antonimija. S obzirom na to da je frazemima uglavnom pridruženo jedno značenje, tj. jedan sadržaj, većina je analiziranih frazema monosemična. S druge strane, frazemska polisemija nije tako česta, a potvrđena su dva tipa odnosa koji postoje među značenjima pridruženima istome izrazu – inkluzija i intersekcija. U odnosu

inkluzije je značenje frazema *prva liga*, čije je prvo značenje da je tko odličan, izvrstan, prvorazredan, a drugo da je tko najviša kategorija čega, društvena krema. Onaj tko se nalazi u najvišoj kategoriji obično je i izvrstan u čemu što znači da je drugo značenje tog frazema sadržano u prvome. Intersekcija podrazumijeva podudarnost u barem jednoj značenjskoj komponenti, a u odnosu intersekcije su značenja frazema *obična nula* ‘nevažna (bezvezna) osoba, osoba koja ne znači puno u društvu, osoba čiji se stavovi ne uvažavaju’ i ‘nešto nevažno (beskorisno)’. U frazemačkoj homonimiji različita značenja koja su pridružena istome izrazu nisu bliska ili su izgubila svoju prvotnu transparentnost, primjerice prvo od navedenih značenja hrvatskog frazema *nemati tri čiste* ‘biti kukavica, plašljiv, nemati hrabrosti za što’ u odnosu prema drugom ‘ništa ne znati, nemati pojma o čemu’ i trećem ‘biti glup (neinteligentan)’ (str. 73). Kada je riječ o frazemačkoj sinonimiji, ističe se da je apsolutna sinonimija vrlo rijetka s obzirom na to da se odnosi na potpunu podudarnost u značenju i semantičkoj slici te međusobnu zamjenjivost u svim kontekstima i funkcionalnim stilovima. Kao primjer frazemačke sinonimije navode se frazemi: *k(a)o jedan puta (jedanput) jedan i kao dva i dva <četiri> te jednim hicem (metkom) <ubiti> dva*

zeca i jednim udarcem ubiti dvije muhe. S druge strane, antonimno značenje frazema može biti temeljno na leksičkoj antonimiji jedne od frazemačkih sastavnica, a mogu ga imati i frazemi s različitom frazemačkom slikom. U analiziranoj građi potvrđeni su sljedeći primjeri antonimnih frazema s brojevnom sastavnicom: *sedam debelih godina (krava) i sedam mršavih godina (krava)*; *na jedno brdo tkan i na drugo brdo tkan, prvi izbor i drugi izbor, prva liga i druga liga* i dr.

U posljednjem potpoglavlju osmog poglavlja govori se o simbolici brojevnih frazemačkih sastavnica. Iako se za neke od prikupljenih primjera motiviranost frazeološkog značenja može iščitati iz pučke etimologije, potvrđeni su i primjeri čije se značenje temelji na prepoznatljivoj simbolici brojevnih sastavnica. Tako primjerice brojeva sastavnica *pet* u frazemima *sve pet* i *za pet* ima simboličko značenje izvrsnosti, a brojeva sastavnica *deseti* u frazemu *nešto <sasvim> deseto* ima simbolično značenje drugačijega i neočekivanoga.

Konceptualna analiza hrvatskih frazema s brojevnom sastavnicom tema je devetog poglavlja u knjizi. U okviru konceptualne analize frazema autorica dijeli frazeme u dvije skupine: frazemi koji se odnose na čovjeka i frazemi koji se ne odnose na čovjeka, a svaka skupina dijeli se

na nekoliko podskupina. U skupini frazema koji se odnose na čovjeka zastupljene su neke od sljedećih podskupina: frazemi kojima se opisuje čovjekova dob (*imati šezdeset (...x...) godina na leđima (grbači), jedno drugome do uha*), frazemi kojima se opisuje čovjekov vanjski izgled (*metar cvancik, ošišati se na nulu*), frazemi kojima se opisuju čovjekove karakterne osobine (*dignuti sve četiri u zrak, nemati tri čiste, sjediti na dvije stolice*), frazemi kojima se opisuje čovjekovo ponašanje i međuljudski odnosi (*biti jedno srce i jedna duša, svi kao jedan, pogledati / gledati drugim očima <na> koga, <na> što*). Skupina frazema koji se ne odnose na čovjeka sadrži sljedeće podskupine: frazemi kojima se opisuje količina (*ni pet posto [ne mariti za koga, za što, ne uzimati u obzir koga, što i sl.], mali milijun koga, čega*), frazemi kojima se opisuju vremenski i prostorni odnosi (*u <jedan> tren, dan-dva, jednom u sto godina, na sve četiri strane <svijeta>*), frazemi kojima se opisuje način (*sto puta, tristo puta, u četiri oka, na drugi pogled*) i druge.

Posljednje poglavlje u knjizi posvećeno je frazeografskoj obradi hrvatskih frazema s brojevnim sastavnicom nakon čega slijedi Rječ-

nik hrvatskih frazema s brojevnim sastavnicom. Riječ je o objasnidbenom rječniku koji se temelji na korpusu i koncipiran je prema načelima suvremene frazeografske obrade. Osim značenja frazema, navodi se i primjer upotrebe frazema u kontekstu, a primjeri su preuzeti iz mrežnoga korpusa hrWaC, iz Hrvatske jezične mrežne riznice te s nekih hrvatskih mrežnih stranica (preko pretraživača Google) te su prema tome kraj njih kraticama navedeni i odgovarajući izvori. Također, uz primjere stilskog raslojavanja kraticom se navodi i uporabna (stilistička) odrednica.

Knjiga Željke Macan donosi značajke i posebnosti hrvatskih frazema s brojevnim sastavnicom i predstavlja detaljnu analizu prikupljene frazeološke građe. Nedvojbeno se radi o vrijednom doprinosu hrvatskoj nacionalnoj frazeologiji, ali i frazeologiji općenito. Posebno dragocjenim ističe se Rječnik hrvatskih frazema s brojevnim sastavnicom koji sadrži primjere upotrebe frazema u kontekstu. Stoga se svim čitateljima i frazeofilima preporučuje susret s ovom knjigom *u četiri oka* jer se čita *u jednom dahu*, a *iz prve ruke* možemo reći da je knjiga *za pet*.

Sandra Marman

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet

Odsjek za kroatistiku

FLUMINENSIA: časopis za filološka istraživanja

Sveučilišna avenija 4

51000 Rijeka, Hrvatska

Tel. ++ 385 (051) 265-600 centrala

Kontakt: lada.badurina@ffri.uniri.hr (glavna urednica)

sasa.stanic@ffri.uniri.hr (izvršni urednik za književne teme)

m.marinkovic@ffri.uniri.hr (izvršna urednica za jezikoslovne teme)

Mrežna stranica: <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/fluminensia/index>

E-pošta: fluminensia@ffri.uniri.hr

UPUTE ZA AUTORE

Časopis *Fluminensia* objavljuje radove iz svih filoloških grana. *Fluminensia* za svaki pristigli rad koji Uredništvo odredi relevantnim za objavljivanje provodi dvostruki slijepi recenzijski postupak. Konačnu odluku o kategorizaciji rada donosi Uredništvo. U *Fluminensiji* se ne objavljuju stručni članci.

Prihvaćaju se samo **neobjavljeni radovi**. Uredništvo časopisa *Fluminensia* autorima ne naplaćuje predaju priloga, njihovu obradu ni objavu u časopisu.

Radovi se primaju kontinuirano, a **brojevi se zaključuju 1. ožujka i 15. rujna**.

Molimo autore da šalju lektorirane radove. Uredništvo zadržava pravo da rukopis redakcijski prilagodi propozicijama časopisa i uskladi s normom hrvatskoga standardnog jezika.

1. Radovi mogu biti napisani na hrvatskom ili na stranom jeziku (uz prethodni dogovor s Uredništvom). Radovima na stranom jeziku mora biti priložena potvrda da ih je lektorirao kompetentan izvorni govornik.
2. Poželjan je opseg teksta (bez sažetaka, popisa literature i priloga) jedan (1) autorski arak (16 kartica; kartica = 1800 slovnih mjesta s prazninama, u što su uključene i podrubne bilješke /fusnote/). Uredništvo zadržava pravo konačne odluke o opsegu teksta ovisno o temi rada i recenzentskim napomenama.
3. Tekst rada mora biti pisan fontom *Times New Roman*, veličine 12, a proreda 1,5. Ako je upotrijebljen koji poseban font, potrebno ga je priložiti u privitku e-poruke. Stranice moraju biti obrojčane.

Rad koji sadrži slikovne i grafičke priloge (fotografije, grafikone, tablice) valja poslati osim u standardnom formatu i u formatu *.pdf (Acrobat Reader).

4. Tekst rada sadrži:

- ZAGLAVLJE – u lijevom kutu napisati podatke o autoru: ime i prezime, titulu, naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, e-adresu i ORCID-ID
- NASLOV
- NACRTAK I KLJUČNE RIJEČI na jeziku rada (navesti do šest ključnih riječi odvojenih točkom sa zarezom /;/)
- TIJELO TEKSTA (ima li više poglavlja, međunaslove je poželjno obrojčati)
- POPIS LITERATURE (upute za navođenje radova u tekstu i pisanje bibliografskih jedinica dane su na mrežnoj stranici časopisa *Fluminensia* i na portalu *Hrčak*)
- NASLOV, SAŽETAK (oko 1800 znakova; treba istaknuti svrhu rada, metodologiju istraživanja, najvažnije postavke i zaključak) I KLJUČNE RIJEČI na engleskom ako je rad pisan na hrvatskom, tj. na hrvatskom ako je rad pisan na engleskom jeziku ili na hrvatskom i na engleskom jeziku ako je rad pisan na drugom stranom jeziku; navesti do šest ključnih riječi odvojenih točkom sa zarezom (;).

Rad je potrebno poslati u formatu *.doc (odnosno *.docx) i u formatu *.pdf (s uklonjenim podacima o autoru) na adresu Uredništva: fluminensia@ffri.uniri.hr.